

BERZEVICZY ALBERT

BESZÉDEK
ÉS
TANULMÁNYOK

MÁSODIK

KÖTET

SINGER ÉS WOLFNER
KIADÁSA BUDAPEST

III.

EMLÉKBESZÉDEK,
VISSZAEMLÉKEZÉSEK.

EÖTVÖS JÓZSEF HALÁLA TIZENÖTÖDIK ÉVFORDULÓJÁN.

— Megjelent a *Nemzet* 1886. évi február hó 2-iki számában. —

Budapest, febr. 1.

Holnap tizenöt éve lesz, hogy Eötvös József báró, új nemzeti korszakunk egyik legkimagaslóbb és talán valamennyi közt legnemesebb alakja, eltűnt az élők sorából.

A napi események zajában, az élet küzdelmei és fáradalmai között csak ritkán találunk időt a multakról való megemlékezésre. Különösen mi magyarok, hasonlítunk az elkésett vándorhoz, a ki midőn a mulasztottat helyrehozandó, pihenés nélkül siet útján előre, alig ér rá visszapillantani a pálya befutott részére, a nem rég elhagyott tájak mindig tovább távozó s el-elhomályosodó képre. De nekünk mégis úgy tetszik, mintha e nap jelentősége megérdemelné, hogy tekintetünk és gondolatunk, egy perezre megválva a jelen kötelességeitől és a jövő czéljaitól, a közelmult felé forduljon; mert vannak emlékek, — és e nap emléke is olyan, — a melyek nem hogy ellaukasztanak a tetterőt, szórakoztatnák a figyel-

met s kárba veszni hagynák a pillanatot, de ellenkezőleg, lelkesítő hatásukkal edzik kitartásunkat, s visszacsugárzó fényükkel jobban megvilágítják az elénk tűzött célt, melyet a köznap munkától olykor elhomályosuló szemeinkkel vajmi könnyen eltévesztenénk.

A férfiú, kinek emlékét idézi fel e nap, a gondviselés ama jótékony kegye által, melylyel nemzeti átalakulásunk küzdelemteljes korszakát megáldotta, oly tulajdonokat és oly hivatásokat egyesített magában, a melyek a nemzetélet hétköznapijaiban, rendesen csak többek közt szétszórva s még egyenkint is megbecsülve és gyakran megcsodálva szoktak megjelenni. Ő egymaga végzett el legújabb korunk történetében olyan munkát, a melyre máskor a fényes tehetségek egész szövetségére van szükség; és talentumai mindegyikével, hivatásai mindegyikében külön-külön tett s alkotott annyit és olyat, a mi egymagában megörökítené nevét a magyarok emlékezetében.

Államférfiú volt, a szabadelvű eszmék lánglelkű bajnoka, nemzetünk újjászületése idejében; szervező a kormányzati téren, a ki nemzeti műveltségünk fejlődésének alapjait tette le s irányát megjelölő; e mellett parlamenti szónok, a kinek nevét politikai közéletünk évkönyveinek legragyogóbb lapjai tüntetik elénk; tudós volt, a kinek műve messze e hon határán túl, figyelme s tanulmánya tárgya volt és marad mindazoknak, kik az államélet problémái fölött mélyen és nemesen gondolkozni tudnak; költő volt, ki akár az érzelmek s eszmék gazdagságát, ideálja magasztosságát, akár a forma tökélyét, a kifejezés művészetét tekintjük, a legelső és legnagyobbak között érdemel helyet.

De e bámulatos sokoldalúsága mellett, alakjának s

szereplésének történeti jelentősége mégis egy egységes eszmében van kifejezve; egy eszmében, a melyet ő valószínűleg meg is úgyszólván megtestesített magában; és ez a művelt, európai színvonalú, haladó Magyarország eszméje. Azé a Magyarországé, a mely fölismeri, hogy tiszteletre, tekintélyre, hatalomra, de még csak fennmaradásra sem tarthat igényt az oly nemzet, a mely egyedül a természet javaira s történeti jogokra támaszkodva, a szellemi művelődés nagy versenymunkájában hátramarad és túlszárnyaltatik; a mely, szakítva minden felszeg hagyománnyal, leküzdve minden a múltból eredő keserűséget és ellenszenvet, de a rövidlátó önhittséget is, tekintetét nyugatra irányozza s az előrehaladottabb népek alkotásait és szellemi kincsét saját nemzeti génuszával összeegyeztetve, elsajátítani, követni iparkodik; a mely önmagát az európai államrendszer és az európai civilizatio részesének és működő tényezőjének érzi és tekinti, s viszonyait és feladatait erről az emelkedett és széles látkörű nézpontról vizsgálja és határozza meg.

Sokszor és sokan mondták, hogy báró Eötvös államférfiúi egyéniségének hibája éppen abban rejlik, a mi történeti alakjának legragyogóbb zománczát kölcsönzi: nemes idealismusában.

Sajátságos, hogy az a politikus, a kit legtöbben így írnak meg, nagy államtudományi művében éppen a realis politika elveit állította össze s a tapasztalást jelölte meg a politikai tudomány és gyakorlat egyedül megbízható útmutatójául.

Nézetünk szerint az idealismus vádjja, — ha ugyan ez vádnak nevezhető, — nem annyira Eötvöst, mint inkább nemzetünknek azt az egész korszakát terbeli, a

melynek ő egyik vezérfőfő volt; mert az idealismus e rokonvonása felismerhető oly alkotásokon is, a melyek nem egyenesen az ő kezeiből nyerték formájukat, — és a csalódást, a melynek, némely számításában s hitében ő alá volt vetve, el nem kerülte nemzetünk, majdnem egyikében sem azoknak a politikai conceptióknak, a melyek önrendelkezési joga visszanyerésének idejében létesültek.

Az utólagos kritika előtt azonban gyakran megfoghatatlannak látszik oly dolgok föltevése, a melyeknek ellenkezőjét föltenni annak idejében senkinek sem volt elegendő belátása. Már pedig tagadhatatlan, hogy bizonyos csalódások nemzetünknek, akkori helyzetében, bár kárára szolgálhattak, egyúttal mégis becsületére váltak; hogy akkor, midőn hazánknak egy bizalmatlan várakozásokkal eltelt világrészszel szemben kellett nagykorúságát, érettségét és életképességét bebizonyítania, a nagylelkűség és önbizalom bizonyos tényei inkább szolgáltak — legalább a világgal szemben — előnyünkre, mint szolgált volna a távoli veszélyek ellen való bizalmatlan védekezés és ifjú hatalmunk éreztetése mindazokkal, kiket a multak után belső ellenségeinknek tarthattunk. Az is megfontolandó, hogy az Eötvös-ára kulturpolitikai alkotásainak némely részét most sokan nemcsak azért akarják-e az elhibázott idealismus színeben tüntetni fel, mert az ellenkező végletbe menő törekvéseik gátját látják bennük? Vajjon például azok, kik az állami jogok túlkapásait látják Eötvös népiskolai alaptörvényében, nem más túlkapások védelme érdekében kelnek-e ki ellenük?

Eötvös működése óta a kor szelleme jelentékeny változáson ment át s a mai nap áramlatai között sok

dolgokról másképp gondolkozunk, mint akkor. De míg a napi áramlatok elmúlnak, a valódi államférfiúi alkotások túlélik azokat s átmennek új időkbe, a melynek szellemével jobban egyeznek. Mi úgy véljük, hogy a legnagyobb alkotás, a melyet az Eötvös szelleme nemzetünknek hátrahagyott: közoktatásügyünk, nemzeti műveltségünk alapjai, kerete és fejlődésének iránya, úgy, a mint azok törvényeinkben, az Eötvös alatt létrejött vagy tovább fejlődött intézetekben és kormányzati rendszerben le vannak téve, örökké maradandók, és hogy ezeken az alapokon, e keretben, ez irányban fogja Magyarország szellemi culturája a haladás és kifejlődés ama fokát elérni, a melyben meg lesz valósítva Eötvös ideálja; az az ideál, a melynek testet nyert képét ő saját egyéniségében állította nemzete elé, a melyet ő látnoki ihlettel pillantott meg a jövő távolában s a mely felé az ő emléke és az ő — műveiben nyilatkozó — szelleme vezérli a nemzetet.

EMLEKBESZÉD SZINYEI MERSE FELIX FÖLÖTT.

— Tartatott Sáros vármegye közönségének 1891. évi márczius hó 16-iki díszközgyűlésén, néhai Szinyei Merse Felix, Sáros vármegye volt főispánja arcképének leleplezése alkalmából.* —

Méltóságos Főispán úr!

Tekintetes vármegyei Közönség!

A vármegye élete mindig megújuló őserdőhöz hasonló; a mohos gyep rég letűnt nemzedékeket takar; a kidőlt fák tövei azoknak emlékei, a kiket még magunk láttunk hatalmas erejökben, lombjaik díszében, a kiknek árnyékában nőttünk föl, terdebélyök óvott a zord viharok ellen. A kidőlt törzsek helyére mi magunk léptünk, — némelyikünk már ritkuló, sárguló lombkoró-

* Szinyei Merse Felix 1816-ban született. Ügyvédi oklevelének megszerzése után, 1839—40-ben Kis-Szeben város országgyűlési követe volt, — majd visszavonult, de társadalmi téren élénk szerepet vitt a nemzeti eszme szolgálatában. 1860-ban Sárosmegye alispánjává választatott, mely állásáról azonban a provisorium beálltakor lemondott. 1865-ben a közbizalom újból reá ruházta az alispáni tisztelet, — de 1869-ben kénytelen volt egészségi okokból elhagyni székét. Ez alkalom-

nával, — míg körülöttünk új hajtások, új remények növekedése sarjadosz föl.

Egy ilyen kidőlt fatörzs tövé körül telepedtünk le ma; moh még nem borítja a sebet, melyet a nagy fejlődés, a halál ejtett rajta; köréje az emlékezet örökzöld repkénye fonódik; még számoljuk gyűrűit, mondogatva, hogy tovább élhetett volna; fölötte még be nem zárult egészen a lombok boltozata: nagy idő kell ahhoz, míg az erdő növése ezt a hézagot kipótolni tudja...

Szinyei Merse Felix! Kell-e a te emlékedet megújítanom ebben a teremben? Itt, a hol még fülünkben cseng hatalmas, érezes hangod, melylyel vitáink fölött uralkodtál, a hol szívünkbe vésődött éles tekinteted, mely előtt az igaztalanság megállni nem bírt; és még annál is élesebbnek ismertük belső, lelki szemedet, a mely a szó és gondolat legkuszáltabb szövedékén átlátva, mindig megpillantotta az igazságot! Lényed nemes egyszerűsége lebilincselte, természetes fölényed tiszteletet parancsolt; mikor mindnyájunk fölé emelkedtél, akkor éreztük magunkat legközelebb állóknak hozzád: éreztük, hogy azt a helyet kellett elfoglalnod, hogy közöttünk vezérletre voltál hivatva. Tiszteletünk és szeretetünk környezett főispáni székedben; az kísért el a sírba; ezek az érzelmek virrasztanak most is sírod fö-

mal a Szent-István rend lovagkeresztjét kapta. Egészsége javulván, 1871-ben sárosi főispánná nevezetett ki, s e méltóságot 1875-ben bekövetkezett haláláig viselte. — Működésének legkiválóbb eredménye a vármegye belbékéjének helyreállítása volt, a min puritán lelke egész erejével munkált, s ezzel megyéjében pártkülönbség nélkül rendkívüli népszerűsége tett szert.

Berzavicz Albert unokaöccse volt Sz.-nek, a ki ugyanis Berzavicz édes anyjának testvére volt.

Az arcképet — melyet e beszéd alatt lepleztek le — a megboldogultnak fia, Szinyei Merse Pál festőművész festette.

kött. Részt kértünk a gyászból, melybe akkor családod borult, részt kériünk most a megemlékezésből, mely sohasem lehetett oly élénk és meleg, mint ez ünnepélyes órában, a midőn megyénk közönségének egy régi vágya teljesült, s a művész ihlete egyesülve a leggyöngédebb gyermek-i szeretettel, megyei közéletünk e csarnokának örök díszéül idevarázsolt a élénk hű képmásodat úgy, mint kegyeletes emlékünkből élsz s élni fogsz ezentúl e kép nyomán annak az ifjabb és a jövő népművészetének képzeletében is, a mely Téged csak kortársaid hagyományából és azokból a nemes és bölcs tettekből fog ismerni, a melyek nevedet feledhetetlenné tették megyénkben!

Tekintetes megyei Közönség! A mai ünnepélyes alkalommal nem lehet föladatom kimerítő életrajzát adni megyénk aina nagy fiának, kinek emlékét ülünk meg e napon; meg vagyok róla győződve, hogy életének bármely csekélynek látszó mozzanata, a mely csak némi összeköttetésben áll közéletünkkel, meg lesz őrizve megyénk jövő népművészetének; a hazafiúi érdem iránti tisztelet parancsolja ezt és a kegyelet készsége siet e parancsolatot teljesíteni. De az érzelmek, melyek ma mindnyájunk keblét áthatják, megkívánják föllevenítését némely visszaemlékezésnek, a melyből Szinyei Felix lényé és működése legfényesebben tükröződik vissza, és megkívánják, hogy végigtekintsünk azon a küzdelmes, zivataros korszakon, a melybe Szinyei Felix élete esett, s a mely szereplésének valódi jelentőségét adta meg.

És itt mindenekelőtt a távolabbi múlt ködéből egy komornak látszó s mégis nyájas férfi alakja lép előnkbe, a kinek kitünő tulajdonait érdemek szerint méltányolni a vérszerinti leszármazás köteleke által

elémszabott tartózkodás tiltja, de a ki ha nem lett volna megyei alispán, követ, udvari tanácsos és váltóbírósi elnök, ha nem foglalt volna is el fényes és jelentékeny állást e megyében: mint a Szinyei Felix édes atyja számíthatna e megye hálás megemlékezésére. Ő volt az, a kinek atyai befolyása irányadó volt a nagyreményű ifjú pályafutására; az ő szellemére ismerünk ama műveltségben, széles látókörben, előkelő gondolkodásban, mely Szinyei Felixet oly kiválóan jellemezte és az ő kiemelkedő állása adta meg előnyeit s bizonyos tekintetben nehézségeit is fia pályája megindulásának.

Mert nehézségek és akadályok leküzdése nélkül ünnepeltünk sem foglalhatott tért a közpályán. Fiatal, törekvő erőkre nézve fölötte tanulságos tény, hogy Szinyei Felix első próbálkozása a megyei közéletben sikertelen volt; oly vetélytárs ellen, kivel szemben szellemi fölénységet alig lehetett tagadni, nem győzedelmeskedhetett; az alszolgabírói állásra, melyre pályázott, más választatott meg, s ez az első balsiker okozta, hogy a nagyreményű ifjúnak hosszabb időre vissza kellett vonulnia a megyei közélet porondjáról; keserűség nélkül tette ezt, hellek ama fenkölt nyugalomával, melyet az élet minden viszontagságai között meg tudott őrizni.

Vigasztalásul szolgálhatott, hogy Kis-Szeben derék városa 1839-ben a 23 éves ifjút követévé választotta s hogy ugyanabban az évben a megye táblabíráinak sorába lépett.

De még sokkal édesebb érzelmekkel tölthette el lelkét ez ifjú éveiben amaz eredményes munka gyönyöre, melyet birtokai gondos kezelésben talált és a családi tűzhely nyugasztaló melege, mely körül magas szellemi adományokkal megáldott hitvese mellett nem-

sokára életvidor gyermekek játéka is élénkítette a kedves ősi háznak a megye színe-jáva által olv szívesen fölkeresett termeit.

És így közelgett el az az idő, a melyben Magyarországon talán egyetlen családnak nyugalma sem maradhatott egész zavartalar. Az a csodálatos, rémületes idő, midőn a dermedés és tespedés önánnító politikája által évtizedeken át békóban tartott korszellem egyszerre elemi erővel mozdult meg s követelte majdnem az összes állami és társadalmi intézmények átalakulását; szárnya suhogását meghallották a Szajnától a Visztuláig, s a nyomában föltámadt népszenvedély trónokat döntött föl és a legitim hatalom bástyáit mindeniütt megrendítette.

Az a márczius volt a legmagasztosabb, de egyúttal legvégzetteljesebb tavasz, mely Magyarországra fölvirradt. A természetben őbredés, remény; remény és őbredés a szívekben. Ki sejtette volna, hogy a kikelet virágaival borított mezőket nemsokára honfivér fogja áztatni, hogy a nemzeti föllendülésnek látszólag minden ellenmondás nélkül, a lelkesedés lázas gyorsaságával végrehajtott nagy munkája egyszerre minden oldalról meg fog támadtatni?

A hatalom és a jog meghasonlása, a haza és a trón iránti kötelességeknek a nemzet akarata ellenére előidézett összeütközése polgárháborúba keverték a nemzetet; itt e meggyében is család családdal, néhol rokon rokonnal állott szemközt, de e gyászos küzdelem bódító zűrzavarában is megtalálta Szinyei Felix a legigazabb hazafiság által kijelölt utat, midőn mindvégig azok oldalán maradt, a kik a nemzet kivívott jogait semmi rémítésekkel szemben föladni nem akarták.

Ezért kellett, midőn az utolsó csapás, a muszka

invasio ránk zúdult, családjával Pestre menekülnie; ezért kellett a vész lezajlása után birtokait, házát földülve, kifosztva találnia; ezért kellett még azután is éveken át bajtársaival együtt a bosszúállás folytonos fenyegetéseinek ólomnyomása alatt állania.

Gyászos korszak volt az, mely ezután következett: az uralkodó hatalom és a nemzet közötti szerencsétlen félreértések kora; a hatalom túlbuzgó eszközei részéről elszenvedett elnyomatás, az üldöztetés, a megarcztatás a kisebb baj volt, a nagyobb, az ott benn rejtőzött a szívekben: a gyász anna „legjobbaink“ után, a kik „elhulltanak... a hosszú harez alatt“; a haza sorsa fölötti bánkódás, majdnem kétségbeesés; és még mindezekhez a legfájóbb érzés: az önvád, az a sötét gondolat, hogy vajjon a nemzet sorsát vezetői jól intézték-e? hogy hol kezdődött az emberi hiba és hol a balyégzet, — hogy kit kellett és kit nem kellett volna követni? mindezek a fájdalmas érzelmek marcangolták a honfiszíveket azokban a gyászos napokban, a melyek vigasztalanságára ráillettek költőnk e szavai:

„Egy-két kebel fájt még a multba vissza:
Nem volt remény már, csak emlékezet.“

Mint az első keresztények az üldöztetés napjaiban istentiszteletüikkel a katakombák rejtekeibe voltak kénytelenek vonulni, úgy vonult abban az időben a hazaszeretet cultusa a magánlak szentélyébe: a hazafi-dalok, melyek most a szabad hon virányain hangzanak az ég felé, akkor mint egy titkos zsoltárma zendültek meg a honfiak rejtett összejövetelein; csak ott könnyülhetett meg a kebel, ott elmondogatták egymásnak bánatukat, aggodalmaikat, néha-néha reményeiket is...

Tudjuk, hogy a jernyei kastély szintén egyike volt azoknak a rejtegetett szentélyeknek, a melyekben a házi istenek mellett a hazaszeretnek is oltár volt emelve.

A hazafiui megpróbáltatásnak csak egyik nem volt a szenvedés; a másik a csábítás volt. Hiszen csak akarnia kellett, és annak, a kinek fölemeltetését név, családi összeköttetések, előnyös vagyoni helyzet ajánlatossá tették, hatalom, befolyás, kitüntetés, — mind nyitva állott; csak a nemzeti ügygyel kellett szakítani... Szinyei Félix azok közé tartozott, a kiknek ebben a korszakban nem voltak politikai ambícióik.

Óh, az olcsó politikai mártiromság, a politikai szájhősködés és a lépten-nyomon vásári kikiáltóként hirdetett hazafiságnak napjainkban élénkbe tűnő viszszatasztó példáira gondolva, milyen felemelő a megemlékezés arról a gyászba öltözött hazafiságról, mely úgy az elnyomatás és fenyegetés, mint a csábítás és édesgetés eszközeivel szemben érzéketlenül, hallgatag lemondásban és tűrésben kereste kötelessége teljesítését.

Mekkora tanulság, mekkora példaadás a valódi honszeretben!

Mert szeretni a hazát, mikor az hatalmas és szabad, mikor védelmet, dicsőséget, sőt kenyeret is adhat, — kötelesség, de nem érdem. De szeretni a hazát, úgy, mint ők szerették, ők, az elnyomatás korának türelmes, néma, bánatos daliái: szeretni, mikor a haza megalázva, mindenéből kifosztva, haldokolva feküdt lábaiknál, míg ők forró könnyeikkel, szerető honfiszíviük hevével melengették föl dermedt tagjait, hogy új életre ébresszék a mi számunkra, hogy legyen újra életosztó anxia mindnyájunknak, — és tenni ezt, úgy, mint a legtöbben

tevék, annak sejtelmében, hogy ők Mózesként csak távolból láthatják majd, de birni soha többé nem fogják az új szabadság, új virulás, új nemzeti élet ígért földjét: ez az a hazafiság, a mely rászolgált a legkésőbb jövőendő nemzedék hátlájára és a melyet tisztelettel fognak emlegetni minden időben mindazok, kik a haza ügyeért való lemondás és szenvedés érdemét az önző becsvágy és hatalomszomj legkápráztatóbb sikereinek fölébe helyezik.

És beteljesedett, a mit a nemzet nagy bölcsé s prófétája mondott: „Ha túrni kell, túrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől örökölt. Túrni fog csüggedés nélkül, mint ősei túrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait; mert a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de a miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges. Túrni fog a nemzet, remélve a szebb jövőndőt és bízva ügyének igazságában.“

Ezek az aranyzavak, a melyek benne foglaltatnak a jogvédő magyar hazafiság ama kinyilatkoztatásában, melyet 1861-iki fölíratnak nevezünk: Deák Ferencznek ezek az aranyzavai jelölték meg azt a politikai irányt, a melyet Szinyei Merse Felix és elvtársai is követtek és a mely végre diadalra juttatta a nemzeti ügyet.

Mert habár az 1860—61-iki hajnalhasadás csak elmuló fénytünetnek bizonyult, a rákövetkező szürkület még sem volt többé a reménytelenségnek az a sötét éjszakája, mely a szabadságharcot követte.

De már az ideiglenesen visszaállított alkotmányoság rövid korszaka is alkalmat szolgáltatott meggyénk közönségének, hogy jeles fia iránti elismerését és bizal-

mát tanusítsa, alispánjává választván meg őt, mely állását természetesen csak addig tartotta meg, míg az abszolút kormányzat újabb enyhített alakja, a provisorium be nem állott.

Végre bekövetkezett a gyökeres fordulat: előbb az 1865-iki országgyűlés összehívása, egyetemben a megyei önkormányzat helyreállításával, majd a felelős parlamentáris kormány kinevezése és a teljes kiegyezés Ausztriával, tehát állami önrendelkezési jogunknak helyreállítása a *pragmatica sanctio* alapján. A miért a nemzet annyit küzdött és szenvedett: az el volt érve és ha a legmesszebb menő vágyak és ábrándok nem teljesültek is, érezte mindenki, hogy most már csak saját erőnktől és akaratunktól függ egy viruló és szabad nemzeti lét megalapítása. A lelkesedés örömmámorát csak a határtalan hálaérzet múlta felül az immár megkoronázott magyar király iránt, a ki fenkölt uralkodói szellemével átértve és nemes szívvel átérezve a sokat szenvedett nemzet jogosult törekvéseit és óhajításait, maga járt elől a kibékülés és kiengesztelődés nagyszerű művének betetőzésében.

A helyreállított alkotmány ismét alispáni székebe szólítván Színyeinket, a haza iránti odaadás és áldozatkészség buzgalnával látott hozzá a nehéz úttörő munkához, melyet tőle az újra megalapított önkormányzat feladatai követeltek.

De megyénknek legmélyebb sajnálatára, megrendült egészsége miatt nem soká, csak négy évig maradhatott meg e hivatalában; visszavonulása a Felség kitüntető kegyének s a megyei közönség mély elismerésének és határtalan ragaszkodásának jelei között az ünnepeztetés oly megfható jeleneteit idézte elő, melyek min-

denkorra feledhetetlenek maradtak a jelenvoltak emlékezetében.

És mennyire fokozódott még a lelkesedés, midőn kevesebb mint két évvel később a megye megüresedett főispáni székébe a koronának s az alkotmányos kormánynak a megye közvéleményével teljesen egyező elhatározása Szinyei Félixet emelte. A főispáni székfoglalás valódi családi ünnepe volt a vármegyének, mert a legjobb atyához gyermekei nem ragaszkodhatnak forróbb szeretettel és föltétlenebb bizalommal, mint a minővel e megye közönsége környezte azt a férfit, a kit most valahára közeletének őt megillető legfelsőbb polczán láthatott. Örömről áradt itt minden, mert hisz a meglepetést fokozta az a tudat, hogy hosszú idő óta először adatott a megyének olyan főispán, a ki a mi sorainkból nőtt ki, a ki vér volt a mi vérünkől, a ki velünk szenvedte át a szenvedés napjait, velünk osztotta meg az újjáalkotás nehéz munkáját.

Szinyei Felix határtalan népszerűségét megmagyarázza az a körülmény is, hogy a megyei életet évszázadokon át vezérlett nemesi osztálynak megyénkben nem volt tipikusabb, ez osztály minden erényeit magában fényesebben egyesítő képviselője, mint ő, s nem volt képviselője, a ki a változott kor követelményeit annyira átértette s a régi nemesi előkelőséget az igazi szabadelvű gondolkozással úgy össze tudta volna egyeztetni, mint ő.

És — Tekintetes megyei Közönség! — hogy az igazi sárosi jellemet mennyire félreértik azok, kik abban bizonyos léha úrhatnamság és üres fenhéjázás tipikus vonásait keresik, azt hatalmasan bizonyítja az az egy tény, hogy mily szeretet, népszerűség és a csodálattal határos tisztelet környezte itt mindig azt a férfit, a

kinek jellemétől semmi sem állott távolabb, mint többnek látszani annál, a mi igazán volt!

Szinyei Felixnek részrehajlatlan igazságosság, államférfíúi mély belátás és körültekintő tapintat által egyaránt kitünő főispáni kormányzata javarészeben a létrehozott új törvényhatósági és községi törvények, az igazságszolgáltatásnak a közigazgatástól való különválasztása által szükségessé vált szervezés terhes munkálatai között folyt le; midőn a megtört úton immár nyugalmasabban haladni, a megszilárdult viszonyok között a fejlődés gyümölcsözőbb munkáit vezérelni lehetett volna, akkor már az ő beteg teste, melyben csak a hajthatatlan lélek tartotta fenn addig is az erőt, végképp összeroskadtt és a nyugalmat, melyet életében nem keresett, megadta neki — a sír.

Hogy milyen érzelmekkel kísértük el őt oda ahhoz az utolsó, ahhoz a csendes révparthoz, arról ma ne szóljon ajkam, ma nem gyászolni, hanem ünnepelni gyűltünk össze; ma már nem az elvesztettet siratjuk, ma meggyénk megdicsőült nagy fia emlékének fonunk ünneplő koszorút!

Tekintetes megyei Közönség! Lehet, hogy az a megyei önkormányzat és közigazgatási rendszer, a melynek a megváltozott viszonyok igényeihez mért megalakítására és megindítására Szinyei Felix s az ő kor- és munkatársai életök és erejük oly nagy részét szentelték, nem fog maradandó intézménynek bizonyúlni. Ez azonban mitsem vonand le az ő érdemeikből; mert a változás oka magukban viszonyainkban: egyfelől a hosszú elnyomatás és tespedés által okozott hátramaradásban, másfelől a rohamosan megindult haladás követelményeibe rejlik; és mert egy átmeneti korszak bár elmúló, de ne-

höz feladatainak jól megfelelni nem kisebb érdem, mint a jövőendő állandóbb alakulatait sikeresen előkészíteni; másrészt egészen bizonyos, hogy a politikai és adminisztratív működés, a közéleti szereplés oly tradíciói, a minők a Szinyei Felix nevéhez fűződnek, a kor és az intézmények bármily változásai után sem veszíthetik el a közéletben termékenyítő erejüket. És épp ily bizonyos, hogy a kor és az intézmények bármily változásai után is a vármegye szelleme úgy, a mint az a multban működött jeles fiaiban, a mint az a jelesek legjelesbikében, a nemesek legnemesbikében: Szinyei Felixben kifejezve volt, a jövőben is formát és módot fog találni, a melyben magát érvényesítse; mert annak a szellemnek, a mely itt, az ország véghatárán a nem magyarajkú nemzetiségek tengerének közepette a hazafias irányt, a nemzeti eszmét fentartani tudta és a megye czímerpajzsát mocsoktalan tisztaságában meg tudta óvni a nemzetellenes törekvések minden szennytől: ennek a szellemnek a megye területéről kipusztulnia sohasem szabad!

És így mi az új nemzeti élet és nemzeti feladatoktól élénk szabott terhes kötelességek teljesítésében, az újszerű küzdelmek hevében kimerülve, vissza-visszatérünk majd a letűnt jeleseinkről való megemlékezés mindig éltető, soha ki nem apadó forrásához; hogy belőle lelkesedést merítsünk és erőt az önmegtágadáshoz, hogy példájukból tanuljuk meg igazán és önzetlenül szeretni a hazát, a melyért mi csak fáradozunk, de a melyért ők szenvedtek és aggódtak is; és hogy megtanuljuk tőlük mindig változatlan hévvel szeretni ezt a mi szűkebb hazánkat is: a vármegyét! — Ezt a földet, a melyen bölcsőnk ringott, a melynek virányai gondtalan gyermek-játékainknak voltak színterei, a melynek kéklő bérczeit,

a „szülőföldünk szép határát“ jelzőket, ha távolból megpillantjuk, vágy és öröm szállja meg lelkiünket, térjünk bár a sorstól fölemelve vagy lesújtva haza; ezt a vármeget, a melynek javáért buzdúlni és működni érdem és dicsőség volna, még ha ez érdem díszét nem tetézné is annak tudata, hogy ez által oly férfiak nyomdokaiba lépünk, a minő Szinyei Felix volt!

Legyen így az elvesztése fölötti gyászt felváltó kegyeletes és lelkesült megemlékezés egy új és erős kapcsolás, megerősíteni e megye fiainak összetartását, egyetértését; az egyetértés ápolása által legjobban tiszteljük az ő nevét, ki az áldatlan villongásokat és visszavonást oly erős kézzel tudta fékezni. Küzdelmeink lesznek egymás között ezentúl is, mert küzdelem nélkül nincs élet és nincs haladás; de küzdelmeinkben soha se vezéreljen más, mint a közérdek, és hódoljunk ama jelszónak, hogy „győzzön a jobb!“ Akkor lelkünk tiszta fog maradni az ármány és irigység árnyékától s harcaink nem fognak az eszmék és a meggyőződés tiszta magaslatáról a hatalmi villongások porába leszállani.

A Szinyei Felix neve, emléke és tetteinek hagyománya legdrágább öröksége derék fiainak, unokáinak, kik a mily bálványozó szeretettel csüngtek rajta életében, oly kegyelettel őrzik emlékét és lelkesülnek őket első sorban követésre hívó magasztos példáján; de ez a hagyomány, ez az emlék immár közkincese lehet mindnyájunknak, kik a kegyelet és a fényes érdemek iránti hála érzelmeiben osztozni tudunk. Arra, hogy valaki önérettel vallhassa magát a Szinyei Felix követőjének, nem kell más jogezim, mint hogy jó magyar hazafi, szabadelvű ember és hű sárosi legyen. Így fog az az élet, melynek oszlását sirattuk egykor, megújulni száz meg

száz alakban; így fog a szellem, melynek elköltözése oly mély homályba borította megyénket, mint a lenyugodott nap, visszfényével csillagokat gyűjtani megyénk és hazánk egén; így lesz maradandó közöttünk annak szellemi öröksége is, a kinek neve megyénk történetében mindig élni fog; maradandó és gyümölesöző, hogy általa erejéből és díszéből soha ki ne fogyjon megyénk, s megyénk által is felviruljon és boldoguljon a haza!

VISSZAEMLEKEZÉS PULSZKY FERENCZRE.

— Védnöki megnyitó beszéd az „Eperjesi Széchenyi-Kör” 1898. évi márczius hó 20-án tartott diszgyűlésén. —

Tisztelt diszgyűlés!

Mai diszközgyűlésünknek méltóbb tárgyat valóban nem találhattunk volna, mint a visszaemlékezést arra a férfúra, a ki körünk tiszteleti tagjai sorában kiváló helyet foglalt el, a kinek irodalmi művei, mikor azokat itt ismertettük, mindig őszinte csodálattal és rokonszenves, meleg érdeklődéssel találkoztak, s a kinek nemcsak ez a megye és ez a város volt a valóságban is bölcsője, de a kinek rendkívüli életpályája s nyilvános szereplése is innen indult ki, a város és megye közönségéből, a melynek körében ő már hatvan évvel ezelőtt igyekezett fiatal író társaival azt a hazafias, azt a nemzeti szellemet fölkelteni és terjesztetni, a mely negyven évvel később a Széchenyi-kör megalakulásának mozgató ereje lett.

Megyénk és városunk nemcsak olyan joggon vallhatja Pulszky Ferenczet a magáénak, a mily joggon ki-

tünő emberek életében, ha egyszer feltűntek és dicsőséget arattak, szülőhelyük — mely gyakran semmit sem tett nagyságuk megalapítására — rendesen büszkén szokta jeles fiát magának követelni: megyénk és Eperjes a fiatal, a még ismeretlen, a még csak reményekre jogosító Pulszky Ferenczet lelkesen emelte pajzsára egykor egy fényesebb nevű ellenféllel szemben és először adott neki helyet a nemzet törvényhozásában. Azóta is, valahányszor a számkivetésből visszatért kitűnő hazafi szülővárosát fölkereste, itt mindig igaz tiszteletre talált. Jogunk van az elsők között lenni akkor is, a mikor az elköltözött iránti kegyelet lerovásáról van szó; és a Széchenyi-kör tagjai legmelegebb érzelmének vőlt csak megfelelni, a mikor egy ünnepélylyel, mely egész városunk, mondhatom talán egész megyénk értelmiségének ünnepélyévé lett, akarja dicsőíteni annak a ritka, szinte csodálatos szellemi adományokkal megáldott s páratlan munkásságú férfiúnak az emlékét, a kinek rövid idővel ezelőtt még egész egyénisége, egész élete, tevékenysége, minden gondolata e hazáé volt, s a ki ma már a holtak nagy köztársaságának polgára; kiből ma nem bírnak többé egyebet, mint porait, a melyekre enyészet vár, műveit és emlékezetét, a melyek sem itt, szűkebb hazájában, sem a nagy magyar hazában soha elenyészni, elmulni nem fognak.

*

1867 szeptemberében történt, hogy atyám engem — az akkor 14 éves fiút — magával hozott faluról ide Eperjesre, a hol akkor nagy ünnepet ülték: az eperjesi collegium 200 éves fönnállásának emlékét s egyúttal felépítendő második emeletének alapkövetéti ünnepé-

lyét. A felekezeti és kerület körén messze túlterjedő, fényes és nagyszabású ünnepély lelkes hangulatába belevegyült valami abból az örömmámorból, a mely akkoriban újon visszaállított alkotmányunk alapján fiatal kedvvel megindult szabad közéletünkön átrezgett. Ilyen közérzés mellett csak természetes, hogy a közel s távolból megjelent kitünőségek között talán egy sem volt annyi tisztelet és érdeklődés tárgya, mint egy, már érdekes külsejével is a közfigyelmet lebilineselő alak, a kinek még sötét, dús hajfürtei alól kivilágló sas-tekintete, jellemző, erőteljes arczonásai s keresetlensége mellett is egészen individuális öltözké mindjárt valami jelentékeny embert sejtettek: Pulszky Ferencz volt ez, az a Pulszky Ferencz, a kit több mint húsz éve nem láttak szülőmegyében, a kit azóta szárnyára vett a hír, a ki két világrészben szerzett elismerést, sőt dícsőséget a magyar névnek, a ki 17 évi számkivetés után csak kevéssel azelőtt tért vissza a hazába, a kinek multja, hírneve alapján mindenki nagy és fontos szerepet jósolt joggal az új aerában is.

Gyermekkedélyem nem volt kevésbé megilletődve, a mikor atyám — ki egykor az országgyűlési ifjúság soraiban működött Pulszky mint követ mellett — bemutatott a nevezetes embernek, kinek üdvözlő mondása a kalapácsütés alkalmával az ősi collegium fala mellett, éppen a Caraffa vérengzéseinek helyén felállított emelvényen, általános lelkesedést keltett.

Nem kevesebb figyelem fogadta Pulszky felszólalását, midőn a következő bankett alkalmával pohárköszöntőt mondott. Ez a köszöntő, igaz, hogy sajátosan hangzott, a sok lelkes és hazafias szóvirág és eloquens áradozás után szinte bizarrul; de azért nyo-

matékos volt és nagy hatású is, mert ebben a rövid pohárköszöntőben azt mondta Pulszky, hogy ő, a ki az angolok és amerikaiak között praktikus gondolkozást tanult, nem akar ékes beszédet mondani, hanem egyszerűen kijelenti, hogy az eperjesi collegium kiépítésére ezennel 1000 frtnyi alapítványt tesz.

Azóta még egyszer láttuk őt itt körünkben; 1881-ben a történelmi társulat vándorgyűlését Eperjesen tartván, tagjai Pulszky Ferencz mint alelnök vezetése alatt jelentek meg városunkban; a közgyűlést megnyitó beszédében ő maga így szólt:

„Al multnak emlékezete éled föl bennem, midőn szerencsém van a történelmi társulat ez évi ülését itt Eperjesen megnyitni. Itt születtem, itt nyertem nevelésemet, itt kezdtem meg politikai életemet, de a sors úgy hozta magával, hogy 35 éve csak egyszer, rövid időre jöhettem vissza ide, hol első ifjúságomat töltöttem. Azok, a kik vezérletének oly sokkal tartozom, már régen elporladtak, kortársaim közül is keveset látok körünkben, egy új nemzedékkel találkozom, de Sáros vármegye régi szívélyessége félreismerhetetlen az új nemzedékben is.“

Ezek az általa is rokonszenvesen emlegetett kötelekek, melyek meggyénket elhunyt jelesünkhöz fűzték, indokoltta teszik, hogy a jelen alkalommal szemlét tartunk a fölött a minden részletében érdekes, tanulságos, rendkívüliségekben gazdag, hosszú életpálya fölött, a mely mindnyájunk őszinte fájdalmára egy félévvel ezelőtt végett ért; e fontos feladatra azonban körünk nagyérdemű titkára vállalkozván, magam csak arra szorítkozom, hogy mint egyik őszinte csodálója a megboldogult nagy szellemének, óriási munkásságának és

vonzó egyéniségének, sokoldalú működése némely ágának rövid jellemzését és méltatását nyújtsam.

A Pulszky életére nézve elhatározóvá vált az a körülmény, hogy pályájának megindulása a nemzeti ébredés ama csodás korszakába esett, a mely annyi nagy tehetséget vonzott a közügyek terére, s a mely oly magasztos feladatokat, lélekemelő küzdelmeket rejtett magában, melyeknek feltűnése elég indító erő volt egy egész élet irányának meghatározására.

Ha a Pulszky fiatalsága egy tespedő vagy csak békés és egyhangú korszakba esett volna, hajlamánál, természeténél fogva valószínűleg a tudósi és írói pálya egészen elfoglalta volna tevékenységét, s akkor tehetségének és tudásának az a bámulatos sokoldalúsága, mely egyéniségének legérdekesebb és legjellemzőbb vonása volt, soha annyira meg nem nyilatkozott, ki nem fejlődött volna. De bár a kor áramlata magával sodorta őt a politikai pályára s bár azalatt a rövid idő alatt jelentékeny sikereket ért el, lelke mélyében mindig hű maradt első szerelméhez, a tudományhoz, az irodalomhoz.

Ez tette könnyűvé lelki egyensúlyának megőrzését a számkivetésben és ez magyarázza meg, hogy a mikor visszatért a hazába, a sorscsapások daczára megtöretlen lélekkel s az élettapasztalatok és hosszas tanulmányoktól megedzett szellemmel, soha többé magát egészen és kizárólag a politikai pályának nem szentelte. Ez a pálya neki nagyon is sok keserűséget és kiábrándulást szerzett, míg a tudomány, a művészet, az irodalom csak örömet és gyönyörűséget; ki csodálhatja, hogy lelkét szorosabb kötelékek fűzték ez utóbbiakhoz, — különösen az ő szeretett muzeumához, tudományos működése tulajdonképpen központjához, — s ezek ked-

véért szívesen mondott le az oly nagyobb, elhatározóbb politikai szerepről az új aerában, a minőt talán sokan vártak tőle, de a minő nálunk, a mi viszonyaink és közfelfogásunk mellett rendesen csak olyanoknak jut osztályrészül, a kik magukat minden fentartás nélkül egész lényökkel szentelik a politikai élet napi küzdelmeinek.

Forradalmi előzményei ebben bizonyára nem akadályozták volna; nem tartozott azok közé a tiszteletre méltó, de a nemzetek életében rendesen meddőségre kárhoztatott politikusok közé, a kik inkább lemondanak az activ politikai szereplésről, mintsem hogy egyszer elfoglalt álláspontjukból még a teljesen megváltozott viszonyokkal szemben is, csak egy betűnyit elengedjenek. Benne éppen a szabadságharc és az emigratio tapasztalatai érlelték meg azt a mély meggyőződést, a melynek alapján őszintén, határozottan és minden utógondolat nélkül fogadta el a 67-iki kiegyezést, s csatlakozott a Deák-párthoz. Hogy azoknak a politikai elveknek a szempontjából, a melyek fiatal korának ábrándképei voltak s a melyek érdekében a nemzet a szabadságharcra is elszánta magát, ez következtetés lett volna, az ellen jogos önérzettel tiltakozik Pulszky emlékirataiban. Recapitulálván 1835 júliusában írt jegyzeteit „egy magyar reformer kívánataira“ nézve, így szól:

„Ha most, hatvanegyedik évemben visszapillantok a huszonegy éves ifjú politikai álmaira, azt látom, hogy az, mi akkor a távol jövőben zavart képben előttem lebegett, csaknem egészen megvalósult, — természetesen oly feltételek alatt, melyekről akkor nem sejthettünk semmit, mert ezek az előre nem gyanítható nagy események következményei voltak; — az eszmény azonban mégis megtestesült, magam is hozzájárultam valósítá-

sához, s büszkén visszautasíthatom azoknak szavait, a kik a következtelenség vádját emelik ellenem.“

Ő, a ki világszerte annyi nagy vállalkozást látott megbukni, annyi hangzatos jelszót és fényes illúsiót szétfoszlani, a ki meggyőződött róla, hogy — mint azt az 1869-ki felirati vitában ki is fejezte — „minden nemzet csak annyi szabadsággal bír, a mennyit önerejével akár megszerezni, akár megtartani képes“, a ki széles európai látkörével az itthoni viszonyokat, célokat és törekvéseket mindig igazi mértékükre tudta leszállítani: bizonyos hűvös elfogulatlansággal, praktikus józansággal és mindannak, a mit „elveken való nyargalás“-nak szoktunk nevezni, gúnyos lenézésével ítélhetett sok politikai kérdésben, s ez a hideg, józan, opportunisticusnak látszó felfogása bizonyára éppen nem volt alkalmas neki a politikai téren nagy népszerűséget szerezni. De azért voltak kérdések, a melyekre nézve alkut ő sem ismert, a melyeknek védelmében ifju hévvel szállt mindig síkra s a melyeknek tárgyalásánál mindig elárulta, hogy politikai egyénisége egy nagy forradalom olvasztó kemenczéből került elő; ezek a szabadelvűség, a polgári jogok, a szellemi szabadság és felvilágosultság nagy kérdései és elvei voltak, a melyeknek törhetetlenül buzgó bajnoka maradt mindvégig. „A democratiához és a liberalismushoz mindig ragaszkodom“ — mondta ő maga egyik országgyűlési beszédében, s ezeknek az elveknek a következményein kívül őszinte, meleg lelkesedéssel ragaszkodott minden nagy emberi és nemzeti ideálhoz, a politikai téren is; nemcsak a művészetek ügye, de még az olyan idealisticus törekvés is, minő a népek lefegyverezése, élénk visszhangot tudott kelteni szívében.

Míg a szabadságharcz lezajlása utáni időben Pulszky részint a diplomatai, részint a publicistikai téren érvényesítette politikai tehetségeit — különösen ez utóbbin kezdettől fogva megbecsülhetetlen szolgálatot tévén hazájának a külföldi közvélemény megnyerése tekintetében, — addig visszatérése után csakhamar a törvényhozás terme is nyitva állott számára, s módjában volt mint parlamenti szónoknak s mint több fontos javaslat előadójának is megismertetni politikai egyéniségének — hogy úgy mondjam — parlamentáris oldalát.

Parlamenti szereplését a már említett praktikus józan felfogás és széles látkör mellett, különösen a történeti ismeretek, az angol és amerikai parlamenti viszonyokban való alapos jártasság, az igazságnak minden irányban nyílt, gyakran saját párthíveivel szemben is kíméletlen kimondása, a politikai hypokrisis, a társadalmi félszegségek, a szőrszálhasogatás, a maradi felfogás éles ostorozása, maró guny mellett gyakran jóízű humor, pongyola, olykor szétáradozó előadás mellett mindig egész halmaza az eredeti és szellemes ötleteknek, időnként pedig a szónoki erőnek szinte elementáris kitörései jellemezték.

A törvényalkotás előkészítésének fontos munkájában, a bizottsági tárgyalásokban való ügyességét és hasznavehetőségét még az iránta kevés jóindulatot és méltánylást tanúsító Horváth Mihály is elismeri, kiemelvén, hogy Pulszky „körmönfont esze“ az előkészítő tanácskozásban mily jó szolgáltatokat tett. Ebből a szempontból munkálkodása Deák oldala mellett a büntető-törvény javaslatának s Kossuth oldala mellett az adótörvényeknek szerkesztése körül is emlékezetes. Az új alkot-

mányos korszakban háromszor szerkesztette a képviselőház válasz-feliratát, s többször volt a költségvetés előadója is. A Házban a Nemzeti Múzeumnak szívéhez legközelebb álló ügyein kívül előszeretettel szólalt fel a nagy közjogi kérdésekben, mindíg széles történelmi alapon, s európai látkörrel tárgyalva azokat. Talán legfényesebb beszédét az úgynevezett hevesi kérdésben mondta, mikor t. i. Hevesmegyének Kossuth iránti bizalmi szavazata, illetőleg ez ügyben kormánybiztos kiküldése forgott szóban; ezt a beszédét nagy tudomány mellett rendkívül hatásos debatteri erő, s helyenkint valódi szónoki lendület teszik jelessé.

Egyébként ő maga gyakran fejezte ki kicsinylését a keresett retorikai szépségek iránt, de hogy a szónoki hatás titkait élesen megfigyelte, mutatja emlékiratainak az a feljegyzése, mely szerint azt tanulta Deák-tól és Kossuth-tól, hogy minden beszédben, ha az hatni akar, szükséges egy olyan mondat, mely akár az észhez, akár a képzelő tehetséghez hangzatosan szól, úgy, hogy az ember róla könnyen megemlékezzék.

Publicistikai működése parlamenti, hivatali és tudományos tevékenysége mellett az újabb korszakban sem szünt meg, sőt még csak néhány évvel halála előtt egyike volt ő a legolvasottabb, legnépszerűbb vezércikk-íróknak. Irálya mitsem vesztett abból az élénkségből, a melylyel régebben Magyarország részére a legelterjedtebb külföldi lapokban hangulatot csinálni, vagy a melylyel Garibaldi mesészerű hadjáratáról a Daily News-nak leveleket írni tudott. De életének mindinkább meggyülemelő gazdag, változatos, úgyszólván Európa egész újabbkori történetét magába foglaló, s az angol, a francia, az amerikai és olasz viszonyoknak és az

ottani közélet vezető egyéniségeinek közeli személyes ismeretére kiterjedő tapasztalatai hovatovább arra ösztönözték, hogy soha sem nyugvó tollát ne csak a napi kérdések kaleidoskopszerű változatainak, hanem az elmúltak, a látottak és átéltek megörökítésének is szentelje, s így keletkezett Pulszky írói tevékenységének egy, talán valamennyi között legfigyelemreméltóbb becsü ága: működése a „*histoire contemporaine*“, a memoireszerű korrajz terén.

Már némileg ebbe a szakba vágnak azok az általánosan becsült dolgozatai, a melyekben régebben az angol és amerikai társadalmi viszonyokat éles megfigyeléssel ismertette, s a melyek mintegy kiegészítései voltak azoknak a vonzó uti és néprajzi leírásoknak, a melyeket Pulszky nagyszellemű és gazdag kedélyű neje, Walter Teréz adott ki számkivetésük alatt. Az a szinte igézet-szerű benyomás, a melyet reá Garibaldi egyénisége és pályája tett s a mely okozója lett Kossuthtal való meg-hasonlásának is, indította őt arra, hogy 1865-ben mese-alakban írja meg az olasz szabadsághősnek, mint „Csillagfi“-nak történetét, szembeállítva őt jellembeli ellentétjével, a „királyfival“, vagyis III. Napoléonnal. Ez az elbeszélés, a melyben a meseíró tettetett naivitása a szenvedélyes politikus kevésse leplezett célzatosságával sajátságosan vegyül, s melyben az egykoru szereplők és helyek neveit körülírások vagy etymologiai értel-mük magyar fordításai pótolják, az akkor a belső nagy átalakulásokkal elfoglalt magyar közönség körében kevés figyelmet találván, Pulszky azt később, 1888-ban újra kiadta az „Ábránd és Valóság“ című gyűjtemény-ben, mely ezenkívül több kisebb rajzot tartalmazott:

reminiscentiákat az író életéből, útleírásokat és egyes jellemképeket.

Élete tapasztalatainak gazdag anyagát időközben a maga teljességében feldolgozva is kiadta az „Életem és korom“ című nagy munkájában. Formájára nézve ez is olyan pongyola, mint beszédei; de mint minden, a mit határtalan szellemi productivitása létrehozott: élénk és vonzó, minden lapján valami eszmét, valami tanulságosat tartalmaz. Ebben is megnyilatkozik Pulszky egyéniségének az a rokonszenves vonása, hogy mély emberismerete daczára soha sem lesz embergyűlölővé, hogy tiszta látása és modern skepsise daczára mindig tud lelkesedni is, ha arra méltó tárgyat talál. Szinte drámai élénkséggel adja elő emlékirataiban a forradalom és a külföldi érintkezések némely jeleneteit, s bár sympathiáit és antipathiáit nem tagadja meg egészen, bár oly dolgokról ír „quorum pars magna fuit“, bár satiricus hajlama ezekben a memoire-okban is megnyilatkozik; tud mégis kellő objectivitással itélni, szükséges önszeretet nélkül; bár Deáknak igaz híve és csodálója, tud igazságot szolgáltatni Kossuthnak is, a kivel való személyes meg hasonlása nem akadályozta őt abban, hogy a legmelegebb elismerés és csodálat hangján ne szóljon azokról az elévülhetetlen érdemeiről, a melyeket a nagy nemzeti reformok kivívása körül szerzett.

Pulszky irodalmi tevékenységét abban a szűk keretben, a melyben mozognom kell, csak megközelítőleg is körvonalozni, osztályozni, jellemezni lehetetlenség; hiszen az a szorosabb értelemben vett publicistikán, a memoire-irodalmon, a nép- és utirajzokon kívül kiterjed a szépirodalomra, még a költői munkákra is, kiter-

jed az aesthetikára, a nyelvészetre, — melynek az emigráció alatt beható tanulmányokat szentelt, — a történelemre, a régészetre, mely tulajdonképpen tudományos szakmája volt, a csevegésszerű népszerű előadásokra, sőt még természettudományi és közgazdasági kérdésekre is.

Ifjúkori szenvedélyének, melyet mentora és nagybátyja, az öreg Fejérváry csepegtetett belé s a melyet roppant sok utazása is táplált, a régiségtudománynak következetes és nagy sikerű cultiválása juttatta őt kevés-sel visszatérése után arra a helyre, a melyre az egész nemzet közvéleménye kijelölte: a nemzeti múzeum igazgatói állására, a melyet később a múzeumok és könyvtárak országos felügyelőjének hatáskörével kötött össze.

A múzeum aztán életfogytiglan az ő „otthona“ maradt, a melyben hosszú időn át a szellemi élet minden kitünőségét és minden jelesebb külföldi vendöget házi tűzhelye köré tudott vonzani, egy „salont“ teremtve a szó legeurópaibb értelmében, valódi központot szellemi életünk számára. De nem csak lakása volt itt az ő otthona, otthon érezte ő magát a múzeum összes gyűjteményeiben is, a melyeket oly odaadó igyekezettel, annyi szakértelemmel gyarapított, rajokat besátva ki onnan új országos gyűjtemények alakjában is, melyek létrejötte nek főtenyezője volt. Valóságos eleven repertorium és élő controle volt ő a múzeum gyűjteményei számára, melyekben roppant emlékezetével még a tárgyak helyét is úgyszólván könyv nélkül tudta és élénken emlékszem rá, hogy még aggkorában is, az elnökletem alatt működött múzeumi és képtári bizottság körében az ő szakértelme, jártassága, tiszta emlé-

kezete és biztos ítélete milyen csalhatatlan iránytűje volt eligazodásunknak.

És éppen működésének ezen a legnagyobb odaadással, legkövetkezetesebb buzgalommal betöltött terén érték őt egyszer a gyanúsítás és rágalom nyilai; szenvedélytelenül, de nemes önérzettel fogadta azokat, elgondolva, hogy — egy újabbkori olasz államférfiú nyilatkozata szerint — a rágalmazás a mai korban s a demokratikus szerkezetű országokban a középkor mérgét és törét helyettesíti.

Ezek a támadások is — a melyek egyébiránt egészen hatástalanok maradtak — a politikai szenvedélyek kitörései voltak; a politikai szenvedélyeké, a melyeknek viharai pályáján annyiszor hányták őt ide-oda, de élete végszakának esöndes révétől már mindinkább távol maradtak, míg végre egészen megtörtek a síron, azon a sziklán, a melyet az élet küzdelmeinek hullámvérése többé meg nem ingat s a melyen túl a történelem örökké nyugodt birodalma kezdődik.

Egy nagy szellemű német író azt mondja, hogy mi emberek mindnyájan keresztes vitézek vagyunk, a kik életünk minden fáradalmaival és küzdelmeivel utóvégre is csak egy sírt hódítunk meg.

Vajjon csak egy sír volt-e az, a mit Pulszky Ferencz az ő hosszu, hányatott, valóban fáradalmaikkal és küzdelmekkel teljes életével meghódított? A sír nemcsak eltemet; a sír néha fel is támaszt; a sír igazságot szolgáltat; a sír kiengesztel és megdicsőít.

A mi gyorsan élő és gyorsan felejtő korunk oly szaporasággal gyártja az új meg új nagyságokat, hogy szinte türelmetlenné lesz azok iránt, a kik szereplésök fénykorát túlélve, fonnyadt régi babéraikkal homloku-

kon követelik meg a tisztelet és elismerés adóját azok mellett, a kiknek fején a tegnap szerzett friss babér oly csábítóan fénylik. A létért való küzdelem a dicsőség birtokára is kiterjed és ebben a küzdelemben a jelen mindig bírósabb a multnál. De ha egyszer a küzdelem porondját végleg visszahozhatatlanul elhagyta valaki, ha az étellel szemben minden igénye megszűnt, ha helyét minden téren elfoglalták mások s ő maga leköltözött arra az egyetlen helyre, a melyet senki sem irigyl, senki meg nem tagad tőle: akkor életének hervadt babérai helyett friss koszorúkkal halmozzák el sírját, akkor kezdjük elgondolni és átérezni, hogy mit veszítettünk benne és érdemei s nagysága, a melyeket a mint eltávolodtak a multba, az élet fülledt légkörében már alig láttunk, már majdnem elfeledtünk, most mint egy délibáb jelennek meg hirtelen közéletünk szemhatárán s mi csodálkozó megilletődéssel szemléljük azokat.

A Pulszky Ferencz egyénisége annyira kivételes és sajátságos volt, hogy senki másnak a mértékével nem mérhető; ezt bizonyítja, hogy egyebet ne mondjak, az a körülmény is, hogy bár külső, mondhatni hivatalos posztója megfutott pályájához képest szerénynek volt mondható, bár politikai hatásköre és befolyása — a mi nálunk az emberek jelentőségének majdnem kizárólagos fokmérője szokott lenni — az utóbbi időben alig volt, Európaszerte sokkal jobban ismerték és becsülték őt, mint akármelyikét újabbkori politikai életünk vezető egyéniségeinek.

Őt az a tudat, az az érzés vezette pályáján, hogy az új Magyarországon mindenkinek két emberre való munkát kell végeznie, ha a haladottabb világ közepette

visszamaradni nem akarunk. És végzett nem csak két, hanem sok emberre való munkát: képessé tette őt arra nemcsak hosszú élete, de bámulatos munkabírása és tehetségének s képzettségének sokoldalúsága.

Közéletünk egyik legkiválóbb szónoka nem régebben egy alkalmi beszédében kifejtette, hogy a sokoldalúság nagyon különböző természetű. Gyengébb, hétköznapi egyéneknél a sokoldalúság az ellaposodásnak, a felületességnek, az erők szétszűllésének forrása; erőteljes egyéniségeknél azonban a sokoldalúság nem egyéb, mint annak a latin mondatnak megtestesülése: „Homo sum, et nihil humani a me alienum puto.“ — „Ember vagyok és semmiféle emberi tulajdonság, semmiféle emberi erő tőlem nem idegen.“

A Pulszky Ferencz sokoldalúsága mintegy késő visszfénye volt a humanisticus iskola amaz aranykorának, a mely az olasz renaissance ideje alatt a legkülönbözőbb szellemi capacitásoknak egyes emberi egyéniségekben való csodálatos egyesülését oly gyakran hozta létre. Mindenesetre kivételes természeti adományok kellenek ehhez, de sokat tesz az erős akarat és következetes törekvés is; a Pulszky alakját éppen az tüneti fel oly rendkívülinek, hogy korunkból majdnem kiveszett az universalitásra, a sokoldalúságra való törekvés és kizárólag uralkodóvá vált a képességek egyoldalú érvényesülésének méltatása. Nem nézzük senkinél szellemi tevékenysége összességét, hanem a szerint a legtöbb szerint becsülünk meg mindenkit, a mit működése egyik vagy másik ágában elérni, kimutatni képes. Ez a fizikai életben helyes mérték lehet, a szellemiben ennek a mértéknek az alkalmazása emberi rendeltetésünk félreismerésével egyértelmű. Az olyan alakok mint Pulszky,

élő tiltakozásként hatottak és hatnak hátrahagyott műveikben halálok után is az ember szellemi értékének egyoldalú megítélése ellen. Ez az ő különleges jelentősége azoknak a letűnt nagyjainknak sorában, a kiket mi — vele együtt — mindaddig el nem veszítettünk és el nem fogunk veszíteni igazán, a míg példájuk, eszméik és erényeik hagyománya a változó nemzedékek keblében termő talajra talál.

PETŐFI EMLÉKEZETE.

— Felolvastatott az „Eperjesi Széchenyi-Kör“ 1899. évi október hó 29-én tartott Petőfi-ünnepélyén. —

Meg van szentelve az a föld, a melyen a nemzetiünkre fényt árasztó nagy szellemek életükben jártak és időztek. Ők maguk sokszor nem is sejtik, hogy minden léptök örökre szóló nyomokat hagy, hogy a helyen, a melyet elhagynak, világító árnyékuk marad hátra; de múlnak az évek, nemzedéket nemzedék vált föl, az élők visszaemlékezésének örökét átveszi a hagyomány és a történelem és ime: emlékké válik minden tárgy, a melyet azok a nagyok érintettek, oltárrá minden hely, a melyen munkálkodtak; mint a hitrege Deukalionjának hátravetett köveiből emberek, úgy támadnak rég elhangzott lépteik nyomában őket hívó, őket di-esőítő, követésükre buzdító érzelmek, — és jönnek a fiak, az unokák, megkoszorúzzák a szent emlékhelyeket s az emlékezet, a kegyelet és lelkesedés mindig megújuló fölbuzdulásában élő valósággá lesz a halhatatlanok sírontúli élete a földön.

Ebben az esztendőben az egész magyar haza a Petőfi halálának felszázados évfordulóját ünnepli. Az ünneplésből ki akarta venni a maga részét Széchenyi-körünk is; mert mi is föladatunknak tartjuk a legnemzetibb költő szellemi hagyományának ápolását és mert ezen

a helyen is élnek a Petőfi alakjához fűződő emlékek. Hálás örömmel látjuk, hogy szerény ünnepünk díszét emelni megjelentek köztünk kitünő tudósok és költők, azoknak méltó képviselői, a kik nemzetünk szellemi munkáját vezetik és irányozzák;*) nem magunknak tulajdoníthatjuk ezt, hanem a névnek, melynek jelében összejöttünk s mely iránti kegyeletünkben osztozik velünk a szellemi nagyságnak minden csodálója, a nemzeti eszmének minden híve.

Petőfi eperjesi időzése, a melynek ünnepélyünkön külön megemlékezés lesz szentelve, csak egy kis epizód volt a költő sokat hányatott életében; de derült epizód, mint itt írt költeményei tanúsítják, derült a természet szépségeinek varázsa, a barátság melege és a költő génuszáért már akkor lelkesülő közönség, különösen a fiatalság hódolata által. A mit Eperjes és környéke a költőnek nyújtott, azt bőkezűen viszonzta verseivel; azok legmaradandóbb emlékei ittlétének, de emléket állítottunk Petőfi látogatásának mi is. Eperjes mindig meg fogja őrizni a Petőfi emléket, s hiszszük, hogy a költő is szívesen őrizte míg élt, emlékezetében az itt nyert nyájas benyomást, bármily egyszerű és futólagos volt is az, — mint egy lehajló parti virág, mely a költő életének rohanó árját megcsókolta.

Mert rohanó ár volt az ő élete, mely fájdalom, hamar lefutott, s tőle mégis tengerré dagadt a magyar nemzet költői érzelmeinek és eszméinek világa. Alig több mint huszonhat év ez az egész élet és belőle alig több mint hét év az az idő, a mely alatt Petőfi költői pályáját befutotta.

*) Az ünnepélyben a Tudományos Akadémia, a Kisfaludy-Társaság és a Petőfi-Társaság képviselői is résztvettek.

Úgy látszik, a természetnek néha tetszése telik abban, hogy kiragad egy embert a milliók közül, benne és általa adományainak csodaszerűségét akarván bizonyítani. Az ilyen ember szinte öntudatlan tesz és alkot emberfölötti dolgokat. Azután a természet megsajnálja látszik pazarlását és hirtelen, idő előtt összetöri kedvenc alkotását. Nagy Sándor, Raphael, Correggio, Lord Byron, Puskin, Petőfi — életök virágában költöznek el, azt a nagy kérdőjelet hagyva hátra: hogy mit tehettek, mivé fejlődhetek volna még, ha tovább élnek? Ámde arról is gondoskodik a természet, hogy az ilyen kivételes, rendkívüli emberek rövid életök alatt is hosszú életet éljenek át. Ők a mesebeli hétmérföldes csizmával járják az élet útját, szemlök egyetlen pillantásával — mint egy Petőfivel rokonszellemű költő mondta — többet látnak, éreznek és élveznek, mint mások egész életükön át; sőt megsejtenek, eltalálnak olyan igazságokat, olyan érzelmeket is, a melyekkel tapasztalatilag megismerkedni sem idejük, sem alkalmuk nem volt.

Ilyen tüneményes, csodaszerű jelenség volt a mi Petőfink is. Föltünése, élete folyása, korai halála mind a végzettől elrendeltnek látszik; végzetszerűnek annál inkább, mert ő maga teljes, tiszta tudatával látszott bírni kezdettől fogva úgy hivatásának, mint végső sorsának.

Egy, a pozsonymegyei tótságból a magyar alföldre elszakadt kurtanemes család sarja, egy Petrovics Sándor lesz a legmagyarabb költővé. Éppen olyan időben kell születnie, hogy ifjúkora, a rajongás kora, beléessék a nemzet ébredésének nagy napjaiba és hogy a katasztrófa, mely azután a nemzetet éri, alkalmat nyújtson neki az eszméi mellett való vértanúskodásra. Mialatt

szüleivel meghasonolva, atyjától kitagadva, egy batyuval a vállán, vándorbottal a kezében, néhány garassal a zsebében, kimondhatatlan nélkülözések között, gyalog járja keresztül-kasúl az országot, futva

„árván, mint a hulló csillag,
Melyet magából kilökött az ég;“

mialatt mint közkatona a kaszárnyában nyomorog, a hol egy cigányfiúval egy ágyban kell feküdnie, mialatt betegen a kórházban sínlődik, vagy debreczeni fűtetlen szobájában pipáján melengeti ujjait: soha, egy perczig sem vesztí el nagy jövőjébe, rendeltetésébe vetett hitét. Azt a hitét, hogy a „hazának mily kínset hagy hátra“, hogy — mint anyjához írja:

„dicső neve költőfiadnak soká, örökkön él!“

és azt a hitét sem, hogy a míg az ember egyszer boldog nem volt, addig meg nem halhat. Folyton költi, zengi gyöngybetűkkel leírt, vándortarisznyájában őrzött dalait, melyekben soha az emberi érzelmek egész skálája ilyen teljességgel kifejezését nem találta volna, ha kedélyét éppen a szenvedések és örömök váltakozása annyira csapongóvá nem teszi. De a „divinatio“, mint a régiek nevezték, a jövőbe látás isteni adománya, megnyilatkozik más irányban is, a mennyiben a költővel mint Kassandrával előre tudatja korai és tragikus végét is. Már 20 éves korában azt énekli:

„Hiába biztattok,
Hiába beszéltek,
Tudom azt az egyet,
Hogy nem soká élek.“

És hogy ezt nem csak az érzelgős fiataloknál előfordulni szokott pillanatnyi pessimismus, meggondolatlan vágy a halál után mondatta vele, azt tanúsítja, hogy

két évvel később, 1845-ben, a mikor még senki sejtelmével sem bírhatott a bekövetkezendő véres eseményeknek, ő megálmodja, hogy „háborúba hitták a magyart“, és hogy neki menyegzője napján kellett elhagynia hitvesét, hogy meghaljon a honért. „És — ha rákerülne a sor — úgymond — úgy tennék, mint álmomban tevék.“ Később pedig azt írja egy versében, hogy ha az Isten megengedné neki, úgy halni meg, a hogy ő kívánja, azt kívánná, hogy a szabadságért vívott harcban az ő szívéből is „nőjön egy halálos vérvirág“. Ugyanaz a jóslatszerű óhajlás, a mely utóbb „Egy gondolat bánt engemet“ című jól ismert költeményében is megszólal.

S a mikor végre elérkezett az óra, melyben beváltania kellett ígérését, melyet a hazának tett:

„Szentegyház keblem beiseje,
Oltára képed,
Te állj, s ha kell a templomot
Eldöntöm érted —“

akkor a halál is mintegy mystikus rejtély jelenik meg életútján s úgy ragadja el tőlünk, mintha igazán „elevenen égbe szállt“ volna, a hogy jókedvében kívánta egyszer. Meghalni nem látta senki, ravatala fölött nem állottunk, sírja helyét nem ismerjük; soká azt sem hittük, hogy meghalt. Mintha lényében semmi sem volna mulandó, egyszerre tűnik el az élet színpadáról s átlépve az örökkévalóságba, mythikus alakká változik; mint Hellas istenei magukhoz emelték kedveltjeiket az Olympusra, mint az ó-szövetség Jehovája tüzes szekeren ragadta prófétáját az égbe, úgy vált meg tőlünk, örökségül hagyva honszeretetét, lelkesedését a szabadságért és halhatatlan dalait.

Lehet-e mindez a véletlen játéka? nem inkább egy a szívbe beírt végzet teljesedése-e?

És Petőfinak ez a rövid élete mégis milyen teljes emberélet volt! Ő sirt és örült, szenvedett és boldog volt, gyűlölve és szeretve, elhagyatott földönfutó volt, hogy azután pajzsra emelje egy nemzet rajongása, — bejárta az élet legszomorúbb mélységeit és fölhágott a dicsőség napsugaras magaslataira, nevét halhatatlanná tette és betöltve rendeltetését, meghalt az eszméért, a melynek életénél többet: még szerelmét is föláldozni kész volt.

Valóban rá is illik az, a mit a francziáknak egy kalandos életű poétájáról mondott egy újabb költőjük:

„Ne le plaignez pas trop: il a vécu sans pactes,
Libre dans sa pensée autant que dans ses actes.“

Ennek a tüneményes életnek a történetét pedig megírta ő maga, Petőfi, a maga költeményeiben. Ebben a tekintetben ő a legsubjectivebb költő, mert ha költeményeit megíratásuk időrendjében elolvassuk, végigvonul egész élete minden hányattatásaival előttünk.

A háttér természetesen mindig az alföldi síkság, a pusztá, a mely őt szülte, nevelte, a melyhez visszatér mindig, a hol magát „igazán szabadnak“ érzi, a mely iránti szerelmétől a hegyvidék semmi szépsége sem tudja őt eltántorítani. Sem előtte, sem utána senki hívebb, életteljesebb, megragadóbb színekkel festeni nem tudta az alföld rónáját, mint ő, ennek a festésénél érvényesül legjobban egyszerűségében hatalmas képbeszéde. Gyakran vágyott utazni, a tengert látni, de körülményei mindig megghiúsították tervét; úgy látszik, az is hozátartozott rendeltetéséhez, hogy ő csak a magyar föld, a hazai természet költője maradjon.

A magyar alföld talaján költészete a magyar nép nyelvén szeret megszólalni; sohasem tagadta meg ere-

detét, eltúrte, hogy a kritikusoknak egy egész serege póriásnak nevezze sokáig költészetét; pedig nem volt igazuk! nem szállította ő le a poézist a porba, hanem a nép érzelmvilágát emelte föl a Parnassusra; a magyar nép nyelvét, a magyar nép költészetét irodalmi nyelvvé, magyar költészetté emelte, és az egész világ sietett a maga nyelvébe ültetni át ennek a magyar költészetnek a virágait. De legelső volt a magyar köznép, a mely őt megértette és népdalait énekelni kezdte, mikor még a hír szárnyaira sem emelte a költőt.

A Petőfi életében és költészetében megnyilatkozó egyéni érzelmvilágnak talán legrokonszenvesebb, mindenestre leggyöngédebb vonása a szülei, különösen anyja iránti odaadó szeretet. Tizenhat éves koráig szülei jó módban éltek és iskolai előmenetelével meg voltak elégedve; idáig a költő gyermek- és serdülő évei is gondtalan boldogságban teltek el. Ezután egyszerre következnek be: az atya vagyoni bukása és a fiú selmeczi rossz bizonyítványa. Az értelmes, nyugtalan természetű, szigorú és makacs jellemű apa végképp eltaszítani látszik magától fiát, kire most nehezednek sanyarú vándorévei: a megkezdett katonáskodás, a háromszor és mindannyiszor sikertelenül megpróbált színészkedés s végre a nagy küzdelmek közt újra folytatott iskolai tanulás; de a szelid, jóságos anyai szív az sohasem pártolt el igazán tőle s az lett szószólója újra meg újra az apjánál, mikor már a fiú jobb útra tért. Költészetének legszebb gyöngyei közül valók azok, a melyeket fiúi szeretetének szentelt, különösen az anyja irántinak, kiről azt énekelte:

„Hogy a földön nekem van
Legszeretőbb anyám!”

S alig hogy némileg javulnak viszonyai, keresményéből előbb segélyezi, majd egészen fentartja szüleit, kiknek gyors egymásutánban bekövetkezett elhunyt a szívszaggató fájdalom hangján szólaltatja meg a költő lantját akkor, mikor már bömbölnek az ágyúk s rá nézve is közeledik „a próba, az utolsó nagy próba!”

A kinek a természete ily gyöngédségre volt képes, az a fenhéjázásnak, arrogantiának, barátai felett való zsarnokoskodásnak a vádjait, melyekkel a költőt rosszakarói elhalmozták, talán még sem érdemelte meg egészen. Bizony nehéz természetű ember volt ő, a ki önmagát „a természet tövises vadvirágának” nevezte, de azzá tette a „sors, életének haragos dajkája . . . ki rá zavarta fergeteg módjára a csendriasztó szenvedélyeket.” A ki olyan hivatás tudatában olyan sanyarúságokat volt kénytelen a sorstól elszenvedni, abban szinte természetszerűen fejlődik ki egy neme a dacznak, mely képes ridegen utasítani vissza még a nyájasságot is, mihelyt abban a szánsalomnak vagy a leereszkedésnek árnyékát véli látni. Mindenekfölött szeretvén a szabadságot s a „koldusbot és függetlenség” jelszava alatt haladván útján, melyen, mint mondá: „inkább betöri fejét, semhogy maghajtsa derekát,” Petőfinek szükségképp sokakkal kellett összeütközésbe jönnie; de hogy a tulajdonképpen fenhéjázástól mily idegen volt, s hogy a jobb sors mily kevéssé tette őt elbizakodóvá, mennyire megóva maradt mindig a porból felemelkedett közönséges embereknek attól a szokott önzésétől, mely a maga emelkedését valami természetesnek tekintve, saját multjáról hamar megfeledkezve, lenézi az alatt maradottakat, azt legjobban bizonyítja az a költemény, melyet házassága első, boldog, csendes telében Pesten írt, a

mikor a maga erejéből kivívott szerény jobb módon első gondolata azoké, a kik nem kényelmes szobában időznek „a meleg kemencze közelén“, de kik „künn bolyongnak — a viharban, szabad ég alatt“.

Az érzékeny, lágy szív, — ez a kétféle értékű adománya a gondviselésnek, mely nélkül az ember sem nagyon boldoggá, sem nagyon boldogtalanná nem lehet, — Petőfi életében a szerelmi fájdalmak és szerelmi örömek számtalan változatait idézte föl, melyek mind közkincsüinkké lettek dalai által. Első komolyabb szerelme úgy látszik az a szőke Csapó Etelka volt, kinek hirtelen halála oly mélyen meghatotta, egy időre szinte mélabússá tette s a kinek a „Czpruslombok“ ezíme alatt kiadott bánatos költeményeit szentelte. Ez után a csapás után egy ideig azt hiszi, hogy csak szőke leány kárpótolhatja őt Etelka elvesztéseért, s többször is lobbott vet szerelme, mert — mint maga mondja egyszer vidáman:

„Szivem még ép virág, a melynek
Féreg nem bántja gyökerit,
Elhervad minden ősszel, ámde
Minden tavasszal kivirít.“

A nagy, életre szóló fordulat 1846 szeptemberében áll be; Nagy-Károlyban a megyegyűlés és bál alkalmával két nap alatt ismerkedik meg a költő azzal az emberrel, a ki utóbb legáldozatkészebb barátjává, és azzal a leánynyal, a ki utóbb hitvesévé lett. Gróf Teleki Sándor volt az egyik, Szendrey Julia a másik.

Egyszerre azt érzi, hogy

„Költői ábránd volt, mit eddig érzék,
Költői ábránd és nem szerelem.“

csak most lett igazán szerelmes:

„Egy barna kis leány
Hófehér lelkibe!”

Ennek a barna kis leánynak mondja az „Ereszkedik le a felhő” kezdetű dalában:

„Barna kis lány, ha nem alszol,
Hallgasd mit e madár dalol,
E madár az én szerelmem,
Az én elsőhajtott lelkem . . .”

és máskor megint:

„Te vagy, te vagy barna kis lány
Szemem, lelkem fénye . . .”
„És szerelmem. . . és szerelmem . . .
Óh ez véghetetlen!”

Valóban, a szerelemnek egy új világa nyílik meg Petőfi előtt; ilyen lángoló szenvedély még nem szállotta meg szívét, ilyen mohó epedéssel még nem vágyott soha bírni szerelme tárgyát. És szerelme viszonzásra talál, de azért mindkettejüknek a keservek egész poklán kell keresztülmenniök, míg végre egy évvel később bírhatják egymást. A szülők ellenzése, barátok és barátnők besúgása, Petőfi indulatossága, Julia érzékenysége ezerszer eltávolítják őket egymástól, úgy, hogy a költő alig néhány héttel a nagykarolyi és erdődi szép napok után Debreczenben Prielle Cornéliát akarja nőül venni s őt — csupa daczból Julia iránt — egy ideig menyasszonyának nevezi. Végre le van küzdve minden akadály és ő elmondhatja, hogy:

„Elértem a mit ember érhet el:
Boldogsággal csordultig a kebel!”

Nem mondható ugyan minden borútól mentnek az olyan házasságnak az ege, a melyet úgy kötöttek meg, hogy a leánynak választani kellett férje és atyja

között, s hogy ez utóbbi búcsuzáskor egy szóra sem mőltatta vejét. De azért a koltói kastélyban hat gondtalan boldog hetet élt át a szerelmes fiatal házaspár és csak abban a remek kis költeményében, a melynek „Szeptember végén“ a címe, árulja el Petőfi, hogy az a megtagadhatatlan jóserő, ott keble mélyében, megint egy árnyékot vetett örömei és ábrándjai világára.

Rövid, alig kétéves házaselete alatt a költő megérte azt az örömet is, hogy fia született.

„Iparkodni fogsz túltenni rajtam,
Vagy betöltöd legalább helyem?“

Ilyen kérdésekkel öleli keblére a csecsemőt, a ki-nek bölcsőjétől csakhamar elszólítja őt a háboru zaja...

Mert az ő életének legnagyobb hatalmassága, a mely végre is mindig győzedelmeskedett minden más fölött: haza- és szabadságszeretete volt.

A Petőfi honszeretete nem annak a büszke szerelemnek a fajából való volt, a melylyel szépségtől sugárzó kedvesére néz a boldog, az irigyelt szerelmes; az ilyen szerelembe mindig vegyül valami önhittség és valami önzés. Az ő rajongása a hazáért ahhoz a szeretethez volt hasonló, a melylyel az anya öleli keblére szenvedő, vagy a természet mostohaságától sújtott gyermekét, a kité forró szeretetével akarna kárpótolni mindenért, a mit a sors megvont tőle.

Ő dicsőnek, hatalmasnak kívánná látni hazáját, a milyen egykor volt, de ha vágya teljesülne, nem szerethetné jobban, mint most, mikor „szégyenlenie kell, hogy magyar“:

„Mert szeretem, hőn szeretem, imádom
Gyalázatában is nemzetemet.“

Házassága mézesheteiben, mikor „oly boldog,
 hogy reménye sincs“, elgondolja:

„Mi volna könnyebb, mint lemondanom
 Mostan te rólad honfi aggalom...
 De el nem hagylak, hazám tégedet!...
 Veled sohajtok, hazám, mint elébb...
 Veled sírok, ha fáznak sebeid...
 S érted teszek majd, hogyha tenni kell!“

A Petőfi hazafiúi reményei és aggodalmai az 1844-ik évvel kezdenek nyilvánulni, de csak 1848-ban lesz az ő költészetében is a haza ügye teljesen uralkodóvá s avatja őt, a szerelem költőjét, egészen a szabadság s végül a harcok dalnokává. És szabadságszeretetének is van egy igazán az ő nagy lelkére valló vonása: ő nem csak a magyarnak szabadságáért rajong, ő nem akarja csak a maga nemzetét emelni nagygyá a szabadság által; forró fajszeretete daczára ő a szabadságért mint az emberiség legmagasztosabb eszméjeért akar küzdeni és az „emberiség javáért“, a „szent világszabadságért“, akar meghalni.

Ezekben az években költeményei nem csak az ő saját, de a nemzet életének is valódi krónikájává lesznek. Már 1846-ban hirdeti, hogy „a csalogányt, az alkony madarát,“ fel kell váltania a pacsirtának, mert „a hajnal közeleg.“ Érti a nagy korszak közeledését:

„A század viselő,
 Születni fognak nagyszerű napok,
 Élethalálnak vészes napjai.“

„Véres napokról“ álmodik, „mik a világot romba döntik“ és „az új világot megteremtik“; úgy érzi, mintha lelke már egyszer, más korban és más alakban, átélt volna ilyen napokat:

„Rómában Cassius valék,
Helvétiaiban Tell Vilmos,
Párisban Desmoulins Kamill...
Itt is leszek tán valami.”

Ez a vonatkozás Desmoulins Camille-re különösen jelentősnek látszik, ha későbbi, márcziusi szereplése gondolunk.

De a hajnal késik és ő felrázni igyekszik a nemzetet tétlenségéből, keserű szemrehányással, ostromozó korholással:

„Csak a magyar büszkeséget,
Csak azt ne emlegessétek!”

És másutt: „Meddig alszol még hazám?” Ki is mondja nyíltan:

„Addig ostromozlak, nemzetem, míg végre
Feldobog szíved, vagy szíved megszakad.”

Korholja a nem eléggé lelkes ifjúságot és kérdezi:

„Lesz-e gyümölcs a fán, melynek nincs virága?”

Majd jogot követel a népnek, mert „Haza csak ott van, hol jog is van” és inti a törvényhozókat, hogy „még kér a nép: most adjatok neki!”

1848 elején már így énekel:

„Drága árt a szabadság,
Nem ingyen, de pénzen adják,
Drága pénzen, piros véren,
„Varrd meg azt a zászlót, feleségem!”

Szereplése a márcziusi napokban eléggé ismeretes, de különösen jellemző az a vallomása, mit márczius 15-ike után írt le:

„Egy ilyen nap vezérsége,
S díjazva van az élet . . .
Napoleon dicsősége,
Te veled sem cserélek!”

Ebben egy pszichológiai momentum van, a mely világot vet életének legközelebbi fejleményeire. Ő tényleg — és talán némi joggal — vezérszerepre számított a nemzet további mozgálmaiban, de a márcziusi törvények meghozván mindazt, a mit nemzeti és szabadelvűségi szempontból kívánni lehetett, rövid időre a hazai közügyek menete ismét a mérséklet, az elért eredmények megőrzése és a viszonyokkal való higgadt számolás útjára tért. Ezen a téren a költőnek nem jutott szerep és mikor szolgálatait a törvényhozás termében is föl akarta ajánlani a hazának, az ő kedves Kúnságában, egy jelentéktelen ellenjelölttel szemben megbukott. Ehhez járult a személyes sérelem, melyet Kossuthtól elszenvedni vélt és a kedvezőtlen megítélés, melylyel a barátja és jótevője, Vörösmarty ellen, ennek az ujoneztörvény ügyében követett képviselői magatartása ügyében intézett támadása részesült, a mely miatt még kebelbarátja, Jókai is meghasonlott vele, úgy, hogy Petőfi mindinkább háttérbe szorítotttnak érezte magát, a mi fölötti elégedetlensége költeményeiben is megnyilatkozik.

De az események, fájdalom, csakhamar igazat adtak a költő ama jóslatának, hogy:

„Gyász és vér lesz a magyar nemzet sorsa.“

És ő maga sem tudott ellenállani annak az önszemrehányásnak:

„Egész világ a harczmezőn,
Csak én nem vagyok ottan.“

Egy párszor úgy látszott, mintha mégis sikerülne elkerülnie végzetét. A katonai fegyelemmel megbarátkozni sehogy sem tudó természete egymásutáni két hadügyminiszterrel hozta összeütközésbe és kétszer indította lemondásra tisztí rangjáról. Bem, a kiért rajongott, a

kinek győzelmében vakon hitt és a ki őt fiaként szerette, ismételve, mindenféle gyöngéd ürügyekkel igyekezett őt eltávolítani a veszélytől. De ő, mintegy ígézettől vonva, feltartóztathatlanul ment — egyenesen a halálba . . .

Van valami megindító abban a hitben, a melylyel a magyar nép várta, sokáig várta, hogy az ő dalnoka még egyszer visszatér . . .

A költő pályatársa és barátja, Jókai, így szólott hozzánk, mikor a Petőfi szobrát avattuk föl: „Ne várjátok őt vissza, — csillag az már régen!”

Az a csillag, a melylyé Petőfi változott át, a magyar nemzet egén nem csak akkor tündöklött, a mikor éj borult reánk, de tisztán, világosan, talán még világosabban látjuk ragyogni, mióta ismét földerült a hajnal, a melyet ő emberi alakjában már meg nem láthatott.

A nemzeteket boldogító és nemesítő nagy eszmék győzelméhez mindig súlyos áldozatok fűződnek; nekünk a nemzeti ujjaszületésnek annyi nemes lelkesedéssel megkezdett, de szerencsétlen események által vérbe borított korszakában mindamaz áldozatokon felül, a melyeket a halvégre követelt tőlük, még legnagyobb költőnket is el kellett veszítenünk. Akkor jelent meg, mikor legnagyobb szükség volt szavára, de nem érhetette meg többé azoknak az eszméknek végleges diadalát, a melyekért korának legjobbjai vele együtt lelkesedtek; sivatagban vezérlő tűzoszlop volt, mely fényével megmutatta útunkat a szabadság ígéretföldjére s azután letűnt. Ő elesett halhatatlan eszmék szolgálatában s most ezeknek sírja fölött viruló élete példázza az ő halhatatlanságát is.

BESZÉD MUNKÁCSY RAVATALÁNÁL.

— Tartatott Munkácsy Mihály temetésekor, 1900. évi május hó 9-én, a Képzőművészeti Társulat nevében. —

Emlékeziünk . . .

Csak tizennyolcz éve, hogy ide hoztak hazánkba egy képet, azután ide hoztuk annak a képnek az alkotóját. A képhez végnélküli zarándoklás indult meg; alig volt magyar ember, a ki meg nem nézte volna; megálltunk előtte — rajta veszett szemünk és jobb, igazabb, tisztább lett a lelkünk, mikor a képet elhagytuk. Azt hittük, korunkból kiveszett az ideál és abban a képben feltaláltuk újra; azt hittük, a művészet talán már nem is képes többé elbeszélni a történetet, a mellett, hogy gyönyörködtet: oktatni, fölemelni, megnemesíteni is; és az a kép a történet és a vallás legmagasztosabb tényeinek eleven hatásával járta át egész erkölcsi valónkat.

Szembeállítva láttunk rajta két emberi alakot: egyet, a ki parancsol és uralkodik és egyet, a ki meg van kötözve, szenved és halni indul; és a két emberi alakban két világot is láttunk egymással szembe helyezve: egyet, a melynek el kell pusztulnia és egyet, a mely győzedelmeskedni fog; és éreztük, hogy azé a világé a győzelem, a melynek megteremtője kész volt halálba menni isteni küldetéseért.

A bámulatban, az elragadtatásban az egész mű-

velt világ osztozott velünk. De az egész művelt világban csak mi éreztünk a bámulat és elragadtatáson felül még valami egyebet is, valami erősebbet minden csodálatnál és gyönyörködésnél: a büszke örömet a felett, hogy ez a kép magyar művész alkotása.

Azután eljött ő maga, a művész. Jött, ittjárta egyetlen diadalmenet volt, nem volt ebben az országban hatalom és tekintély, a mely meg nem hajlott volna előtte és a mi őt még sokkal jobban megörvendeztetni látszott: nem volt ebben az országban szív, a mely a csodálat mellett igaz szeretettel ne fordult volna feléje.

Elhozta nekünk akkor, hogy gyönyörködjünk benne: remek alkotását, elhozta, hogy megossza velünk két világrészre szóló dicsőségét és elhozta nekünk mindezeknél drágább kincsét: hazájához, honfitársaikhoz törhetetlenül ragaszkodó magyar lelkét.

„Érjen bár siker és dicséret — mondta az ő keresetlen egyszerűségével — legnagyobb dicsőségemnek azt tartom, ha hazámnak, mint hű fia, hírét és dicsőségét nevelhetem.“ Egész élete igazolta ezt a hitvallását, igazolta mindjárt fényesen az a tette, hogy lángelméje munkájával szerzett vagyonából a legelső adományt a magyar művészet oltárára tette le s fiatal művészeink kiképzésére szánta.

Képzőművészeti Társulatunk akkori elnöke, egy tudós és ékesszavú főpap lelkesülten mondta: „Van ismét egyszer ünnep a hazában!“ . . .

Emlékezünk . . . Akkor üdvözlöttük őt ott — abban a régi, kis műcsarnokban — most — bucsúzni jöttünk tőle ide, ebbe az újba . . .

Milyen pályafutás és milyen tragédia: az út a dicsőségnek és boldogságnak azokról a verőfényes ma-

gaslatairól, a melyeken tizennyolcz év előtt láttuk őt — eddig a ravatalig! Pedig ez csak innesső lejtője annak a szédítő magaslatnak, hát még ha visszagondolunk a túlsóra: a keserű nélkülözések, nehéz küzdelmek, a remény és kétség, föllendülés és csüggedezés közt átélt ifjúságra, a melylyel együtt Munkácsynak viszontagságos és dicsőséges életpályája és annak szomorú vége egyikévé lesz azoknak a hőskölteményeknek, a melyekkel a valóság olykor elhomályosítja a legmerészebb költői phantasiát.

Hősköltemény, nem abban az értelemben, a mely a hőst csak a vérengző csaták intézőjében látja, de hősköltemény abban a modern értelemben, a mely a lélek hősiességét megcsodálja abban a küzdelemben is, a melyet a sors hatalmaival vív, abban, a melyben a génusz alkotásaival vívja ki kortársai elismerését és csodálatát és diadalmaskodva százszor a sors fölött, végül mégis áldozatául esik nem nyílt ellenfélnek, a mely harczra hívja, hanem egy alattomos árulónak, egy emésztő kórtnak, a mely orvul támadja meg és úgy ejti el. És ez a hősköltemény szemeink előtt folyt le. Láttuk, a mint a szegény asztalosinas fokról-fokra hágva, hírneves művészé lett, nemzete büszkeségévé, pályatársai, a magyar művészek bálványozott mestérévé, világvárosok előkelő társadalmi köreinek egyik beczézt központjává; a mint a sors ölébe szórta minden képzelhető javát, anyagit és erkölcsit, jólétet és bőséget, czimet és kitüntetést, szerető hitvest adott melléje, barátokat és csodálókat köréje, végül még azt is remélhettük, hogy ennek az emberi pályának egész ragyogását, a művészi génusznak egész teremő erejét vissza fogjuk nyerhetni a nemzetnek, a mely szülte őt: a

magyar hazának. — És akkor a pusztulás daemona lassan, észrevétlenül ránchezedett a teremő kézre . . .

Ő, kiküzdve munkájával a halhatatlanságot, büszkén vallhatta, hogy van élet a síron túl is — és akkor a sors kegyetlen gúnynyal válaszképpen megmutatta neki, hogy van halál a síron innen is . . .

Rászállott lelkére annak a síron inneni halálnak csilagtalan éjszakája, a mely után szinte megváltó hajnalhasadásnak látszott az igazi halál . . .

És mi látva ezt a véget és visszagondolva arra a tüneményes pályára, csak azt érezve, hogy mily fenséges volt az és mily irtózatos ez, lelkünkben megrendülve, kétkedve, töprengve kérdeztük, hogy a Gondviselés mely kifürkészhetetlen végzése, vagy a természet mely kegyetlen szeszélye adhatott ilyen véget a mi büszke örömünk és reményeinknek, s az elhomályosult génusz alkotásainak egész nagyságát és maradandóságát kellett magunk elé állítani, hogy egy gondolatot találjunk, mely lelkünket mély fájdalomából föl-emelje.

Most ravatala fölött állunk. Itt benn csupa gyász és fájdalom — ott künn viruló tavasz . . . Tavasz, a melyet türelmetlenül vártunk és a mely késni látszott, mintha be akarta volna várni őt, hogy sírjára hintse legszebb virágait . . .

A tavasz virágai közé hullanak a mi könnyeink . . .

Az a társaság, a mely legrégebben egyesíti ebben a hazában közös munkára a művészet oltára körül azokat, a kik munkálják, és azokat, a kik pártolják a művészetet, az a társaság csodálata, hálája, szeretete, fájdalomja egész hevével mond neked: büszkeségünk, mesterünk, barátunk koporsód felett utolsó Isten hozzádot!...

VÖRÖSMARTY ÉS A MAGYAR NEMZETI POLITIKA.

— Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1900. évi november hó 25-ikén tartott Vörösmarty-ünnepélyén. —

Azzal a nemzedékkel nőttek föl én is, a melyet a „Miatyánk“-kal együtt tanítottak meg a „Szózat“-ra, a melynek gyermekemlékei abból a sötét korszakból valók, melyről legnagyobb jellemrajz-írónk azt mondja, hogy akkor „a hazai romok közt és a hazafi fájdalom szürkületében földerült a visszaemlékezés méla holdvilága, ütött a recollectio ünnepélyes órája és mi kezdtük számolni tévedéseinket és az áldozatokat . . .“

Az ötvenes években lett a Vörösmarty „Szózat“-a a magyar nemzet valódi imádságává, — nem akkor, a mikor a költő megírta és közzétette, 1836-ban; posthumus hatása nagyobb volt, mint a közvetlen, mert a szerzője halála miatti megrendülésnek és gyásznak is hozzá kellett járulnia, hogy az ő nagyságát mélyebben átérezvén a nemzet, sírontúlról jövő intelméből, fohászából, jóslatából azt az erőt merítse, a melyet a már-már csüggedőnek csak az ima adhat. Akkor az, a mit a költemény mint sorsunk egyik alternativáját állított elénk: „a nagyszerű halál“ már látszólag ráborult a nemzetre, és mert ez, a kiállott rettentő csapás után is még érezte

életerejének bár lassú liuktetését megdermedt tagjaiban, ez az érzés adott új, nagyobb jelentőséget a „Szózat” ama sorainak, a melyek egy erős lélek mély meggyőződésével mutattak arra a „jobb kor”-ra, mely „jönni fog, mert jönni kell” s a melyben hinni akkor a nemzet egyedüli balzsama, leroskadt erejének egyedüli támasza volt.

S a mikor a remények már-már teljesülni látszóttak, a hajnal első derengése feltűnt, bár még csak múlóan és bizonytalanul a nemzet egén, a hatvanas évek elején a „Szózat” lett az az ismertető jelige, melylyel a hazafiak közeledtek egymáshoz, a dal, melynek hangjaiban a honfíúi fájdalom és remény érzelmei föllángoltak, a hitvallás, a mely kifejezte mindazt, a mit elszenvedtünk, azt, a mitől féltünk és azt is, a mit óhajtvá vártunk.

Milyen lehetett az az ember, a ki a nemzeti átalakulás nagy korszakának elejétől majdnem végéig lanttal kezében úgy meg tudta érteni s úgy ki tudta fejezni nemzetének legmagasztosabb érzelmeit és ábrándjait? S mi volt a titka annak a nagy, mélyrenyúló, a síron túl fokozódó hatásnak, melyet költészete a magyar nemzet politikai életére, fejlődésére gyakorolt? Ezek a kérdések ragadják meg ma különösen figyelmünket s indítanak az elmélkedésre akkor, a mikor a nemzet költője születésének évszázados fordulóját ritka lelkesedéssel és egyértelműséggel ünnepli.

Ma már a magyar nemzet legnagyobb része csak az irodalom följegyzéseiből s a megmaradt kortársak elbeszéléséből alkothatja meg magának a közel egy félszázad előtt elköltözött nagy költő egyéniségének és életének képét. Egyszerű és igénytelen az, mint legtöbbször szokott lenni az olyan embereké, a kik inkább belső, mint külső életet élnek, mert rendeltetésök éppen a belső,

lelki életökben megérlelődő érzelmek és eszmék marandó értékű formába öntése kortársaik és az utókor számára.

A pusztanyéki gazdatiszt, majd velencei haszonbérló s szegény nemesember fia tizenegy éves koráig el nem hagyja a szülői házat, melyben egy szigorú, komoly atya s szeretetteljes anya gondos nevelése mellett a kedélyes, csendes falusi életet, a gazdasági munkát végző népet, Fehérmegye szelid rónáinak és halmainak természeti bájait ismeri meg s eme benyomásain kívül legfőleg atyja könyvtára, egy falusi népiskola, majd házi tanító lehettek befolyással szellemi fejlődésére. Mint gimnáziumi tanuló előbb Fehérvárott, majd Pesten szelid magaviseletével, szorgalmas tanulásával semmit sem mutat abból a féktelenségből és különczkedésből, a mit gyakran a fiatal lángész ismertető jeléül tekintenek; tizenhat éves korától kezdve már tanulóársait tanítgatja és így segíti szüleit a maga fentartásában, a mely elfoglaltsága idővel a tanulmányokban való előmenetelét is némileg hátráltatja. Tizenhét éves korában elveszti atyját s ez a haláleset anyagi romlásba viszi a családot; de a két derék fiú, Mihály, s öccse János valódi önfeláldozással igyekeznek özvegy anyjukat istápolni s őt a nélkülözésektől megóvni. Ugyanebben az évben Mihály egy tolnamegyei gazdag földesúr, Perczel Sándor fiai mellé kerül házi nevelőnek s mellettök marad majdnem állandóan tíz esztendeig, hol Pesten, hol falun. Ez a korszak kezdete költői működésének: Börzsönyben és Bonyhádon a szabad természet, melynek ölén, gyakran puskával a vállán, andalogni szeretett, néhány irodalombarát a szomszédban, a kik verselésre serkentik, a megyei közélet benyomásai, a nemzeti ébredés jelei,

később az első irodalmi összeköttetések Pesten: Zádor, Deák Ferencz, Kisfaludy Károly, Toldy, Bajza, Czuczor kezdődő barátsága, s mindenekfölött egy lángoló, de szerencsétlen ifju szerelem, melyben Vörösmarty jellemének egész nemes önmegtagadása megnyilatkozott: ezek voltak a források, melyekből költői munkássága ez első korszakában legbővebben merített ihletet.

Ezalatt elvégzi a philisophiát s a jogot, megszerzi az ügyvédi oklevelet, a nélkül, hogy az ügyvédi pályára hajlamot érezne s a mikor első nagy hőskölteményének, a magyar irodalom történetében korszakot alkotó „Zalán futása“-nak megjelenése őt már országszerte ismertté teszi, a mikor már nevét szárnyaira veszi a hír: 25 éves korában ő még kénytelen azt írni meghitt barátjának: „Meglett koru vagyok s még semmi kilátásom,“ sőt egy sötét perczében úgy érzi, hogy az élettel való küzdelemben „elfásult lassankint“. De a lelkében égő szent láng nem engedi, hogy magát a költészet szolgálatától biztosabb megélhetést nyújtó foglalkozás felé tereltesse el; nála egy élet hitvallása volt az, a mit költeménye a Berzsenyi szájába ad:

„A dal hatalmát add nekem sors!
S megfizetél ez egy életemre.“

Tovább nevelősködik s egy időre szerkesztőséget vállal, nélkülöz és küzd, de a múzsához hűtlenné nem lesz s még csak nem is panaszkodik, büszke a maga szegényes függetlenségében és bámulatos termékenységgel írja, gyakran éjszakáit is ráfordítva, szebbnél-szebb költeményeit.

Harmincz éves korában az Akadémia második rendes tagjává választja s innen túl már egészen és kizárólag az irodalomnak szentelheti munkásságát.

Férfikora és költői hírneve e delelő pontján, a következő tiz-tizenöt éven át, a dicsőségtől egy perczig el nem kábitva, olyannak látjuk őt, a minőnek élete előbbi korszaka mutatta: komolynak és tartózkodónak, szűkszavúnak, sőt néha kissé elfogultnak, de önérzetesnek s bizalmat és tiszteletet keltőnek, a kihez nemcsak belső barátjai ragaszkodnak odaadással, de a kinek senkire sem nyomasztó fölénye hatalmas vonzóerőül szolgál tágasabb köröknek is, jegeczedési pontúl az összes nemzeti irányu irodalmi és művészeti mozgalmaknak, a mit az ő vezetése alatt alakult s idővel oly nagy jelentőségre szert tett „nemzeti“, később „ellenzéki kör“ bizonyít legjobban.

Míg barátai bizalmas körében, a Bártfay-család estélyein, a Bajzával és Toldyval alkotott irodalmi triumvirátus köré csoportosulók között, az épülő Nemzeti Színház művészgárdája társaságában, a budai hegyekbe rendezett kirándulásokon és a Fáy András főtí szüretein kedélyének egész melegét feltárta, költeményeit is szívesen szavalgatta, sőt még énekekre is nyíltak ajkai, az alatt az akadémia és az 1836-ban alakult Kisfaludy-társaság ülésein, az időszakai sajtóban és a színi bírálat terén épp annyi határozottsággal, a mily erős meggyőződéssel képviselte nézeteit és irányát, nem riadva vissza az ellenmondástól s a polémiától sem.

A szerelem hatalmát, mióta fájdalmas küzdelemmel sikerült egyszer legyőznie, csak negyvenedik életének betelte után érzi újra s érezteti újra költészetében. Bajzáék házában ismerkedett meg Bajzáné nővérével, Csajághy Laurával. Az élénk szellemű és fogékony kedélyű fiatal leány csakhamar észrevehette, hogy a csodálattal vegyes tisztelet, melylyel az ünnepelt költőre

tekint, ennek szívében sokkal mélyebb és hevesebb érzelmekkel találkozik s eleinte megdöbbenve e váratlan fölfedezéstől, mégis szívesen bátoríttatja magát a költő szerelmének viszonzására. Az eljegyzés megtörténik és Vörösmarty, kit anyagi javakkal nem áldott meg a sors, menyasszonyának jegyajándékuul nem nyujthat egyebet, mint — a halhatatlanságot: a leányka egy ellesett hangulatát az ő mélyen érző lelkében visszatükröztetve megragadó költemény tárgyává teszi, a mely minden idők költészetének egyik gyöngye lesz. Az 1843. tavaszán végbement menyegző tartós és legalább belsőleg zavartalan családi boldogság alapjává vált a költő életében. Ha csak szíve hajlamát követhette volna Vörösmarty, ezentúl valószínűleg egészen a csendes családi körnek s a költői munkásságnak szentelte volna magát. De a politikai események akarata ellenére is mind mozgalmasabbá tették életének külső folyását, hazaszeretete és kötelességérzete erős kötelékeinél fogva ragadták őt magukkal. Politikai czikkeket kezd írni s élénk részt vesz az „ellenzéki kör“ mozgalmas életében, mely őt régi barátja, Deák mellett Wesselényivel s Perczel Mórral — egykori tanítványával — is közelebbi és sűrűbb érintkezésbe hozza. Az 1848-iki nagy fordulatot lelkesedéssel üdvözli, de a beálló bonyodalmak izgalmai közt költői lantja majdnem egészen elhallgat; egyszer egy harszó riadóra szólaltatja meg, mikor a hazát már megtámadva látja, de a nemzeti ügyet inkább a tettek terén kívánván szolgálni, elvállalja a képviselői mandátumot, melyet a bácsalmási kerület egyhangúlag nyújtott neki. Hogy inkább kötelességérzet, mint becsvágy vonta a képviselői pályára, tanúsítja egy nejéhez írt kiadatlan levele, melyben bevallja, hogy szinte szeretné, ha meg

nem választanak, mert akkor többet lehetne falun, családjánál.

Mint képviselő soha föl nem szólalt, de pusztaszavazata a hadkiegészítési törvényjavaslat ügyében támadásnak teszi ki őt a Petőfi részéről, a mely ingerült polémiára s egy időre elhidegülésre vezet, daczára az őszinte nagyrabecsülésnek, a melyet a két költő egymás iránt érzett. A mérséklet azonban, a melynek követésében Vörösmarty meghasonlott Petőfivel, nemsokára kénytelen átengedni a tért az elkeseredésnek és elszántságnak: Vörösmarty maga is követi az országgyűlést Debreczenbe, nem ellenzi a függetlenségi nyilatkozatot s mint az egyetlen közhivatalt, a melyet életében viselt, elfogadja a „kegyelmi szék“ egyik bírójává való ki neveztetését, a mely a nemzet bekövetkezett leveretése miatt nem hosszú időre szól.

Most aztán jöttek a bújdosás napjai; meghatók a levelek, melyeket a bújdosó költő — részben Vadász Miklós álnév alatt — írt nejének s melyekben a leggyöngédebb hitvesi és atyai szeretet mellett a hazafiúi lelkiismeretnek az üldöztetés veszélyeivel szemben is megőrzött nyugalma nyilatkozik meg. Egy kis gyermekét elvesztette még 1848 tavaszán, mikor most rejtekhelyére az első levél egyik kis leánya halála hírért hozza, annyira megszállja az aggodalom, hogy kérve-kéri nejét, nevezze meg minden levelében minden gyermekét, mert különben félne, mintha a meg nem nevezett már hiányzanék . . . Bármennyire vágyik őket látni: „Nem szeretném — így írja — becsstelenséggel vásárolni meg életemet vagy szabadságomat, ha mélyebben volnék is a mult idők izgalmaiba merülve. Mi engem il-

let — így folytatja — én egyszerű kötelességet teljesítettem: végét be kell várnom.“

Szerencsére nem kellett soká várnia. 1850 nyarán perét több képviselőével együtt megszüntették; ő tehát kegyelmet kapott és családjához térhetett, melylyel — az elnémult nemzeti közélet úgy sem vonván őt többé Pestre, — falun telepedett le, mint haszonbérlo, szeretett szülőföldjén, Nyéken.

A hazafiúi lelkesedés, a családfői gondok, a megtört remények és gyötrő aggodalmak hamar aláásták egészségét; lantja már majdnem egészen elhallgatott, csak a krími háboru kitörésekor ébredezett remények hatása alatt nyúlt még egyszer a régi hévvel és erővel húrjaiba . . . lassankint elfásult egészen kedélye s az ötvenöt éves férfi mint egy törődött agg költözött végre — súlyos betegségére hasztalan keresve orvoslást — a fővárosba, hogy ugyanabban a házban hajtsa végnyugalomra fejét, amelyben egy negyedszázaddal előbb Kisfaludy Károly kiszenvedett.

A Vörösmarty halála fölötti fájdalom volt egyike az első érzelmeknek, melyek a nemzetet az elszenvedett bukás utáni halálos dermedésből felrázták. „Élek megint — érzem, mert szenvedek!“ mondhatta a magyar, Madách Ádámjával, s valóban a gyász általános-sága és mélysége, az elhunyt költő nagysága iránti esodálat, a családjá iránti kegyeletes részvét hatalmas megnyilatkozása, hátrahagyott művei örök becsének át-érzése mind egy-egy föl villanása volt a nemzeti életnek az elnyomatás ama szomorú napjaiban, a föltámadás sejtelve egy éppen bezáruló sír fölött.

Azóta majdnem egy félszázad mult el. Ha most végigtekintünk a Vörösmarty rövid életének egyszerű

folyásán s a csodálatos kölcsönhatásnak okait fürkész-
szük, mely az ő költői működése és nemzetünk politikai
fejlődése között fennállott, a Vörösmarty lelke olyannak
tünik föl előttünk, mint egy bűvös prizma, mely vég-
zetszerű rendeltetéssel éppen a nemzet életében leg-
maradandóbb hatásra hivatott politikai eszmék és irány-
zatok sugarait vette föl magába s azokat árasztotta a
költőiség csillámos színpompájában a magyar nép ke-
délyvilágába.

A Vörösmarty hazafias tárgyú költeményeinek
keletkezésére s arra, hogy költői eszmevilágát főképp a
nemzeti ideálok töltötték be, elhatározó volt a kor,
melybe gyermek- és ifju évei estek. A nemzeti öntudat
lassu fölbredésének a kora volt az, a mikor a honfiak
bánkódva és keseregve, majd szégyenkezve és hábo-
rogva néztek vissza a magyar fényes hősi multjára és
tekintettek a jelen nyomorúságaira: a háttérbe szorult,
kifejletlen, tökéletlen nemzeti nyelvre, a mindinkább
árnyékká váló alkotmányra, a hátramaradt műveltségre
és közvagyonosságra, a nemzet előkelőbbjeinek el-
magyartalanodására. A nemzet jogainak világos meg-
sértése végül az alkotmány utolsó bástyáinak, a várme-
gyéknek elszánt ellenhtását idézi föl éppen abban az
időben, a mikor a fiatal költő egy hazafias megye köz-
életének intézői körében forog. Az ellenhatás diadala:
az 1825-iki országgyűlés egybehívása teljessé teszi a
nemzeti fölbredést, melylyel egybeesik a Széchenyi
halhatatlan tette: az akadémia megalapítása s melynek
költői kifejezésekképpen Vörösmarty a „Zalán futását”
val ajándékozta meg a nemzetet.

Ezek az ifjúkori benyomások készítik elő a költő
hazafiúi lelkületét a közéletet vezérlő ama kiváló férfiak

befolyása számára, a kikkel őt életpályája baráti összeköttetésbe hozta. Ezek közt első és mindvégig leghívebben kitartó: Deák Ferencz, a kivel mint huszonegy éves ifjúval ismerkedett meg a huszonnégy éves költő, s a ki Vörösmartyhoz való viszonyában is — úgy a mint azt cselekedetei, a mint azt megmaradt levelei igazolják — olyannak tűnik föl, mint mindenütt: itt is megnyilatkozik az az olympusi derűt sugárzó, mesterkéetlen természetesség, a mely sohasem akar nagy lenni és mégis mindig az. Már első találkozásukkor: „Az ősi dicsőség költője — mondja Gyulai Pál — és az ősi jog védője a rokonszeny dobbanását érezték szívükben, mely később oly nemes és ritka barátsággá fejlődött.“ Deáknak olvassa föl Vörösmarty a „Zalán“ készülő énekeit, ő hallja legelőször a „bordalok fejedelmét“, a „Fóti dalt“ s bár a Vörösmarty költészetének becsét alig méltányolta valaki őszintebben, mint ő, a költőhöz írt leveleiben mégis kerül minden magasztaló ömlengést, alig említi barátja költeményeit s a politikát is lehetőleg mellőzve, kedélyesen évődik bennök Vörösmartyval, emlegetve levélírásban való lustaságát, vagy lapokat ír tele a göcseji szójárásra vonatkozó tréfás fejtegetéseivel s mindenekfölött a legmelegebb, szinte testvéries barátsággal üdvözli a költőt családi élete örövendetes eseményei, különösen fia születése alkalmából. Ez viszont költeményben dicsőíti a Deák önzetlen hazafiságát s mikor beteg testtel és elborult kedéllyel csüggedez falusi magányában, csak régi barátja látogatása képes őt felvidítani, csak benne bízik és az ő hű gondoskodásával biztatja családját, mikor élete végét érzi közeledni. E két férfiú mély rokonszenve hozta magával, hogy Vörösmarty politikai érzülete, gondolkodása

bár, mint látni fogjuk, sok volt a rokonvonás közte és Széchenyi közt is — alaphangjára nézve legközelebb állott s leginkább hasonlított a Deák Ferenczéhez; ennek böles, higgadt, mérsékelt, önerőnkét mérlegelő, mindent a jog és történeti fejlődés alapjára fektető fölfogása költő-barátja lelkében élénk visszhangot keltett, de hatásával nem állott egyedül és nem állhatta útját más behatásoknak. Perczel Mór, a Vörösmarty ifjúkori tanítványa, későbbi ragaszkodó barátja, hevesebb vérmérsékletével, „forradalmias önbizalmával“ időnkint az ellenkező irányba igyekezett ragadni a költő lelkületét. Mély benyomást tett reá, még a szabadságharcz előtti időben, Wesselényi barátsága is; rajongással ír Zsibóról nejének, ecseteli megható találkozását Wesselényivel, ennek megvakulása után, míg emez — különösen az örökváltság ügyében — lángoló szavakkal felel a költő levelére s kegyetlenül ostromozza az erdélyi arisztokratákat. „Leveled tartalma szentírás, — ugymond — szeretném annak lelkes és dönthetetlen igaz szavait honunk minden nemesei s főként az Erdélyiek fülébe dörgetni s harsogtatni a szent ígét rónán, bérezen át, hogy rázná érzésre s öntudatra a szennyes önzés által kövülteket.“

A politika mezeje hozta össze Vörösmartyt Teleki László gróffal is, elnöktársával az „Ellenzéki Kör“-ben, ki a márcziusi napokban Pozsonyból Vörösmartynak küldött bizalmas közlések útján tájékoztatta a pesti elvbarátokat a közeledő eseményekről s ugyancsak a Vörösmarty befolyásával igyekezett a „Kör“ hevesebb elemeit féken tartani, viszont közvetítőül szolgálván olykor a költő és Kossuth között. Teleki lelkesen üdvözölte az „Ellenőr“ című zsebkönyv megjelenését.

— „Gyönyörű könyv, — írta Vörösmartynak, — mindenki elragadtatással olvassa! Verseid isteniek! naponta szavalja a (pozsonyi) ellenzéki kaszinó.“

Azonban a korabeli vezető politikusoknak egyikéhez sem fűzte Vörösmartyt oly érdekes s a nemzeti ügy fejlődése szempontjából oly emlékezetes viszony, mint Széchenyi István grófhhoz. Nem a rokonszívek vonzódása hozta e viszonyt létre, nem is a közös sors, még csak nem is a sűrű együttlét. Vörösmartyt életviszonyai, munkaköre, állása s minenekfölött önérzetes szerénysége szükségképp távol tartotta Széchenyitől, kívül az akadémiai üléseken kívül nem sokat érintkezett, kívül egyszer egy akadémiai kérdésben össze is tűzött s kinek „Kelet népe“ című munkáját tárgyilagos, de erős bírálat alá vette. Mindazonáltal a kölesönös, őszinte nagyrabecsülésen kívül a két társadalmilag egymástól oly távol álló férfit valami gondviselészerű közössége az eszméknek és az irányoknak fűzte össze, melynek következtében a Vörösmarty költői és a Széchenyi írói s agitátori szereplésének legfőbb mozzanatai csodálatosan találkoztak és kiegészítik, szinte föltételezik egymást.

Kétségtelenül Széchenyi volt első államférfiünk, ki politikai meggyőződésből, saját programjának s bizonyos tekintetben költői lelkületének is megfelelően becsülte meg érdemök szerint a nemzeti költészetet és a költőket is, velük szívesen foglalkozott s verseiből vett idézetekkel szívesen fokozta saját munkái hatását. Valamennyi egykorú költő között leginkább igyekezett mindig Vörösmartyt kitüntetni, őt még a figyelem oly jeleivel is halmozva el, hogy például gyermekei, sőt neje által szavaltatta előtte költeményeit. Viszont Vörös-

marty Széchenyi „Világ“-át epigrammjában oly könyvnek mondja:

„Melyre az éj kiderült s kezd vala látni a vak,
Melyre megindult a rég pangó vér ereinkben,
S a haza szíve felélt százados álom után.“

Még a „Kelet népe“-ről írt bírálatában is, mely helyenkint nem nélkülözi az élt, s melyben egyenesen védelmébe veszi Kossuthot Széchenyi támadása, sőt, — mint mondja, — gyanúsítása ellen, föltétlen elismeréssel, mondhatni magasztalással szól a gróf fényes érdemeiről és tiszta hazafiságáról, de még könyvének elmaradhatatlan hatásáról is.

Az a mélyen fekvő rokonság azonban, mely ketten szellemi irányát szinte öntudatlanul kötötte össze, ismétlem, nem ezekben a személyes vonatkozásokban nyilvánult. Mikor Vörösmarty nem is sejthette, mi esoda gondolatokat forgat agyában a „fiatal huszárkapitány“, ismeretlensége homályában robogó hexameterekre öltöztette „régí dicsőségünk“ álmoképeit, hogy megjele nitve „Párduczos Árpádot s hadrontó népe hatalmát“, fölébreszteti segítse azt a magyar nemzetet, a melyről Széchenyi első művében azt mondja, hogy „álomkórságban dermedez, de még van idő a fölébredésre!“ Maga a romanticismus előtérbe nyomulása a classicismus lassankénti háttérbe szorításával, mely iránynak inkább a tárgyra, mint a formára nézve leggyőzelmesebb harczosa Vörösmarty volt, s a mely szükségképp a nemzeti ideálokat igyekezett a classicismus általánosan emberi eszményei helyére állítani: önkénytelen előkészítése volt a Széchenyi erős fajszeretet alapján álló politikai szereplésének. A mily mértékben látja aztán Széchenyi a nemzetet előkészítettnek arra, hogy a „nem volt, hanem

lesz“ kápráztató jóslatával tekintetét a múltból a jövő felé irányozza, oly mértékben fordul Vörösmarty is, a nemzeti apostol a hazafias lyrához, és a mint a Széchenyi keblében a nemzetet bátorító, tette serkentő lelkesedés tüze csapongva váltakozott a esüggedés és kétkedés árnyaival, úgy vegyül össze a Vörösmarty Szózatában a földerülő „jobb kor“-ba vetett hit a „nagyszerű halál“ gondolatával. Pestet irodalmi központtá tenni a Vörösmarty törekvése ugyanakkor, a mikor Széchenyi társadalmi központot alkot belőle; a nemzeti megújulás geniusáról: a lelkes magyar nőről alkotott ideál is ugyanaz a költőnél, a mi az államférfiúnál, és úgy mint amaz a külföld minden irodalma közül az angolnak vonzóerejét érzi legjobban, emezt is az angol alkotmány példái ragadják magukkal. És végül: a nagy nemzeti szerencsétlenség töri meg és némítja el mind a kettőt, de szellemük lángja még egyszer hatalmasan lobog fel, hogy bevilágítsa egy perezre a nemzet életének sötét éjszakáját: a Széchenyi „Blick“-jében és a Vörösmarty „Vén cigány“-ában.

Széchenyi befolyása tette kétségtől Vörösmartyt politikussá annyiban, a mennyiben őt egyáltalán politikusnak nevezni lehet; a politikai kérdések iránti érdeklődése világosan kimutathatólag 1830-ban kezdődik, talán a francia forradalom behatása következtében is, de sokkal bizonyosabban Széchenyi ekkor megjelent első röpiratának, a „Hitel“-nek benyomása alatt. Bizonyára ő maga sem gondolt reá soha, hogy a politika terén vezérszerepet vigyen, — lelkében megmaradt mindig költőnek: cuius studium fuit alma poësis... A nyilvános szereplésre semmi hajlamot nem érzett magában s el volt fogulva mindég, ha csak kisebb gyülekezetek-

ben is beszélnie kellett; a képviselőséget sem tekintette egyébnek, mint költői érdemei egyik jutalmának s maga írja nejének 1849. novemberében: „Tanúja voltam inkább, mint vezetője, a politikai mozgalmaknak“. ... Újabbkori költőink közül nem egynek volt sokkal inkább politikai szerepe, mint Vörösmartynak, ki szerkesztett ugyan lapot is és írt a politika körébe vágó cikkeket, de ezek is sokkal inkább a morálphilosophia és irodalmi kritika, mintsem a tulajdonképpeni politika eszmekörében mozognak. Azonban határozott pártember volt egész a 48-iki eseményekig és híve az ellenzéknek, a melyhez akkor minden költőnk tartozott, s azon túl is és a szabadságharc kitörése után is, bár habozva gyakran a merészebb és a mérsékeltabb irányok között, bár egészben véve kevés tevékenységet fejtve ki, kitarzott mindvégig, mint népképviselő azon a helyen, a melyhez meggyőződése szerint hazafiúi kötelessége láncozta. A Vörösmarty politikai hitvallása és politikai gondolkodásmódja nem annyira ama szerény szerep miatt érdekel bennünket, a melyet ő mint politikus vitt, mint inkább költészete szempontjából, a melyről jól mondja báró Kemény Zsigmond, hogy főjellemvonása a hazafiasság, s a mely valódi szentírásává lett a nemzetfenntartó magyar honszeretetnek, a király iránti önérzetes, nem hunyázkodó hűségnek s a nemzeti nagyságért való lelkesedésnek. Egyfelől a hatás, a melyet ez a költészet a most elmúlt századnak legnagyobb részén keresztül a magyar nemzet lelkiületére gyakorolt, másrészt a Vörösmarty őszintesége és nyílt, egyenes jelleme, a mely nem hagy fenn semmi válaszfalat a hazát illető érzelmei és gondolatainak költői s egyéb megnyilatkozásai között, szükségessé teszi, hogy költészete haza-

fias irányának méltatásánál politikai gondolkodását a maga egészében állítsuk magunk elé.

Kétségtelen, hogy Vörösmarty, — bár nem ijedt vissza a forradalomtól, — lelkében sohasem volt forradalmár, hanem mindig a mérsékelt irány híve. Elismerte ugyan, hogy olyankor, mikor „restelkedünk, kényelmeskedünk, csüggedünk”: szükség van „egy kis izgatásra”; a valószínűleg Wesselényi beszédjének benyomása alatt írt harezi riadóját maga szavalta el egyszer a radikál-körben. Lenkey tábornok tiszteletére adott lakomán, de a nemzetre önakarata nélkül nehezedett veszélyek elleni küzdelem alatt sem tagadta meg bizonynyal 1841-ben leírt azt a nézetét, hogy „nincs nép a földön, melynek a forradalom inkább ártana, mint nekünk; az nálunk öngyilkolás volna”. Tudvalevő az is, hogy a míg csak lehetett, az „ellenzéki kör“-re csillapítólag, békítőleg igyekezett hatni s még 1848. júniusában írt magánlevelében a legkíméletlenebbül nyilatkozik azok felől, „kik minden kis bajból lázadást akarnának csinálni”, egy politikus költőhöz intézett epigrammjában pedig élesen elítéli azokat, kik „gyűlöséget gyűjtanak s polgári hasonlást”. Ily érzület mellett érthetővé lesz a keserű szemrehányás, mely végül lelkéből kitört azok ellen, a kik hite szerint, a „becsületes, de gyarló kormányzó mellett” előidézték azt, „a minek súlyát és keserveit a nép fogja viselni”.

Az ő politikai hitvallásának kezdete és vége az a honszeretet, a melynek dogmáját költeményében fejezte ki legtökéletesebben:

„Szeresd hazádat,

Tégy érte mindent: élted,
Ha kell, csekélybe vedd;
De a hazát könnyelműen,
Kockázra ki ne tedd.”

Nem úgy hangzik ez, mintha Deák Ferencz 1861-iki fölrirati beszédének költői előhangja volna?

A Vörösmarty honszeretete mindenekfölött erős fajszeretetben bírta gyökerét; ez ismét egy rokonvonás közte és Széchenyi között. Már gyermekkorában kifejlődött benne a szegény nép iránti részvét és gyöngédség, mert nemzetével annak parasztságát is szívéhez akarta ölelni. Ifjúkorában mély benyomást tett reá Horváth István az ő gyakran túlzásokba is eső, chauvinisticusan nemzeties történeti irányával; később megtámadja Pyrkert, Csaplovicsot, Szepesit, a kiket nem tartott eléggé erős magyaroknak; a költészetbe is főképp nemzeti szellemet és önérzetet igyekezett lehelni s fáradhatatlanul küzdött a német kritika és költészet egyoldalú befolyása ellen irodalmunkban. Szíve elszomorodott, ha a pesti német színház virágzását látta s látta a nehéz küzdelmet, a melybe a magyar színészet első térfoglalása került; hogy élete második szakában irodalmi munkásságát főleg a nemzeti drámára, a dramaturgiára és színi bírálatra irányozta, annak egyik főoka kétségkívül az volt, hogy fölismerte a színészet nagy hivatását a nemzeti nyelv és nemzeti szellem terjesztése körül. Fölötte érdekes, hogy éppen Széchenyivel kellett összeütközésbe jönnie, ennek egy, a fejlődő magyar képzőművészetre tett kicsinylő megjegyzése miatt. „Mondjuk ki csak mindnyájan, — úgymond, — hogy művészetben s irodalomban semmit sem tartunk pártolandónak, mi a tökély mértékét meg nem üti, mondjuk ki ezt az e részben gazdag s ránk s honi termékeinkre különben is homályt vető szomszéd s Európának ellenében: megöltünk minden honi művészetet s irodalmunk nemzetiesb részét.“

Vörösmarty tudja ostorozni a nemzeti fejlődés

terén tétleneket és a magyartalanokat, a kik „nem szűnnek meg bor, szerelem között — a hon virúltát messze felejteni“, a „gyáva fiakat“, kik megtagadják a haza nyelvét, a magyar hölgyeket, kik „égnek az idegenért“ s kiken „márványkebel átka van“; tud fölajdúlni a fölött, hogy a „szellem — melyet le nem vert Várna és Rigó-tér, — az végre megtört tunyaság miatt — — s mindent egy hitvány életért adott!“; tudja lángszavakkal, mennydörögve is prédikálni megátalkodott füleknek a hazaszeretetet: de szemrehányása csak azért aláz meg, hogy biztató, lelkesítő szóval megint fölemeljen, csak azért korhol, hogy fölrázva tétlenségünkől, küzdelemre és alkotó munkára indítson; dalainak minden hangneméből a tettekész, a termékeny hazaszeretet hangzik ki s minden hazafias tárgyú költeményében mintegy ösztönszerűleg igyekszik egy kibékítő, engesztelő, fölemelő hazafiúi gondolatra jutni.

Ezért csendül meg dalaiban oly gyakran a trónhoz, a királyhoz való hűség őszinte szava is. Önérzetes hangon kéri a királyt, — a kit ő nevezett el a legelső magyar embernek, — hogy midőn e nép, „mely terhes adó gyanánt — pótolhatatlan vért fizet és halált, — neki ajánlja honja sorsát — ne legyen idegen neméhez“. Hazafi lelke „Fölhat a trón kebelébe szilárd, hűségteli gonddal“ s Istent kéri, emelje föl magához a király szívét.

Báró Eötvös József emlékbeszédében azt mondja Vörösmartyról, hogy „ő volt az első, ki tisztán irodalmi munkássága által e nemzet érzelmeire s gondolkozására befolyást gyakorolt“, mert ő „nemcsak a művelt osztályok költője, ő az összes nemzető . . . vannak költeményei, melyeket a történethez számíthatunk, oly nagy-

szerű azon hatás, melylyel a nemzet kifejlődésére voltak.”

Kétségtelen, hogy első föllépésétől kezdve több mint két évtizeden át ő volt leghatalmasabb lelkesítője annak a küzdelemnek, a mely egyfelől nemzeti kifejlődésünkért, másfelől alkotmányos jogaink megvédéseért és szélesebb alapokra fektetéseért folyt s a mely befejezését az 1848-iki törvényekben találta. A magyar irodalom hű kísérője és táplálója volt politikai küzdelmeinknek az egész elhunyt századon át; a nyelvújítási harc csak előhírnöke volt a politikai megújhódásra való törekvésnek; de a Kisfaludyak lyrája a haza fölött még csak keseregni tudott, olyan költészetre volt szükség, a mely tetterre gyűjtani is képes legyen. Ezt a hatást a Vörösmarty első, nagy hőskölteménye, a „Zalán futása” hozta meg, a melynek benyomását az egykorú nemzedékre ma elképzelni is nehéz.

Hozzájárult ehhez mindenesetre az is, hogy oly időben, mikor még folyt a küzdelem irodalmi nyelvünk megalkotásáért, Vörösmarty a legmagasabb tökélyt igénylő műfajban kész, és épp oly tiszta, mint zengzetes költői nyelvvel állott elő s hogy a magyar közönség méltó bámulattal látta Homéros és Vergilius verselési formájában saját őseinknek, saját honunk megalapításának dicső történetét megjelenni. De bármily fölemelő büszkeséget meríthetett a magyar a „Zalán futása”-ból mint irodalmi jelenségből, a roppant hatás titka mégis inkább abban rejlett, hogy egy történetileg nagy pillanatban, a mikor a nemzetnek minden értelmi és lelki erejét össze kellett szednie, hogy a való-úton, a melyre jutott, ne a lassu elpusztulás kényelmes lejtőjét, hanem a multjához egyedül méltó emelkedés és fölvirulás fáradságát

ságos ösvényét válaszsza, egy költő, a kinél nagyobb addigi irodalmunk föl nem mutathatott, ki tudta fejezni azt, a mi a nemzet jobbainak a szívében mint homályos ösztön, mint bátortalan sejtelem, mint soha egészen el nem némítható szemrehányás élt, s a midőn bebizonyította, hogy azok a „leszállt napok“, melyek fölött az ébredő Árpád följajdúl, tudtak szülni dalnokot, ki méltó a régi nagyok megéneklésére, fölkeltette a bizalmat, a reményt arra is, hogy ez a nemzedék tetteiben sem lesz méltatlan azokra, kiknek hősiségén lelkesülni képes.

A „Zalán futása“ egyike azoknak a költői alkotásoknak, a melyek egy nagy politikai tett értékével is bírnak, mert önérzetet, önbizalmat, lendületet adott a nemzetnek, mikor legnagyobb szüksége volt rá, mert a „bús feledékenység koszorútlan alakjával“ a esüggedés lidérezét is elűzte s az emlékezettel a reményt is visszahozta.

Hazafias költészetünk soha nagyobb virágzásban nem volt, mint abban a korszakban, a melyet Vörösmarty nyitott meg Zalánjával s a melynek ő egész 1848-ig utóléretlen vezetője is maradt, és alig van rá példa bármely nemzet történetében, hogy a költészet úgy egybeforradjon a nemzeti törekvésekkel s annyira kifejezze azokat, mint a mi hazafias lyránk a harminczas-negyvenes években. A mily mértékben szaporodott a nemzeti irodalom olvasó-közönsége, oly mértékben terjedt és lett legyőzhetetlenné a nemzeti szabadelvű reformok utáni vágy. S mindenekfölött a Vörösmarty költeményei voltak azok, a melyeknek számtalan mondata hatolt be mint jeligéje, röpke szava a korszaknak, a magyarok köztudatába s ha még az ő dalai között is

keressük azt, a mely a legbámulatosabb bensőséggel, teljességgel, hűséggel fejezte ki az elszánt lelkesedéssel sorsa válpontja felé küzdve haladó nemzet érzelmvilágát s annak szívébe vésődött úgy, hogy a bekövetkezeti idők minden viharai és rázkódtatásai ki nem irthatták onnan: akkor ismét a „Szózat“-nál, a magyar hazafiság ez énekek-énekénél kell megállapodnunk.

Vörösmarty viszonya kora nevezetesebb államférfiaihoz — melyet előbb jellemezni igyekeztem — legjobb fokmérője és magyarázója annak a hatásnak is, melyet ő a nemzet politikai fejlődésére gyakorolt és ha azt látjuk, hogy az ő költészetének befolyása az eszmék és a közhangulat alakulására hosszú időn át mint költői visszhangja, kísérője és segítője tűnik föl a Széchenyi politikai működésének annak minden stádiumában; ha látjuk, hogy a mikor a véres küzdelem órája üt, a Vörösmarty szelidebb génusza elhallgat s a nemzet egy tüneményes fiatal költői tehetség, a Petőfi Sándor lángszavaitól ragadtatja magát tova: mindez nem csökkenti annak a ténynek a jelentőségét, hogy Vörösmarty a nemzeti megújulás emlékezetes korszakában majdnem souverain uralmat gyakorolt a hazafias költészet terén nemzetének kedélyvilága fölött s hogy dalai hatásukat, értelmöket a nemzet nagy katastrophájának átszenvedése után is majdnem változatlan erővel bírták megőrizni.

A három nagy költő közül, a kiket a XIX-ik század adott a magyar nemzetnek és ragadott el tőle: Vörösmarty a fölébredés és nekiindulás, az alkotmányos jogvédelem, az erőgyűjtés, a nemzeti szellem terjesztése korának lantosa volt; a kitörő forradalomban elhallgat, a nemzet szerencsétlenségének súlya alatt összeroskad s

meghal mély buba merülve, melyet a remény meg-megvillanó sugara földérinteni nem képes. A második, Petőfi egészen a forradalom dalnoka; ő már nemcsak az alkotmány védelmére s reformokra hívja föl nemzetét, ő a világszabadság ideáljáért rajong s a harcban, melyre lelkesített, mely után vágyott, az összeomló haza romjai alá temetkezik. Egyik sem érhetette meg politikai eszméi diadalát. Csak a harmadiknak, Aranynak, a három közül legkevésbé politikus természetűnek adatott meg, hogy átlépje a végre kivívott alkotmányos és nemzeti élet korszakának küszöbét. Ő, a ki legkevésbé adta lantját a politikai küzdelmek szolgálatába, talán épp ezért legjobban őrizte azt meg a nemzet vigasztalására az elnyomatás idejében is, a mikor — mint a csalogány a sötétben — zengte egyre, törhetetlenül dalait, nem a politikus előrelátásával, de a költő divinatiójával megsejtve, megérezve a közeledő virradást, a melyben Vörösmarty hitt, de beköszöntét bevárni nem bírta, a melynek jötté felől kétségbe esve, Széchenyi pisztolyt ragadott és a melynek világában a nemzetet vezérelni ugyanaz a bölce, Deák Ferencz volt hivatva, a ki a Vörösmarty ábrándjainak, reményeinek osztályosa volt és megvalósítójává lett.

Igy fonódik össze nemzetünk újabbkori kifejlődésének történetében politika és költészet, egymást táplálva, egymást segítve a haladásban és egymást fölmasztagasztalva — a kölcsönhatás oly szüntelen versenyében, melyben az utókor szemeiben győztesekül mégis csak a hazafias költészet dalnokai tűnhetnek föl.

Ők a gyöngyhalászok, a kik a nemzetélet háborgó tengerének mélyéből fölhozzák a legszentebb hazafi-érzelmek nemes gyöngyeit, hogy dalba fűzzék a jövőndő

nemzedékek számára. Mert a mit ők ajkukra vettek, a mit ők följegyeztek és énekeltek, az fennmarad és élni fog nemzetöknek ajkain akkor is, ha a korukat mozgató politikai események múltó, gyarló, vagy tisztátalan elemei: az érdekharcz és a pártszenvedély, szeretet és gyűlölség, a szerencse és népkegy minden csapongása, a személyes sikerek és vereségek minden öröme és keserősége rég el lesznek feledve.

TOMPA MIHÁLYRÓL.

— Megnyitó beszéd az „Eperjesi Széchenyi-Kör” Tompa-ünnepélyén, 1902. évi október hó 5-én. —

Tisztelt ünneplő Közönség!

Eperjest minden időben szerették a műzsák. A körülötte összehalmozódó természeti jelenségek változatos szépsége, homályos ősidőkbe elvesző múltja, regényes mondák alakjaival népes környéke ide vonzották mindig az elmélyedni szerető elmét, a szárnyalni szerető képzeletet. A műzsák szolgálata a tudomány művelése s a tanítás terén már négy évszázaddal ezelőtt vette itt kezdetét; iskoláért, szellemi javakért nehéz küzdelmek folytak itt és vér festette Eperjes piaczat; a múlt században e város iskoláiból oly férfiak kerültek ki, a kik vezető szerepet vittek szellemi életünkben s mikor visszahódított nyelvünk művelésével együtt nemzeti költészetünk hatalmas lendületet kezdett venni s első visszhangját keltette ott is, a hol addig nem magyar szó volt az uralkodó, a jó szerencse egyszerre három költőt hozott városunkba, hogy itt időzésüknek, barátságuknak, mely őket összehozta s e hely vonzó bájai iránti csodálatuknak örökbeesű emléket hagyják nekünk hátra; oly emléket, mely táplálója volt és táplálója lesz itt mindig a hazai költészet lelkes szeretetének.

A három költő találkozását városunkban hármuk közül annak köszönhetjük, a kinek a hírnévből legkevesebb jutott: Kerényi, eredetileg Christmann Frigyes eperjesi származású fiatal poétának (írói neve: Vidor Emil), a kit költőtársai jobban becsültek meg, mint az egykorú kritika és az utána jövő kor. Gyöngéd költői lelkét nemcsak a csapongó szerelem tudta hullámlzásba hozni, átérezte az a nemzet fájdalmait, örömeit és rajongását is; ámde oly korban, a mely legnagyobb lantosaink dalát hallhatta, azok ajkán esüggött, oly nyelven, a mely nem volt gyermekkorának nyelve, Kerényi költői működése nem emelhette az első sorába. Ez a tapasztalás is hozzájárult azokhoz a csalódásokhoz, melyek a boldogtalant más világrészbe s végül a tébolyba kergették; Eperjesnek azok a szépei, kikről az ő dalai zengtek, ma már aligha vannak az élők sorában, de a félreismert dalnok emlékét kegyeletesen őrizi és igyekezett megörökíteni Körünk.

Őszinte barátság vonzotta Kerényihez Petőfit s kétségteljesen ez a barátság volt útmutatója Eperjesre. A hatalmas üstökös, mely a nagy nemzeti küzdelem lángborult egén végigfutott, első, még nyájas sugarainak egyikét erre a városra lövelte. A város közönsége, különösen a fiatalság lelkesedéssel fogadta a költőt, kinek ifjú homlokát akkor még az első babér övezte. De Petőfi is megszerette Eperjest, a hol, saját vallomása szerint, „boldog órákat töltött“, a hol „első pillanatban otthon volt“, a melyet „életteli fiatal menyecské“-vel hasonlított össze, s melynek vidéke a tavasz első bájában mély benyomást tett lelkére s a gyönyör hangjain szólaltatta meg lantját.

Az 1845 tavaszán történt baráti találkozás har-

madik részese Tompa Mihály volt. Ő, a szegény theologus és házi nevelő, ki 1844 nyarán a bártfai fürdőben keresett üdülést gyöngülő egészségére, ugyanazon év őszén került tanítványaival, a Péchy Tamás fiaival Eperjesre s miután már előbb levelezésben állott Petőfi-vel és itt összebarátkozott Kerényivel, mint már akkor ismert költő, méltán csatlakozott ahhoz az összejövetelhez, melyről Petőfi azt írta, hogy fölötte „fenn az égben, örömkönnyekeket sír Csokonai“, s melyet ő maga, Tompa, később „Barátaim emléke“ című költeményében a rajongó visszaemlékezés hangján énekelt meg.

Hogy Tompa eperjesi és sárosmegyei időzése költőileg termékeny volt, azt sok helyi vonatkozású költeménye is igazolja; a vidékbeli népregőknek majdnem valamennyijével találkozunk művei között: megénekelte a szinye-lipóczi „kőasszony“-t, a Péchujfalu melletti „oltárkövet“, „Eperjes“ cím alatt a Vak Béla mondáját s a borkúti forrás fölfedezését; a Poprád-parti „Hegyeskő“ történetét; „András polgár“ című kis humoros költői elbeszélése is Eperjesen játszik a Boeskey idejében. De legjelesebb itt írt költeménye, melyre a három barátnak egy költői versenye szolgáltatta az alkalmat és a tárgyat: „Az erdei lak“-ról szóló, egy a maga nemében páratlanul álló természetfestés, melylyel bebizonyította Tompa, hogy phantasiájának varázslámpája a legszerényebb zugban a költőiségnek egész világát tudja életre kelteni.

Néhai érdemes, veterán tagtársunk s a három költőnek már szintén utánuk költözött közös kedves barátja, Irányi István elbeszélte nekünk, hogy bukkantak rá sítaközben a Szent-László-hegy oldalában arra a rejtett erdei házikóra, a mely a versenyhez az eszmét adta,

miképp határozták el nyomban, hogy versenyre fognak kelni, s hogyan ítélte oda ő, Irányi, mint fölkelrt pályabíró a pálmát a költői feladat legjobb megoldójának: Tompának. Maga a költő már említett későbbi megemlékezésében, az erdei lakról mint „elpusztult“-ról, tehát mint tényleg létezetről beszél, de műveihez írt egyik jegyzetében mégis tagadásba vonja, mintha laz a háziko és az a hely, úgy, a mint leírta, valóban létezett volna. Bármint legyen, kétségtelen, hogy ez a gyönyörű költemény itt keletkezett, itteni benyomások és hangulatok születtek, melyek egyszerre termékenyítették meg három költő teremtmény képzeletét, kik közül kettőt nemzeti Helikomunk legfényesebb alakjai közé számítunk.

Ez a vonatkozás mindig bizonyos intim jelleget vegyít a megemlékezésbe, melylyel Körünk s e város és vidék művelt közönsége ama költőket ünnepli. Három évvel ezelőtt a Petőfi föltételezhető halálának félszázados évfordulója alkalmat nyújtott, hogy legnagyobb lyricusunk emlékének mutassuk be kegyeletünk, lelkesedésünk áldozatát. Ez az év a Tompa éve; nem idő fordulása teszi azzá; azzá lett, mert ez év tavaszán állított a harmincz-négy évvel ezelőtt elhunyt költőnek emlékszobrot szülő-megyéje, és mert az ünnepély, melyet ebből az alkalomból az irodalmi körök lelkes részvételével ültek meg s a melyen Körünk is képviselve volt, magyar közönségünk lelkében hathatósan idézte föl a „Virágregék“ költője iránt mindenkor érzett, de gyorsan élő korunk változó benyomásai alatt öntudatra csak ritkán ébredő esodálatot és szeretetet.

Petőfi egy időben Arany-, Petőfi-, Tompa-triumvirátusról álmodozott, barátságban és munkában egyesíteni akarván a három, körülbelül egykorú s gyorsan hír-

nővre szert tett fiatal költőt; ez a triumvirátus, mint pályatársak szövetsége, soha létre nem jött; a sors hamar szétválasztotta őket s azt, kitől az eszme eredt, vitte legkorábban sírba; de élethosszuk, pályájuk, költői lelkületük különbözősége daczára ők hárman mégis egy csillagzattá lettek a magyarok szemében, hatásuk találkozott és egyesült is az újabbkori magyar költészet fejlődésében.

Petőfi és Arany tündöklőbb fényben állanak előttünk; őket nem tudta és nem tudja elhomályosítani egy perczre sem az idő múlása; Tompától jobban eltávolodtunk, de korunkint visszatérve hozzá, érezzük változatlan hatását és érezzük, hogy költészetében oly erő van, mely a jövő nemzedékek kedélyének húrjait is rezgésbe fogja hozni. „Múzsája nem tudott viharomadár lenni, mint a Petőfié“, írja róla barátja, Lévy József, nem adatott meg neki, hogy egy nagy nemzeti küzdelem lángoló szenvedélyeinek legyen hirdetője, sem hogy költészetében a magyar faj legsajátabb érzelmvilágát megragadó erővel tárja föl; ez Petőfinak jutott osztályrészül. Nélkülözte azt az utólérhetetlen művészetet a népnyelvnek költői nyelvvé fölavatásában, a mely az Arany költészetének érdeme, nem is volt otthonos azon az egész téren, melyet az Arany géniusza magának meghódított s melyen ő túlélve társait, még a legújabb nemzedéknek is élő tanítómesterévé lett. A Tompa jelentősége, munkásságának bece mélyebben rejlik, nem oly szembeszökő, de nem kevésbbé rokonszenves és maradandó.

Neki különös hivatása volt, hogy a nemzet kedvelt költőjévé legyen abban az időben, a mikor közelet nem volt, a gondolat szabadsága el volt fojtva, a nem-

zet megfosztva nemcsak reményeitől, de még emlékeitől is, mert a közelmúlt képei föllázították, a távolabbinak emlékei ellentétökkel csak fájdalomra hangolták kedélyét. Nem maradt számára egyéb, mint a magánélet örömei és bajai, a szerelem és barátság, a családi élet, a falusi visszavonultság és a természet kifogyhatatlan bajai; s éppen ezeket tudta Tompa oly meleg, mély érzélemmel megénekelni, mint senki más, miközben csak néha zokogott föl dalaiban, legalább példázatban, legalább képbeszédben, érzésben az a honfíúi fájdalom, mely mindenkinek keble-mélyében égett s mely az ő költészetének ábrándosan borongó, mélabús alaphangjával oly jól illet össze. „Ekkor — az ötvenes években, írja Szász Károly, — ekkor zendült meg Tompa lantján a legerősebb ideg, mely jobb napokban hallgatott, eltéve, föntartva e gyászos korszakra, hogy legigazibb kifejezője s legjobb vigasza legyen az időnek“.

Tompa nem volt politikus költő, sőt valójában gyűlölte a politikát, „a kor ocsmány férgét“, „e híg levét“, mint „egy levél feletti elmélkedés“-ében mondja, — bosszantotta, hogy minden körbe, minden eszmecserébe betolakodik, minden egyébtől elvonja a figyelmet. De azért elméje és szíve nyitva volt a nép bajai, a nemzet vágyai, a kor szükségletei számára. Már a negyvenes években a karácsonykor fölzendülő ének szavai is: „legyen szabadság a raboknak!“ az „árva nép“-et juttatják eszébe s később, mikor a nemzet leverve gyászolt, a természet változó képei, a gólya költözése fölötti elmélkedései, elbujdosott barátjához intézett levele, kis fiához születésekor mondott áldó intelmei mind, mind a nemzet nagy szenvedései fölötti panaszhanggal telnek meg; mindegyikben „halvány arcú hazája“, „oldott

kéveként széthulló nemzete“, jelenik meg előtte, a haladkló „hős oroszán“, mely fölött „ronda varjak tartanak gyalázatos tort“, a „kedves, jó anyja, ki fölnevelt“ s kit „nehéz óráiban elhagytak rossz gyermekei“.

Költői eszmekörének szélessége s a tőle művelt műfajok sokfélesége tekintetében Tompa ha nem éri is utól Vörösmartyt, Aranyt, akárhány költőnket túlhaladja. Vannak igen népszerűvé vált népdalai, szerelmi tárgyú költeményeiben olykor nemesak ábrándozás, de szilaj életkedv és szenvedély is nyilatkozik; e mellett vallásos dalai, imái telve vannak az őszinte keresztényi önmegadás és az Istenhez emelkedés tiszta érzelmeivel, satyrái, melyekkel gyakran saját sorsát gúnyolja ki, élenkek, szípkázók, románczai, balladái, regéi a legjobbak közt is megállják helyöket, nagy számuk ellenére nem teszik a hevenyészös benyomását, sőt némelyikök gazdag költői szépségekben.

De a mi a Tompa költészetének legegényibb értékét és egyúttal legellenállhatatlanabb varázsát adja meg, az az ő természetszeretete és költői tehetségének az a esodás életosztó ereje, a melylyel ő megeleveníteni, megérteni, megszólaltatni tudja a patakot, a virágot, a fát, hegyet és a mezőt, a melylyel ő személyes, mondhatni emberi érzelmeket és gondolatokat, örömöket és szenvedéseket tud kelteni a szerves és szervetlen természet jelenségeiben, igazi érdeklődést, rokoni vagy ellenszenvet, sajnálatot vagy részvevő örömet ébresztve bennünk is azok iránt, mert műveit olvasva, bennünket is megszall az a közösség és együttérzés, mely az ő lelkét a természettel összeolvasztotta.

Ez a varázsló természetszeretet legszebb költői diadalait üli a „Virágregök“-ben, melyek révén közön-

ségünk legjobban ismeri és szereti Tompát, s melyek némelyikében kedves s mély symbolika, játszi képzelet és élénk természetfestés, behízelgő hangulatokkal s tündérszerű, zenei hangzású nyelvezettel egyesül. Ő maga virágregéi élére tűzte költői önvallomását, az „Előhang“-ot, a mely rajongó dicsőhymnus a természetre s különösen az ő kedves virágaira. Ezek iránti szeretetét s rokonérelmét a költő elárulja azzal is, hogy oly költeményeit, melyek nem virágokról szólnak, de valamely virágban személyesíthető érzelmekre vonatkoznak, vagy hatásukban, hangulatukban arra emlékeztetnek, virágnevekkel ruházza föl. Idylli falusi életét ecsetelő dalainak majdnem mindegyike tartalmaz valami gyöngéd nyájasságot virágai iránt; Pogány Karolinához Bejéről intézett költői levelében is leírja, hogy ápolja virágait „S haláltól mert megóvnom nem lehet, virágregékbe dallom éltöket“. De nemcsak virágos-kertjének, a falusi életnek általán rajongó híve és utólráhetetlen festője Tompa; a „Falusi órák“, „Tornáczomon“, „Fiam születésekor“, „Nyári estén“, „Falusi kép“, „Tavaszzal“, „Ki a szabadba“ című költeményei mind a csöndes falu, a szántóvetői foglalkozás, a házi tűzhely, az év változó szakaiban megnyilatkozó természet szeretetét lehelik, dicsőretét zengik. Az évszakok közül kedélye borongó hangulatához legjobban illik az ősz; eleven színekkel festi a tavasz pompáját is, a nyár hevét, a zivatart, a sivár telet, de az őszi csöndes hervadás melancholiája leginkább ragadja meg s szíve legbensőbb húrjait hozza rezgésbe; utolsó verseiben is azt mondja az ősznek: „én hű lovagod, dalnokod valék!“

Az emberen kívüli természetnek ez a rajongó szeretete Tompánál nemcsak természeti hajlam szüleménye,

de keserű, fájdalmas élettapasztalatok következése is. Az emberektől menekült a természethez. A természet a szív első tápláléka, — emberek közt nincs üdv, nincs boldogság, — ezt írja Szemere Miklósnak; „Jártam — úgymond — a zajos világot, Ösmerem jól esábjait, S a természet lón barátom, Itt nyugodtam meg, csak itt...!“ A „Temetői hangok“-ban menydörgő ítéletet mond az élet hazugságaira, az emberek nyomorúságára; a világ rosszasságának kíméletlen kárhoztatását tartalmazza „A hangyákhoz“ címzett költeménye, úgyszintén a „Tanács“, s a „Tapasztalás“ is; még a kancsó felett is arról elmélkedik, hogy az élet hogy megcsalta bizalmát, egyszer fölajdul: „Ah az élet engem szörnyen elvadított!“ s kis fiának azt kívánja: „Ne lakjék kebledben az a hideg féreg, A melyet én hordok, a melyet én érzek“...

A Tompa pessimismusának, — ha ugyan annak nevezhetjük — s koronkint fellobbanó világgyűlöletének megítélésénél nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy vele igazán mostohául bánt az élet. A létért való küzdelem nála úgyszólván a gyermekszoba küszöbénél kezdődött; folytonos nélkülözések, olykor szolgai munka, a jövő teljes bizonytalansága fölötti aggodalmak s gyakori betegeskedés közt küzdte föl magát odáig, hogy — mikor már országszerte ismert költő volt, — mint szerény falusi pap, eleinte egy nyomorult viskóban, melyet demokritosi humorral énekelt meg, legalább megélését biztosítva lássa s teljesezhessék lelke legforróbb vágya, az, hogy családot alapíthasson. És mikor ezt a célját elérte, gyermekeit zsenge korukban egymás után sírba dőlni látta; végre őt magát is, a java korában levő férfit kínos kórság lepte meg, mely éveken

át tartott holdoklás martyriumán keresztül vitte őt ötvenegy éves korában a megváltó halál karjaiba.

És mindezek daczára el kell ismernünk, hogy Tompa lelkületén úgy, a mint annak tükrét költészetében hátrahagyta, sohasem vett erőt a kétségbeesés, s hogy az ő pessimismusa távol áll attól a sivár világnézlettől, mely a költészet feladatát is csak az élet árnyoldalainak, az emberi lélek sötét mélységeinek kíméletlen feltárásában keresi. Ő nem kéjeleg az emberek elvetemültségének ecsetelésében, az élet vígasztalan sivárságának feltüntetésében, mint a modern pessimisták; ő szíve vérével írta azokat a sorokat, melyekben az emberekhez való bizalmat s az életben való örömet megtagadni volt kénytelen. Két dolgot azonban nem tagadott meg soha: hitét és költői hivatását, a „bibliát és a lantot“, e két szent barátot, melyek hozzá s melyekhez ő mindvégig hű maradt. Sem költői megnyilatkozásai, sem élete nem hozták soha ellenmondásba azzal, a mit, mint lelkész, egy emberöltőn át hirdetett híveinek; hitének fénye bevilágított életösvényének leggyötrelmesebb mélyeibe, s ha néha nyűgnek érezte is a kötelékeket, melyek e földhöz láncolták, fel is sóhajtott, hogy „Boldog, kinek nincs mit féltetni! Boldog, a kit senki sem szeret!“, ha leverte lelke érezte is azt a sötét vágyat; „Nem élni! nem élni!“, neki is „kigyúlt az a csillag, melynek fellobbanó fénye“ arra intette: „Remélni! remélni!“; s nevéhez intézett utolsó verseiben, melyeknél meghatóbbakat alig írt, őt is azzal bátorítja: „Fölfelé, csak fölfelé!“

Ép oly törhetetlenül élt benne költői magasztos hivatásának tudata és az e hivatásért való lelkesedés. Ezt akarja örökölni kis fiának, mikor még hiszi,

hogy az túléli őt; mert csak a költő nem vágyik magasra, „nincs irigykedésre oka“, nem kell neki „kimért kegy és magas mosoly“, csak az nem szokta „magát eladni“; „vándorbotját a szirtre sújtván, számára hűs forrást fakaszt“, szavára „felépiül a rom, mély sírjából a mult kilép, fölkel a holt...“, „beszél a szent, dicső természet“, ő érti a virág s szellő szavát, ő az „Úr égő csipkebokra“. És ha élte hattyúdalát elzengi, akkor is „dal lesz enyészete“, árva lantja függjön felette s az énekest az szenderítse el! Mert ha a dalisten végzeteképpen ki is mondta a lantira, hogy „boldogság nem lesz vele!“ a költőnek csak egy a vágya, esdeklése: „Óh hagyd a fájdalmat nekem, Csak hagyd meg a lantot vele!“

Tompa iránt igazságtalan volt a sors és sokkal maradt adósa az élet. Ez az adósság az utókorra szállt, a költő emlékével szemben tartozik azt leróni. Ő azt énekelte egyszer magáról: „Beültetik virággal hantomat... azután elfelejtenek!“ Virágokban ne szűködjék soha sírja, emlékezetét pedig őrizze ne csak szobra, de műveinek s bennök megnyilatkozott nemes, tiszta költői lelkének nemzete szívéből soha ki nem vesző szeretete és esodálata!

HORVÁTH BOLDIZSÁR EMLÉKEZETE.

— Felolvastatott a *Kisfaludy-Társaság* 1903. évi február hó 8-án tartott ünnepélyes közülésén. —

„Egy érdekes korszak kezd bezárulni mögöttünk. Végnyomai lassanként szétfoszlanak, elmosódnak, mint a ködfátyolkép, a melynek rejtélyes alakulásaiból fokozatosan, majdnem észrevétlenül egy új tájkép bontakozik ki. Nekünk, a kik e kor szülöttei és tanúi voltunk, nekünk nehéz megválnunk e korszaktól. Úgy vagyunk vele, mint a vándor, a ki tudván, hogy örökre búcsút vesz a helytől, a mely tevékenységének, küzdelmeinek, annyi örömeinek és bánatnak színtere volt, újra és újra visszafordul, még egy búcsúpillantást vetve reá, mielőtt a pálya fordulata végképp elzárná azt szeméi elől. Szívünk összeszorul, látván, mint tűnnek el egymásután az élő alakok, a melyek e korszaknak jellemet adtak; mint hull szét ízenként az élő kapocs, a mely bennünket e korszakhoz fűzött.“

Így emlékezett meg maga Horváth Boldizsár 1887-ben, volt miniszter-társa, gróf Mikó Imre fölött mondott akadémiai emlékbeszédében arról a korszakról, a melynek ő is jeles képviselője és szerepvivője volt s a melynek egyik legutolsó hírmondója gyanánt dőlt ki sorainkból több mint négy évvel ezelőtt.

Ez a korszak: a negyvenes évekkel kezdődő és a hetvenes évekkel végződő korszaka nemzetünk legújabbkori történetének, indította alkotó tette a megelőző időben halálos dermedéséből fölrázott nemzeti öntudatot, ez látta a nemzeti szellem leghatalmasabb megnyilatkozását a merész átalakulásban, a végveszélylyel szemben való hősi önvédelemben, a balsors csüggedetlen tűrésében, a csöndes és szívós ellenállás erejében s végül a romokból való újraépítkezés nagy munkájában. Ehhez a korszakhoz fűződik nemcsak jelenlegi politikai szervezetünk és közéletünk kialakulása, hanem nemzeti közműveltségünknek s vele irodalmunknak is a legszerényebb kezdésekből való kifejlődése. És talán soha és sehol politikai és irodalmi újjászületés és kifejlődés úgy át nem hatották egymást, úgy össze nem forrtak, mint nálunk, hazánk e nevezetes korszakában. „Kitudja, magyar költészet nélkül lenne-e ma magyar politika?” kérdezi joggal irodalomtörténetünk egy élő jelese¹ s maga Horváth Boldizsár még javakorában egy költőnk örömmünnepe alkalmával azt mondta: „A történelem, ha a legutóbbi huszonöt évi fejlődési korszaknak eseményeit s ezek rúgóit egykor megírja, nem fog megfélemedkezhetni azokról sem, a kik ébren tartották a nemzet szellemét még akkor is, a midőn a nemzet testéből az élet látszólag már elköltözött vala.”²

A magyar politikának mindig előnyösen jellemző vonása volt, hogy sohasem igyekezett távol tartani magától a szépirodalmat és Horváth Boldizsárnak nemcsak azt a korszakot, a melyben felnőtt s a melyben pályáját megfutotta, hanem — mint látni fogjuk — saját leg-

¹) Beöthy Zsolt: *Széchenyi és a magyar költészet*.

²) A Tóth Kálmán 25 éves írói jubileumán mondott beszéd.

bensőbb lényét kellett volna megtagadnia, ha az irodalomhoz való rokonszenvét és hálamát érvényesíteni nem engedte volna.

Társaságunk 1887 januárban választotta őt megrendes tagjává, mint akkori elnökünk haláláról való megemlékezésében mondta, főleg azért, hogy a politikai pályától mindinkább visszavonuló agg államférfiút félbehagyott költői munkássága folytatására buzdítsa, s ő is e szempontot látszott méltatni, midőn székfoglalóképpen 1889 januári havi ülésünkön néhány költeményét olvastatta föl. De kétséget nem szenved, hogy társaságunkat e választásnál, épp úgy, mint az akadémiát, mely őt már előbb tagjai sorába fogadta, az a szempont is vezérelte, hogy az elismerés babérjával tüntesse ki a politikai szónoklat egyik legkiválóbb mesterét, ki az irodalmi színvonal megőrzése, a formatökélyre való törekvés, a gondolatmenet emelkedettsége, a nyelv tisztsága és nemes szépsége tekintetében mint Kölcseynek egyik legutolsó méltó követője tündöklött előttünk a közéleti ékesszólás hanyatlása, sőt sokak részéről majdnem dogmává emelt megtagadása közepett.

Az után a jeles emlékbeszéd után, melyben ősz társunk, Tóth Lőrincz Horváth Boldizsár életét, jellemét és munkásságát úgyszólván a maga teljességében méltatta a Magyar Tudományos Akadémia 1900. évi január 29-iki összes ülésén, én feladatomban csak azt tekinthetem, hogy futó pillantást vetve megboldogult társunk élete folyására, annak főképp irodalmi, publicistikai, szónoki szerepével való összefüggése szempontjából megkísértem hátramaradt csekélyszámú költeményeiből és beszédeinek gazdag tárházából merített vonásokkal megrajzolni költői és szónoki egyéniségét,

kiszínezve azt a közvetetlen benyomás amaz élénken emlékezetembe vésődött képe után is, melyet még Horváth Boldizsárról, mint parlamenti szónokról, szereplése utolsó éveiben nyerhettem.

Horváth Boldizsárnak, ki 1822-ben született Szombathelyen, ifjúsága abba a korba esett, a melynek közléte a Széchenyi és Kossuth, irodalma a Vörösmarty és Petőfi neveinek varázsa alatt állott. Korán fejlődött ki benne úgy az irodalmi hajlam, mint a közpálya ambíciója. Már tizenennyolezéves korában verselgetett s a Mátrai Gábortól szerkesztett *Honművész* és *Regelő* már ebben az időben közölt tőle egy utirajzot, melyben stiriai és dunántúli benyomásait mondta el, úgyszintén egy Zschocke után fordított elbeszélést. Az ügyvédi oklevelet huszonegy éves korában megszerezvén, szülővárosa előbb mezei kapitánynya és főjegyzővé, majd meg az emlékezetes 1848-iki országgyűlésre képviselőjévé választotta. Horváth nem törekedett mindjárt feltűnő szereplésre, de mint osztályjegyző s az igazoló-bizottság előadója, buzgó tevékenységet fejtett ki a képviselőházban, melyet a bekövetkezett szabadságharcz zajában híven elkísért Debreczenbe, sőt Szegedre is. Nemes jellemére már ebben az első közéleti szereplésében is világot vet az a tény, hogy a debreczeni országgyűlésen bátran felszólalt a többség véleménye ellen, mely szerint a Görgen tébolydájában sinlődő Széchenyi is az igazolatlanul távollevők lajstromára került. Főképp Horváth e föllépésének köszönhető, hogy az országgyűlés Széchenyi távollétét igazoltnak mondta ki.³

Az abszolút uralom idejében egészen az ügyvédségnek szentelve magát, mihelyt a sajtó némileg szabadab-

³) L. Zichy Antal: *Széchenyi I. életrajza*. (Történelmi életrajzok.) II. köt. 243. l.

ban lélegzett, fölvette a publicistica tollát s főleg mint a *Pesti Napló* keresett dolgozótársa, hatásos cikkekben terjesztette azokat az eszméket, melyeket alkotmányunk helyreállítására nézve Deák Ferencz foglalt programjába. Hogy ez utóbbinak már akkor mennyire magára vonta figyelmét, tanúsítja az, hogy az ő ajánlatára kapott Horváth Boldizsár meghívást az országbírói értekezletre, melyen készülsége és dialektikája nagy és méltó feltűnést keltett. A nem alkotmányos kormánytól följárnlott hivatalt — a kir. tábla ítélőmesterei állását — el nem fogadva, jogügyi igazgatója lett a földhitelintézetnek, képviselői mandátumot vállalt úgy az 1861-diki, mint az 1865-diki országgyűlésre s közbe jeles cikkeket írt jogügyi és közigazgatási kérdésekről a szak-folyóiratokba. Már ebben az időben elmondható volt róla, a mit ravatala fölötti beszédjében Szilágyi Dezsőtől hallottunk, hogy „tudása, lángoló és meggyőző ékesszólása, tollának hatalma, egyéniségének varázsa a közvélekedést és rokonszenvet széles körökben felkeltették”.

Midőn a mérséklet és politikai eszély ama követelményeit, melyeket mint a Deák Ferencz irányának híve már 1861-diki és 1865-diki beszámoló beszédeiben is jelzett, 1866. évi december 1-én a röpke szóvá vált *Quid tunc?* kérdése köré csoportosított képviselőházi beszédjében fejtette ki s ebben az aránylag rövid, de roppant hatású szónoklatban a bonyolult helyzetet esodálatos világossággal és plastikával rajzolván, meggyőző biztossággal és szinte ellenállhatatlanul magával ragadó erővel jelölte meg a követendő utat: már akkor mindenki a vezető szerepek egyikét szánta neki az újra megnyíló alkotmányos korszak szervező munkásságá-

ban. A politikai körökben tehát nem okozhatott meglepetést, hogy az 1867 februárjában megalakult felelős magyar minisztériumban, — melyet a nemzet általános, lelkes örömmiadallal fogadott s mely keletkezésé idejében talán a legnépszerűbb volt minden valaha létezett kormányunk között — az igazságügyi tárcza Horváth Boldizsárnak jutott. Ha — Macaulay szerint — „egyike a legerősebb próbáknak, miknek egy ember esze és szíve kitéve lehet, a nagy és hirtelen emelkedés“, úgy elmondhatjuk, hogy Horváth Boldizsárnak esze és szíve ezt a próbát egyaránt fényesen kiállotta. De kétségtelen az is, hogy az új igazságügyminiszterre mindjárt hivatalba lépése percétől ránehezedett feladatok terhe alkalmas volt őt nemcsak az elbizakodástól megóvni, hanem még a dicsőség mámorából is hamar kijózanítani. Mint elszánt bajnok és fáradhatatlan munkás lépett e feladatai elé. Kitűnő munkatársakkal igyekezett magát környezni, kik közül elég legyen államtitkárát, a magyar igazságügynek ma is díszét, Szabó Miklóst említenem. Serényen indult meg a munka, mert arról volt szó, hogy a jogbiztonság megóvása mellett lehetőssé válik a modern reformok alapjai az egész vonalon, az igazságügyi szervezet, az alaki és anyagi jog terén egyaránt, s ezt a feladatot megnehezítette az, hogy a mi jogintézményeinkben a kor igényeinek némileg megfelelt, az, mint a megelőző absolut korszak szüleménye, gyűlölt volt a nemzet előtt, a régi intézményeket mind visszaállítani pedig annyit jelentett volna, mint hosszú időre elzárkózni minden haladás, a kor minden követelménye elől. Horváth azonban fölvette a küzdelmet minden irányban, s ha talán el is lehet mondani róla, hogy „túláságosan hitt és bízott a jogegyenlőségre épített intézmé-

nyek átalakító hatásában, a nemzet összeforrasztó erejében és a társadalom segítő készségében“, alig több, mint négy évi minisztersége alatt fényesen kivívta azt a dicsőséget, hogy őt tekintjük joggal „a magyar igazságügy első nagy reformátorának.“⁴⁾

Szónoki képességét legnagyobb mértékben ez a reformeri tevékenysége vette igénybe. Fényes beszédekben védelmezte meg mindig sikeresen a képviselőházban, úgy mint a főrendiházban az úrbéri váltságokra, az uzoratorvények eltörlésére, a bírói hatalom gyakorlására, a testi fenyték és bilincs használatának megszüntetésére vonatkozó törvényjavaslatait. És ugyanekkor a szorosán véve nem is tárczája körébe tartozó ügyek egész tömege foglalkoztatta tollát és ékesszólását. Alighogy miniszterré lesz, már nagyszabású szónoklatban kel védelmére a hatvanhetes bizottság részéről a közösügyek mikénti intézésére nézve előterjesztett javaslatnak; fölshólal a honvédek segélyalapja ügyében, az 1869-diki válaszfólrati vítában; 1870-ben a kormány munkaprogramját fejti ki; ő szerkeszti a trónbeszédet, a kormánynak a nyugtalankodó törvényhatóságokhoz intézett leiratait, egy bizalmas informatiót a magyar clerus tagjainak a csalhatatlansági dogmával szemben követendő magatartása tárgyában.

Az az elégedetlenség, mely az 1867-diki kiegyezéssel szemben a radicálisabb magyar közjogi fölfogás hívei között s az, mely az 1868-diki nemzetiségi törvényvel szemben a nemzetiségi túlzók körében fónmaradt, táplálva a közjogi kérdésekben az új helyzet által teremtetett fogalomzavartól s az alig megalakúlt kormányzati rendszer gyöngeségében bízva, helyenként és eseten-

⁴⁾ Szilágyi Dezső id. beszéde.

ként merész ellenállásra, vagy támadásra ragadtatta el magát. Az akkori kormányt megilleti az az elismerés, hogy daczára az ingatag jogalapnak, melyre gyakran helyezkednie kellett, határozottsággal és bátorsággal igyekezett a visszaszerzett alkotmányosság megóvása érdekében úgy a hozott törvények, mint az azokra alapított kormányzat tekintélyét érvényesíteni. Az ebből származó összeütközések parlamenti kiküzdése azután rendszeren a „szónokminiszter“, Horváth Boldizsár feladatává vált és így keletkeztek azok a nagyhatású beszédek, melyeket a Böszörményi, továbbá a Román Sándor és Miletics sajtópöre, az Asztalos János és Madarász Vilmos népgyűlési szereplése s a Hevesmegyébe kiküldött királyi biztosság ügyében a képviselőházban az 1860—70. években tartania kellett.

Ezeknek az ügyeknek egyike: a Böszörményi László sajtópöre, elítéltetése és elzáratása s kevéssel utóbb bekövetkezett halála — melyet a fogság hatásának tulajdonítottak — alkalmat szolgáltatott Irányi Dánielnek arra, hogy az igazságügyminiszter ellen azt a semmikép sem igazolható vádat intézze, hogy igazságtalan ítélettel halálra kínzott egy hazafit. A miniszter csak másnap jutott szóhoz s a bíróság és a maga védelmére mondott, a megsértett nemes önérzet egész hevéből áthatott beszéde valóságos szónoki diadalszámba ment, egészen az ő javára hangolta a kedélyeket, a mint hogy a képviselőház is megadta neki a teljes elégtételt, de ez a jelenet elárulta, hogy Horváth Boldizsár egyénisége nem abból az anyagból van alkotva, a melyet a hatalomhoz való ragaszkodás minden megtámadás ellen érzéktelenné tesz. És mégis nem annyira politikai ellenfeleinek támadása, mint inkább a kellő támogatás

hiánya saját pártja részéről oly reformtervekre nézve, melyeket ő a maga programjától és irányától elválaszthatatlanoknak tartott, lett oka, hogy már 1871 május 16-án lemondott a ministerségről.

Szónoki szerepe ezzel nem szűnt meg, csak változott, irodalmi tevékenysége meg éppenséggel fokozódott.

Már az 1871-diki jogászgyűlésen mondott elnöki beszédében lankadatlanul toboroz híveket azoknak a reformeszméknek, a melyeket mint miniszter többé meg nem valósíthatott; később, 1875-ben és 77-ben egymást követik akadémiai emlékbeszédei; az egyiket Szemere Bertalan, a másikat gróf Mikó Imre fölött mondta; mindkettő, de különösen az utóbbi előkelő helyet foglal el irodalmunk e nembeli termékei között.

A lantot is előveszi megint; maga sem tekinti talán még másnak, mint üres órái szórakoztatójának, magát pedig jobbfejta műkedvelőnek s szinte öntudatlan hivatottsággal kezdi versekbe fűzni túláradó érzelmeit. A fájdalom teszi költővé: korán elvesztett nejének halála, ez a seb, melyet a sors oly kegyetlenül ütött a mélyen érző szíven, és melynek gyógyíthatatlan fájdalmáról még évtizedekkel később írt költeményeinek panaszhangja is tanuskodik.

De a parlamenti aréna sem nélkülözheti ünnepelt bajnokát s az ő érdeklődését a közügyek iránt sem csökkentik az átélt csalódások. Az 1878—81-diki országgyűlés kivételével egészen addig az időig, a midőn már elhatalmasodó szembaja teljes visszavonulásra kényszerítette, mindig képviselő volt, 1875-ben belépett a szabadelvűpártba, melynek létrejöttét, vagyis a Deák-párt és középbal fusióját Szombathelyen tartott beszámoló beszédjében igazolta. Az 1877-diki gyámügyi törvény-

javaslatot azonban már ellenzi parlamenti felszólalásában s később egészen elidegenedik a kormánytól, sőt rövid időre a politikától is, mert a herezeg Eszterházy-féle javak zárgondnoki teendői, a melyeknek fontossága igazolta az ő nagy tekintélyének igénybevételét, fölötte nagy mértékben foglalták el abban az időben idejét és figyelmét.

Az 1881-ben megnyílt országgyűlés már a szabadelvű-párt sorain kívül találja őt; nem is lépett be semmi párt kötelékébe, hanem megőrizve minden irányban teljes függetlenségét s majdnem sohasem árulva el keserűséget azok iránt, kik egykor mint miniszterrel szemben állottak vele, kímélet nélkül támadta meg azokat a javaslatokat, a melyek meggyőződésébe ütköztek, de elfogulatlanul és tartózkodás nélkül támogatta nagy súlyú szavával azokat, a melyek elveivel megegyeztek. Így — bár kevesli a reformot — semhogy elveit megtagadja, védelmére kel a keresztények és izraeliták közötti házasságról szóló törvényjavaslatnak; az 1884-diki válaszfölirati vitában hangsúlyozza a liberalismus változatlan jogosultságát minden conservatív irányzattal szemben s különösen határozottan foglal állást az antisemitismus ellen; a főrendiház reformját, mint félrendszabályt megtámadja, a bolgár kérdésben helyteleníti a kormány keleti politikáját, de az ötéves mandátumot örömmel fogadja; a regüle-megváltás ügyében az administratív hatóságok döntési joga miatt éles polémiája támad a miniszterelnökkel, a ki ellen még keményebb támadást intéz az ismeretes 14. §. miatt a véderővitában mondott s valamennyi között legzajosabb hatást keltett beszédeiben. Viszont azonban egészen azonosítja magát a kormány álláspontjával az elkeresztelési kérdésben s utolsó

képviselőházi beszédjét 1891 július 1-én a Szapáry-féle közigazgatási reformjavaslat mellett mondta, a melynek nem minden rendelkezésével ugyan, de alapelveivel egyetértett.

A 80-as években még a nagyobb fővárosi társadalmi körökben is fölszóltat olykor, a szokott ékesszólással és lelkesedéssel fejtegetve eszméit a polgárság, a liberalizmus, a demokratia föladatairól; egy nagyobb, eddig kiadatlan munkán is dolgozott abban az időben, mely Magyarország közjogát lett volna hivatva a külföld előtt kellő világításba helyezni. Költeményei is most már sűrűbben láttak napvilágot a *Budapesti Szemlé*-ben, a *Magyar Salon*-ban, itt társaságunk fölolvadó asztalánál; a Deák Ferencz szobrának leleplezése hosszabb, keserű hangú óda megírására indította, de szeméinek rohamosan gyöngülő világa s egyéb testi bajai mindinkább akadályaiává lettek annak, hogy, mint mi reméltük s talán ő is óhajtotta, aggkora csöndes napjait egészen az irodalomnak szentelje. Szelleme fényében már több év óta csak legbizalmasabb környezetének volt módja gyönyörködni, midőn a halál 1898 október 28-án végképp kioltotta azt.

Irodalmi hagyatéka ma még nem áll a maga teljességében közönségünk előtt. Emlékiratszerű följegyzéseit barátjára, Hodossy Imrére bízta; költeményeit sajtó alá rendezve hagyta hátra s csodálatos pontossággal és gondnal leíratta, jegyzékbe foglalta és megőrizte — a miért nem lehetünk neki eléggé hálásak — minden beszédjét (még pohárköszöntőit is), sok olyat, mely nyomtatásban nem is jelent meg, mely írásait, az azokat kegyeletteljesen őrző fia, Horváth Jenő szívességéből, módomból áttanulmányozni.

Itt — mint előre jeleztem — előbb költeményei, majd beszédei jellemzésére kívánok csak szorítkozni.

Horváth Boldizsár nagyon szerényen ítélte meg saját költői munkáit. „Hogy versekben is lehet prózát írni, azt megmutattam én“ — mondja egy helyen; különben hozzáteszi, hogy a „költészet a próza mezében is az marad. A vers csak alak, a melyhez a költői lélek kötve nincs s a valódi költészet nem a külső alakban, hanem az eszmékben áll, a melyek elbűvölnek, hódítanak és elragadnak bennünket akkor is, ha szerény prózában jelennek meg előttünk“. Egy 1885-ben megjelent s meghalt neje emlékével foglalkozó költeményéről így szól: „Annak nem volt más czélja, mint benne írt keresni a sajgó sebre, a melyet az idő maiglan sem hegesztett be s csak az az érdeme, hogy hű visszhangja a hála és kegyelet azon érzelmeinek, a melyekkel ama nemes léleknek tartozom, a ki életéből egy negyedszázadot boldogsággal töltött be“.

Költeményének alaphangját hol a fájdalmas búsongás adja meg az elveszett, a visszahozhatatlan múlt miatt, hol a keserű gúny, mely a kor romlottságát ostorozza. Azt lehet tehát mondani, hogy bennök az elegiai vagy a satirai hang dalkodik; de megcsendül gyakran az ártalmatlanul enyelgő, a dévaj humor is, valamint a szomorú merengés is olykor egy jobb jövő biztató reményéhez emelkedik föl. Legtöbb költeményén meg is látszik, hogy nem a közönség, a világ számára írta; csak elhunyt kedvesei emlékének, vagy a családi és baráti körnek oltárán akar velök szerény áldozattüzet gyújtani; de érzelmeinek nemessége, reflexióinak mélysége, nyelvének a régi nagyok nyomait hiven követő tiszta, választékos szépsége, néhol képzeletének föl-főlesapó

bűvös lángja is igazi költői erőt kölcsönöznek verses műveinek és fölkeltik bennünk a sajnálkozást a miatt, hogy termékenysége ezen a téren nem állott arányban tehetségével.

Már első költeménye is, melyet 18 éves korában írt *Örök bú* czimmel, egy elköltözött kedvese emlékének volt szentelve. A halál gondolatával foglalkozik az, melyet anyja, továbbá rokonai, a Márkus testvérek s neje sírjára írt, úgyszintén *A temetőben* és *A halálhoz* czímezett. A neje sírjára szánt kis költemény így szól:

„Féltem, remegtem téled, zord halál!
Nem: hogy csapásod engemet talál;
Féltem, remegtem őt elveszteni! —
Most látva, tudva, hogy rideg kezéd
Az egyedül, mely hozzá elvezet
Vele örökre egyesíteni:
Ki eddig oly ijesztő rém valál,
Legszebb reményem lettél jó halál!”

Szerette olykor a tetszését különösen megnyert idegen nyelvű költeményeket különböző, részben humoros változatokban is vinni át a magyar nyelvbe; így Schiller *Glocke*-jének egyik versszakát s a Goethe ismeretes éji dalát (*Über allen Gipfeln ist Ruh*) nem kevesebb, mint hatféle verses fordításban bírjuk tőle; legszíveszebb ez a változat:

„Az ormokon sírok nyugalma;
Nem rezgi át szellők fuvalma —
Az árnyas lombokat;
Az erdőn, berken néma a madár,
Számodra is közelg az óra már,
Mely nyugtot ad.”

Maró gúny szólal meg némely epigrammjában s hosszabb költeményében is; ilyenek: *Arany halálára*, *Arany halálakor egy talmi-hazafihoz*, *Egy rig mér-*

nőkre, *Egy politikai vakondokhoz* stb. és: *Visszhang egy lanttal verekedő hadvezér verseményeire*. Ellenben a kedélyes, a tréfás humor hangjában gyönyörködünk több alkalmi költeményében, néhány rejtvényében s Szabó Samu barátjához intézett verses leveleiben, melyekből egyébiránt helyenként az enyelgés ártatlan mézbe rejtőzött keserű satira sem hiányzik.

A természet szépségeire lelkes dithyrambust írt *Új Tátrafüredhez* címzett költeményében, míg a művészi szép iránti rajongása nyilatkozik meg Egressy Gáborhoz írt ódájában s Megyeryhez intézett sonettjében. A női báj poesise is megcsendül Sz. M. *kisasszony emlékkönyvébe* 1885-ben írt versében, a melynek költői gondolatokkal teljes soraiból elég legyen ezeket idéznem:

„Vagy tán az édes álmod szeretet?
Álmodni — az nem a te szereped.
Te álomkép vagy tenmagad,
Mely hódít, bűvöl, elragad;
Álmodni annak sorsa, kit
A végzet közeledbe vitt,
Ki ha képeddel alszik el,
Álmában száll a mennybe fel.“

Említettem már nejről ugyancsak 1885-ben írt *Álomképét*, melyben elképzeli, hogy életének hű társa még él s fölkiált:

„Még sem való, oh nem való tehát,
Hogy elvesztettünk volna kedvesem!“

s töprengve kérdezi:

„Rögeszme volt-e, mely mint fergeteg
Sodort magával zordon téreken,
Vagy álom, melylyel küzd a lázbeteg.
A félig ébren töltött éjeken?!“

Aztán fölsóhajt:

„Oh gondjaimnak izzó küzdterén
Kezed hiányát hányszor érezém!”

Majd ifjú hévvel gyönyörködik képzeletétől újra
föltámasztott boldogságában:

„Elég lesz szép szemekkel inteni,
Ha kimerült vagy elfogyott szavunk,
Megszoktam abból mindent érteni,
Még akkor is, ha mélyen hallgatunk.
Az ég üté fel benne sátorát.
Mert megvan napja, megvan éjjele,
Az éltet, — ez álomba ringat át,
S ez álom égi kéjjel van tele,
S a legjobb, a mit benne sorsom ad;
Valónak tudnom bűvös álomat.”

De csakhamar kegyetlenül szétfoszlik az égi kép
s neki csak csalódása és kfejezhetetlen fájdalma ma-
rad meg:

„Mit szenvedek, azt el nem mondhatom.”

A csalódottságnak s a vele járó pessimismusnak
bizonyos borongó hangjával — mint mondtam — kez-
dettől fogva sűrűn találkozunk Horváth Boldizsár költe-
ményeiben; így abban, melyet *Egy embergyűlölő sír-
jára* címmel még 1863-ban írt; ez a hang a kor romlott-
ságainak ostromlásában s a közszellem hanyatlása miatti
méltatlankodásban mind élesebbé válik idő haladtával s
közös méla accordjává lesz a szerző költői és politikai
hangulatának; de ez a minden érzékeny kedélynél oly-
kor föl-föllobbanó embergyűlölet sohasem bír elég erő-
vel arra, hogy a költő nemesebb érzelmeit fölemészsze.

Így *Egy kriminális bíróhoz* (Andrássovits Béla)
intézett költeménye is a kor, a társadalom nyomorúsá-
gait ostromozza, de egyúttal szinte ódai emelkedésű di-
csőítését tartalmazza az azok közepett sziklaszilárdúl
megálló igaznak. *A temetőben* fölajdúl:

„Nem ily jövő volt, melyért harcolánk,
Melyért bitó és börtön várt reánk, —
Oh más e látkör, más e lég!”

De bizik és reméli, hogy:

„Az elvek, eszmék fénysugárinál
Az ösnyomokra ismét rátalál
Egy lelkesb nemzedék.”

Legsötétebb gondolatai a Deák szobra előtt támadnak:

„E nép legméltóbb akkor volt reád,
Mídon magával küzködött,
S ön-gyengeségi ellen nyert csatát, —
Az isteneknek birtuk mosolyát
E diadal fölött.

Mily változás ez, melyre ébredél!
Nem ismered fel ten-hazád, —
Tán külalakja szebb a réginél,
De nem eszméid légkörében él, —
Más szellem lengi át.

Az elv ma csillog, holnap elenyész,
Csak árú, majd meg lom, szemet.
Mít a könnyelmű, félénk tengerész
A puszta hírre, hogy közelg a vész,
A hullámokba vet.

És a közszellem — szomorú dolog —
Fásult közönnyel tűri ezt;
Egy tetszhalott, már szíve sem dobog!
Reméltük, hogy majd ébredezni fog, —
De hitünk tünni kezd.”

Végül szólítja, hívja a szobrot:

„Oh szállj le onnan! — — — —
Mi vállainkra emelünk,
S ha látja ezt majd ez a törpe faj,
Szét fog robbanni, mint a hangyaraj,
Mit úzunk, kergetünk.”

Míg ilyenképpen a Horváth Boldizsár hátrahagyott csekély számú, de tartalmilag és formailag értékes költeményeinek aránylag szűkre szabott eszmeköré-

ben is megtaláljuk a rokonvonást, mely szónoklataihoz elvezet, emezeknek már jóval kiterjedtebb és változatosabb gondolköre is, mely anyaguk bőségével jár együtt, megmagyarázza azt a sokkal jelentősebb helyet, a melyet boldogult társunk velök politikai szónoklatunknak, mint irodalmi műfajnak terén elfoglal.

Toldy Ferencz a *Magyar politikai szónoklat kézikönyvé*-hez írt előszavában rövid, erőteljes vonásokban jellemezvén politikai szónoklatunkat, azt mondja, hogy „a magyar szellemnek legsajátabb kifejezése alkotmányában, politikai életében van. Még költészetét is nem annyira, mint művészetet kedveli, hanem a mennyiben nemzeti dicsőséget, fájdalmait és vágyait találja benne kifejezve . . . Egy van, miben örökké leledzett és élt: a törvényismeret . . . Prókátori nemzet vagyunk, — úgymond tovább, — és valaminth a magánéletben a nemes nem tudott ellenni per nélkül, úgy per, sérelmi per volt közléte is s politikája ügyvédség a közjogra alkalmazva . . . A nemzet egész története a szatmári béke óta, főbbleg a megyei és országos tanácssterem történetében foglaltatik.“ Ezek az előzmények, az így kifejlődött természetes hajlamok s mondhatni hagyományos készségek magyarázzák meg a modern parlamenti intézményektől föltételezett politikai szónoklatunknak szinte rohamos föllendülését, melyet akkor — 1866-ban — Toldy így jellemzett: „Politikai szónoklatunk új irodalmunk igen becses részét teszi; az újkor philosophiai, sociális és államtani haladásait magába fölvevén, egészben szabadelvű, emberséges és progressiv; gondolatokban gazdag, érületben tiszteletes, formában néha a legjobbat megközelítő, mit más népek legjobb szónokai adtak.“

Ennek a jellemzésnek a mértékét a Horváth Boldizsár szónoklata kétségkívül már akkor is megütötte, sőt azt mondhatjuk, hogy az ő szónoki egyénisége már 1866-ban úgy ki volt alakulva, oly határozott, teljes, magában befejezett volt, hogy azontúl pályájának fordulatai és föladatainak változásai változtatták ugyan beszédeinek színhatását, mint a fény hatását is változtatja az anyag, melyen keresztülhatol, de jellegéből épp oly kevésbé vetkőztették ki szónoklatát, mint azok a napi áramlatok, divatok és minták, a melyek a lágyabb anyagból alakult szónoklati egyéniségeket úgyszólván szemeink előtt szokták átgyúrní.

Kétségkívül Horváth Boldizsár sem merítette szónoki lényének és stíljének minden elemét kizárólag önmagából. A negyvenes éveknek s különösen 48-nak a közléte hatalmas iskola volt a mi parlamentünk rostruma számára és pedig megbecsülhetetlenül jó iskola. Tanítását azután mintegy összefoglalta s az új korszak számára mintává alkotta át a Deák Ferencz mindenek fölé emelkedő egyénisége. Az ő hatása alól nem tudta, nem is akarta magát Horváth Boldizsár sem kivonni, de azért mégis a nagy mester befolyása inkább gondolkodásán, okfejtésén, beszédeinek elrendezésén vehető észre, mintsem szónoki phraseológiáján, a mely dúsabb, rugalmasabb, pompásabb, költőibb a Deákénál, a nélkül azonban, hogy ez a nagyobb ékesség beszédeinek akár komolyságát, akár hatásuk mélységét és tartósságát csökkentené. Tóth Lőrincz őt „logikában, a kifejezések, állítások s czáfolatok szabatosságában, a világosságban, a kristály tisztaságban, az éles és finom dialektikában“ Deák Ferencz, Szilágyi Dezső és Apponyi Albert gróf mellé sorolja, „de több szívreható érzékenység s költői

elemmel“. Ő maga — mint emlékezésében mondja — „bámulva állapodik meg politikai szónokaink legművészebb példányá“, Szemere Bertalan előtt s megemlékszik a mély benyomásról, melyet Szemerére a Kölesey kiváló alakja, „magas, eszményi lénye“ tett. A francia restauratio és a juliusi forradalomból keletkezett polgár-királyság vezető parlamenti alakjai közül leginkább Royer-Collard politikusi és szónoki egyéniségében találunk Horváth Boldizsárra emlékeztető vonásokat, ám- bár a beszédek fölépítése tekintetében amannak nagy tanítványa a különben hideg és kevésbé temperamentumos Guizot is lehetett némi befolyással az ő szónoki fejlődésére.

Horváth Boldizsár tanult, képzett szónok volt és sokat gondolkozott is a szónoklat problémáiról, úgy, hogy erre vonatkozó némely nyilatkozatai csak épp úgy beválnak szónoklattani aphorismáknak, mint akár a Cermenin-Timon ismert sententiái. Ez utóbbi a *Szónokok könyvében* jellemezvén a szónoklat különböző fajtait, magasztalja a rögtönzött beszéd hatását s szinte gúnyolódó kritikával szól a beszédét előre kidolgozó és emlékezetből elmondó szónokról, a ki „a tegnap embere, holott a szónoknak a pillanat emberének kellene lennie“. De ugyanő kénytelen elismerni, hogy az előre megfontolt és írásba foglalt beszédek sokkal nagyobb hatással vannak az olvasó közönségre, a mely utóvégre is mindig összehasonlíthatatlanul nagyobb a parlamenti ballgatóságnál. Nos, akár mint akarjuk is a rögtönzés és előkészület előnyeit mérlegelni, a mi utóvégre is csak mindkettő jogosultságának elismerésére vezethet, kétségtelen, hogy Horváth Boldizsár legnagyobb szónoki diadalait gondosan előre kidolgozott beszédeknek kö-

szönhette. Magam győződtem meg róla, hogy némely, eredeti kéziratban meglevő beszédnek szövege csak jelentéktelen csekélységekben tér el az országgyűlési naplótól és a hírlapok közléseitől. Ezt a szónoki technikáját tüneményes emlékező tehetség segítette elő, mely épp oly gyors volt a megtanulásban, mint megbízható a megtartásban. Csak így magyarázható meg, hogy még minisztersége legmozgalmasabb napjaiban is ráért beszédeit gondosan előre kidolgozni. A míg szemének használatában akadályozva nem volt, addig jegyzetei is segítségére lehettek; későbbi korában, mikor szembája miatt már a képviselőház termének fülledt levegőjét sem bírta ki soká s rendszeren csak akkor vezettette be magát a folyosóról, a mikor a sor reá került, semmi egyéb nem volt kezében beszéde alatt, mint kerek fekete kalapja; sötét szemüvegén át méla komolysággal nézett a Háza, mely őt nesztelen, síri csendben hallgatta végig, legfőllebb olykor-olykor kitörő helyesléssel szakítva meg szavait, de sohasem ellenmondással, mialatt ő egy pillanatig sem árulva el tévovázást beszéde fonalának követésében vagy gondolatai formálásában, mint egy méltóságteljesen gördülő kristálytisza hegyfolyamot ontotta a szót, tárta elő azt a szónoki remekművet, melyet készen, teljesen, az utolsó eszméig átgondolva, az utolsó szóig kicsiszolva hozott magával bámulatos emlékezetű agyában.

Disraeli *Lothair*-jében azt mondja, hogy a nyilvános szónoklás több önuralmat igényel, mint bármely hősi tett. Ha talán van is ebben az állításban egy kis költői nagyítás, az bizonyos, hogy oly szónoknál, kinél a nyilvános beszéd nem egyszerű szólási viszketeg kielégítése, dúskálás az „olesó időnek hasztalan soká“-ban,

ki számol szavai súlyával és következményeivel s azok hatásának ura is igyekszik lenni, a szónoklat könnyednek látszó folyása gyakran nem is sejtett lelki tusák és vajadások eredménye szokott lenni, a mint hogy általában a nagy szónoki hatások létrejötte s az a suggestív kölcsönhatás, mely a szónok és hallgatósága között létezik, a lélektani inponderabilitás országának legérdekesebb, gyakran legnehezebben kifürkészhető jelenségei közé tartozik.

Horváth Boldizsár beszédeinek egész sora igazolja, hogy ő egyike volt azoknak a szónokoknak, a kik majdnem teljes biztossággal uralkodnak hallgatóságuk fölött, a kik majdnem korlátlan urai beszédek hatásának. Ezt az öntudatos biztosságot és tervszerűséget azonban legföllebb az a higgadt, néha szinte száraz tárgyalási módor érezteti, a melylyel olykor beszédei elején a kérdést fölállítani, egyes elemeire bontozni, az együvé tartozókat együvé sorolni, a különbözőket elkülöníteni szokta. A mint egyszer a hallgató, ki észre sem veszi, hogy ez a nyugodt expositio az ő bizalmának a megnyerését veszi célba, magát átengedte az ő vezetésének, csakhamar a világos okfejtés oly biztos útján és a vas logika oly megdönthetetlen sánczai között találja magát, hogy többé lehetetlen más célponthoz, más eredményhez jutnia, mint ahhoz, a melyhez a szónok el akarja vezetni. Ezen az úton aztán egészen a vezetőjének uralma alatt áll, az áthatja meggyőződése hevével, lángra keleti benne saját szenvedélyének szikráját, fölemeli lelkesedése magaslatára, magával ragadja reményei, vágyai távolába.

A Horváth Boldizsár pathosa majdnem esalhatatlan hallásának titka az, hogy sohasem éreztette hallgató-

ságával előbb, mintsem annak hangulata a pathos befogadására alkalmas volt. Ezért még a későbbi, sok tekintetben változott korban sem sikerült az úgynevezett „gyakorlati észjárás“ körkedő fölényének az ő beszédei értékét leszállítani. Igen jellemző, hogy egy 1888-iki képviselőházi felszólalása után egy akkori ujonez képviselő a kedélyeket a maga részére akarván megnyerni, bevezető szavaiban az előtte szólóra reflectálva, megnyugtató a Házat, hogy nem szándékozik őt a declamációk terén követni. Azért a Horváth Boldizsár declamációjáról akkor is megemlékeztek, amikor a szívbeszédet régen elfelejték.

A képbeszédet, a szóvirágot nem vetette meg Horváth, sőt annak is mestere volt, de nála ez csak díszül szolgált annak a szilárd épületnek, melyet a tárgy behatoló ismeretének, a tudásnak mély alapjaira erős logikája rakott és sohasem szolgált a szem megvesztegetésére, a szerkezet lazaságainak, gyöngeségeinek elpalástolására. Ilyen hasonlatai némelykor valódi gyöngyei voltak a rethorikának. Így például az, melyet a trónörökös hirtelen halála után véderővitai beszédében használt: „Viharos idöket élünk. Nemesak a háborgó hullámok ellen kell küzdenünk, mintha a felhők haragja is ellenünk esküdött volna. Csak imént csapott le a villám és a hajó egyik leghatalmasabb, legbüszkébb árbocza recsegve hullt a földélezetre alá . . . Talán sohasem éreztük annyira vágyát, szükségét annak, hogy a sors ezen hadüzenete ellen trón és nemzet még szorosabban csatlakozzanak egymáshoz.“

A magyar arisztokrátiáról, mely 1848-ban maga mondott le előjogairól a nemzet összesége javára, ezekben a szavakban fejezte ki elismerését: „Másutt az

aristokratia vérpatakba fúlt: nálunk tengerben száll alá, melyet a nép öröme és hálája sir.”

„Az eszmék áramlatának — mondja egy helyen — nincs teremő ereje, hanem csak fejlesztő ereje, szintűgy, mint a napfénynek és esőnek, a melyek hasztalan érintkeznek a kopár sziklákkal s csak ott képesek előidézni tenyészetet, a hol földalálják az élet magvait.” És tovább: „A forradalomért a felelősséget az új iskola híveire hárítani akarni nem jelentene egyebet, mint azt követelni, hogy emberi erővel állítsuk meg a vihart, vagy hogy kezeinkkel fogjuk föl az áradatot, a melynek zsilipjeit gonosz vagy könnyelmű kezek nyitják meg.”

Önmagáról szólva, egy alkalmi beszédében ezzel a hasonlattal élt: „Nekem az volt sorsom, hogy diadalmain fölött rendesen megtört szívemnek gyászlobogója lengett.”

Beszédeinek hatása egyőbiránt nemcsak a képzelethez és a szívhez, de legalább ugyanoly — ha nem még nagyobb — mértékben az értelemhez szóló s mélyen emlékezetbe vésőőő, a dolgok lényegét találóan, szinte meglepően kifejező mondasokon is alapult.

Igy például az országbirői értekezlet tárgyában 1861-ben mondott képviselőházi beszédében az ügyvédségnek az abszolút korszak alatti megrendszabályozásáról szólván, azt monda, hogy így akarták főkem tartani „azt a veszedelmes osztályt, mely alkotmányos országoknak államférfiakat, az abszolutismusnak pedig Brutusokat nevel.”

Az úrbéri váltságokról szóló törvényjavaslatot elfogadásra ajánlva a képviselőknak, így szólt:

„Nem titkolható, hogy e törvényjavaslat elfogadásával jelentékeny terhet rovník a kinstár vállaira,

de daczára ennek, nem eléggé ajánlhatom a t. Ház figyelmébe, mert kell, hogy minden körülmények közt igazoljuk, hogy az, a ki a nemzet szavában bízik, minden csalódás ellen biztosítva van.“

„Alkotmányos országban — úgymond a hevesi ügyben tartott beszédében — a közrend és közrend biztosítóka nem a szuronyokban, hanem a polgároknak a törvény iránti tiszteletében áll és a ki e tiszteletet megtámadja, magát az alkotmányos szabadságot támadja meg.“

A kiegyezés érdekében mondott 1866-iki (*Quid tunc?*) beszédében azt a várakozását fejezte ki, hogy „a kiket nem a bosszú politikája vezet, hanem a nemzet fentartásának eszméje, . . . azok nem fogják (Ausztriával szemben) Sámson politikáját követni s az épület oszlopait halomra dönteni csak azért, hogy velünk együtt a gyűlölt ellenség is a romokban találja halálát.“

Az igazságügyről általában szólva, ezeket mondá: „Azt hiszem, azon párt, mely pártszempontból akarná az igazságügyet rendezni, mely azt a maga rabjává akarná lealázni, az rossz szolgálatot tenne nemcsak az országnak, hanem önmagának is, mert egy zsarnokot nevelne magának benne, ki a politikai constellatiók kedvezőtlen változásakor érzékeny bosszút állhatna éppen azokon, kik lealázni akarták.“⁵

Mikor Irányi támadása ellen védekezett, többek között azt mondta: „Azt hiszem, a hazát akkor kétszeres kötelesség szolgálni, midőn a siker kétséges.“

1870-ben a jogászgyűlés tagjait így apostrophálta:

⁵) 1870 márczius 4-én tartott képviselőházi beszéd.

„Két hatalmas fegyver áll az önök rendelkezésére: egyik a tudomány, másik a tapasztalás fegyvere. E fegyverekkel — miután önök egyesültek — csak akarni kell és nem győzni lehetetlen!“ És később, a szükséges reformokról szólva: „Vajha elmondhatnók, hogy lelkesedésiünkben több része van a jövőnek, mint a múltnak és vajha a történet egykor azt mondhatta rólunk: hogy nagyobb volt hazaszeretetünk, mint előítéleteink.“

Találó rövid jellemzését adta a mi közvéleményünknek 1885-ben az öt éves mandátum fölötti vita alkalmával: „A mi közvélemény nálunk van — ha van — azt nem a választási mozgalmak, hanem itt a parlament és a fővárosi sajtó harcrai teremtik, az nem kívülről hat ide, hanem innen törekszik magának utat törni kifelé.“ És ugyanebben a beszédben klasszikus rövidséggel és igazsággal így jelölte meg a politika és a morál viszonyát: „Habár a politika nem morál, azoknak, a kiknek kebelében az erkölcsi érzés nem halt ki, nagyon nehéz lenne egy oly politikát támogatni, a mely eltűrné, hogy a rideg cynismus a közélet terén lábbal tapodja a morál elveit.“

Arany szavak azok, melyekkel véderővitái első beszédében az alkotmánybiztosítékok megőrzésének szükségességét hangoztatta. „Valamint — úgymond — a halál magvát magunkkal hozzuk az életbe, úgy a hatalommal együtt születik és növekedik a visszaélés és túlkapás ösztöne. Hiszen minden intézményünk egy-egy védmű az emberi gyarlóság és visszaélés ellen; és ha önök intézményeink szervezésében nem az emberi gyöngeségek és visszaélések lehetőségének szempontjából indulnak ki, akkor bizvást föladhatják az összes alkotmányt . . .“ Miután Deák Ferencz szavait idézte föl-

fogása igazolására, így folytatja: „És ne vegye senki rossz néven tőlünk, hogy midőn az alkotmány biztosítékairól van szó, mint forráshoz, az ő szelleméhez zarándokolunk. Deák Ferencz azóta, fájdalom! eltűnt sorainkból. Egy nemzet bánata, gyásza kísérte sirjába. De a nemzetnek örök gyászt kellene öltetnie magára, ha a törvényhozás e terméből az ő szelleme is elköltözött volna . . .“ „A ki — úgymond tovább — a magyar államnak ellensége, ellensége egyúttal a szabadságnak is. Fölényünket nem számbeli többségünk, hanem erkölcsi erőnk adta meg . . . a szívós ragaszkodás alkotmányos intézményeinkhez; megadta az, hogy a szabadság hívei, őrei, apostolai vagyunk.“

Közszellemünk mélyreható ismeretéről tanuskozik e mondása: „A régi gentry lelkesedése nagyobb volt a győzelemért (az eszmék harcában), mint az, melyet érez a győzelem eredményei fölött.“ És ez a másik: „Minden nagyobb és merészebb eszme csak a nemzeti közszellem fölpezsdülésének verőfényes napjaiban valósítható meg.“

Horváth Boldizsár a polémiában is mindig objektív és higgadt maradt, s ha olykor éles volt, ez az él nem a formában és a hangban rejlett, hanem abban, hogy a támadásokra adott viszonzásai rendesen nagyon is elevenre találtak. Miniszter korában néhány fölszólalása — mint például a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslat tárgyában 1869 július 3-án mondott beszéde — erős vihart idézett föl az ellenzéken, de nem szabad felednünk, hogy akkor még a parlament általán sokkal kíméletesebb és enyhébb hanghoz volt szokva, ilyet használt maga az ellenzék is és így a némileg élesebb szó is zokon esett. A túlságos érzékenység jogosult-

ságát Horváth el nem ismerte; az éles támadásokra nézve megjegyezte, hogy azok „a politikai, a parlamenti hadjárat természetében fekiúsznak s a discussio szabadságát akkor óvjuk meg legjobban, ha ezeket nem vesszük egymástól rossz néven, ellenben a jó szándék gyanúsításától óvakodunk. Én — úgymond — föntartom a jogot, minden alkalommal kimutatni, hogy az, a mit önök, habár a legjobb szándékkal, alkarnak, nem jó, hanem rossz, s az, a mit önök haladásnak vélnek, nem haladás, hanem veszteglés.“

Legélesebb polemikus beszédei közé tartozott az a már említett, melyet a bírói hatalom gyakorlása tárgyában a vita végén tartott, s melyben szembeállította az ellenzéknek a multak dicsőségén merengő, a jelenben csak a népszerűséget hajhászó szabadelvűségét a munkás, alkotó szabadelvűséggel, mely „inkább teremti, mintsem követi a közvéleményt“, melyben az ellenzékéről azt mondta, hogy lehullott zárt sisakja s most már „színről-színre látjuk a régi táblabírákat új kiadásban“, kikhez szövetségesekül csak az előítéletek csatlakoznak s kik mellett csak a mult harcol. Ujabbkori beszédei közül ide sorolhatók azok, melyeket a regále-váltások s a véderőtörvény ügyében tartott. Ez utóbbiban egy kormányfőről azt mondta, hogy „minden diadala, melyet hazában aratott, nagy vereség volt az elvre és a parlamentarismusra nézve“. A politikai magatartás szigorú bírálatán túlmenő személyes invectivák azonban mindig száműzve voltak szónoklataiból s azért teljes joggal mondhatta, midőn egy ízben hazafiságát látta meggyanúsítottnak: „Azon politikai iskolához tartozom, mely csak az ügyre, az elvekre függeszti szemét és a melynek parlamentáris szótárában, meglehet,

hogy itt-ott előfordúlnak ékes phrasisok — mint a minis-
terelnök úr a multkor nevezte — de a melyben sértő
phrasisok hiányoznak.“ A méltatlan támadással szem-
ben — úgymond egy más alkalommal — „fölémelt fő-
vel fognék megjelenni a vádlottak padján, de az ékes-
szólásnak csak egyetlen egy nemét fognám alkalmazni:
ez a néma hallgatás“.

Hogy egyébiránt polemiájának legerősebb fegy-
verét mindig a találóan alkalmazott tárgyi érvek és
mozzanatok szolgáltatták, azt néhány példa is eléggé
bizonyítja. Így egy képviselőnek, ki még miniszterkorá-
ban az ő szabadelvűségére hivatkozott s attól követelt
orvoslást bizonyos rendőri és bírói intézkedések ellené-
ben, ezt felelte: „Ha a szabadelvűség alatt a képviselő
úr azt érti, hogy institutióinkat minél inkább a kor
színvonalára állítsuk, akkor engem résen fog találni.
Ha azonban egy miniszter szabadelvűsége alatt azt érti,
hogy az önhatalmúlag mellőzzön minden törvényt, mely
ízlésének s a kor kívánalmainak meg nem felel, és ren-
deletek által pótolván azokat, a törvényhozás jogkörébe
avatkozzók: akkor szabadelvűségemben a tisztelt kép-
viselő úr csatlakozni fog.“

Ugyanakkor azt állította egy képviselő, hogy a
kormányt az országban tulajdonképpen csak egy ember:
Deák Ferencz támogatja. Az igazságügyminiszter erre
felelve megjegyzé: „Bármi kegyelettel hajlok is meg
azon hazafiúi nagyság és érdem előtt, bármi büszkének
érzi magát a kormány, hogy e nagy férfiú támogatásá-
val dicsekedhetik, hogy szolgálja lehet azon munkának,
melynek kezdeményezője ő volt, mindamellett nem
késem kijelenteni, hogy nem egy embernek, hanem az
ország többségének, e Ház többségének támogatása az,

mely bennünket helyünkön tart. Nem késem kijelenteni, hogy a mely perczben az ország közvéleményének, a Ház többségének támogatását elvesztenők, egy kötelességet ismernénk: helyünkről visszavonulni és még bukásunk által is a parlamentáris rendszer magasztos elvének érvényt, diadalt szerezni.“⁶⁾

Mikor interpellatióval ostromolták a kormányt, a hevesmegyei királyi biztosság ügyében, így felelt: „Ha kérdi a tisztelt képviselő úr, hogy mely törvények alapján tettük ezt: azt felelem rá: tettük ezt összes törvényeink, tettük összes alkotmányunk érdekében és szellemében.“ Midőn néhány képviselő a Bűszörményi és Román Sándor sajtópörét tette bírálat tárgyává, megjegyző: „Ügy látszik, némely képviselők juryvé akarnák alakítani a Házat, de ha hajlandó volna a Ház őket erre a térre követni, ha a tisztelt Ház juryvé akarna alakulni és védbeszédeket engedne a vádlottak fölött: akkor, ha igazságos akar lenni, meg kellene engednie azt is, hogy a királyi ügyek igazgatója megjelenjen a Ház sorompói előtt, hogy itt vádját igazolhassa és kifejtthesse.“ S a mikor a Miletics sajtóperét és elítéltetését tették szóvá: „Midőn önök védelmezik a képviselőház tagjainak immunitását, egyre kérem önöket: ne sórtsók meg a bíróság immunitását és vegyék védelmük alá a bírói függetlenséget is.“

Mint élete munkájának általában, úgy szónoki szerepének legnagyobb részét is Horváth Boldizsár a szabadelvűség, a haladás, a demokratia nagy reformeszméinek szentelte s azt lehet mondani, hogy alkotmányunk visszaállításától kezdve egészen addig az ideig, a mikor a politikai küzdőtérrel teljesen vissza-

⁶⁾ 1868 július 20-án tartott képviselőházi beszéd.

vonult, minden nagyobb alkotásunk és vívmányunk ebben az irányban az ő fényes szónoklatainak egyikétől kapta mintegy fölvatását. Eme beszédek közül még a régebbi keletűeknek olvasása is változatlanul tanulságos ránk nézve, bár némelyik gondolkozóba ejt a kor mélyreható változása miatt. Különösen a gazdasági forgalom teljes szabadságának átláspontjáról, az uzsoratórvények eltörlése érdekében tartott fényes beszéde állít az elé a kérdés elé, vajjon a politikai tanok és elveknek csak uralma van-e időhöz kötve, vagy belső igazságuk is? Miniszterségének beszédeiben általában az új magyar renaissance üde szellőjének suhogását érezzük, de érezzük bennök azt a nagylelkűsége miatt rokonszenves, de némely következményében végzetessé vált optimismust is, mely ama kor fölfogását alkotásainak várható hatására nézve jellemezte.

A parlamenti ékesszólásnak classikai példái azok a beszédek, melyeket a bírói hatalom gyakorlására vonatkozó törvényjavaslat érdekében első ízben a képviselőházban s az, a melyet a botbüntetés eltörlése ügyében a főrendiházban tartott. Amabban lelkesedése egész fiatalos hevével dicsőíti a 48-iki törvényhozást, melyet mindig a „nagy törvényhozás“-nak nevez, s a melynek jelentősége ezt az évszámot jelszavá avatta. Ámde az 1848-iki törvényhozás műve nem volt több, mint egy nagy kezdeményezés. A munka folytatását reánk hagyta örököül. Csak futó alaprajzát jegyezte a törvények s a történet lapjára annak az épületnek, a melyet a nemzeti jólét és nagyság számára tervezett. „E tervet — így kiált föl, — habár csak egy részében is végrehajtani: önök dicsőségeül jutott!“ Éles színekben ecseteli a törvénykezés állapotainak tarthatatlanságát s bevallja,

hogy a felelős igazságügyminiszter hatásköre nem terjed tovább, mint odáig, hogy „a visszaéléseknek piruló tanuja legyen“. Az alaki jogot nem lehet megalkotni addig, míg a bíróság szervezete megállapítva nincs. Ismerteti a javaslat lényegét, szembeszáll a már fölmerült ellenvetésekkel, azután vázolja a megyei reform tervét a törvénykezés különválasztása után s így végzi szavait: „És most uraim, Isten segítségével vegyünk föl a benső átalakulás nagy munkájának folyamát ott, ahol azt az események 1848-ban félbeszakították; vegyünk föl azt a lelkesedés és egyetértés ugyanazon szellemével, az akaratnak ugyanazon erejével, a mely akkor ezt a maroknyi nemzetet óriássá tette... Mutassuk meg, hogy e nemzet életképessége nemcsak az ellentállás negatív erejében áll, hanem egyúttal abban a pozitív erőben is, a mely alkot és terem. Annyi vész és vihar után helyzetünk ma kedvezőbb, mint volt századok óta; minden ellenfelünket szerencsésen ledöntöttük, vagy — a mi még több, — barátunkká avattuk föl; diadalunk teljességének csak még egy ellenség áll útjában, de ez a legveszedelmesebb, mert azt magunk neveltük nagygyá és saját sorainkba osztottuk be. Neve: nemzeti balitelet! Rajta uraim! Le az utolsó ellenséggel is, hogy a nemzet diadala teljes és tökéletes legyen!“

A másik említett beszédnek az a tudat adott lendületet, hogy a tervezett reform, különösen magának a botbüntetésnek eltörlése, a főrendiház túlnyomóan conservatív elemei részéről tényleg nem találkozott rokonszenves érzelmekkel s a jogügyi bizottság ellenzte is azt. Kifejtette ebben a beszédben, hogy a botbüntetés sérti az emberi méltóságot s előli az emberben a javulás csiráját. Tiltakozott a föltevés ellen, mintha

a messze jövő távolában fekvő utopiákért kockára akarná tenni a társadalom létét és biztonságát; de nem fogadhat el oly gyakorlati irányt, mely a társadalom eszményi céljával ellentétbe hozná. A botlítás jogtalanság s ezért nem szolgálhat a társadalom jogainak védelmére. Ha igaz az, hogy a bűnös maga is sok esetben a botbüntetést választaná a fogság helyett, ez egy okkal több e büntetés eltörlésére. A halálbüntetésnek ellensége, de azt még lehet némileg védelmezni azzal, hogy a társadalmat meg kell óvni azoktól, kiknél javulásra nincs remény; de a botbüntetés még ezzel sem indokolható, mert nem javít, hanem ront s a társadalmat nem óvja meg a rossztól, hanem azt még rosszabbá tevén, megint a társadalom nyakára zúdítja. Egy conservatív főúr a napi sajtó ellenében a közvéleményre utalt. „Le-gyen szabad, — úgymond Horváth Boldizsár, — nekem is a közvéleményre hivatkoznom; de nem azon változékony, hullámzó, ingatag hatalomra, a melylyel én is gyakran szembeszállni, dacolni szoktam, a mely olyan, mint a tenger, majd dagálylyal, majd apálylyal köszönt be s ma hálátlanul partra veti azon gyöngyöket, a melyeket még tegnap keble mélyén őrizett, hanem arra, a melynek ítélete a tudomány százados bűvárlatának s a gyakorlati élet ezernyi adatainak összes eredményeiből alakúl, a mely úgy szólva az összes emberiség erkölcsi organismusának, életének üterét képezi . . . Hogyan fogjuk e nagyhatalom előtt igazolni tudni ama nagyratörő igényeinket, a melyek oda irányozvák, hogy az európai cultura tényezői közé számíttassunk, ha ily rendszabályok által tényleg önmagunk bevalljuk, hogy culturánk fokmérője most is még a rossz régi deres?! Ne rettenjünk vissza holmi apró krisi-

sektől, ha intézkedéseinket a jog, az erkölcsiség, a humanitás, a műveltség szelleme lengi át . . . Szomorú dolog volna, ha még azon csekély krízis is, a melyet a botbüntetés elörlése netalán támasztani fogna, vesze-lyes lehetne ránk nézve, akkor számot kellene magunkkal vetni, méltóságos Főrendek! akkor e nemzetet lehetne még egy ideig galvanizálni, de a teremtő és fön-tartó erő, az életrealitás hiányzanék benne!“

Ezt a diadalmas hangot hiába keresnők azokban a beszédekben, melyekben Horváth Boldizsár az 1884-iki válaszfelirati vita és a főrendiház reformjá-nak tárgyalása alkalmával a közszellemnek a szabad-elvű és demokratikus irány követelményei iránti közö-nyét panaszolja, bár ez az elegiai alaphang szónoklatá-nak csak újabb szépségeit tárja föl. „Egy ily korszak poshadt levegőjében — úgymond — nem képződhetik s nem fejlődhetik ama nagy erkölcsi hatalom, melynek közvélemény a neve . . . Ma az ország egy nagy te-metőhöz hasonlít, melynek nyomasztó, néma csendét néha-néha csak a gyász hangjai szakítják félbe, a gyász hangjai egy eltűnt jobb kor eszméi miatt, a melyek egy-másután szállnak a sírba.“ Ha itt egyéni érzülete talán nagyon is sötét színeket kever festőtáblájára, nem ta-gadhatjuk meg mély rokonszenvűnket a demokratikus eszmék ősz bajnokától, midőn a hanyatló közszellemmel szemben kérő, könyörgő szóval fordul képviselőtársai-hoz, csak az ő fölbuzdulásuktól várva még esetleg egy kedvező fordulatot a tervezett parlamenti reformra nézve. „Mint nyári napon, midőn teljes szélcsend ural-kodik s még csak a szellők enyhe fuvalma sem hábor-gatja a fák lombjait s a tikkasztó hőségtől az elfáradt természet pihenni látszik, oly nyugodt, csendes, zajta-

lan ma a politikai levegő. A nemzet is elpihent, mozdulatlan a lelkesedés s a tetterő. Óh ne éljetelek vissza e rátok nézve oly kedvező nyugalommal, ne tegyétek, hogy a szunnyadó nemzet fölébredése keserű csalódás legyen; ne támadjátok meg a nép erkölcsi érzületét, ne ingassátok meg azon becsületes nép hitét és bizalmát, a mely hű szövetségesünk volt a közös veszélyben s a melyre ismét szükségünk lehet, ha új veszélyek fenyegetnék a hazát. Ne vigyétek oda a dolgot, hogy benső átalakulásunk összes jelentősége és értéke e három szóban zsugorodnék össze: az aristokratia restaurációja.“

Megadatott neki, hogy még egyszer hallathassa szavát, habár csak az előjátékában is annak a politikai küzdelemnek, melynek eredményéről bármint ítéljenek is actualis politikusok, az tagadásba nem vonható, hogy megvalósítása volt a Horváth Boldizsár politikai programja egy jelentős részének. Az elkeresztelési kérdés fölötti vitában tartott szónoklatát e bizalomteljes szavakkal zárta be: „Az erkölcsi világban szintűgy, mint a physikai természetben, a dagályt apály váltja föl. Ez minden nemzetnél úgy van, nálunk is, azzal a különbséggel azonban, hogy itt, — fájdalom, — a kurta dagályt többnyire hosszú apály követi és néha évtizedeken át kell arra várakoznunk, a míg a nemzeti apathiába temetkezett nagy eszmék sírjaikból újra győzelmesen föltámadnak. Sok jel oda mutat, hogy ismét kedvező dagály közelg. Ne hagyjuk azt sikertelenül elillanni, ne várjuk az új apályt, — siessünk az evezőkhöz!“

Horváth Boldizsárnak minden szónoklata annyira magán viseli egyéniségének kinyomatát, hogy nyilvános s nevezetesen parlamenti beszédein szemlét tartva, mind-

inkább kidomborodni látjuk magunk előtt az ő egyéniségének szingazdag, érdekes és vonzó képét is. Néhány intim vonást vegyítenek ebbe a képbe a kiváló szónok pohárköszöntői. Különösen szerette a szónoklásnak ezt a szabadabban szárnyaló s a költői gondolatoknak, úgy mint a játszi humornak tágabb tért nyitó nemét; e beszédei képekben, főképp természeti jelenségekből merített költői hasonlatokban gazdagok, gyakran elmések, ötletesek voltak, de a formára is súlyt fektetett s ezért még a legbizalmasabb körnek szánt dővajlkodó hangú toastokat is többnyire gondosan megfogalmazta és leírta. Az emberek apró gyarlóságait ilyenkor szemtől-szembe s épp ezért minden fájó él nélkül tette tréfa tárgyává, sőt élete utolsó éveiben a szenvedések fölé emelkedő derült életbölcseiséggel, de minden cynismus vagy keserűség nélkül élezelt bizalmas körben mondott asztali beszédeiben saját kiállott bajai és szeme világának teljes megfogyatkozása fölött. Ezekben a beszédeiben nyilatkozott legtöbbször sajátéletpályájáról, életezeljáról, egyéni érzelmeiről és tapasztalatairól is, egy ízben Belisárnak mondva magát, ki a közélet csatatéréről kénytelen volt visszavonulni, jobb erőknél engedve át a tért, máskor építészszel hasonlítva össze magát, a kinek meg voltak tervei, műveinek legfőbb alapjait meg is vethetné, de alkotását nem fejezheté be; szobrászszal, kinek a véső kiesett kezéből, mielőtt művét kidomboríthatta volna. Sűrűn szólalt meg e felköszöntőiben a családi boldogsági iránti rajongása is s annak az embernek a búsongása, „a kinek a vihar elpusztítá hajlékát s most egykori boldogságának szétszórt romjai közt tévelyeg“. „Nem költői rajongás, — így szól egy asztali beszédében, — hanem az életből merített tapasztalat szól belőlem,

midőn azt mondom, hogy az élet minden élvei illúzión alapulnak s az egyedüli valódi öröm az, melyet a családi élet nyújt.“

Gyöngéd kedélyének ezekben a mélységeiben, a melyeknek csillogó kincseit csak ritkán engedte felszínre hatolni, gyökerezett nyilvános élete ideáljai iránti odaadó, hű, kiirthatatlan szeretete is. Ő idealista volt a politikában is, idealista a szó legnemesebb és legteljesebb értelmében. Soha nem is tagadta, nem is igyekezett leplezni idealismusát; ékesszólása mindig legmagasabban szárnyalt, mikor az emberiség ideális javainak védelmére kelt; ő maga úgy vélte, hogy a mi eredményt működése fölmutathatott, azt az ő idealismusa hozta létre. Szemere Bertalan emlékében ünnepli azt a férfiút, akit még a nemzeti lelkesedésnek ama fénykorában is kortársai az ideális, az elméleti államférfiak sorába ig-tattak.

Egyik beszámoló beszédében azokra hivatkozik, a kik talán nem fognak bünt találni abban, „ha valaki magával viszi a kormányra a szív melegét is“, ha valakinek „több lelkesedése van eszméi, mint a hatalom birtoklása iránt“. Mély és bátor meggyőződéssel dicsőítette az idealismust a politikában még akkor is, a mikor már — mint mondá — „csak mosolyognak rajta“; ő akkor is az idealismusban a hitet látta az emberiség magasabb, nemesebb rendeltetésében, azt a meggyőződést, hogy „minden jó és nemes, a minek erkölcsi hatása van, habár eredményei csak később mutatkoznak is, közelebb visz bennünket a célhoz. A vallás, a tudomány, a művészet s az emberi tevékenység minden ága legnagyobb vívmányait az idealismusnak köszönheti — úgymond — s hát csak a politikában nélkülözhetnők az idealis-

must? Nem! Hogy többet ne mondjak, idealismus nélkül Amerika még ma is csak terra incognita volna előttünk; világrésziünk legnagyobb hatalma, Németország még ma is szétdarabolva volna; idealismus nélkül rab-szolgaság és a tortura még ma is főnállana. S hogy a magam életéből is idézzek példát: idealismus nélkül a magyar bírói kar függetlensége még ma is a pium desideriumok sorába tartoznék... Az idealismus szüli azon csodás hatalmat, a mit lelkesedésnek nevezünk s a mely a nemzeti élet döntő pillanataiban varázslahel-letével szórja szét az akadályokat, a melyeket a legmélyebb bölcsesség s a legnagyobb kitartás nem volt képes, gyakran évtizedeken át, az útból elhárítani.⁷

Ettől a nemes idealismustól Horváth Boldizsárt meg nem tudta fosztani életének semmi tapasztalata, a haladó életkor sem, még a korszaknak sem, melybe pályája esett, mélyreható változásai is érintetlenül hagyták lelkében ideáljai iránti szeretetét és hitét. Nála az élet-bölcsesség, melyet oly bő mértékben szerzett, s mely oly derült fényt vetett még leggyakorának szenvedésteljes utolsó éveire is, nem az ideálok elhervadt virágainak tövéből fakadó gyümölcs volt; ő oly fa volt, a mely egyszerre virágzik és gyümölcsöz: ideáljait megtartotta s az élet bölcsességét megszerezte. Ha pályájának későbbi szakában tett nyilatkozataiban gyakran halljuk is megcsendülni egy csalódott nagy lélek keserűségét, azért mégis sohasem árulják el szavai magokba az ő eszményeibe, azok helyességébe, igazságába és egykori diadalába vetett hitének megrendülését. Csak azt fáj-lalja, hogy neki nem volt megengedve annak a diadal-nak a teljességét megérhetni, de egy perczig sem kétel-

⁷) 1884 április 15-én mondott pohárköszöntő.

kedik benne, hogy a nemzet ezt a diadalt ki fogja vívni. „A szünetelés vagy pillanatnyi hanyatlás a népek életében nem mindig jelenti a nagyobb szabású reformok bukását — így biztatja magát — a népeknek is megvan pihenési idejük.“⁸⁾ „A mai apályt majdan a dagály váltja föl szintúgy mint az éjt a hajnal, mint a telet a kikelet követi . . . A mi eszméink diadalka is be fog következni, mert erkölcsi alapjai ezek az emberiség jövőjének és az emberiség rendeltetése nem a süllyedés, hanem a haladás.“⁹⁾ Hiszen Mózesnek is egy új nemzedéket kellett bevárnia a pusztában, „melynek kezeibe ezután az ígéret földének sorsát nyugalommal tehettem le“¹⁰⁾ s nekünk, „a lezáruló korszak hulladozó maradványainak“ könnyű lesz búcsút vennünk korunktól, tudva, hogy „azon örömhírt vihetjük meg az elköltözött nagy szellemeknek, hogy nagy alkotásaik sorsa, jövője... jó kezekben van“.¹¹⁾

Az eszméknek és törekvéseknek, az ideáloknak és az elért életeredményeknek ez a megtisztult, magasztos harmóniája az, a mi a Horváth Boldizsár életének és egyéniségének tanulmányozását oly vonzóvá teszi. Ez a harmónia fűzi együvé az ő különböző irányokban kifejtett működését is. Költői, szépirodalmi munkássága, melyet szintén ismertetni igyekeztem, hasonlóképp nem önmagában, különállón ítélandó meg, de mint nyílt és közvetetlen vallomása annak a költői, művészi léleknek, mely benne lakott és a mely szelleme minden termékében, egész gondolkozásában megnyilatkozott, megnyilatkozott működése legkimagaslóbb részében is: politikai

⁸⁾ Emlékbeszéd Szemere B. fölött.

⁹⁾ 1887-ben temesvári választóihoz intézett beszéd.

¹⁰⁾ 1884-iki választófelirati beszéd.

¹¹⁾ Emlékbeszéd gróf Mikó I. fölött.

szónoklataiban. Rá nézve a szónoki lendület, a választékos, classikai forma, a néhol költői szárnyalású nyelv nem alkalmi pose volt, a melyet pillanatnyi hatások kedvéért a tógával együtt öltünk föl a fórumon; a mint szentségtörésnek tartotta volna az ékesszólás nemes fegyvereit méltatlan vagy éppen igaztalan ügy szolgáltaiba bocsátani, úgy viszont mindig az íhlet, az áhítat egy nemével nyúlt — abban a teremben, a hol a nemzet sorsáról határozniak — azokhoz a kérdésekhez, a melyekhez a nemzet legmagasabb érdekei fűződnek, azokhoz az elvekhez, a melyek e kérdések megoldását irányozzák, s az ékesszólás művészete nála csak az az ösztönszerűen keresett és talált forma volt, mely gondolkozása emelkedettségének egyedül felelhetett meg. Ezért tettek beszédei oly nagy hatást még akkor is, mikor egy változott kor változott környezetében és változott légkörében esendült meg ajkán a szó. A Ház ekkor is néma megilletődéssel hallgatta beszédeit, mintha bennök alkotmányos életünk elmúlt tavaszkorának fuvalmát érezte volna, mintha üzenetét hallotta volna bennök annak a nagy időnek, melyhez az új Magyarország megalapítóinak neve fűződik, s mely nemzeti közéletünknek még semmi esalódástól, semmi kiábrándulástól el nem bágyasztott lendületét látta. De egyúttal, a többnyire szenvedélytelen hang ellenére, melyen az ő szónoki stílje a maga régi polgárjogát érvényesítette a Házban az új jövőnyek között, beszédei úgy hatottak, mint egy ünnepélyes tiltakozás az ellen a divatos áramlat és gyakorlat ellen, mely a nemzettanács termét a feleselés és szófecsérlés, a malom alatti politizálás, a személyes hajszák idegizgató sportjának színhelyévé igyekszik lealacsonyítani s az irodalmi formát már-már szinte disqualificálónak kezdi

tekinteni úgy a parlamenti szónokra, mint a publicistára nézve.

A nemzet a kegyeletes érdeklődés egy nemével kérdezi, várja további sorsát annak az ideiglenesnek készült, de ezéjének harminczöt évig szolgált épületnek ott a Sándor-utczában, a melynek köveihez politikai történetünk egy jelentőségteljes korszakának emlékei fűződnek. Az a ház látta a Horváth Boldizsár szónoki diadalait is és hallotta szónoki hatyúdalát. Kívánjuk és reméljük, hogy abból a szellemi leltárból, a melyet Magyarország törvényhozása a régi hajlékból az új palotába, a régi korszakból az újba magával vitt, ne hiányozzanak azok a traditiók sem, a melyeket politikai szónoklatunk történetében a Horváth Boldizsár alakja, neve oly fényesen képvisel. Ezek a hagyományok hassanak ott megújuló és fokozott erővel, mint megnemesítői és tisztítói közéletünk nyelvének, mint megerősítői a szónoklat nemes művészszerete változhatatlan létjogába vetett hitnek és mint elhíntői, terjesztői annak a politikai idealizmusnak, a melyet Horváth Boldizsárban egyaránt ismertek el azok, a kik dícsérték és azok, a kik gáncsolták érte. Hogy nyomukban igazolást találjon az ősz hazafi kijelentése és valóra válják jóslata, hogy a magyar parlamentben „az elvek oltárai nem dültek mind halomra“, van benne „hűség, kegyelet és ragaszkodás a nemzeti nagy korszakok hagyományai iránt“, s hogy lesznek mindig, a kik eszményeket követve és a szó varázserejével hirdetve „a rideg politikai realismust meg fogják óvni attól a hibától, a mely ephemer sikereknek, a pillanat előnyeinek gyakran fölláldozhatná a nemzet magasabb, állandó érdekeit“. ¹²

¹²) 1887 április 23-án a temesvári küldöttséghez intézett beszéd.

EMLÉKBESZÉD HORÁNSZKY NÁNDOR ARCZKÉPÉNEK LELEPLEZÉSÉNÉL.

— Tartatott a Budapest-Józsefvárosi Kör-ben, 1903. évi április
hó 19-én. —

Mélyen tisztelt ünneplő Gyülekezet!

A remény és virulás évszaka, a tavasz, éppen ma egy éve keserű csalódást, fájdalmas, lesújtó veszteséget és mély gyászt hozott reánk. Váratlanul, hirtelen, végzetszerű fordulatával egy magasra indult életpályának, elvesztettük Horánszky Nándort, elvesztettük még ereje teljében, akkor, mikor küzdelmes életútján ahhoz a ponthoz ért, a hol az alkotó munka tere nyílt meg előtte, akkor, a mikor legnagyobb szükség volt reá, a mikor az egész nemzet osztatlan bizalommal, tisztelettel, a legnagyobb várakozással nézett működése elé.

A magyar közvélemény ritkán nyilatkozott meg oly hatalmas egyértelműséggel, mint abban az elismerésben és abban a gyászban, a mely boldogult, feledhetetlen polgártársunkat, barátunkat utolsó útján elkísérte. Ma, mikor annak a szomorú napnak első évfordulója virradt reánk, alakja homálytalan fényben áll előttünk, a seb, melyet elvesztése a hozzá ragaszkó-

dők szívéen ütött, enyhületlenül sajog; ebben a fájdalomban, az ő emléke iránti kegyeletben azokkal, kik hozzá legközelebb állottak, családja hön szeretett tagjaival, barátaival egyesülni akarunk a mai napon mi is, a budapesti Józsefváros feledhetetlen, nagy polgárának hálásan visszaemlékező polgártársai, mikor megdicsőült jelesünk képét, mint ennek a körnek legújabb és legbecsesebb ereklýjét, az utánunk jövendő nemzedék számára is birtokba veszszük és fölavatjuk.

Fájdalmas, de fölemelő emlékeket újít meg ez a kép bennünk. Magunk előtt látjuk az élete delét még alig túlhaladott férfiút, mint a parlament küzdöterének egyik legnemesebb vezéralakját, övéinek és barátainak büszkeségét és reményét, kinek tiszteletreméltó múltja után még dicsőbb jövőt jósol mindenki.

Halálakor éppen harmincz éve telt le annak a fényes politikai pályának, melyet Horánszky Nándor szemeink előtt befutott. Az a köznemesi osztály adta őt is nekünk, a melynek soraiból Werbőczy, Kossuth, Deák, Klauzál, Szemere, Szilágyi Dezső kerültek ki. Eger szülöttjét Szolnok karolta föl először s megismervén szellemét és tudását bírói és ügyvédi állásban, fölküldte előbb a katolikus autonómiai gyűlésre, majd az 1872-iki országgyűlésre képviselőjéül. Azóta nem is szűnt meg a parlamenthez tartozni, melyben alig több, mint egy évtized alatt vezérszerepre küzdötte föl magát. Ha azt mondom, hogy fölküzdötte magát, ez alatt csak azt értem, hogy szerény állásból nagy tekintélyre s végül magas polezra is jutott — önerejéből. Ez a küzdés nem abból a fajból való volt, a mely mások elnyomásával, önmagának erőszakolt érvényesítésével visz valakit magasba. Neki csak megismertetnie kellett jellemét, ké-

pességét és tudását, hogy az emelkedés útja megnyíljen előtte; neki csak akarnia kellett volna s a hatalom polczán sokkal előbb is helyet foglalhat vala, ha azt meggyőződésével, az elveihez és elvtársaihoz való hűséggel összeegyeztetni tudta volna.

Pályája kezdetén az úgynevezett balközéphez csatlakozva, annak egyik vezérével, Ghyczy Kálmánnal már ennek a kormányba való belépésekor tagjává lett a Deák-pártnak, hová nemsokára követték őt mindazok, kiket az 1875-iki fuzió a szabadelvű-pártba egyesített a Deák hívei legnagyobb részével. Az 1878-iki válságos viszonyok, Bosznia megszállása és az akkori kiegyezés támasztották azokat a súlyos aggodalmakat, melyek Horánszkyval együtt több politikai barátját az úgynevezett egyesült ellenzék, később nemzeti párt, megalakítására indították s mint ennek a pártnak buzgó és tekintélyes tagja, később elnöke, aratta ő húsz év alatt a parlamenti küzdelem legdúsabb babérait.

Ifjúkori tanulmányai s polgári élethivatása őt főleg a jogi kérdésekben tették szakemberré, de midőn a nyolczvanas évek elején tapasztalnia kellett, hogy pártjának s a parlamentnek kiváltképpen a közigazdasági és pénzügyi kérdésekhez értő politikusra van szüksége, erős akarattal, törhetetlen igyekezettel és csodálatos szellemi fogékonysággal férfikora derekán ráadta magát ezeknek a kérdéseknek beható, mély és szélesre terjedt tanulmányozására s azokban úgy az elemző kritika, mint az önálló conceptió terén tekintélylyé növekedett, különösen a költségvetési vitáknak nehezen leküzdhető ellenzéki vezérszónokává, egyúttal pedig a pénzügyi és quóta-bizottságnak s a delegációnak is egyik legelsőrendű debatterévé és munkásává.

Mint parlamenti szónok nélkülözötte azokat a természet adományokat, melyek a hallgatóság könnyű meghódításának eszközei, a fényes és zajos szónoki sikerek legbiztosabb zálogai szoktak lenni. Hangja nem volt csengő és behizelgő, modulálásra is csak kevésbé képes; szívének melege, temperamentumának ereje szónoklatában alig érvényesült: a ki csak parlamenti beszédei után ismerte, az szükségképp hidegnek, szenvedélytelennek, sőt száraznak tartotta őt. A szónoki hatás legolcsóbb eszközeit egyenesen megvetette, a személyes élt kerülte, a parlamenti szónoklatot a közéleti munka és küzdelem egyik legkomolyabb, legfelelősségteljesebb és legfontosabb nemének tekintette s azért mélyreható tanulmányra és előkészületre, rendesen az értékes adatok egész nagy apparatusára alapította beszédjét, nagy szempontokat követve benne, abban a biztos tudatban szólalva föl, hogy a kik a tárgygyal komolyan foglalkoznak, azoknak őt úgyis meg kell hallgatniok, a frázisok embereinek tetszésével pedig amúgy sem törődött. Beszédei így mindig gazdagították a vita anyagát s emelték annak színvonalát, kritikája is az elmének magas összefoglaló képességéről tanúskodott. Lapidáris törvényhozói stíljének örökbeesű emlékrét őrizi a márványba vésett millennáris törvény.

Jogi és államtudományi tudásának mélységét és terjedelmét elismerte a budapesti egyetem is, midőn őt tiszteletbeli doktorainak sorába iktatta. Az egyházjogi és cultuspolitikai kérdésekben elismert tekintélyét érvényesítette a második katolikus autonómiai congressuson is, bár ezen a gyűlésen fölfogása az iskolaügyre nézve őt a többséggel ellentétbe juttatta.

A majdnem korlátlan és föltétlen tekintély, me-

lyet párthivei körében élvezett, szükségképp nagy és döntő szerepet juttatott neki abban a küzdelemben is, mely négy évvel ezelőtt a parlamenti helyzetet gyökeresen átalakította és abban az új alakulásban, mely a volt nemzeti pártnak a szabadelvűpárba való belépésével járt együtt; s boldogult barátunknak szellemi felsőbbségét talán semmi sem mutatta ki annyira és semmi sem vett oly tiszta fényt politikai jellemére, mint az a szerep, a melyet az átalakulás lezajlásától haláláig letelt rövid három év alatt vitt a meggyarapodott szabdelvűpártban. Nem volt ott régiek és újak között különbség a Horánszky iránti tiszteletben, szeretetben és bizalomban. Az iránta való őszinte érzelmek közössége vált éppen egységünk egyik legszilárdabb kapcsává. Mi, a kik a pártnak régebben tagjai voltunk, vele szemben sohasem éreztük azt, hogy még rövid idővel előbb éles küzdelemben állottunk, sohasem tudtuk elgondolni, hogy az a küzdelem még egyszer megújuljon, annyira egynek éreztük magunkat vele. Még az a körülmény is, hogy míg neki mindenki helyet szánt a kormányon, minisztersége mégis mindegyre késett, sem az ő magatartását a kormányprogram megvalósítása körüli buzgó és loyális közreműködésben nem bénította meg, sem tekintélyéből nem vonhatott le semmit, a mint hogy végre bekövetkezett belépése a kabinetbe is, ezt a tekintélyt nem növelhette többé, csak a helyzet külső képe és belső igazsága közötti harmóniát tette teljesebbé.

Minisztersége, mely csak néhány hétre terjedt, olyan, mint egy márványtömb, a melyet a művész megkezdett nagyolni s kidolgozatlanul hagyott hátra, mert még mielőtt eszméit a szoborban kifejezésre juttathatta volna, a véső és kalapács kihullottak kezeiből. Minisz-

Nem akarok itt bővebben terjeszkedni ki a vallás- és közoktatási tárcza dotációjának általában véve elégséges vagy elégtelen volta iránti vitakérdésre. Sokan ezt egyáltalán nem tartják vitakérdésnek s a dotáció elégtelenségét bebizonyítják a százalékaránnyal, mely nálunk és mely más államokban a szellemi cultura költségei s a többi állami kiadások között fennáll. Ezzel szemben a jelenlegi állapot védői utalnak a nagy alapítványokra, melyekkel a kormány culturális célokra rendelkezik és a melyek fölhasználása épp annyit jelent, mintha azokra az állam költene ugyanennyit. Az utóbbi okoskodáshoz némi szó fér, először azért, mert többé-kevésbbé megkötött culturális rendeltetéssel bíró alapítványok majdnem minden államban vannak, másodszor pedig azért, mert a szóban forgó magyarországi alapítványoknak tényleg felekezeti jellegük van, tehát azoknak felhasználása nem azonosítható egészen az állami kiadásokkal.

Én azonban, ismétlem, e kérdés fejtegetésébe nem bocsátkozom, mert miután állami terheink fokozása iránt általános az idegenkedés, a szellemi cultura dotációjának minden oly fokozása, a mely az állam bevételeinek természetes gyarapodásán belül marad, a *megosztás* arányának kérdésén fordul meg, tehát összefügg más állami célok dotálásának kérdésével s így fejtegetésemet oly térre vinné, a mely határozottan túlmegy jelen tanulmányom keretén.

Én csupán annak a reményemnek, sőt meggyőződésemnek kívánok kifejezést adni, hogy miután a pénzügyi zavarok ama szomorú korszakai, melyek első sorban culturális szükségleteink terén kényszerítettek önmegtagadásra, remélhetőleg mindenkorra letűntek s

mint a cédrus, melyet a bérez ormárol sodor le a zivatar haragja, hogy életerejében összezúzott törzse fölött, — melyet senki sem látott görnyedten, korhadtan, — megdöbbenő csodálattal és megilletődéssel álljon meg a vándor . . . vajjon nem irígylendő sors-e ez?

Mi azonban ma csak azt érezzük, hogy — mint a megboldogultnak egyik leghűbb, legkitartóbb ragaszkodással szeretett barátja mondta róla a képviselőház kegyeletének szánt ülésén, — „elvesztettük a legnemesebbek, a legigazabbak és a legerősebbek egyikét“. Elvesztettük azt a puritán jellemet, a melyhez a gyanúnak, a rágalomnak árnyéka sem fért hozzá, a férfiút, kinek ellenségei nem, csak tisztelői voltak, azt a komoly, nagy tudású, elveihez és kötelességeihez hű, tántoríthatatlanul szabadelvű politikust, a kit a népszerűség sohasem csábított, sohasem szédített el, kit becsvágy és hiúság soha kitűzött útjából el nem tántorított, de a ki birt bátorsággal, akkor, mikor a haza iránti kötelessége a pozitív alkotás terére szólította, szembezállni azzal az ellenzékkal, mely annyiszor csatlakozott hívei tapsaihoz, azt a derék, példaadó polgárt, a kinek egyedüli szenvedélye, egyedüli dicsősége a munka volt.

És előttiink, józsefvárosiak előtt, Horánszky Nándor nemcsak mint parlamenti férfiú, mint politikus és miniszter marad feledhetetlen. E képtől is újra meg újra föllevenítve, „posteritati narratus et traditus“ élni fog ő emlékezetünkben, mint a hideg külszín alá meleg, mélyen érző szívet rejtő ember, mint a házi tűzhely mellett, boldog családi körtől övezett, barátok seregétől tisztelt lakója és ura ott annak a csöndes, békés háznak, a most már róla nevezett utcában, a melyet úgy zár szívébe a fejlődő, fölviruló Józsefváros, mint a hogy

szíviükbe zárták a ház urát a Józsefváros lakosai; annak a háznak, a mely az ő legtisztább földi örömeinek, az ő fáradhatatlan tanulmányainak, munkájának színhelye volt, a hol a hitvesi s gyermeki szeretet oltárán most is ég az emlékezet ki nem alvó áldozattüze és a mely fölött az ő halhatatlan szelleme bizonyára most is legszívesebben lebeg.

A letűnt század egy nagy írója azt mondta, hogy „az élet nem játék és nem élvezet; az élet nagy, nehéz munka, a melynek nem kedvencz vágyaink megvalósítására, de kötelességeink teljesítésére kell irányozva lennie“.

Így fogta föl az életet ő is és ezt a fölfogását az életnek hagyta ő lángoló hazaszeretetével együtt végrendeletszerűen örökölni nekünk, polgártársainak. Az így fölfogott életnek példaadó becsét nem hossza és nem is hátrahagyott alkotásai határozzák meg. Mint a hazaszeretet és kötelességteljesítés diadalmas hőse és nemes példányképe fog ő élni közöttünk, mint olyannak fogjuk emlékkét őrizni, ápolni és áldani ebben a körben is.

BESZÉD A BÁRTFAI ERZSÉBET KIRÁLYNÉ-SZOBOR LELEPLEZÉSEKOR.

— Tartatott 1903. évi augusztus hó 16-án. —

Mélyen tisztelt ünneplő Közönség!

Ezelőtt nyolcz évvel e kies hely látogatóit s az egész vidék és megye közönségét lelkesült öröm hatotta át annak a hírnek hallatára, hogy Magyarország bálványozva szeretett királynéja e fenyves árnyékában, e gyógyvíz bugyogó forrása közelében akarja nyári pihenőjét tartani. A hír megvalósult, a várva-várt nap megjött, néhány hétre milliók figyelme és érdeklődése s minden magyar kebel áldó óhajta e felé az erdőmély felé irányult, s a mi a legmeghatóbb volt, bár százan meg százan zarándokoltak ide főképp attól a reménytől vonzva, hogy színről-színre láthatják majd a hazának azt a földön járó védőangyalát, a kit mindnyájan imánkba foglaltunk: a szenvedő nemes szív iránti kimélet mégis kellő távolban tartotta a hódolatot; ösztönszerű tapintattal érezte mindenki, hogy az erdei magányban feltáruló őstermészet üdítő, zsongító hatását még a legkegyetesebb rajongás megnyilatkozásának sem szabad megzavarnia.

Boldog legendakörré fűződtek a napok, melyeket a felséges asszony itt töltött; honos a jövevénynek, szülő a gyermeknek mutatja és mutatni fogja még századokon át: itt lakott, itt pihent meg fárasztó útjai után, itt ürítette az élető forrás gyöngyöző vizével telt serleget, itt merült el a természetnek abba a mysteriumába, melyet az erdőmély ünnepélyes csöndje tár elénk, itt hallgatta kedvencz költői verseinek olvasását, itt mondott derült tekintettel, megkönnyebbült szívvel és hálás mosolyal búcsút ennek a helynek.

Pedig akkor még nem tudtuk, nem sejtettük, hogy ez a hely egyik utolsó állomása volt a sorstól oly igazságtalanul elgyötört nemes, nagy lélek földi vándorlásának. Ki álmodta volna, hogy a kihez még a szeretet és rajongás is csak kímélő tartózkodással mert közeledni, annak ártatlan, jó szívét alig három évvel később az örületnek és gázságnak egy az emberiség történetében páratlanul álló merénylete fogja halálra sebezni?!

A régi Bártfa híres iskolájának híres megalapítója, Stöckel Lénárd magister a XVI-ik század zivataros korszakának küzdelmeiben azt mondta tanítványainak, hogy: „Ha a fák és kövek sírni tudnának s az összes folyók könnyárákká változnának, Magyarország síralmait túlhaladni akkor sem tudnák“. Ez a mondás illet arra a gyászra, melyet Erzsébet királyné megrendítő halála borított hazánkra. Nincs semmi túlzás benne, őszinte, ősztönszerű kifejezése az érzelmeknek, hogy azóta nálunk száz meg száz helyen igyekeztek valami emlékjelben, valami elnevezésben, valami alapításban örökíteni meg azt a nevet, mely él, míg magyar élni fog ennek a hazának minden talpalatnyi területén. Mi mind, kiket valami kötelék fűz e helyhez, ehhez a vidék-

hez, úgy éreztük, hogy Bártfa sem maradhat látható emlékjele nélkül azoknak a történetére mindenkorra fényt vető napoknak, melyeket megdicsőült királyasszonyunk itt töltött. A fájdalmas, hálás, kegyeletes emlékezés és hazafias érzelem hamar juttatták megvalósulásra a művész eszméjét, mely immár érezbe öntve áll itt előttünk, a ház előtt, mely hajléka volt, környezve a zöld fenyvestől, melynek sóhajszerü, halk zúgásába egykor az ő beteg lelkének sóhaja is belevegyült. Itt áll előttünk az ő képmása,*) a még fiatal, még életvidor királyné, az a királyné, a kinél a nőiség varázsa túlsugározta a korona fényét, az a királyné, a kinek neve, alakja elválaszthatatlanul lesz hozzákötve a magyarok emlékezetében ahhoz a hajnalhasadáshoz, mely hosszú, rémes éj után meghozta nekünk a szabadság és nemzeti élet reggelét.

Vannak történeti tények, a melyek semmi külső eseményben meg nem jelölhetők, a melyekről semmi okmány nem szól, a melyeket a történetírók talán bebizonyíthatatlanoknak fognak találni, de a melyek kiirthatatlanul élnek egy egész nemzethitében, érzelmében s épp ezért igazabbak minden okmányokkal igazolt állításnál. Így például magyar emberrel szemben könnyebb a napot letagadni az égről, mint szívéből kioltani azt a hitet, meggyőződést, hogy Erzsébet királynénk szeretete a magyar nemzet iránt volt az a varázserő, mely a legjobb király atyai szívét és egy sokat szenvedett fölreismert nép érzelmvilágát egymáshoz közelebb hozva, az engesztelődés és béke nagy művét dicsőséges befejezésre juttatta.

*) Ekkor hullott le a lepel a szoborról.

Idegenből jött ő hozzánk, még majdnem mint gyermek, két birodalom hatalmas uralkodója egyedül szíve vonzalmát követve emelte őt magához a trónra. Gyermekálmai világából kilépve, egyszerre szédítő magasban látta magát, a hol milliók figyelme kísérte minden szavát, léptét s a hol ő milliók örömeinek és szenvedéseinek vált részesévé. De mint a kit a gondviselés már születésekor a szívek és az elmék fölött való uralkodásra jelölt ki, az ifjú királyné bővülő erejű egyénisége, csodálatos önállósága a sors minden változásai közt, habozás, ingadozás, tétovázás nélkül fejlődött azzá a szinte mythosi, fenséges alakká, a melyként őt évvel ezelőtt a két birodalom történeti visszaemlékezéseinek világába bevonulni láttuk. Mint hitves és anya példaszerű, példaszerű akkor, mikor egy boldog család nagy reményeinek teljesülése útján haladott és példaszerű akkor, mikor a legrettentőbb sorscsapástól lesújtva, ő, a gyöngé nő vált főlegyenyesedő lélekerejével támaszává az erősnek; mint uralkodónő gyöngéd keze minden érintésével sebeket tudott gyógyítani, könnyeket törölni, virágokat fakasztani, vigasztalást, áldást, jólétet terjeszteni mindenfelé.

Azt mondtam, hogy a trónon milliók örömeinek és milliók szenvedéseinek vált részesévé. Nem lett volna oly igazán nő, mint a minőnek kora ismerte, ha szíve őt nem inkább a szenvedők felé vonzotta volna. És a mikor ő jött, magyar hazánk volt a legnagyobb szenvedő, melynek panaszszava hozzá fölhatolt. Valami mélyen fekvő eleme lelki világának vonzotta őt nemzetünk nyelvéhez, zenéjéhez, költészetéhez; ezekből megértette azt is, a minnek magyarázata nehezen talál utat a trónok zsámolyához; és mert megértette, megszerette nemzetünket s szeretetének jutalma rajongó hódolat, melynek lángja most

az emlékezet oltárán lobog és fog lobogni a váltakozó nemzedékektől lankadatlanúl ápolva.

Ennek az érzelemnek a lángjánál ünnepeljük mi is Erzsébet királynőnk emlékét. Ünnepeljük egyesülve érzelemben azzal, kinek nagy szívében az ő halála a leg-súlyosabb sebet ejtette, dicső királyunkkal; ünnepeljük, egyesülve minden jó hazafival és minden emberrel, kit egy a sorstól trónra helyezett fenkölt lélek pályájának dicsősége, gyásza és tragikai kimenetele rokonérzettel tölt el; ünnepeljük abban a hitben, hogy nemesak érzé-alakja és emléke marad közöttünk, de szelleme sem fog elhagyni: védő, pártoló, szerető szelleme örködni fog továbbra is e sorsüldözött nemzet, e vértől ázott magyar föld fölött, a hol az ő emlékezete áldva lesz mindörökké.

BESZÉD JÓKAI RAVATALÁNÁL.

— Tartatott 1904. évi május hó 9-én, Jókai Mór temetése alkal-
mával, a magyar kormány nevében. —

Hat évtized váltakozó magyar nemzedékének boldog megszokásává lett az a tudat, hogy Jókai a miénk, Jókai él, alkot; nem múlik el egy nap, melyen szellemi életünk kincsesházát nem gazdagítaná képzelete, szíve, lángesze kifogyhatatlan ajándékaival. És nekünk meg kellett érnünk a napot, a melyen ridegen, elutasíthatatlanul, kérlelhetetlenül ránk nehezedik a végzet: Jókai nincs többé.

Más halandónak szelleme fényét, lelke erejét lassan, apránként oltogatja, fogyasztja a kor; szemünk láttára tűnik mind a kettő, kiszámíthatjuk végső ellobbanását, megbarátkozhatunk hiányának gondolatával. De Jókaiiban megvalósulva láttuk azt, hogy Isten az ő kegyelméből való művésznak és költőnek a dicsőségen kívül örök ifjúságot is szokott adni. Az alkotó erő, a mely benne működött, mintha igazán egy örök létre lett volna szánva; sohasem árulta el a kor terhének nyomását. Megmaradt benne mindvégig a fiatalos idealismus, munkakodó és derült kedély, a mely éppen mert magát

is mindig újra fiatalodni érzi, neheztelés nélkül nézi a kor s a nemzedék változását, sőt mi több, maradt benne mindvégig valami a gyermekiből is, a mely hisz a maga álmokképeiben, gyönyörködik még a buborék színpompájában is és gyanútlan, vidám bizalommal tekint a jövőbe.

Boldogok mi, a kik ezt a törhetetlennek látszott költői lelket a magunkénak nevezhetjük, — boldogtalanok mi, a kik e költői lélek alkotó munkájának csodaszerűségétől megtévesztve, mulandóságában hinni nem akartunk.

Így kellett őt elvesztenünk magas korban is ifjan, későn is váratlanul és elkészületlenül, óriási munkásság után is idő előtt, példátlanul termékenyítő hatás után is pótolhatatlanul.

Milyen életet, milyen világot zár magába ez a szűk koporsó!

A Révkomáromból kikerült pápai és kecskeméti diák, a ki festő akar lenni és már tizenhétéves korában írt szindarabjával az Akadémia dícséretét nyeri el; a fiatal író, a ki regényeivel rohamosan hódítja meg az országot, a Petőfi barátja, a márcziusi ifjak egyik vezére, a ki kiáltványában a szabadság, egyenlőség és testvériség mellett hangoztatja a békét és egyetértést is, de mikor nemzetét harcban látja, maga is fegyvert fog. Azután az üldözött bujdosó, a kinek életét a hitvesi szerelem menti meg, a nemzet szomorú napjainak lánglelkű és varázsszavú elbeszélője, a ki tollával vigasztalja, felderíti, bizalomra, reményre serkenti nemzetét. E közben ugyanő az, ki a legnehezebb viszonyok között az új alkotmányos korszak számára föntartani, kifejleszteni segíti a napisajtót, a politika vigasztalanságába is bevilá-

gít humorjának játszi fényével. Majd, az újabb alkotmányosság korában, fáradhatatlan regény- és drámaírói munkássága mellett, mialatt műveinek kötetsszáma immár a háromszázat meghaladja, ő, szépirodalmunk elismert vezére, fejedelme, mint szónok is gyakran elragadja hallgatóságát, mint politikus tollát a törvényhozás szolgálatában is ragyogtatja, lelkesíti az ifjú írói nemzedéket, hogy „pálmaerdő váljék a fiatal gesztből“, királyi sarjakat nyer meg irodalmunk szeretetének és művelésének s királya elismerésétől, nemzete szeretetétől környezve, ötvenéves írói pályája emlékezetes örömnünnepen ezt vallja: „Életemnek alkonyán megvan az a lelki megnyugvásom, hogy a miért ifjúkoromban lelkesültem, azt vénségemben megvalósulva látom, hogy nem hiába hirdettem a föltámadást.“

És ez csak az, a mit átélt. Hol marad mindaz, a mit megálmodott, leírt, örökül hagyott nekünk; leírt azzal a népeletbe, az emberi szívbe, a természetbe behatoló lélekbúvári éleslátással, mely a költői alkotás leg-hatalmasabb eszköze, egyszersmind a képzelet varázslámpájával, a lángész intuitiójával állítván a csalódásig életteljesen szemeink elé soha nem látott gazdag és csodás világokat.

Ő maga úgy fogta föl a költő küldetését, hogy „tartozik nemzete lelkének kifejezése lenni“ és viszont „hivatása meglátni az égő csipkebokorban az Istent és tolmácsolni az égi szót a ráfigyelő nemzet előtt“.

Minden valódi költőben van valami a prófétából és valami az apostolból. Jókaiiban is meg volt mind a két elem. A muzsától megihletett társaival együtt megérzi, lelkesen hirdeti a szabadság és nemzeti föllendülés

közelgő tavaszát; a lesújtott ország szenvedéseinek sötét éjszakájában mindig maga előtt látja, közeledőként üdvözli az új hajnal hasadását. A szabadság és nemzeti nagyság lánglelkű apostola marad mindvégig, minden körülmények között, minden téren, szóval és tollal, mint író, mint politikus és mint ember. Mint ifjúnak és mint aggastyánnak, a költészetben és a közéletben ideáljai ugyanazok maradnak, nem változik lelkesedése, élkesszólása sem, melylyel érték küzd. Mialatt eszméi, érzelmei kiapadhatatlan forrásából mérhetetlen kincsekkel gyarapítja szellemi birtokunkat, művészete tökélyre emeli, gazdagítja nyelvünket is, szelleme termékeinek hódítása az egész művelt világban nemzetünk s a külföld szellemi kölcsönhatását a mi javunkra közelebb hozza az egyensúlyhoz.

Nincs a hálának, nincs a kegyeletnek szava, módja, ereje arra, hogy elérni legyen képes azt a dús örökséget, a melyet nekünk Te, nagy halottunk hátrahagysz!

Egy nemzet, királyával élén, teszi le kegyeletének jeleit, hullatja könyeit ravatalodra, az egész föld kekségén megilletődéssel emlékeznek meg a Te kimultról.

Eszméidben gyönyörködött az egész világ, de azért Te mégis csak a miénk voltál; nemcsak büszkék voltunk rád, szeretett is nemzedet, szeretett úgy, a mint író ritkán volt szeretve. És Te is szeretted nemzedeted! Halálod nemcsak szellemed fényétől, — szereteted kincsétől is fosztott meg bennünket.

Ezelőtt tíz évvel ugyanezen a helyen a nemzet egy másik nagy halottjának ravatalánál azt mondád: „A lélek nem hagyja el azokat, a kiket szeret.“ Szavaid

ígérte, túlvilági üzenetté lesznek e perczben. Lelked nem fogja elhagyni nemzetedet, benne fog élni, lángját ezrekre árasztva és gyönyörködve fogja látni beteljesedését annak, a mire követőidet buzdítottad: a nemzet, melynek Te és társaid életeért küzdöttetek, ki fogja vívni halhatatlanságát is!

Isten veled, legyen mi közöttünk áldott a te emléked!

IV.

KISEBB ALKALMI BESZÉDEK.

BESZÉD A NŐKÉPZŐ-EGYLET 25 ÉVES JUBILEUMÁN.

— 1893. márczius 25. —

Hogy az Országos Nőképző-Egylet fönnállásának 25 éves jubileuma messze ez egylet tagjainak körén túl is megdobogtatta a szíveket, a kormány, a főváros, majdnem az összes nagyobb culturális egyesületek képviselőit díszes körbe tudta összehozni, annak magyarázatát én főképp abban látom, hogy tudtommal ez hazánkban az első nagy, országos egyesület, a mely kizárólagos feladatául azt a problémát tűzte ki, a melynek egész fontosságát és egész terjedelmét csak újabban kezdjük felismerni s a nagy hazai és nemzeti célokhoz való vonatkozásában méltatni: a nőnevelést.

Az Országos Nőképző-Egylet megalapítói huszonöt évvel ezelőtt átértették és átéreztek ezt s ez az ő nagy érdemök; hogy pedig az egyesület működése a magyar nőnevelés terén valóban hézagot töltött be, és ezt a magasztos ügyet hathatósan vitte előre: ez érdeme a jelenleg is élő és működő alapítókon kívül mindazoknak, a kik azóta az egyesület ügyeit és intézetét vezették.

Mert nem csekély dolog az: tisztán látni és biztos

kézzel megvalósítani a magyar nőnevelés föladatait; ha csekély dolog volna, akkor ma nem kellene annyi családban, annyi egyes esetben, sőt mondhatjuk, annyi tanintézetben is e tisztán látás és biztos megvalósítás ellenkezőjét tapasztalnunk. Az Országos Nőképző-Egyesület föl tudta fogni a nőnevelés valódi lényegét, mert meg tudta érteni a magyar nő hármias hivatását; hivatását a hazával, a családdal és a társadalommal szemben; tudta, hogy nekünk lelkes, a hazáért minden áldozatra kész honleányokra, szerető, gondos, nemes és a mellett mégis gyakorlati észjárású családanyákra, végül kedélyökben és szellemökben egyaránt kiművelt nőkre van szükségünk.

S mind a három föladat körében a nőnél inkább, mint a férfinél lép előtérbe a nevelői hivatás; a férfinél ez szabadon választott életpálya, — a nőnél úgy szólván, természetes rendeltetés. A nő inkább, mint a férfi van hivatva lelkeket formálni, a maga lényét átvinni másokra. A nőnek ez a nevelő, ez a lélekformáló hivatása nem kezdődik, nem is végződik az anyai szereppel. A nő nevel — akaratlanúl, öntudatlanúl, — már úgy szólván gyermekkorában, mikor a játszószobában játszótársait, az erősebb, szilajabb fiúkat a maga gyöngéd természete iránti engedékenységre készíti. A nő nevel a salonban, a bálteremben, a mikor a maga hajlamát vagy ellenszenvét, tetszését vagy nem tetszését a körülötte versengő ifjak valóban becsülésre méltó tulajdonaihoz méri. Bizony sok léhaság, sok duhajság, sok üres szenvedés és sok kinövés a modern társas életnek kiveszne a társadalomból, ha minden nő ennek az ő titkos nevelő hatalmának teljes tudatára ébredne. És aztán a házasságban, ott kezdődik csak ennek a titkos, bűvös hatalom-

nak igazán fontos szerepe, a mely nem akkor csodálandó, ha a nő a maga akaratát állítja a férjeé fölébe, hanem akkor, ha a nő föladatát abban keresi, hogy gyöngéd, de ellenállhatatlan befolyásával érvényre segítse férje jobb természetét a rosszabb természet minden kitörései fölött.

És én úgy ismerem a magyar nő természetes típusát, hogy abban ez a nevelői, ez a lélekformáló hivatás erőteljesen van kifejlődve. A magyar társadalom rég tudta, vagy ha nem tudta: sejtette, érezte, hogy mennyivel tartozik a nőknek, mennyit várhat a nőktől s ez magyarázza meg azt a hódolatot, a melylyel a nőknek mindig adózott, azt a kiváló helyet, a melyet neki jogrendszerünk, társadalmi rendünk biztosít.

Mikor a Nőképző-Egyesület 25 éves pályafutása alatt, híven alapítói inteniójához a magyar nőnek ezt a magasztos hivatását tartotta szem előtt és nemcsak lelküket igyekezett formálni, de igyekezett beléjük erőt is önteni a mások lelkének formálására: nemes, magasztos példányképeket követhetett, ugyanazok példáját, a kik eléje a célpontot kitűzték, az egyesület alapítóit és elnöknőit: Veress Pálnét és gróf Teleki Sándornét, és én kívánom, hogy hozzájuk hasonló huncéányok nevelésében a derék egyesületet még soká lelkesítse az ő példájok, vezérelje az ő szellemök!

BESZÉD A PUSZTASZERI EZREDÉVES EMLÉKÜNNEPEN. *)

— Tartatott 1896. évi június 27-én, a pusztaszeri emlékünnap alkalmából rendezett díszebéden. Ez emlékünnapen Berzevicsy a képviselőház küldöttségének vezetőjeként jelent meg, mint a Ház egyik alelnöke. —

Azoknak, a kik a hagyomány és krónika szerint ezer évvel ezelőtt itt Pusztaszer földjén a magyar haza szervezetét az első országgyűlésen megalkották, utódai a jelenben, a magyar törvényhozás tagjai, hazafias lelkesedéssel követték a hívást és jelentek meg a mai alapkövetéti ünnepélyen, a mely ihletét egy küzdelem- és dícsőségteljes évezred lelkünkbe tóduló emlékeitől nyeri.

A magyar országgyűlés képviselőházának nevében engedjék üdvözölnöm azt a hazafias vármegyét, a melynek mai közgyűlésén megjelentünk. (*Éljenzés.*) Engedjék üdvözölnöm mindazokat, kik a törvényhozás amaz elhatározását, hogy a pusztaszeri alkotmányozó gyűlés helye emlékekkel jelöltessék meg, honfiúi buzgalommal igyekeznek végrehajtani, mindazokat, kik megjelenésükkel ezt az ünnepélyt azzá avatták, a minek lennie kell: országos emlékünneppé. (*Éljen.*)

*) Az „Egyetértés” közlése szerint.

A haza ezredéves fennállása emlékére rendezett ünnepélyek fényes sora magasztos érzelmeket kelt és gyökereztet meg szívünkben, a melyek kifejezésre törnek e perczen is, a melyekben jól esik újra meg újra egyesülnünk mindnyájunknak, kiki magyaroknak érezzük magunkat. Nem a méla búsongás érzelme ez többé, mely költőink lantján elégiai hangokban szólaltatta meg a rég letűnt nagyság emlékét, a kiállott szenvedések fájdalmát, a sívár jelen feletti panaszt és a jövő iránti kétségbeesést. Nem is a fájó szemrehányás, az önmagunk ellen forduló vád, a kegyetlen végzet elleni fellázadás érzelme az, nem az az érzelem, melytől áthatva, Petőfi felkiáltott:

„Csak a magyar büszkeséget,
Csak azt ne emlegessétek,
Ezer éve, hogy e nemzet
Itt magának hazát szerzett,
És ha jönne most halála,
A jövődö mit találma,
Mi neki arról beszélne,
Hogy itt hajdan magyar éle?”

A nélkül, hogy perbe szállnánk a költő megdicsőült szellemével, a nélkül, hogy felidőznők azokat az ellentéteket, a melyek bennünket a jelen állapotok, elért eredményeink megítélésére nézve olykor élesen széjjelválasztanak, elmondhatjuk, hogy a ki ezredéves fennállását ünneplő nemzetünk életének, szellemének megnyilatkozását a legutóbbi napokban látta, látta a nemzet munkájának, tudásának, ízlésének alkotásait az ország központjában egy ragyogó képen összehordva, látta a nemzet ifjúságának, s azután a törvényhatóságok délezeget küldötteinek, az ország nagyjainak e kápráztató felvonulását, a hódolatot és rajongást, melylyel ez a nemzet

féltékenyen őrzött alkotmányának kilencz százados symbolumát, a szent koronát s annak dieső képviselőjét, a legjobb uralkodót (*Viharos éljenzés.*) környezi, látta a lelkesedést, a melylyel az ország népének nagyja, apraja a lélekemelő ünnepélyek felé tódult: az el nem zárhatta lelkét az elől a meggyőződés elől, hogy ebben a nemzetben van erő egy újabb évezred küzdelmeire, oly erő, a melyet a lezajlott ezerév kipróbált, de ki nem merített, megedzett, meg nem tört. (*Élénk tetszés és éljenzés.*)

Ez a nemzetfentartó erő nem más, mint a honszeretet; az a honszeretet, mely ezer évvel ezelőtt itt Pustaszer földjén egy erős állam alapját lerakta, a mely ezt az országot minden külellenség ellen megoltalmazta, a mely a pártharczok és belviszályok zürzavarából megmutatta mindig a kivezető utat, a mely felemelt, ha a balsors lesujtott, mérsékletre és óvatosságra intett, ha a szerencse kedvezett, az a honszeretet, a mely a múlt fájdalmait feledni, s a jövő ködhomályán át az égbe pillantani tanított. (*Élénk tetszés.*)

Dicséretére legyen mondva a magyarnak, hogy hazaszeretete mindig legforróbbnak, legerősebbnek mutatkozott, a mikor a haza állapota a legsiralmasabb volt. (*Úgy van.*) Nem a nagy, a hatalmas, a virágzó hazához való hozzátartozás büszke érzete az, a mely a magyarok hazaszeretetének igazi hevét megadta: a porbatiport, a kifosztott, a meggyötört haza volt az, a melynek látása a magyar szívet az önfeláldozásban üdvöt kereső honszeretetre gyújtotta. Ha van valami, a mitől a magyarok hazaszeretetének kipróbált erejét féltenuink kellene, az nem a hazát érhető újabb csapás, veszély, vagy megaláztatás volna, de legfeljebb az, hogy honszeretetiünk nemes erénye meg talál lazulni, ha táplálékát soká csak a nem-

zeti büszkeségből, s nem a nemzeti fájdalomból is merítené. (*Tetszés.*)

De én ettől sem féltem nemzetemet. Ezen a dicső emlékektől megszentelt földön, a melynek minden röge egy évezredről beszél, egy a nemzet kegyeletét, örömét, reményét kifejező magasztos ünnepély után, ősi magyar szokás szerint áldomásra gyűlve, mikor poharat fölemelem és e fényes körben körültekintek, úgy érzem, mintha mindnyájunk szíve egyetlen érzelembé forrna össze, mintha ettől az érzelemtől rezegne a levegő, a mely környez, ettől az érzelemtől dobbanna meg a föld lábaink alatt: ez az érzélem, — egy ezredév tanúsága és egy újabb ezredév reménye, — a soha nem szűnő, soha nem lanyhuló szeretet ez iránt a haza iránt, a melynek java, biztonsága, felvirulása a cél, melynek mindent alárendelünk, és ha kell, mindent feláldozunk, a melynek dicsősége lebeg előttünk a munkában, lebeg előttünk a vigalomban, a melynek dicsőségére üritjük most is poharunkat. Éljen a haza! (*Viharos tetszés, éljenzés és taps.*)

BESZÉD A KASSAI DÓM FELSZENTELÉSEKOR TARTOTT DISZEBÉDEN.*)

— 1896. szeptember 6. —

Igen tisztelt uraim! A magyar törvényhozás nevében — mint küldöttségének vezetője — legőszintébb köszönetet mondok azért az igazán meleg és lelkes fogadtatásért, a melyben a mai magasztos ünnepély alkalmából Kassa városában részesültünk, s azokért a megtisztelő szavakért, melyekkel Kassa város előttem szólott igen t. főjegyzője bennünket itt üdvözölni szíves volt.

Ennek az ünnepélynek a jelentőségét mindnyájan érezzük.

A kassai dóm a mellett, hogy a vallásos építőművészet remeke, egy gondolat kifejezője, megtestesítője. Tanúsítja a magasra és nemesre irányzott törekvések folytonosságát, halhatatlanságát a nemzetben. Ahhoz a kőhöz, a melyet a Nagy Lajos korában lerakott alapra a Mátyás király parancsára helyeztek el, hozzá van illesztve az a kő, a melyet a Ferencz József király rendeletére faragtak ki; a XV. század rég sírjában porladó mesterének kezéből kihullott véső nyomát keresi és gon-

* A Nemzet közlése szerint.

dosan követi a XIX. század mesterének vésője. Az évszázadokat áthidalja a közös eszme, a változhatatlan érzelem: az a „sursum corda“, a melyet a gót stíl oly utólérhetetlen magasztossággal példáz. Nemzedékek jönnek és elmúlnak, a kor iránya, szelleme, eszméi változnak; de a míg az ember ember lesz, kiolthatatlanul fog élni benne a törekvés, hogy olykor lelkét az élet küzdelmeinek salakjától megtisztítva, fölemelje a magasba, hogy közeledjék az éghez, hogy keresse és kifejezze azt, a mi benne isteni, s munkája, alkotása legjobbját, legnemesebbjét adja örökkül az utódoknak. (*Zajos éljenzés.*) Ennek a törekvésnek, mintegy felsőbb erőből hajtva, szolgálatába szegődik minden: az uralkodók hatalma, a nemzetek áldozatkészsége, a művészet és tudomány gényusza, a munkás kezének ereje és ügyessége: mind egyesülnek, hogy együtt nagyot és maradandót alkossanak.

Reménylem és hiszem, hogy a magyar nemzet életének és munkásságának minden terén meg fogja tudni őrizni minden időben a „sursum corda“, a magasztosra törekvés, a nemesért lelkesedni tudás hagyományát és szellemét (*Lelkes éljenzés*), hogy bármennyire kössenek is le a mindennapi élet szükségletei, bármennyire homályosítsák is el olykor tekintetünket a föllángoló szenvedélyek, a valóban nagy és magasztos eszmék körül csoportosulva mindig meg fogjuk találni egymás testvéri jobbját és fogunk elődeinkhez méltó és utódaink tiszteletét kivívó alkotásokra egyesülni tudni. És reménylem és hiszem, hogy úgy, a mint a kassai dóm, a haza szent földjéről emelkedve föl, azt az éggel igyekszik összekötni: a mi lelkünk is mindig meg fogja tudni találni az összekötő ígét, a harmóniát, a két leg-

magasztosabb eszme között, a melyeknek lelkünk érzelmeit és életünk törekvéseit szentelhetjük: Isten s a haza eszméje között. E reményt megerősítik a benyomások, a melyeket a város közönsége körében nyertem. A vallásos cultus előmozdításában buzgó, s mindig hazafias szellemű városra ürítem poharamat. (*Hosszas élénk tet-szés és éljenzés.*)

BESZÉDEK AZ 1898. ÉVI EPERJESI TORNAVERSENYEN.

I.

— BESZÉD A DIJAK KIOSZTÁSAKOR. —

Kedves tornász-barátaim!

Tisztelt ünneplő közönség!

A Magyar Torna-egyletek Országos Szövetsége nevében üdvözlöm a fényesen lefolyt verseny befejeztével először is azt a lelkes fiatal egyesületet, a mely a mai versenyt létrehozta és azt a minden nemesért és szépért buzduló városi és megyei közönséget, a mely az egylettel karöltve a főváros és az ország különböző vidékeinek tornászait oly barátságosan fogadta vendégeiül. Üdvözlöm végül különösen a mai nap hőseit, a verseny győzteseit és szerencsésnek tartom magamat, hogy nekik diadaluk jelvényeit: a versenyt létrehozó összes tényezők által felajánlott tiszteletdíjakat és érmeket át-nyújthatom.

A mai verseny az ő diadaluk napja; de a mai verseny egyúttal egy rohamosan hódító eszme újabb

diadalának napja is. Ennek az eszmének a szolgálatában állunk mi mindnyájan, és bármily parányi legyen az a személyes szolgálat, a melyet egyenkint teljesíthetünk, mindnyájunk lelkét fölemeli ennek a közös vezérlő eszmének a nagysága. Mert ez az eszme a legnagyobb reform, a melyet nem egyes embereknek vagy nemzeteknek egyes intézményeken, hanem a melyet az egész emberiségnek kell önmönmagán végrehajtania. A szellemi és testi élet megzavart egyensúlyának helyreállításáról van szó; nemzedékek, évszázadok eltévedésének és mulasztásainak helyreigazításáról, visszavívásáról annak az eltűnt régi kornak, a melynek fölesillanó képét nyújtotta versenyünk is, annak a kornak, a melyben az emberiség fiatalabb, egészségesebb, szebb és boldogabb volt, mint ma; a melyben Olympia küzdőterén a testi erő és ügyesség próbáit ugyanazzal a koszorúval jutalmazták, a mely a nemzet legnagyobb költőjének homlokát díszítette, a melyben éppen azért tudtak ma, évezredek múlva is megcsodálni szellemi műveket alkotni, mert a testi és szellemi *erők* harmoniáját megérteni és megvalósítani képesek voltak, mert a szépet és a jót egymástól elválaszthatatlannak tartották.

Évtizedek, talán évszázadok fognak elmúlni, a míg ez a reformmunka be lesz fejezve, de a ki hisz nemzetünk jövőjében, annak hinnie kell e munka sikerében is, hinnie kell abban, hogy elterjedvén az a meggyőződés, a mely bennünket vezet, az a lelkesedés, a mely a tegnapi és a mai verseny részeseit áthatotta, egy észszerűbb testi nevelés és életrend által az ember képesebbé lesz azoknak a szellemi föladatoknak is teljesítésére, a melyek alatt ma leroskadni látszik.

Szívem mélyéből üdvözlöm ennek az eszmének mai

győztes bajnokait! Ők elvették már legnagyobb részben jutalmukat kielégített önérzetükben és azokban a lelkes tapsokban, a melyekben társaik s nézőközönségük részeseztette őket. Vegyék át most diadaluk jelvényeit is, a melyeket a rokonérzelem és az elismerés nyújt nekik.

II.

— POHÁRKÖSZÖNTŐ A DISZEBÉDEN. —

Tisztelt Uraim!

Az „Országos Tornaszövetség“ nevében emelem poharamat házigazdáinkra, a derék „Eperjesi Tornas és Vívó-Egyesület“-re, Eperjes és Sárosmegye lelkes közönségére!

Valóban boldognak érzem magamat, a mikor meghajtván mindenekelőtt a tornaszövetség zászlaját az eperjesi egyesület előtt, mely oly rövid idő alatt tornászati szempontból oly fényes eredményeket mutatott föl, egyszersmind az egész országból a vendégszerető hívásra ide sereglett tornászok hálaérzelmét egyesíthetem azzal a szeretettel, a melyet magam személyesen érzek azok iránt, a kiknek pohárköszöntőm szól.

És a szövetség, a melynek képviselőjében szólok föl, bizonyára nem veszi nekem rossz néven, ha hivatalos képviselte mellett megszólalni engedem egyéni érzelmemet is és elárúlom, hogy én már kora ifjúságom óta ismerem ezt a közönséget, a melynek körében e feledhetetlen órákat töltjük, olyannak, a minőnek ők, az én tisztelt tornász-barátaim a fővárosból és a vidékről, most ismerték meg; olyannak, a minőnek már előbbi beszédemben jeleztem, tudniillik, valóban minden szé-

pért és nemesért buzdulni, és nemcsak felbuzdulni, de tartósan és sikeresen munkálkodni és küzdeni tudónak is.

És mikor ezt a tulajdonságát az itteni közönségnek vonatkozással mostani versenyünkre egész érdeme szerint méltánylom, a nélkül, hogy bármely irányban szemrehányást akarnék tenni, legyen szabad egy kis reminiscenciára térnem ki a közelmultból.

Két évvel ezelőtt történt, a millennium évében, hogy tornászok, athléták, kerékpárosok, félretéve minden ellentétet, mely őket addig elválasztotta, közös munkára egyesültek és létrehoztak egy közös nagy versenypályát a fővárosban, a melyen a testedző gyakorlatok minden nemeit bemutatni igyekeztünk országos versenyekben és ünnepélyekben az ezeréves Magyarországnak.

Ott ment végbe a mi torna-szövetségünk országos versenye is és csodálatosan hangzik, de úgy van: az a verseny, a félmilliónyi lakost számláló s abban az évben az egész nemzet zarándokló helyéül szolgált főváros területén sokkal kevésbbé volt népes és látogatott, mint a tegnapi és mai eperjesi verseny. Ez a tapasztalás megújult a versenyek egész sorozatánál, melyek közül majdnem csak a feledhetetlen ifjúsági tornaverseny tett kivételt.

Persze, erős concurrenseink voltak! Megvallom, nem egyszer keserűséggel eltelve álltam ott a két versenypálya határvonalán; az egyikken — a mienken, — alig verődött össze 50—60 néző, a másikon — a szomszédban — ember ember hátán, egy beláthatatlan tengere a lelkenedző, kiáltozó, tapsoló és totalisateurön játszó nézőknek.

Hát persze! *ott* lovak versenyeztek, *itt* pedig csak emberek! Úgy éreztem, mintha két korszak mesgyéjén

állnék, s mintha mégis azoké a keveseké volna a jövő, ha az igazi humanizmusnak, emberi lényünk minden irányú megbecsülésének sikerül még egyszer, harmadszor meghódítani a világot.

Lesz-e azoknak, a kik ennek az ügynek, a testi erők észszerű fejlesztésének és edzésének szolgálatába állottak, elegendő erejük, kitartásuk, egyetértésük, megvívni a küzdelmet az indolentiával, maradisággal, a léhasággal, az uralkodó ízlések gépies majmolóival és letenni alapjait egy új korszaknak? Megvallom, gyakran kételkedtem benne, de az olyan jelenségek, a minőknek tegnap és ma Eperjesen voltunk szemtanúi, mindig újra reményt, bizalmat öntenek belém.

Ezek a jelenségek pedig engem, a ki e közönséget oly rég ismerem, egyáltalán meg nem leptek. Szinte hozzá vagyok szokva, hogy ne is tudjak lelkesedni más, mint olyan eszméért, a mely ebben a közönségben is visszhangra talál. Azt az irányt, a mely nyilvános pályámat, a közügyek terén való minden törekvésemet vezérelte kezdettől fogva és vezérli most, e megye és e város közönségének körében tettem magamévá és viszont, kezem alatt nem egyszer éreztem e közönség szíve dobbanását. Áldom a napot, a melyen lehetővé vált éppen nekem, ide vezetnem Magyarországon lelkes tornászait, ebbe a városba, hogy velem együtt szorítsanak baráti jobbot az én barátaimmal, éltessek velem együtt szívből ezt a hazafias közönséget és annak méltó vezetőit. Házigazdáink éljenek!

BESZÉD A KISFALUDY-TÁRSASÁG TAGJÁVÁ TÖRTÉNT VÁLASZTÁSAKOR*

— Tartatott 1899. évi február hó 5-én, a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülését követő lakomán. —

Igen tisztelt uraim! Azt hiszem, nemcsak a magam, de a velem egyszerre megválasztott új tagtársaink nevében is, habár megbízás nélkül, elmondhatom, hogy mindnyájan kitüntetve érezzük magunkat a Kisfaludy-Társaság ránk esett választása által, nemkülönben azoktól a kitüntető szavaktól is, a melyeket a társaság nagyérdemű másodelnöke, *Szász Károly* volt szíves az újonnan megválasztottakkal szemben az imént elmondani s hogy mindnyájan úgy vélekedünk, hogy magyar ember irodalmi ambíciójára nézve alig képzelhető nemesebb serkentés, mint ennek a társaságnak elismerése és munkára való fölhívása, — mert hiszen a választás ezt jelenti, — a mely társaság híven azokhoz az eszmékhez s hagyományokhoz, a melyek a Kisfaludy Károly nevéhez fűződnek, ki tudta vívni és mindenkor meg tudta őrizni a magyar szépirodalom minden igaz barátjának becsülését és rokonszenvét. (*Tetszés.*)

A mi csekély személyemet illeti, az én igénytelen

* A *Pesti Napló* közlése nyomán.

helyfoglalásom a magyar széppróza munkásai között — ha néhány ifjúkori kísérlettől eltekintek — éppen megfordítottját mutatja annak az útnak, a melyet irodalmunknak nem egy, e társaságban is fényes helyet elfoglaló jelese bejárt. Másokat az irodalom emelt föls miután nevüket ismerte a nemzet, részt kértek és kaptak az ország ügyeinek intézésében is; a múzsa öleléséből időnkint kiszabadítva magukat, kiléptek babérokat szerezni a politikai küzdőpálya porondjára is. Én mindjárt kezdetben a politikai küzdőtér göröngyös pályájára léptem s a mikor ezen a pályán haladva, sivatagon találtam magamat, (*Bizony!*), szomjuhozva tértem meg az irodalom, a költői és művészi ideálok oázisának üdítő forrásához. (*Tetszés és éljenzés.*)

Mondják, hogy a leghívebb az a szerelem, a mely a csábítások kelyhének megízlelése után marad meg szivünkben. Remélem sikerülni fog igazolnom azt, hogy hű szerelem az, mely engem a magyar irodalomhoz vonz és a mely ime oly szerencsés, hogy már első vallo-mása némi viszonzást keltett e társaság választásában. (*Bravó-kiáltások.*)

Ha érdemet keveset hozok is magammal ebbe a körbe, hozok legalább eddigi pályámon megérlelt olyan érzelmeket, melyek a rajongó áhitat egy nemével kész-tetnek leborulni az előtt az oltár előtt, melyen nemzeti irodalmunk tiszta lángja lobog. (*Élénk tetszés és éljen-zés.*) Éreztem és érzem, hogy oly korszakba lépünk, a melyet egy szerencsésebb jövő talán joggal fog a ki-ábrándulások korának nevezhetni; talán soha a nemzetek élete annyi ideált nem pusztított el, mint a mi napjaink-ban; (*Igaz! Ugy van!*) egynehányat kezeink között lát-tunk összemorzsolódni; nemcsak czéljaink homályosod-

nak el, de még emlékeinkre is árnyék borul, mikor látjuk, hová vezettek azok az utak, melyeknek törése annyi verítéket, annyi lelkesedést, annyi vért követelt. (*Élénk tetszés és éljenzés.*)

Az ábrándjait eltűnni vagy elhomályosodni látó nemzet érzelmvilágát csak egy csodatevő erő képes a maga érzelmvilágában kárpótolni és újra meggazdagítani: az, a mely a maiaknál sokkal szomorúbb, sanyarúbb napjaiban is ott virrasztott a nemzet betegségja fölött és enyhét adó boldog képeket fűzött a lázbeteg álmaiba: költészete, irodalma, a maga eszményeinek kimeríthetetlen kincseivel, a melyek — tapasztaltuk ezt már — annál fényesebben sugároznak, minél sötétebb a kor, a melynek láthatárán megjelennek. (*Igaz! Úgy van!*)

A mai modern irodalmi pessimismus eddig csak nagyon kevésbé tudott nálunk tért foglalni; kívánom, hogy ne is hatalmasodjék el nálunk soha! Legyen nekünk nemzeti irodalmunk mindig az, a minek nemzeti újjászületésünk egyik legnagyobb alakját mondta Arany János:

„ . . . életöszön a halónak,
Bénult idegre zsongító hatás,
Reménye a remény nélkül valónak:
Önérzet, öntudat, föltámadás.”

Hogy ezt munkálja a Kisfaludy-Társaság, munkálja mindig, szüntelenül sikerrel, munkálja minden nemzedékben újjászülető erővel, erre és a Kisfaludy-Társaság mai vezetőire emelem poharamat. (*Lelkes éljenzés. Taps.*)

BESZÉD A KASSAI MUZEUM MEGNYITÁSA ALKALMÁBÓL TARTOTT DÍSZEBÉDEN.

— 1903. évi július hó 21-én. —

Kassa város muzeum-avató ünnepe lelkem elé idézi mindazokat az emlékeket, melyek a város-községeknek örökbecsű szellemi javak létrehozása, gyűjtése és megőrzése körüli lelkes és buzgó munkásságához fűződnek, Athén periklesi fénykorát, az olasz renaissance város-köztársaságainak a szellemi elsőségért, a tudomány és különösen a művészet fölvirágoztatásáért való nemes versengését. De az újkor elején Közép- és Nyugat-Európa összes civilisált államaiban, nálunk is, kivált a széleken, a városokban, mindenütt a polgári elemet lelkesülni, áldozni látjuk egyházért, iskoláért, tudományért és művészetért, gyakran küzdelmek közt, gyakran versenyre kelve fejedelmekkel és főurakkal, mindig önkéntes buzgalomtól, az ügy iránti igaz szeretettől és nemes ambítiótól indítva. A történetnek legvonzóbb lapjai közé tartoznak ezeknek a dolgoknak az emlékei, oly lapok, melyekhez semmi vér és szenny nem tapad, melyek tiszta fényben állanak előttünk s intenek tiszteletre és köve-

tésre. Van valami mélyen megragadó vonás abban a jelenségben, mikor a józan komolyságú városi polgárok, kiknek keze, elméje és szíve az élet küzdelmeiben, az ipari vagy kereskedelmi hivatás szigorú, számító munkájában, az anyagi világ száraz légkörében megedződött s látszólag elzordult, néhány órára odahagyják munkahelyüket, ünnepi ruhát öltenek, összegyűlnek tanácsházuk zöld asztalánál, hogy tanácskozzanak, s — ne csak tanácskozzanak, te tegyenek is — arról, hogy városuk a művészet remekeivel gazdagodjék, a szellemi élet egyik középpontjává váljék; művészeket foglalkoztatnak és keltének versenyre, tudósokat hívnak meg iskoláikba, évkönyveik megíratásáról gondoskodnak, vallásos áhítatuknak, hatalmuknak, gazdagságuknak és műveltségüknek maradandó szellemi alkotásokban igyekeznek emléket állítani. Vajjon sejtették-e ők, hogy mikor ezt teszik, akkor munkálkodnak csak igazán a maguk s szeretett városuk halhatatlansága számára? Mert íme azok, a kiknek javára kezük munkája szolgált, velük együtt rég elporladtak, az anyagi javak, melyeket létrehoztak, elpusztultak, tovahullámoztak az anyag körforgásának végtelen útjain, a védelmi műveket, melyeket városuk biztonságára emeltek, bástyáikat és sánczfalaikat ma csak történeti curiosumnak tekinti a modern hadviselés, gildáik és czéheik kincstartó ládái muzeumi tárggyakká lettek, e testületeket, mint védelmi szervezeteket, mint társadalmi intézményeket rég más alakulások váltották föl, de a mit a művészetért és tudományért tettek, az a maga eredményeiben és emlékeiben, palotákban és dómokban, képtárakban, könyvtárakban és muzeumok kineseiben hirdeti az ő szellemüket, azon okul, épül a későbbi nemzedék, azon alapulnak művészeti iskolák és

stylek, tudományos tradíciók és irányok, az városukba vonja messze, hegyeken és tengereken túl lévő országok zarándokseregeit, az a szellemi világban jelvényévé, kifejezővéje lesz az ő városuk történeti szerepének és jelentőségének.

A legújabb kor alakulásai soká nem kedveztek a városok önálló szellemi szerepének.

A nagy nemzeti és állami célok nagy szervezeteket követeltek, melyek olvasztó kemenczéje számára atommá lett törve majdnem minden helyi szervezet és helyi különlegesség. Most már kezdjük belátni, hogy ezen a téren a túlságba mentünk mi is; hogy nincs valódi üdv még a nemzeti egységben sem, ha nincs mellette erőteljes és egészséges particularismus is, mely a nemzeti egységen belül versenyt kelt, intenzívebb nemzeti életet, kifejleszti az emberi és testületi egyéniségeket; nincs haszon az oly összpontosításból, mely a peripheriából minden vérkeringést, minden életnedvet magábaszjí, mely egyetlen szellemi középpont tributáriusává teszi a vidék egész szellemi életét. Ezt fölismerve, kezdjük immár szaporítani, erősíteni, fejleszteni a vidék gazdasági és szellemi középpontjait is. Üdvözlöm Kassa város lelkes közönségét, mely saját kezdeményezésével, törekvésével létrehozta ma megnyílt szép muzeumát s ezzel hatalmas példát adott annak az igazságnak a megismerésére, hogy városaink dicső szerepe a tudomány és művészet történetében véget nem ért, hogy a valódi haladás és művelődés biztosítva csak akkor lesz, ha hazánk szellemi életének egén egymásután gyúlnak ki a kisebb-nagyobb, többé-kevésbé tündöklő, de a maguk erejéből, nem egy központi nap kölesünsugarától fénylő csillagok. Csak így borulhat hazánkra oly fény, melyet

semmi idegen nap el nem homályosíthat, melyet megfognak látni messze határainkon túl, mely be fogja világítani a jövő századait; csak így válhatik hazánk szellemi élete olyanná, mint a sarkvidéki nyár éjtelen napja, melyben a világosság uralmát soha egy perczre sem engedi át a sötétség hatalmának. Emelen poharamat Kassa város lelkes, hazafias, a nemzeti művészetért és tudományért lángoló közönségére!

MINISZTERI SZÉKFOGLALÓ. *)

— Miniszteri hivatalbalépéskor 1903. évi november hó 7-én, a vallás- és közoktatásügy minisztérium személyzete előtt tartott beszéd. —

Méltóságos államtitkár úr! Igen tisztelt uraim!

Nem tagadhatom, hogy a midőn Ő császári és apostoli királyi Felségének legkegyelmesebb elhatározása alapján miniszteri minőségben először léptem át ennek a minisztériumnak küszöbét, mély megilletődés vett rajtam erőt: a visszaemlékezés megilletődése; a visszaemlékezés arra a majdnem egy évtizedre terjedő időre, a melyről az én igen tisztelt barátom, a minisztérium nagyérdemű államtitkára is engem fölötte lekötelező üdvözlő szavaiban megemlékezni szíves volt, a mely időben én e minisztérium szolgálati kötelékében állottam; azokra a férfiakra, a kik mint főnökeim vagy mint munkatársaim velem egyazon ügy szolgálatában működtek és a kiket azóta vagy a természet kérlelhetetlen rendje szólított el körünkből, vagy más tevékenységi kör vont magához.

Lelkem előtt megújult az emléke a Trefort Ágoston soha nem nyugvó, mindenre kiterjedő fényes és

*) A *Magyar Nemzet* közlése nyomán.

eleven szellemének, annak a magas nézőpontnak, a melyről ő a mi viszonyainkat és feladatainkat mindig éber érzéssel a nemzeti szellem sajátosságai iránt, az európai cultürközösség nagy rendszerébe beilleszteni tudta.

És újra benyomása alatt állottam a gróf *Csáky* Albin nemes idealismusának, hajthatatlan jellemének, reformeri bátorságának és nagy államférfíúi tekintélyének.

Feltűnt előttem Magyarország iskolamesterének, Gönczy Pálnak az alakja: azé a férfiúé, a ki egymaga alkotta meg úgyszólván egész népoktatásunknak minden alkatelemét és még minden segédeszközét is az új korszak számára; s visszagondoltam a Markuszovszky Lajos hosszas tevékenységére az egyetemi orvos- és természettudományi oktatás újratereztése körül; a Klamarik János nagy szakértelmére, a viszonyoknak, intézményeknek és rendelkezésre álló erőknél arra az alapos és objectiv ismeretére, a mely őt jellemezte, — és Szathmáry Györgynek a nemzeti népoktatásért való rajongásszerű lelkesedésére.

Immár több mint kilencz év választ el attól az időtől, a melybe a mi együttes működésünk esett; és ebből a hosszú időközből, a mely alatt én e minisztérium működésének csak rokonszenves távoli szemlélője lehettem, fényesen magaslanak ki azok a senkitől meg nem tagadott, királytól és nemzettől egyaránt elismert nagy és maradandó eredmények, nagy és maradandó érdemek, a melyek kitűnő elődöm, dr. Wlassics Gyula emlékeztetes miniszteri szerepléséhez fűződnek. (*Élénk éljenzés.*)

Ha egy kitűnő előd nyomdokaiba lépni már ma-

gában nézve nehéz feladat, az én helyzetemet és az én elhatározásomat még inkább megnehezítették a rendkívüli politikai viszonyok, a melyek között e tárcza átvételére vállalkoznom kellett. Azonban míg ezekkel szemben belém bizalmat önt az a remény, hogy mint eddig, úgy ezentúl is a nemzeti cultura ügye oly területnek fog tekintetni, a melyet a küzdők közmegegyezésével még a legádázabb harc is megkímél, másrészt itteni működésem sikerére nézve bizalmat meríték abból a körülményből, hogy e minisztérium kitünő államtitkárán kívül, a ki fölkérésémre szíves volt az ő nagybecsű közreműködését nekem is följánlani (*Hosszas élénk éljenzés.*), e minisztérium és a hozzáfűződő hivatalok ügybuzgó és jeles személyzete körében más régi jó ismerősöket, régi jó barátokat is találok és találok közöttük olyan kipróbált jeles erőket, a kiknek akkor még fiatalkori, inkább kezdői jellegű, de máris nagy reményekre jogosító munkásságára hivataloskodásom idejéből szívesen emlékezem vissza. Tehát nem mint idegen idegenek közé, de mint régi ismerős ismerősök közé lépek e minisztérium személyzete elé (*Élénk éljenzés.*) és ez ad nekem reményt arra nézve is, hogy igen tisztelt munkatársaimmal sikerülni fog könnyen megértetni intentióimat és hogy talán sikerülni fog az önök bizalmát és nagybecsű támogatását, a mit ezennel magam részére kikérek, magamnak biztosítani.

Nemcsak főnökük akarok lenni, de első munkás a munkások között. Sőt senkitől többet követelni nem fogok, mint a mennyit teljesíteni saját kötelességemnek ismerek (*Tetszés és éljenzés.*) és azt hiszem, hogy az önök ügybuzgósága megelőzve az én követelésemet, az ügy iránti odaadással önként fogja följánlani azt a

munkát, a melyet a haza érdeke mindnyájunktól megkívánhat. (*Tetszés.*) Részemről nagy súlyt fogok fektetni különösen az osztályfőnökökkel való mentől sűrűbb személyes, közvetlen és bizalomteljes érintkezésre (*Élénk éljenzés.*), mert azt hiszem, hogy nekik, a kik felelősségem részesei, joguk van arra, hogy elhatározásom előtt meggyőződésük szabad nyilvánítására nekik tág tér nyújtsassék. (*Élénk éljenzés.*)

A minisztérium törekvő, fiatal erőit különösen arra kérem, hogy magukra nézve itteni munkakörüket ne csak hivatalnak, hanem bizonyos mértékben iskolának is tekintsék; mert hiszen tanulunk mindnyájunknak kell és egy kötelességei magaslatán álló hivatalnoktól el lehet várni, hogy azt az ügyet, a melynek elintézését várom tőle, minden vonatkozásában megismerni, a maga szakmáját az irodalom és a többi culturállamok viszonyai szempontjából is tanulmányozni igyekezzék. (*Igaz! Úgy van!*) Az erre irányuló törekvést én mindig készséggel fogom támogatni, valamint egyáltalában a tisztviselői karnak minden jogosult érdekét szívesen fogom fölkarolni és előbbrevinni, s ha kell, megvédelmezni. (*Élénk éljenzés.*)

Én remélem, hogy ebben a minisztériumban, a melyre a haza legideálisabb javainak gondozása van bízva, sohasem fog elhatalmasodni a rideg, burocratikus szellem, (*Tetszés és éljenzés*) hogy mi mindig, mindnyáján át leszünk hatva annak tudatától, hogy nem akták elintézése, hanem az ügy valódi előbbrevitele a mi feladatunk, (*Éljenzés.*) hogy nem látszatra kell törekednünk, de valódi és komoly eredményekre és hogy múló és gyakran kétes értékű tapsoknak mindig fölébe kell helyeznünk lelkiismeretünk megnyugtató szavát

(Igaz! Úgy van!) és a jól teljesített kötelesség öntudatát. *(Zajos tetszés és éljenzés.)*

Abban a hitben, abban a reményben tisztelt uraim, hogy ezek az elveim az önök érületében is teljes visszhangra találnak, ajánlom magamat szíves jóindulatú támogatásukba, köszönöm szíves megjelenésüket, üdvözlöm és hívom föl munkára önöket. *(Hosszantartó lelkes éljenzés.)*

BESZÉD AZ EGYETEMI IFJAK DEÁK- ÜNNEPÉLYÉN.

— Tartatott az egyetemi ifjak Deák-billikománának felavató ünne-
pélyén, 1904. évi január 29-én. —

Kedves fiatal barátaim!

Szerencsésnek érzem magamat, hogy egy órát az
önök lelkes körében tölthetek, és őszintén megvallva,
némi irigységet érzek, tisztelt barátaim, az egyetem ki-
tűnő tanárai iránt, a kik abban a kellemes helyzetben
vannak, hogy nemcsak a zöld asztal mellett, távolról, de
közvetetlenül és állandóan foglalkozhatnak a fiatalság-
gal. Azt tartom, hogy ha az ember feje fölött már egy-
szer elröppent a fiatalság, melynek birtoka oly gond-
talan boldogsággal töltött el, hogy rá sem értünk mulan-
dóságára gondolni, — az egyedüli, a mit megőrizhetünk
kincsei közül: az ifjúság iránti szeretet,—az az érzelem,
a mely az ifjúságnak lobbanékony természetével járó
hibáit megbocsátani, örömeiben és fájdalmaiban osz-
tozni és ideális törekvéseit megérteni tudja. Erre az ér-
zelemre nekünk, kiknek élethivatásunk az ifjúság neve-

lése, képzése, fejlődése körüli közreműködés, — különös szükségünk van. Én a paedagógiát mindig nemcsak az ész, de egyúttal a szív dolgának tekintetem és meggyőződése, hogy az ifjúság iránti valódi, meleg szeretet nélkül soha nagy paedagogiai feladat megoldható nem volt és nem lesz. Ez a szeretet azt is magával hozza, hogy ne igyekezzünk az ifjúságot kivetköztetni a maga igazi mivoltából. Ne tegyük idő előtt érdek-, osztály és pártharcok, gyűlölködés, versengés, szűkkeblű elzárkózás martalékává. Az ifjúságnak joga van ahhoz az egészséges egoismushoz, a mely a fiatalság visszahozhatatlan éveit magának követeli, egészen magának, nem azért, hogy azt csupa léhaságban töltse el, hanem azért, hogy azt egészen jövője előkészítésére használja föl, lévén az ő jövője a haza jövője. És itt aztán szépen egyesülhet az ifjúságnak ezzel a megengedett egoismusával az ifjúság nemes altruismusa, az, melynek azt az intézményt is köszönhetjük, melynek helyén ma összegyűltünk, s a mely a tehetősebbek közreműködésével igyekszik lehetőleg gondtalan tanulmányidőt biztosítani azok számára is, a kiket az élettel való küzdelem nyugöz le pályájukon. Hogy így mentül többen használhassák föl fiatal éveiket arra, a mire tulajdonképpen fölhasználniok kell: szellemök és kedélyök kincseinek gyarapítására. Mert erre kell törekedniök. Olyan nyílt, olyan fogékony sem elméjük, sem szívök nem lesz többé, mint most. A minek vonzó erejét most átérzik, ahhoz szívök ragaszkodni fog egész életükben, a mit most az ifjú életkedv derűs fényében megismernek, azt olyannak fogják látni később is, a mit most emlékezetökbe véstek, azt nem csak megtartani, de ifjúkoruk emlékeivel együtt szeretni is fogják mindig. Mint emberek és mint

hazafiak nemesebb ideált nem állíthatnak maguk elé annál, a kinek emlékezetére jöttünk ma össze, a kinek emlékére alapították billikomukat. A Deák erényei, bölcsesége és hazaszeretetének követésében egymást testvéri szeretettel támogató lelkes magyar ifjakra emelem poharamat!

POHÁRKÖSZÖNTŐ EPERJESEN,

miniszteri minőségben első ízben tett látogatása alkalmával.

— 1904. április 7. —

Igen tisztelt Uraim!

Engedjék meg, hogy midőn köszönetet mondok tisztelt barátomnak, e megye főispánjának iménti felköszöntőjéért, egyúttal megköszönjem a meleg rokonszenvnek, barátságnak és ragaszkodásnak mindazokat a megnyilatkozásait, a melyekkel szülőmegyém és annak székvárosa a mai napon elhalmozott. Tulajdonképpen még előbbi dolgokon kellene kezdenem a köszönetmondást. Kezdenem kellene azon, hogy a midőn Ő Felsége legmagasabb bizalma felém fordúlt és én tagja lettem egy kabinetnek, a mely talán minden eddiginél nehezebb viszonyok között vállalkozott az ország ügyeinek vezetésére, akkor, a nehéz elhatározásomat követő órákban, úgyszólván az első biztató és bátorító szót, mely felém hangzott, szülőmegyém intézte hozzám, az üdvözlések és örömnnyilvánítások egész özönében, a melyeket megkoronázott annak a fényes küldöttségnek fel-

jövetele, melyet Sáros vármegye miniszteri állásomban való üdvözlésem végett menesztett hozzám. Már akkor eltökéltem, hogy mihelyt a parlamenti viszonyok és kormányzati teendők megengedik, személyesen jövök el megköszönni azt a szívélyes rokonszenvet s kezet szorítani kedves sárosi földieimmel, fölhasználván ezt az alkalmat arra is, hogy kormányzati szempontból különösen a vezetésemre bízott tárcza ügyköre szempontjából beletekintsek megyém viszonyaiba, a miniszter szemével látva, de a barát és hű földi szívével érezve meg azt, a miben megyénk törekvéseinek segítségére lehetek.

Az Önök jósága ennek a szándékomnak megvalósítását ünneppé varázsolta és én valóban hiába keresnék méltó szavakat, hogy kifejezzem azt a meghatottságot, a melylyel engem az itt tapasztaltak eltöltenek.

Önök előtt, kiknek legnagyobb részét fiatalkorom óta s nagy részét gyermekkorom óta ismerem: kiknek szemében sohasem tűntem föl annak a zárkózó, rideg és kimért embernek a színében, a minőnek rosszakaróim és a tőlem távol állók lefesteni szoktak; Önök előtt, ebben a meghitt baráti körben, — mert nekem ez az, — tartozom megtenni azt a vallomást is, hogy engem nemcsak a kötelesség és a hála hozott ide, hanem, hogy nekem idejönni éppen most, életpályámnak e nevezetes fordulata után, valóban lelki szükséglet volt, a melynek nem tudtam ellenállani.

Az élet olyan, mint egy vándorút, a melyet a célnak háttal fordúlva teszünk meg, úgy, hogy belőle mindig csak azt látjuk, a mit már elhagytunk és semmit sem abból, a mi még előttünk áll. A bizonytalan jövővel, az ismeretlen akadályok és küzdelem tudatával szemben vajjon miből meríthetnénk több bátorítást és

lelkierőt, mint már lefolyt életünk legvonzóbb, legderültebb, legtisztább emlékeiből: azokból a gyönyörű látományokból, a melyek boldog gyermek- és ifjúkorunk mindinkább távolodó láthatáráról, az emlékezet soha le nem nyugvó napjától bearanyozva intenek felénk. És engem mindezek az emlékeim ehhez a földhöz kötnek. Ebben a földben nyugsznak azok, a kik a szívemhez közel állók közül elköltöztek körünkől. Ez a föld volt gondtalan gyermekjátékaim, fiatal ábrándjaim hazája és ez a föld, ez a hely adta meg nekem azt, a mit az élet mindama földi javai közül, melyeket tulajdonunknak nevezhetünk, egyedül tartok igazán értékesnek: a családi tűzhely melegét.

De igaztalan volnék szülőmgyém és önmagam iránt, ha vonzódásom magyarázatát csak ezekben a régibb emlékekben keresném. A mióta — huszonnyolcz évvel ezelőtt, — Sáros vármegye szolgálatában első hivatali állásomat elfoglalván, a közpályára léptem; a mióta e város ősi collégiumának egyik jogtanári tanszékére meghivattam, a mióta huszonhárom évvel ezelőtt e választókerület mandatumával kezemben, mint fiatal képviselő, akkor még áhitatos megilletődéssel, először léptem a magyar törvényhozás termébe, azóta soha, pályám semmi fordulatában, egy perczig sem éreztem meg lazulni azokat a kötelékeket, melyek e megyéhez és városhoz fűznek, meghidegülni a kézszorítást, a melyet váltani mindig oly szívesen tértem ide vissza.

Uraim! A politikai pályán tanulja meg az ember becsülni az érzelmi kötelékeknek ilyen állandóságát; a politikai pályán, a melynek rendes tapasztalata az, hogy barátainknak rossz, ellenben ellenségeinknek jó emlékezetük szokott lenni; a politikai pályán, a mely annyit

követel s a mely valójában oly kevés igazán értékes és maradandó jutalmat nyújt még a szerencséseknek is, a melyen való emelkedésünkkel irigyeket és hizelgőket könnyen szerezhetünk, de barátokat vajmi nehezen!

A ragaszkodó érzelmeket ugyanoly bensőséggel viszonzni vajjon nem a természet törvényének követelménye-e? Csoda- vagy érdem-e, ha én rajongó szeretettel csüngök szülőmegyémen, melynek annyit köszönhetek s égek a vágytól, hogy hálatartozásomat, — a mennyire tudom, — le is rójjam.

És ne gúnyolódjék senki a local-patriotismus föltött. Én alig tudom elképzelni, még kevésbbé átérezni azoknak a hazaszeretetét, a kiknél ez az érzelem nem nyeri főtáplálékát a ragaszkodásból egy olyan szűkebb területhez, a melyen szívünk minden idegével otthon érezzük magunkat s a melyből a hozzátartozás gyökérszáleit nem volnánk képesek kitépni a nélkül, hogy kedélyéletünk hervadásnak ne induljon utána.

Nemzetségemnek egy a XVI. század derekán élt jeles tagja: Báthory István fejedelem és királynak előbb erdélyi, majd lengyelországi kancellárja: báró Berzeviczy Márton, élete végéveiben, Berzeviczén élő rokonaihoz zamatos magyarsággal írt s a haza utáni olthatlan vágyódás érzelmétől áthevített levelei egyikét ezzel a latin mondással végezte: „*Omnes caritates patriae caritas superat*“. Minden szeretetet felülmúl a haza szeretete. Ápoljuk tisztelt barátaim, a hazaszeretet szent érzelmének azt a legtermészetesebb hajtását is, a mely a szülőföldünk, szülőmegyénk iránti ragaszkodásban nyilvánul. Ápoljuk e ragaszkodásban az összetartozás érzelmeit is, az összetartozást közös emlékeinkben, közös bajainkban és

közös reményeinkben. Hogy annyi vizzály és széthúzás után egyek legyünk megint és egységünkben erősek, erős bástyái a magyar nemzeti szellemnek, itt az északi végeken, tényezői a jövő nagy nemzeti munkának és majdan részesei a kivívott nemzeti dicsőségnek. Ezzel a hő óhajtással és mély hálával szívemben, emelem poharamat Sáros vármegye közönségére!

BESZÉD SUB AUSPICIIIS REGIS DOCTORI FÖLAVATÁSON.*

— 1904. április 10. —

Ő császári és apostoli királyi Felseége, legkegyelmesebb Urunk engem méltóztatott megbízni, hogy a mai ünnepélyes doctor-avatás alkalmából legmagasabb személyének képviselőjében eljárjak.

Ő felségének e kegyét hódolatteljes hálával fogadván, annál nagyobb örömmel jelentem meg ezen az ünnepélyen, mert a mai királyi auspiciumok alatt végbe-menő négyszeres doctor-avatás iskolaügyünk történetében szinte példátlanul áll s a tehetséget és szorgalmat méltató és egyúttal további nemes munkára serkentő uralkodói kegynek egy minden eddigit túlragyogó sugarát veti Alma Materünk tisztos homlokára.

Önöket a királyi kitüntetés életpályájuknak már azon a pontján éri, melyen tanulmányaikat az élet küzdelmei, a tudományok csarnokát az élet nagy iskolája váltja föl, s ezért méltó szerencsekívánatok kísérik önöket eddigi tanáraik, pályatársaik, hozzátartozóik részéről. Nemes versenyre keltek egymással, melyben a gondviselés úgy akarta, hogy mindnyájan győztesekké

*) A budapesti tudomány-egyetemen.

lettek, mert az, a ki nemzetünknek nemesak uralkodója, de valódi atyja, nem akart külömbséget tenni érdemes voltuk között s az egyforma érdem tényében összefoglalva fényes történeti nevet, a haza körüli szolgálatok nemes hagyományát és azt a buzgó törekvést, mely a természettől ikertestvérekül rendelteket előmeneteliükben is egyenlőkké tette, — mind a négyüket részesítette elismerésének tündöklő emlékjelében.*)

De az elismerés jele, az adományozó dicső nevének betűjét viselő drágaköves gyűrű, annál a jelképes értelemnél fogva, melyet a közfelfogás a gyűrű fogalmával köt össze, a hűség fogadalmának s az abból eredő magasztos köteleességeknek is kifejezőjévé és zálogává lesz. Az fölbonthatatlan frigyet köt egész jövőjükre személyeik és munkásságuk s a király, a tudomány és igazság és a haza szolgálata közt.

Legyen hálás hűségök a királyhoz, a koronához, melynek buzdító kegyében oly ifjan részesültek, táplálója, megerősítője minden emberi és honfiúi erényöknek. Legyen hűségök a tudományhoz elválaszthatatlan az igazság hű szolgálatától; mint jogászok használják a tudomány világító fáklyáját az igazság fölkeresésére, használják a tudomány fényes fegyverzetét az igazság védelmére, de sohase küzdelemre az ellen, a mit lelkiismeretökben és meggyőződésükben igaznak ismernek föl.

És legyen végül ez a gyűrű záloga törhetetlen hűségöknek a hazához és a haza szolgálatához; mert a hazát mindnyájunknak, bármely hivatás terén működünk, szolgálunk kell, szolgálunk gondolataink, érzelmeink

*) A királyi gyűrűvel kitüntetettek gróf *Khuen-Héderváry Sándor*, ifj. *Márfy Ede*, továbbá *Tóth Károly* és *Lajos* (ikertestvérek), doctorok voltak.

és tetteink legjavával; a hazát híven és odaadóan szeretnünk kell nemcsak akkor, a mikor jótéteményeiben réközös reményeinkben. Hogy annyi vizzály és széthúzás szesülünk, a mikor közéletének áramlata a magasba emel, a mikor jóléte és virágzása a mi jólétünk és boldogságunknak is legerősebb támasza; a hazát szeretnünk kell akkor is, ha félreismer és mellőz, akkor is, ha földjén a sors üldözöttei vagyunk, akkor is és akkor leginkább, ha magára a hazára súlyosan nehezedik rá a sors keze.

Mint e négyes hűség fogadalmának jelvényét és egész életpályájuk féltő gonddal őrzendő kincsét nyujtom át önöknek Felséges urunk emlékadományát.

V.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

A NYILVÁNOS FELOLVASÁSOKRÓL ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLETEKRŐL.

— Felolvastatott az Írók és Művészek Társasága 1883. évi
február hó 28-án tartott értekezletén. —

Egy általános jelensége az újabb kornak, hogy benne a közművelődés mindinkább demokratikus, szabad és általános fejlődési irányokat vesz; a multhoz hasonlítva, aránytalanul nagyobb a művelődés munkájának az a része, a melyet már nem az iskola, hanem a társadalom hajt végre; mai nap az iskola — még a legfelsőbb is — nem ad többé úgy, mint régente adhattott, kész műveltséget, hanem az embernek — minden hivatási körben — mondhatni egész élete folytonos tanulmány. Ez a tanulmány két irányú; az egyiket maga a hivatás, az életpálya igényli; ugyanis a viszonyok fejlettsége, a nagyobb műveltség és általa fokozódott igények, az élénk verseny minden hivatási körben szükségessé teszik, hogy az, a ki a maga pályáján nemcsak becsülettel megállni, hanem haladni is akar, folytonos munka, tanulmány által nyervekezzék lépést tartani a minden téren mutatkozó vívmányokkal, haladással. A művelődés másik iránya sokkal általánosabb,

ennek a hivatással semmi köze, éppen ellenkezője a hivatásszerű képzésnek; és ez az az irány, a melylyel ma foglalkoznom kell; ez az, a miről egy ünnepeelt nemzetgazda azt a találó megjegyzést tette, hogy az bizonyos visszaesést jelez a munkafelosztás elvétől.

Ugyanis, mentül inkább specializálódnak s mentül belterjesebben műveltetnek az egyes életirányok, az egyes hivatási szakok, s mentül inkább érvényesül ezáltal úgy a physikai mint a szellemi munka körében a munkafelosztás elve, annál inkább fenyeget a munkafelosztás túlhajtásának a veszélye is: a merev egyoldalúság, az egyes erők és hajlamoknak a többiek rovására való kifejllesztése, és ebből eredőleg bizonyos disharmonia, a mely könnyen nemcsak a testnek, hanem a szellemnek is elsatnyulására vezet.

Itt tehát a hivatás követelményével szembe kell lépnie általános, közös emberi természetünk követelményének; azzal a haszonnal, a melyet az egyes ember a társadalomnak hajt munkája által, egyensúlyba kell hozni azt a jólétet is, a melyet ő a maga részére mint a társadalom tagja megkövetelhet. Ezért kell a mai kor munkásának — akár physikai, akár szellemi téren dolgozik — a maga szabad idejét, a melyet nélkülöznie nem szabad, nemcsak testi üdülésére használnia, hanem arra is, hogy megszerezze magának az általános műveltséget, az ő hivatási ismereteitől távol álló műveltség elemeit is, ezáltal helyreállítsa szellemi életének egyensúlyát, és azzá legyen, a minek lennie kell, tudniillik nemcsak a nagy munkagépezet egy eleme, hanem egyúttal ember is. És ezért a modern cultúrpolitikának súlyt kell fektetnie arra, hogy ne csak iskolákat állítson, de megteremtse s gyűjöltsa az általánosabb, sza-

badabb társadalmi művelődés tényezőit, bár e téren természetesen, sokkal inkább, mint a hivatási képzés terén kell a társadalomnak magának a munka oroszlánrészét végeznie.

Ez a feladat pedig nincs megoldva a munkás-iskolák létesítésével, a felnőttek oktatásával, a vasárnapi iskoláknak rendszeresítésével, bár ezek mindenesetre szintén fontos tényezői a társadalmi művelődésnek; ez a feladat kiterjed a társadalom felsőbb rétegeire is, mert mai nap a munkafelosztás általi egyoldalúság veszélye a társadalom minden rétegét s a munkamindenmemeit fenyegeti; és e mellett azt sem szabad feledni, hogy mindeközben, a művelt körökben is, van elég hézag, a melyet az iskolai képzés hagyott hátra s a melyet később az életnek kell betöltenie és e körök is szemben állnak a szellemi élet rohamos haladásával, a melytől vajmi könnyen elmarad az ember és a melylyel, ha csupán saját szorgalmunkra, érdeklődésünkre, utánjárásunkra vagyunk utalva, csak nagyon kedvező körülmények között leszünk képesek lépést tartani.

Még nemrég volt, a mikor a képtárakat, művészeti és tudományos gyűjteményeket, a középítményeket, emlékeket, magát a művészet pártolását is olyan fényűzési cikknek tekintették, a melylyel hatalmas fejedelmek vagy gazdag nemzetek hízelegnek a saját hiúságuknak s nem fogták föl azoknak képző, művelő erejét az egész társadalomra nézve. A mi e téren az újabb időig oly módon történt, hogy annak a társadalom csakugyan hasznát látta, az mind csak mintegy véletlen, öntudatlan megközelítése volt e czélnek, a mellékeset tartották szem előtt és melesleg elérték a lényegét is. Újabban azonban a társadalmi művelődés tényezői kez-

denek beilleszkedni a culturpolitika organismusába; a nyilvános könyvtárak fontosságát századunkban mindinkább elismerik, a színházak befolyása az ízlés fejlődésére fölismerve lévén, megtörte azokat az előítéleteket és ama felszög megítélést, melyek azok méltatását előbb gátolták; kezd terjedni a hajlam azokat a műkincseket, melyeknek művelő erejében egyesek gyönyörködtek, mindinkább hozzáférhetőkké tenni a sokaság számára; állam és társadalom kezdenek versenyezni az irodalom és művészet előmozdításában, szaporodnak és kifejlődnek az állam által istápoltságos tudós társaságok és intézetek és megszületnek az újabb kornak legsajátosabb közművelődési tényezői: a népszerű nyilvános felolvasások és a közművelődési egyesületek.

A mi különösen az utóbbi kettőt, mint mai eszmecserénk tárgyát illeti, sem ezek történeti fejlődésének vázolásával, sem jelentőségük felől a szakirodalomban olvasható észrevételek felsorolásával — mint bizonynyal amúgy is ismeretes dolgokkal — nem akarom a tisztelt értekezlet becses figyelmét fárasztani, csupán egy német tudósnek, a hírneves Stein Lőrincznek fölőtte jellemző nyilatkozatát legyen szabad szó szerint idéznem.

Ő, a „közigazgatás tudományában“ rendkívüli fontosságot és nagy jövőt tulajdonít ez intézményeknek.

„In hohem Grade beachtenswerth ist das — mondja ő, — was in den geselligen Vereinen in der neuern Zeit vor sich geht. Fast allenthalben ist das Element der reinen Geselligkeit von der bildenden Aufgabe derselben durchdrungen. An dies Vereinswesen knüpfen sich die öffentlichen Vorträge aller Art, die trotz vieler verkehrter Versuche, dennoch von Jahr zu

Jahr ein wichtigeres Element der allgemeinen Bildung werden. Bisher zufällig und unorganisch, werden sie erst dann ihre ganze Bedeutung entfalten, wenn sie im Stande sein werden aus den Männern des öffentlichen Vortrages einen Stand zu machen, wie Tagespresse es aus den Publicisten gemacht hat, so dass es möglich sein wird in dem Vortrag einen Lebensberuf zu finden. Die Zeit wird kommen, wo Vorträge und Bibliotheken ein Ganzes bilden werden; es wird sich der in beiden im Keime liegende Process zu einem grossen Ganzen entfalten; es wird jeder Ort, jede Gemeinde, jeder Verein erst dann seiner Zeit zu entsprechen glauben, wenn er seine Bibliothek, seine Vorträge, sein geistiges Leben hat.“

Lássuk már most, hogy e téren mi történt eddigelé — először is — külföldön:

Csak a legjellemzőbb tényekre és jelenségekre szorítkozom.

Tudjuk, hogy Angolországban a felolvasások különös institutióvá fejlődtek; hosszabb idő óta léteznek ott csaknem minden városban úgynevezett irodalmi körök, összeköttetésben könyvtárakkal, melyek időről-időre felolvasásokat tartatnak hírneves személyek által. Így keletkezett Angliában egy külön osztály, a lecturek, kik nyáron át hat vagy tízenkét felolvasást készítenek s ezeket azután télen át különböző városokban adják elő, a hol nekik a vállalkozók bizonyos jövedelmet biztosítanak. Tudva van, hogy Dickens és Thackeray is tartottak ilyféle felolvasásokat, s pedig valóban remek dolgozataik láttak ily úton először napvilágot és mindketten legszebb írói diadalaikhoz számították azokat, melyeket a felolvasó-asztal mellett arattak. Voltak

azonban olyanok is, a kik kizárólag ebből éltek. Hazánkfiai, Kossuth és Pulszky szintén működtek egyidőben Angolországban e téren. Ugyanúgy a tudományos és irodalmi társulatok ülései is különös intézménynyé fejlődtek Londonban; télen át s tavasszal mindig más-más társulat tartja ülését, legnagyobb része Sommerset-houseban; a felolvasások mindig discussiókra adnak alkalmat, a discussio bevégeztével aztán behozzák a theát s kezdődik a fesztelen társalgás. A „South-Kensington museum“ — ez a legtökéletesebb iparművészeti múzeum — egyúttal felolvasások kiindulási és középontja; ezek a felolvasások különösen csak az ipar- és képzőművészet kérdéseire vonatkoznak; közönségüket maga a nép szolgáltatja, a kézművesek, gyármunkások, mindenki, a ki okulni, tanulni akar. A felolvasásokat rendesen tanárok és művészek tartják, de tarthatják a művelt társaságnak bármily állásu és foglalkozásu lelkesebb tagjai. Ilyen felolvasások egyébiránt nemcsak Dél-Kensingtonban, de szerteszét az országban, Anglia minden zügában tartatnak. Az angolok hozzá vannak szokva a nyilvános beszédhez, ők a világos, mindenki által megérthető, hol emelkedett, hol ismét kedélyesen házias előadásnak mesterei. Mihelyt valami üdvös célú, közhasznú vállalat megindul, azonnal közhírré teszik a nyilvános felolvasások útján, megmagyarázzák a nagy közönségnek; kevés művelt ember van Angolországban, a ki életében legalább egy-két nyilvános előadást vagy felolvasást nem tartott volna. A falusi birtokos irigylendő magányában a földművelőknek, sőt ifjú hölgyek is a környék szegény gyermekeinek tartanak felolvasásokat; ilyen népszerű alapon nyugszanak ott a vasárnapi iskolák is. A nyilvános értekezésnek és felolvasás-

nak szokása az angolok köz- és magánéletében meggyökerezve, hű szövetséges társa a népszerű nevelésnek és folytonos támogatója minden közhasznú ügynek.

Nem csekély elterjedésnek örvendenek a nyilvános felolvasások Franciaországban is. A vasárnapi és munkás-iskolák itt különösen ki vannak fejlesztve, mert a népoktatás fölötté hiányos eredményeivel szemben ezeknek élénk szükségét érezték; vasárnapokon s azon kívül a köznapok estéin, a gyárak bezárása után adnak ezekben oktatást az elemi iskolabeli minden s némely középiskolai tantárgyban; az ilyen tanfolyamokat legnagyobbbrészt társulatok létesítették, de fentartásukhoz a departement-ok s az állam is hozzájárulnak. Különösen nevezetes azonban e részben a párisi „Conservatoire des arts et métiers“, mely eredetileg ipari szerek gyűjteménye volt, s utóbb — a Kensington-muzeum mintájára — mindinkább népszerű tanfolyamokkal és kísérleti előadásokkal egybekötött iparmuzeummá szélesedett ki. 1819 óta esti ingyen tanfolyam van benne rendszeresítve a téli évszakra, főleg a mechanika, chemia és ipari oeconomia, de ezenkívül a természettan és természetrajz, földrajz és nemzetgazdaságtan tárgyaiból is; az 1862—3-iki télen e tanfolyamokra 176.829 hallgató volt beírva, a hallgatók legnagyobb contingensét iparosok, munkások szolgáltatják, de különböző osztályok s a legkülönbözőbb korok vannak köztük képviselve; az előadásokat, felolvasásokat — vagy mint Franciaországban nevezik — conference-okat a legjelesebb irodalmi és tudományos tekintélyek tartják, köztük a Sorbonne tanárai is működnek, az ily felolvasók rendszeren az államtól húznak tiszteletdíjat. Általán a conferencier-k — vagyis nyilvános felolvasók — működése

Franciaországban és Belgiumban nagyon kedvelt: Challemelle-Lacour, Gambetta barátja, később francia nagykövet és legújában külügyminiszter, száműzetésének ideje alatt Belgiumban ilyen felolvasásokból tartotta fenn magát. Ily népszerű felolvasások — mint rendszeres tanfolyamok, kivált a munkás-osztály számára, — Franciaország minden jelentékenyebb városában léteznek s ott is fontos tényezői a társadalmi közművelődésnek.

A nyilvános felolvasások el vannak terjedve Olaszországban is, különösen a költészeti tárgyúak; ismertetek a firenzei Dante-felolvasások, melyek a költő műveinek, életének, korának ismertetésére vonatkoznak; Boccaccio óta sokan tartottak ilyeneket, különösen újában Abbate Giulliani és mások.

Németországban szintén szerfölött pezsgő élettel találkozunk a társadalmi közművelődés e terén; hisz a német nemzet az, a mely irodalmának újabbkori fölvirulása óta a legtöbb írói kört és szövetséget, tudományos és irodalmi egyesületet hozta létre; a német nemzet az, a melynek Tieck, Holtey, Reutter, ezek a híres felolvasók, előadásait tartották, a mely annyi recitált bocsát ma is világgá, s a melynek hazánkban is ismeretes igen jelesen szerkesztett füzetes vállalatai, melyekben legnagyobbbrészt nyilvánosan felolvasott értekezések látnak napvilágot, a tudomány és socialis kérdések népszerű tárgyalására oly kedvező tért nyújtottak. Újában különösen évről-évre észlelhető Németországban a népszerű tudományos előadások iránti érdeklődés fokozódása és terjedése; első factor e téren a „Deutscher Verband von Vereinen für öffentliche Vorträge“, mely valóságos mintaképe annak az organismus-

nak, a melybe a közművelődést különösen felolvasások által munkáló egyesületek mindenütt egyesítendők volnának, ezt a tervezetet hat évvel ezelőtt Lotz Ödön (Coburgban) létesítette, s most ugyancsak az ő tapintatos vezetése alatt az egyesület már működésének hetedik évébe lépett; keletkezésekor csak hat egyletből alakult. Most már kilenevenöt közművelődési egyesület központi organumául szolgál; felolvasóinak sorában a leghírnevesebb írók, költők és tudósok neveivel találkozunk, köztük Brehm, Brentano, Büchner, Dahn, Franzos, Häckel, Kugler, Rittershaus, Roquette, Träger és mások. Az egyes egyletek egymással a legszorosabb és legsűrűbb közlekedésben állanak, a központi organum segítségével a legszegényebb vidéki egyesületekre nézve is lehetővé van téve, hogy felolvasókül kitűnő erőket nyerjenek meg; pedig az egyes egyletek évi tagdíja, melyet a központi egyesület pénztárába fizetnek, csak 15—20 марка közt váltakozik, tagjaik száma szerint. Ez a szövetséget összeköttetésbe lépett az ausztriai közművelődési egyesületekkel is, különösen a bécsi „Verein der Litteraturfreude“ című egylettel, a brünni, linczi, égeri, reichenbergi egyletekkel, bár ezek természetesen más állam kötelékébe tartozván, forma szerint mint tagok nem léphettek be a szövetségbe.

Egyébiránt a közművelődési egyletek s ezekből kifolyó nyilvános felolvasások intézménye iránti élénk érzéknek még más sajtóságos jelenségeit is látjuk Németországban.

Többek közt Palleske Emil közöl érdekes leírást, egy, észak-keleti Németországban, Essen közelében Ikten, Roskothén és Umstand apró községekben falusi parasztemberek által alakított olvasó-egyletről, mely

1859-ben Schiller születésének századik évfordulója napján egy falusi tanító kezdeményezésére folytan keletkezett s rendszeresen, minden szerda estéjén a községek közt egy emelkedett ponton fekvő „Meisenburg“ nevű egyszerű kis falusi vendéglőbe egyesíti a „Litterarischer Verein“ tagjait, kik aztán itt fölváltva, költeményeket, úgyszintén drámákat elosztott szerepekkel olvasnak föl; továbbá a felolvasásokat megbeszéljék, eszmecsere tárgyává teszik; a német recitator, a ki véletlenül jött rá erre a csöndes visszavonultságban működő irodalmi négygyűlésre, csodálattal beszéli el, mily derék felolvasásokat hallott a meisenburgi estélyen, s mennyire kifejlesztette ez az irodalmi foglalkozás az ottani népben a költészet, a hazai irodalom iránti érteket, nemes lelkesedést és jó ízlést, emeli általán műveltségét, a nélkül, hogy ez az irodalmi foglalkozás annak részeseiben legkisebb tudakosságot ébresztene vagy őket viruló gazdaságuk elhanyagolására indítaná.

Björnson hasonló értesítést ad a norvég paraszt-egyletekről, melyek körében nemzeti költőik műveit ismertetik egyes felolvasók, és mondják, hogy az erdélyi szászok között hasonló falusi négygyűlések alakultak.

A hozzánk legközelebb fekvő Bécs irodalmi és közművelődési egyesületei ismeretesek; a „Litterarischer Verein“ leginkább csak felolvasások rendezésére alakult; közreműködtek aztán e téren számos tudományos egyesületek; egyesületek rendezik ott a téli évszakban ama rendszeres hetenkénti népszerű felolvasások, melyek váltakozva terjednek ki az ismeretek minden ágára.

E rövid szemle után immár áttérek hazai viszonyaink vázolására.

A hazánkban — különösen a vidéken — működő közművelődési egyesületekre és az ezek által rendezett vagy ezek nélkül létrejött nyilvános, ismeretterjesztő felolvasásokra vonatkozó adatokat már körülbelül egy év óta gyűjtöm; ez az oka, hogy adataim a legutóbbi évre, tudniillik az 1882-dikire ki nem terjednek, hanem az azelőtti három évet, úgy mint 1879, 1880 és 1881-et ölelik föl. E téren — úgy tapasztaltam — nálunk majdnem minden statistika hiányzik; valóságos úttörésre kellett vállalkoznom, pedig azt hiszem, hogy nemzetünk szellemi életének nem csekély jelentőségű tényezőjéről van itt szó. Igaz, hogy egyrészt e téren a statistikai tanulmány és adatgyűjtés majdnem lehetetlenné is van téve: a hol állandó egyletek nem léteznek, ott úgyszólván minden támpont hiányzik, magam is csak városunkint, ismerőseim, képviselőtársaim, vidéki lapszerkesztők útján tudtam itt-ott célhoz jutni, sok jelentékeny helyről így sem szerezhettem adatokat. Az országos statistikai hivatal egyleti osztálya vezetőjének szíveségéből terjedelmes kimutatást kaptam az országban működő közművelődési egyesületek felől; de ez egyrészt nagyon régi, — a statistikai hivatal utolsó adatgyűjtése az 1878. év végéről való, tehát éppen az én gyűjtésemet megelőző idővel végződik, — másrészt pedig — a kezeim közt levő adatok tanúsága szerint — korántsem meríti ki az egész anyagot, bizonyosan az illető egyesületek ama nehézkessége és indolentiája miatt, a melylyel magamnak is küzdenem kellett.

A mi már most először is magát a fővárost illeti, itt természetesen valóságos embarras de richesse-el ál-

lunk szemközt. Magam is kezdettől fogva lemondtam arról a reményről, hogy mindazt, a mi Budapesten a közművelődés terén az egyesületek és nyilvános felolvasások által az utóbbi három év alatt történt, számadatokba foglaljam össze. Néhol még maguk az egyesületek — például az egyes városrészek körei, casinói — sem visznek valami rendszeres jegyzőkönyvet a felolvasások felől; azután még mennyi az oly felolvasás, mely mint önálló vállalat, egyesülettel való kapcsolat nélkül tartatik, s a melyet itt a fővárosban — már éppen nagy számuk miatt — lehetetlen úgy nyilvántartani, mint egy vidéki kis városban, hol az ilyesmi a ritkaságok közé tartozik.

A Tudományos Akadémiára, Kisfaludy-Társaságra, Petőfi-Társaságra, a Történelmi és Régészeti Társulatokra, a Földrajzi és Földtani Társulatokra, Természettudományi Társulatra, Jogászegyletre, az Írók és Művészek Körére, a Gazdakörre, s mind a számtalan különböző, szorosan vett tudományos és irodalmi társulatokra vagy szakegyesületekre ki sem terjeszkedem, mert ezeknek működése első sorban nem abból a szempontból veendő figyelembe, a mely bennünket most vezérel, hanem a tudományos és irodalmi élet vagy egyes hivatási szakok körében tár föl fontos mozzanatok, avagy egyes, a közéletet mozgóató kérdések társas megbeszélésére vonatkozik.

A tulajdonképpeni népszerű nyilvános felolvasásokra nézve, mint konkrét számokba foglalható adatokat, ki kell emelnem, hogy az iparosok körében a szakosztályokon kívül az Országos Iparegyesület, a Fővárosi Iparoskör és a Népoktatási Kör által együttesen rendezett ismeretterjesztő népszerű felolvasások száma 1879-

ben tíz, 1880-ban 19, 1881-ben husz volt; ezeknek a felolvasásoknak célja első sorban az iparos- és munkásosztály művelése, de az utolsó évi jelentés sajnálattal emeli ki, hogy ez az osztály a megjelenő nagy közönségben aránylag csekély számmal van képviselve, s hogy a szakszerűbb ipari tárgyú felolvasások kevésbé látogatottak, mint az általánosabb érdeűek. A Kereskedő Ifjak Társulatában szintén a lehető legnagyobb nyilvánosság mellett tartatnak télenként felolvasások, és pedig: 1879-ben husz, 1880-ban tizenegy és 1881-ben huszonegy, legnagyobb részt a közönséget általán érdeklő, néha szakszerű, néha szépirodalmi tárgyokról. Buzgó tevékenységet fejt ki az 1874-ben különösen e célra alakult „Budapesti népszerű felolvasásokat rendező társulat“, mely a Budai Kör helyiségében a téli hónapok alatt hetenként rendez ily estélyeket; ebben a körben az 1879. évben 18, az 1880. évben 12, az 1881. évben 15 ily nyilvános felolvasás tartatott, az egy este gyakran tartott két-három értekezést egynek számítva; ezeknek az értekezéseknek körülbelül egyharmadát s inkább az előbbi években német nyelven tartották, a többi mind magyar volt.

Tudjuk továbbá, hogy a Nőképző-Egylet is rendez felolvasási cychusokat, hogy a földrajzi társaság időről-időre külföldi, nevezetesen német tudósokat hívott meg tudományos felolvasások tartása végett; működtek Budapesten conferencier-k is: Rogeard, Saissy s mások.

Ezen kívül tudvalevőleg az egyes városrészek társalgó-egyleteiben is tartanak időnkint a nagy közönség számára érdekes és látogatott felolvasásokat; úgyszintén az angol és francia clubban angol és francia nyelvű előadási estélyeket.

A vidékre vonatkozó részletes adataimat, melyek a tartott felolvasások évenkénti számára, nyelvére és a fennálló közművelődési egyletekre vonatkoznak, talán lesz még alkalmam nyilvánosságra hozni, előadásomnak ennek a keretében azokat föl nem sorolhatom; csak egy rövid sommázatot leszek bátor közölni.

Eltekintve Kassától, H.-M.-Vásárhelytől és Jászberénytől, mely városokról csak annyit tudok, hogy bennök nagyobb számu felolvasások tartattak, de kimerítő és biztos számadatokat nem szerezhettem, a következő 38 városban, úgy mint Kolozsvárott, Pozsonyban, Szegeden, Temesváron, Maros-Vásárhelyen, Nagy-Szebenben, Brassón, Ujvidéken, Eperjesen, Sepsi-Szt.-Györgyön, Szombathelyen, Békés-Csabán, Veszprémben, Lőcsén, Trencsénben, Ungváron, Körmöczbányán, Egerben, Kalocsán, Miskolczon, Pápán, Szolnokon, Zsolnán, Szepes-Iglón, Nagy-Károlyban, Baján, Abrudbányán, Verseczen, B.-Gyulán, Szarvason, Beszterczebányán, Gölniczbányán, Turócz-Szt.-Mártonban, Késmárkon, Medgyesen, Pancsován, Segesváron és Dettán rendeztek 1879-ben 206, 1880-ban 220 és 1881-ben 229, összesen e három év alatt 655 nyilvános felolvasást; ezek közül 508 tartatott magyar nyelven és 147 más, nevezetesen német, román és szerb nyelven. A mondott 38 város közül 19-ben léteznek oly közművelődési egyesületek, melyek felolvasások rendezésével tényleg foglalkoznak.

Ezekon kívül értesüléseim szerint több helyen léteznek oly egyletek, melyeknek alapszabályaik szerint felolvasásokat kellene rendezniök, de e téren eddig nem működtek és a következő tíz városban, úgymint: Beregszászon, Komáromban, Nagy-Kikindán, Liptó-Szt.-Miklóson, Munkácsen, Nyitrán, Nagy-Szombatban,

Szász-Sebesen, Kőszegen és Bártfán felolvasások a fölvetett három év alatt egyáltalán nem tartattak.

Nagyon sajnálom, hogy éppen a legtöbb tősgyökeres magyar városból nem tudtam megbízható adatokra szert tenni; s általán például Debreczenből, hol orvosgyógyszerész-egylet, Nagyváradról, hol régészeti, történeti és természettudományi egylet, Sopronból, hol történeti és művészeti egylet, továbbá irodalmi kör, Szekesfehérvárról, hol Vörösmarty-kör című közművelődési egyesület, Nagybányáról, hol természettudományi kör áll fenn, továbbá Aradról, Pécsről, Szabadkáról és Vácról utánajárássom és megkeresésem daczára adatokat kapnom mindez ideig nem sikerült.

Az ebben a sommázatban közölt s még inkább a részletes adatok alapján, nézetem szerint a következő tényeket lehet constatálni.

Először is el lehet mondani, hogy Magyarországon a közművelődés munkájának az a része, melyet Európaszerte legnagyobbrészt társadalmi egyletek teljesítenek s melynek egyik legkedveltebb s legezélszerűbb formája a nyilvános népszerű felolvasások tartása, aránylag szépen előhaladt, tért foglalt, növekvőben van, lassan-lassan szerveesebb és rendszeresebb alakot ölt, néhol meglepő sikert mutat föl és megnyugvással constatálhatjuk azt is, s azt hiszem a számításba vett városok adatainak hozzávonása, úgyszintén a főváros adatainak számokba szedése csak megerősitené azt az állítást, hogy a közművelődésnek ezen a téren is a magyar elem és magyar nyelv most már teljesen elfoglalta azt a domináló állást, mely megilleti s mely kétszeres jelentőséggel bír éppen itt, a mennyiben tudjuk, hogy a felnőtt nemzedék s különösen a nők közt a nemzeti nyelv és a

nemzeti irodalom terjesztésének ez leghathatósabb és legbiztosabb módja.

Tapasztalható továbbá, hogy a vidéki közművelődési egyletek helyenkint fölismerték már annak szükségét is, hogy saját életök és működésük élénkítésére és hatályosabbá tételére szükséges időnkint az ország központjából országosan ismeretes szakerők és kitiünőségek közreműködését is igénybe venniök. Több jelentősebb vidéki városban felolvasásokkal már irodalmunknak a központban működő jelesei is fölléptek; valamint nem kevésbé járulnak hozzá a vidék és központ közötti szellemi kapcsolat ily úton való megszilárdításához a különböző országos egyesületek vándorgyűlései, melyek mindannyiszor fontos mozzanatot jeleznek annak a helynek, hol megtartattak culturális életében és törekvéseiben is.

De másrészt az a körülmény, hogy éppen oly városok egynémelyikében, melyek lélekszámra s culturalis jelentőségre az elsőbbek között sorakoznak, a közművelődés ama tényezői és mozzanatai, melyek értekezésem tárgyául szolgálnak, még teljesen hiányoznak, vagy csak elvétve s esetlegesen fordulnak elő, hogy a részben sok kisebb város megelőzi és fölülmúlja a nagyobbakat, hogy sok helyen megalakították az egyletet, de az csakhamar vagy egészen megszűnt, vagy életjelt nem ad, hogy e téren az egyesületi tevékenység a legtöbb esetben oly megfoghatatlan zárkózás és elszigeteltség mellett megy végbe, miszerint az illető egyletek nemcsak hogy a szellemi érintkezést más hasonló egyesületekkel s a központtal nem keresik, de szinte megközelíthetlenné és — a mint alkalmam volt meggyőződni — az ily egyesületek által fentartott vidéki lapok, kiadott évkönyvek,

gyűjtemények, almanachok, évi jelentések még csak a Nemzeti Múzeum könyvtárában sem találhatók föl; hogy végül ott is, hol a társadalmi közművelődés szervezkedett, e szervezet rendszerint abban a hibában szenved, hogy a helyett, hogy egy kis város amúgy is csekély számú szellemi erőit közös célra egyesítené, azokat a sok különböző, bár lényegileg rokonzélú apró egyesület alakítása által szétforgácsolja s kölcsönösen paralysálja, — ezek a jelenségek, melyeket mindenki ismer, a ki a vidék társadalmi és kulturális életébe belepillantott, eléggé tanusítják, hogy e téren még nagyon sok a teendő; és én nem habozom hozzátenni, hogy ezeket a teendőket mielőbb teljesíteni kell. Az pedig világos előtttem, hogy e hiányok pótlása, a magyar nyelvű és magyar szellemű társadalmi közművelődés emelése, terjesztése s különösen a vidék szellemi életének is fejlesztése, adott viszonyaink közt sikeresen csak a főváros irodalmi köreinek jóakaró közreműködésétől, segélyétől, támogatásától várható.

Nézetem szerint a szellemi cultura előrehaladása és fejlődése nálunk Magyarországon a legújabb korban egy mindenekfölött jellemző s figyelmet érdemlő jelenséget mutat föl, a melyet, fájdalom, inkább árny- mint fényoldalnak kell tekintenünk; ez az, hogy minálunk a szellemi élet oly mértékben van centralisálva a fővárosban, mint talán a világ egy más országában sem és hogy abból folyólag aránytalan a különbség a főváros, a központ és az ország összes többi részeinek szellemi kulturája között.

Kisértsük meg a hírlapirodalmat, a könyvirodalmat a keletkezési helyek szerint összeállítani, nézzünk utána, hogy nevesebb, jelentősebb íróink, tudósaink

hol s mily számmal tartózkodnak, vegyük figyelembe a szellemi élet lüktetését akár gyorsaság, akár belterjeség, erő és hatás tekintetében, állítsuk egy elfutó képben szemeink elé azt, a mit például ez utóbbi év alatt a főváros producált és ezzel tegyük szembe azután mindazt, a mivel a nemzet ez egy évi szellemi munkájához az ország összes többi részei, helyei járultak és lehetetlen, hogy szemünkbe ne tűnjék a kiáltó különbség, hogy föl ne tűnjék, s föltünésével gondolkozóba ne ejtsen az a tény, hogy minálunk országszerte hiányzik nem csak több, de hiányzik még csak egy oly szellemi központ is, a mely, mint akármely téren és irányban egyenrangú, a főváros mellé állítható volna.

Sok oka van ennek a jelenségnek; az egyik és főök kétségkívül ugyanaz, a mi Budapestet politikailag, gazdaságilag, forgalmilag és társadalmilag is alkotmányunk helyreállítása óta oly elérhetetlen magasba helyezte összes többi városaink fölé: magának a nemzetnek önérzetes és áldozatkész törekvése, hogy visszanyert államiságának teremtsen egy látható, egy a világ előtt tündöklő külső kifejezést: nagy, szép, gazdag, büszke és mindezek mellett magyar fővárosában. Az ilyképp tervszerűen fogantatba vett politikai concentratio, melyet az állami és nemzeti egység megszilárdítására való tekintet is igazolt, természetsszerűleg maga után vonta a társadalmi is, s ezt követte a szellemi cultura összpontosulása. Egy másik ok az, hogy szellemi kulturánk, mióta két, soká megvont lételemét, szabadságát és nemzetiségét visszanyerte, mint némely gyorsan növény, csak magasságba nőtt, a nélkül, hogy terebélyessé vált volna. A rohamos fejlődés azon az egy ponton, hol az egyes elemek kölcsönhatása legsűrűbb és legszorosabb volt,

egész hatályát kifejtette, a többi pontokon szükségképp visszamaradásnak kellett mutatkoznia. Nem a vidék stagnált, hanem a főváros haladott oly rohamosan, hogy a vidék nem bírt nyomában maradni. Egy harmadik ok bizonyos téves fölfogásban keresendő, mely általánosan el van terjedve; mi fővárosiak hajlandó vagyunk mindent a mi fővárosi, országosnak tekinteni, s mindent a mi vidéki, bizonyos kétkedő bizalmatlansággal, ha nem éppen kicsinyléssel, vagy gúnnyal fogadni. Nem egészen igazolatlan ez, mert hiszen kifejtettem, hogy mily végtelen nagy csakugyan a különbség, de tény, hogy e különbség szemléletében, méltatásában a főváros s különösen a fővárosi sajtó, néha még túlmegy a valóság mértékén, mert nem ismerik a vidéket és nem is igen igyekeznek megismerni azt; e fölfogás reflectora természetesen még hatványozza azt a fényt, melylyel a főváros, mint szellemi központ, a vidék föl-fölcsillámló szellemi tüzeit elhomályosítja. Ez aztán szükségképp elveszi a vidék önbizalmát, mely a siker reményével végképp elveszti azt a vágyat is, hogy a szellemi cultura terén a fővárossal versenyezzen.

Egyébiránt fölösleges az okokat tovább kutatnunk; vegyük a tényt a hogy van, és kérdjük, hogy egy nemzet szellemi haladására nézve kedvező-e, ha egyetlen óriási szellemi központja van, mely a szellemi erők minden többi csoportosulásait maga mellett eltörpíti, hogy ne mondjuk: elnyomja? Bizonyynyal nem; ezesak nemzeteti cultura mélységének, belterjességének, sokoldalúságának rovására történhetik; már csak azért is, mert egy zajos nagy város a cultura minden ágának nem lehet termőtalaja; a szellemi élet tehát egyoldalúvá válhatik ezáltal, a fölmerülő félszepségek és tévírányok könnyeb-

ben hatalmasodnak el és nehezebben igazíthatók meg, az egész szellemi élet fölületesebb, kevésbé élénk és üde, túltengést mutathat föl egyes irányokban s a mellett mégis fölhasználatlanul hagy sok erőt. Ezen tehát változtatni kell; emelni kell a vidék szellemi életének niveauját, új központokat kell teremteni neki s fejlődésének, haladásának irányt, táplálékot, lökést kell adni.

Én azt hiszem, hogy e feladat, jelentékeny részben éppen azok által az eszközök által oldható meg, a melyeket ma itt szóba hoztam, t. i. a közművelődési egyesületek és nyilvános népszerű előadások által, az első mint szervezkedési, a másik mint működési forma, a jelenkor mindinkább meggyökerező felfogása és az előhaladottabb külföld oktató példája szerint, különösen alkalmas arra, hogy egyfelől a valamely helyen meglevő szellemi erőket közös célra egyesítve, ezáltal hatványozza, képezze és értékesítse, másfelől pedig, hogy a szellemi haladás, az új eszmék és vívmányok hatását terjeszsze, iránta a fogékonyságot mindig ébren tartsa. Mindkét úton élénkül és gazdagodik valamely hely vagy vidék szellemi élete, élénkülhet és gazdagodhatik annyira, hogy képes önmagának is egy némileg önálló és sajátos központot alkotni s nem lesz többé egyedül adózója, kiegészítő területe egyetlen nagy központnak.

De hát, azt mondhatják, ha a vidék nem emelkedik ennek a szükségletnek fölismerésére és nem igyekszik magán segíteni, hogyan segítsünk mi rajta? Segíthetünk! még pedig — mint már is kifejeztem nézetemet — csakis innen a központból lehet segíteni a bajon. Egyrészt az általánosan észlelhető és az előbbieken vázolt hibák és folszedségek megigazítására törekedhetünk innen a köz-

pontból tanácsadólag, útmutatólag, a sajtó útján, társadalmi úton; másrészt sűrűbben és hathatósabban kell gyámolítanunk a vidék szellemi factorait a maguk helyi működésében; annak a nagy bőségnek, a melylyel a szellemi élet terén a főváros a vidékkel szemben dicselkedhetik, nem csak vonzóerejét kell kifejlesztenünk és kihasználnunk, a mi végre oda vezetne, hogy a vidék szellemi tényezőiből épp a legjóravalóbbakat lassankint idevonjuk s ez által a központot még inkább gyarapítjuk, a peripheriát pedig még inkább gyengítsük, de igyekeznünk kell a fővárosban dúsan liktető szellemi életet hatályosabb módon és egyenesebb úton árasztani ki a vidékre s ez által termékenyíteni meg a vidék culturájának talaját.

Nem lehet mondani, hogy erre nézve a fogékony-ság a vidéken hiányzanék; az országos társulatok vándorgyűlései, vagy egyes fölolvások, írók látogatásai eléggé tanúsítják az ellenkezőt; a ki jelen volt ily alkal-maknál, tapasztalhatta, láthatta, mily háládatos közön-sége a fővárosiaknak a vidék, mily áhítattal lesi a hozzá leránduló nagynevű férfiak minden szavát, mennyire ünnepli őket, mily nimbus veszi körül az ő szemeiben az irodalom, a tudomány legszerényebb napszámosát is, ha az a fővárosból jön a vidékre s kiváltképpen, ha ott valamely nagy érdemű országos irodalmi társulat tagja-ként jelenik meg s e társulat hírnevének, méltóságának piedestáljára helyezkedhetik. Valóban ezt észlelve, meg kell győződünk róla, hogy itt az üdvös, a gyümölcsöző hatásnak még egy egész kiaknázatlan bányája áll előttünk, mely a midőn némely megbocsátható emberi gyön-geséget is értékesít nemes czélra, annál biztosabban, annál hamarabb jut sikerhez.

Nem én vagyok az első, a ki azt hangoztatom, hogy a központ és vidék közti szellemi kapcsolat megerősítésére, a vidék szellemi életének élénkítésére s végfolyamatban irodalmunk terjesztésére és megismertetésére, a központban működő társulatokat és írókat a vidék egyes helyeire kell levinnünk s ott közvetlen, élőszóval működtetnünk. Tudvalevő, hogy a Petőfi-Társaság 1881. évi december 29-én tartott havi ülésében elhatározta, hogy a vidéken is felolvasásokat fog rendezni, és tudjuk, hogy annak folytán a múlt évben le is rándult a társulat Debreczenbe, hol első vidéki felolvasó ülését nagy sikerrel és nagy érdeklődés közt tartotta meg; annak a meggyőződésnek adott e tény kifejezést, hogy — a mint a titkári jelentésben mondatott — „valamint egészséges test csak az összes szervezet egyöntetű működése mellett képzelhető, úgy szellemi törekvéseink is csak akkor vezethetnek igazi és tartós eredményre, ha azokban a nagy nemzettestnek minden egyes tagja osztozik.“

De ez a kirándulás is, daczára fényes sikerének, csak azt bizonyíthatta, a mit a különböző tudományos társulatok vándorgyűléseinek szemlélői rég tapasztalhattak, hogy a míg a főváros irodalmi köreinek szereplése a vidéken egyedül ily ünnepélyes mezben, ily nagy keretben nagy társaságban és — *sit venia verbo* — ily nagy parádéval megy végbe, addig az ilyen föllépések lehetnek egyes emlékezetes mozzanatai culturaléletünknek, de soha nem válhatnak az állandó közlekedés olyan megszokott eszközeivé, melyek segítségével lehetséges a főváros dús irodalmi erőforrásait mintegy beoltani a vidék culturalis életébe.

Nemzeti hibánk nekünk magyaroknak, — megvallom, tetszetős, szeretetreméltó hibánk, — hogy módfo-

lött szeretjük a tüntetést és a parádét; vétket vélnénk elkövetni, ha valamely csak némileg jelentős eseményt elszalasztanánk a nélkül, hogy annak egész lefolyását a megszokott taraczklovésekkel, pohárcsengéssel és zene-szóval nem kísérnők; áll ez ránk fővárosiakra nézve is, és áll még fokozottabb mérvben a vidékre. Így aztán természetesen a sok parádé zajában alig jut idő a munkára, s szinte elvész benne az a komoly jelentőség, mely-lyel az ily eseményeknek bírniok kellene. De van ennek a szokásnak még egy más, messzehatóbb következménye is. Utóvégre is — mi türés-tagadás benne — szegény nép vagyunk, az ilyen ünnepélyességek, tömeges látogatások, lakomák, elszállásolások költséggel is járnak; egyik város sem akarja magát a másik által elhomályo-sítani, s ezért azután vagy egészen lemond arról az örömről, hogy részesévé legyen egy oly látogatásnak, melynek szellemi hatása talán éppen nagyon jó termő talajra találna benne, vagy kissé megsínyli a költséget s hosszú időre visszavonul a versenytől.

És ez éppen a bökkenő; helyezzünk egyszer minden súlyt a dolog komolyabb oldalára, kulturális jelen-tőségére, igyekezzünk mellőzni minden mellékes czifra-ságot és pompát, a mely, megengedem, hogy sokak sze-mében lehet fokozója az erkölcsi hatásnak, de utóvégre következményeiben mégis veszélyezteti magát a czélt. Értessük meg továbbá azokkal a derék vidéki vendéglá-tókkal, hogy a tudomány, a nemzeti eszmék, a haladás és cultura legszebb diadala az a csendes, de maradandó hatás, melyet bajnokai és zászlóvivői a kedélyekben és szellemekben fölkelteni tudtak, s hogy sokkal, de sokkal jobban teszik, ha azokat a filléreket, melyekkel egy elmuló perc ünnepélyességét fokozzák, áldozatképp

annak az irodalomnak oltárára tesszik le, a melynek hőseit oly sokan magasztalják és csodálják, de a melynek termékeit oly kevesen veszik meg.

Ha az által, hogy a főváros irodalmi köreinek közvetlen érintkezését a vidékkel egyszerűbbé tennők, lehetővé tennők, hogy az minden formaság és parádé mellőzésével sűrűn és sokfelé történhetnék, ha ez által egy az egészséges test vérkeringéséhez hasonló élénk közlekedést létesítenénk a központ és a vidék szellemi élete közt, akkor — meggyőződésem szerint — a társadalmi közművelődés terén észlelhető legtöbb bajok és hibák lassankint megszűnnének, akkor a vidék szellemi élete, a központból ki-kiszivárgó erőforrások segélyével pezsgőbb fejlődésnek indulna s alkothatna magának idővel erős központokat; akkor a fölmerülő új eszmék csakhamar a maguk közvetlenségében széthordva az ország különböző részeibe, mindenütt felkeltenék az eszmék productiv sűrűlódását, a vágyat: hatni, alkotni, javítani; akkor ezer meg ezer új, nem is ismert csatornák nyílnának meg irodalmunk terjesztésére, fölébredne a szunnyadozó érdeklődés, könnyebben volna megtörhető a szűkmarku közöny, könnyebben volna leküzdhető a távolabbi utakon mégis biztos célhoz jutó külföldi irodalom versenye és egész szellemi életünk új és éppen nem jelentéktelen lendületet nyerne.

En e cél elérésére, a máris létező vagy ezentúl alakulandó közművelődési egyesületeket vélném fölhasználandóknak, de úgy, hogy azok számára — hasonlóan az említett német szervezethez — egy központi organum alkottatnék a fővárosban, mely azok érintkezését közvetítené, azok működését nyilván tartaná s a közönséggel, a fővárosi sajtó útján, megismertetné, azok

sükségeiről értesülést szerezvén, kielégítésükről gondoskodnék, nevezetesen: az új irodalmi termékeket, vállalatokat megismertetné az egyletekkel, azoknak kívánságukhoz képest felolvasókat küldene s e végett egyfelől az egyletek bejelentéseit, kérelmeit elfogadná, másfelől az irodalmi téren működő társulatokat és egyéneket időnkinti vidéki felolvasások rendszeres megtartására nyerné meg, és végül éppen a nyilvános felolvasások népszerűsítése, elterjesztése, megkedveltetése által oda törekednék, hogy idővel minálunk is találhatók legyenek oly férfiak, kik magukat különösen erre képezve, ennek élve — az angol lecturer-ek, francia conferencier-ek és német felolvasók módjára — a tudomány vívmányait, a kor eszméit, de magát a szépirodalmat is a közművelődési egyesületek segítségével nyilvános, népszerű felolvasások útján, hivatásszerűleg ismertessék és terjesszék.

Ez az az eszme, ez az a terv, a melynek előterjesztésére azért voltam bátor ennek a tisztelt körnek szíves engedelmét és ennek a tisztelt értekezletnek becses figyelmét kikérni, mert meggyőződésem szerint a most vázolt tervezetnek közelebbi megbeszélése s esetleg ilyen vagy más alakban való megvalósítása leginkább e nagyérdemű egyesületből indulhat ki, mely a Magyarország irodalma terén működőket s az iránt érdeklődőket legnagyobb számmal egyesíti, s mely az irodalom minden ágait képviseli, és pedig képviseli azokat a társadalommal való szabad és fesztelen érintkezésükben s vegyülésükben, éppen a szabad egyesülés és szervezkedés ama népszerű terén, melyen én előadott tervezetemet is megvalósítandónak tartom.

A GENTRYRŐL.

— Megjelent a *Nemzet* 1884. évi szeptember hó 28., 29. s október hó 1. és 2-iki számaiban. —

I.

Feltűnő és sokszor commentált jelensége úgy politikai, mint társadalmi életünknek, hogy minálunk — bár hozzátehetjük, hogy nem *csak* minálunk, — mai nap nem csupán sokat emlegetik a társadalomnak azt az osztályát, melyet szokásszerűleg gentrynek neveznek, nemcsak gyakran és nyomatékosan hangoztatják azokat a tagadhatatlanul nagy érdemeiket, melyeket ez az osztály eddig szerzett, hivatását a jövőben s mindkettőből folyólag érdekei védelmének szükségességét, hanem magának ennek az osztálynak tagjai társadalmi és politikai viszonyaikban egyaránt mindinkább kezdik összetartozásukat és érdek-soldaritásukat befelé, különállásukat és különérdekeiket kifelé, demonstrálni s tettekben érvényesíteni. A gentry, melyet néhány évvel ezelőtt mint concret társadalmi fogalmat már alig ismertünk s mint társadalmi jelszót egyáltalán nem használtunk, ismét divatos és tág körökben népszerű schibboleth-té lett, a melyről ráismernek egymásra a rokonérzelműek,

a melyben bizonyos lappangó sympathiák és antipathiák nyernek tetszetős kifejezést, s a mely egy még csak homályos körvonalokban mozgó socialpolitikai irányzat minden nyilvánulásában mint signatura szokott szerepelni, a végből, hogy általa népszerűvé és jóhangzásúvá tétessenek oly politikai eszmék és tervek, a melyeket — a maga valójában fölismerve — a magyar közvélemény ma is visszautasítana.

Könnyen fölismerhetők az okok, melyek a magyar gentry e susceptibilitását és nyugtalanságát előidézték s közvetve az arra alapított tervszerű agitációnak is forrásául szolgáltak.

Az első egy általános koráramlatban rejlik, melyet épp úgy, mint a korszellem minden változásait, a kisebbeket és elmúlókat úgy mint a nagyokat és marandókat, sem elemeire bontani, sem kezdőokokra visszavezetni nem lehet. Keletkezett és megvan. Nyilvánul a szabadelvű tanok iránti kicsinylésben vagy gyűlöletben, a szabadelvű intézmények ellen emelt keserű vádokban, a nemzetiünk által évtizedeken át hagyományosan és öntudatos consequentiával követett politikai irány apránkénti elhagyásában, a particuláris felkezesi és osztályszellem mozgolódásában, mely a jogegyenlőségi, demokratikus és vallásszabadsági elvek keretét megbontani törekszik s melylyel karöltve jár a rokonszenv mindaz iránt, a mi azelőtt volt és amaz elvek által uralmából kiszorult s az ellenszenv minden iránt, a mit azok az elvek honosítottak meg. Mutatkozik rövidlátó és önző előretolásában mindenféle részleges és külön érdekeknek s közönyben a nagy nemzeti és állami érdekek iránt, mihelyt azok közvetlen, kézzelfogható anyagi hasznukkal ninesenek összekötve. Ma ez az áramlat még

csak a nemzetnek egy aránylag csekély részét ragadta meg egész erővel, de dermesztő érintése észlelhető majdnem az összes társadalmi rétegeken. Ez az érintés volt az első impulsus, a mely a mai gentry-politikának létet adott.

A második okot azok szolgáltatták, a kik — tudatosan vagy öntudatlanul, — épp úgy megtámadták az igazi társadalmi szabadság, a valódi demokratia érdekeit, mint ma az exclusiv gentry-politikusok, csakhogy ellenkező oldalról; a midőn félreismerve a történeti fejleményeket, túlbecsülve a demokratia erejét s bizonyos indokolatlan gyűlölettel eltelve azok iránt, a kik régente superioritást gyakoroltak a mai középosztály újabb elemei fölött, gyöngédtelen gúnynyal ostromozták a gentry oly fogyatkozásait, melyeket éppen a szabadelvű társadalmi átalakulás hozott felszínre, s ez által a köznemesség érzékenyebb és kevésbé belátó részének szemében compromittálták azt, a minek megnyerni kellett volna őket: a liberalismust és demokrátiát. Nem mondjuk, hogy ezek a megtámadások csak legkisebbjét is igazolnák azoknak a követeléseknek, a melyek mai nap a már egyszer fölízgatott gentry nevében a liberalizmus rovására formáltatnak; a szabad társadalomban a társadalmi elemek és osztályok kölcsönös kritikája is szabad; de rá kellett mutatnunk ama megtámadásokra, mint egy elkövetett politikai hibára, a mely — mint most látjuk — csak azok agitatójának talaját készítette elő, a kikkel a gentry jogosult vagy jogosulatlan ellenfelei legkevésbé érthetnek egyet.

De valljuk be, hogy magának az izgalomnak, nyugtalanságnak, sőt némileg az elégedetlenségnek a gentry részén van komolyabb oka is, tudniillik a társadalmi,

politikai és gazdasági tekintetben egyaránt mutatkozó válságos helyzet, a melyben magát a gentry az újabb nemzeti átalakulás óta találja s a melyet korántsem akarunk egyszerűen letagadni, hanem csak az általa indokoltatni szokott modern agitatio céltalanságát kívánjuk bebizonyítani, rámutatva egyuttal a válságból kivezető, de az agitatorok által szándékosan elhagyott, egyedül helyes útra.

A válság természete fölött sokkal többet beszéltek és írtak már s arra nézve a nézetek általán sokkal meg-egyezőbbek, semhogy megállapításánál soká kellene időznünk. Hármasszoros természete megfelel a gazdasági, társadalmi és politikai átalakulásnak, melyen nemzetünk az utóbbi évek alatt átmént s melyek mindegyike megváltoztatta a gentry helyzetét is és olyasmit vont el tőle, a melynek hiányát még eddig, az új viszonyok között egészen kipótolni nem tudta: a gazdasági átalakulás, — melynek következményeit legsűrűbben méltatták s melyekkel ezért e sorokban legkevésbé fogunk foglalkozni — megszüntette reá nézve a gazdálkodás azelőtti könnyű módját és oka lett, hogy mint osztály, gazdasági súlyából veszített; a politikai reformok eltörölték kiváltságos állását az alsóbb osztályokkal szemben s mindkét vesztesége természetesen leg alászállította társadalmi befolyását és tekintélyét.

Ily helyzetben a magyar gentry nagy része, — mint egyes elűzött embereknel is történni szokott — szívesen fogadta be azokat a tanokat, a melyek azt hirdették, hogy bajainak oka nem ő lévén, azoknak orvoslása sem indulhat ki tőle, hanem vagy vissza kell mindent vinni oda, a hol azelőtt volt, vagy az egyenlő jogokat és a szabad versenyt, — melyek pedig a gentry-

nek csak épp úgy szolgálnak, mint a többi osztályoknak — az ő érdekében, az ő előnyére, tehát a mások hátrányára, különféle korlátok közé kell szorítani; mely doctrinák indokolásaképpen természetesen sok szép dicsőeteket hallottunk a gentry nagy múltjáról és nemzetföntartó erejéről, melyeket teljes joggal hangoztathattunk mi, a kik a gentry életrevalóságában hiszünk és őt a bajok leküzdésére buzdítjuk, de a melyek furesán hangzanak azok ajkáról, a kik eget-földet tele jajveszkelnek a gentry nyomorúságos állapota felőli panaszokkal s elérkezettnek látják az időt, melyben nemzetünk e nevezetes osztálya hagyományos önállóságával és büszkeségével szakítva, mankóért és kegyelemkenyérért folyamodjék az államhoz.

Az ellenzék bizonyos elemeinek, melyek a politikai siker hosszú nélkülözése folytán erkölcsileg teljesen kicéheztek, éppen kapóra jött így a gentry helyzete és az annak megjavítását célzó kecsegtető tanok iránti fogékonysága; a maguk ügyévé tették a megindult agitatót, annak visszautasításából nem késtek vádat formálni a kormány „tehetetlen“ „terv, és eszme nélküli“ politikája ellen, sőt még olyan gyanúsításokkal is tetézték azt, mintha a kormány csak azért vonakodnék az exclusiv gentry-politikusok kiforratlan, sőt gyakran éretlen reformterveit azonnal megvalósítani, mert a szerintők szabadságunkból egyedül hasznot húzó más osztályok érdekeit akarja legyezni, mert azok zsoldjában áll. És valóban, a gentry politikai befolyásának és súlyának elveszte fölött töprenkedőket mi sem győzhetné meg annyira aggodalmaik túlzott volta felől, mint az a buzgalom és serénység, a melylyel az ellenzék egyik árnyalata éppen csak a gentryt megnyerni, abban győ-

keret verni, gyöngéinek hizelegni, hiúságát felkölteni, s borongó hangulatában maga iránt rokonszenvet ébresztetni törekszik.

És miután a mi nagy „nemzeti“ politikusaink, a kik mindig készek voltak a magyarnak a németiség elleni hamvadó antipathiáját szítogatni, valahányszor bevallottan vagy leplezve a közjogi alap ellen akarnak izgatni, vagy a nemzetet a francia szövetség kalandjaiba igyekeznek belekergetni, azért mégis mód nélkül tetszenek maguknak az antiliberalis német példák utánzásában, természetes, hogy a Németországban oly hatalmas agrárius- és Junkerpolitika mintái sem maradnak fölhasználatlanok, sőt inkább azok nyújtják a gentry-agitatorok egyik kedvencz fegyverét, a melynek használatát nagyon megkönnyíti a szerepek ama közössége, mely őket e téren az éppen általuk oly sokszor összeszidott osztrák szomszédaink mostani uralkodó pártjához köti.

Íme az okok egész sorozata, a melynek tulajdonítható, hogy a gentry nálunk a mai agitationalis értelemben napirendre került; lássuk már most, hogy állunk gentrynk valódi bajaival és hová vezetik őt azok a jó barátai, a kik oly sokszor s oly szívesen emlegetik a nevét?

II.

Mindenekelőtt constatólni akarjuk, — nem mintha ez mai napság bizonygatásra szorúlna, de mert tudjuk, hogy azok, kik mindig csak hizelegnek a gentrynek, e kijelentés hiányában őszinte szavunknak rossz akara-

tot tulajdonítanak, — örömmel constatáljuk, hogy a magyar gentry ma is birtokában van mindazoknak a tulajdonoknak és tehetségeknek, a melyek arra szükségesek, hogy nagy tradíciónak megfelelően s elismerjük, hogy e tradíciói, — melyeknek hirdetői nem egyes genealogiák, hanem az egész magyar történelem, — őt egyenesen a politikai és társadalmi vezérszerepre designálják ezentúl is, — a mennyiben tudniillik ily vezérszerepről szabad, modern társadalomban szólni lehet. A mi gentrynk fölfogta hivatását, a mikor a forradalom árját megelőzve, kiváltságos helyzetét önként feladta, ezáltal biztosítván magának ama nagy előnyt, hogy míg másutt a polczáról egy forradalom vihara által lesöpört nemesség mint legyőzött lépett át az új aerába, nálunk a gentry egy nagylelkű győztesnek nyombusával, erkölcsi s anyagi erejével foglalta el helyét az újon szervezett társadalomban. Helyét azóta nem vesztette el s csak tőle függ, hogy tovább is megtartsa, ha nem a múltba, de a jövőbe néz, nem mástól, de önmagától vár segélyt.

Azokat a bajokat, melyekre mint a gentry teljes hanyatlásának jeleire szoktak hivatkozni, a gentry elenségei úgy, mint túlságosan jó barátai, — az előbbieket azért, hogy élhetségtelenségét bizonyítsák, az utóbbiak azért, hogy támogató és fentartó politikát sürgessenek, — ismerjük mi is, s rámutattunk a válságra, mely azoknak részben okozója. De meggyőződésünk szerint az okok nagyjából másutt rejlenek, ugyanott, a hol a válság teljes leküzdésére is megtalálható az arcanum; és míg egyfelől távol állunk attól, hogy ama bajok generalizálása útján az egész gentry menthetetlen elpusztulására vonjunk következtetést, másfelől a részle-

ges bajokkal szemben is a leleplezetlen, bár nem mindig tetszetős őszinte beszédet tartjuk leghelyesebbnek, az oly beszédet, mely nem kényelmes mentségekkel s recriminációkkal üti el a dolgot, hanem rámutat a baj valódi okaira, s a gyökeres orvosszerre és megjelöli azokat a veszélyeket is, a melyek a kényelmesebbnek látszó orvoslás nyomában járnak.

Ezért nem ártalljuk bevallani, hogy a bajok legnagyobb része megelőzhető lett volna, s most a gentry barátainak nem volna okuk oly sok kipusztult vagy idegen kézbe került úrilak fölött szomorkodni, ha gentrynk összes tagjai, — úgy mint sokan közülök, — idejekorán belétalálták volna magukat az új gazdasági helyzetbe s a szerint rendezkedtek volna be és járnak vala el. Hanem hát sok igaz van abban, a mit egy kitünő fiatal publicistánk mond, hogy mi „egyszerre modernnek lettünk igényeinkben, de aviticusak maradtunk keresetünkben.“ Elmondták ezt már gentrynknek sokszor és sokan, de hiába, mikor ezzel szemben mindig megcsendülnek a syrénhangok, a melyek azt zengik, hogy úgy volt jól minden, a hogy volt s hogy ezentúl sem kell másképp tenni, csak az állam politikájának kell jobbra változnia, akkor majd új arithmeticát is fogunk kapni, a mely szerint az egyből levonva egyet, még mindig marad egy!

Nem akarunk e fájdalmas tárgynál időzni, csak kiemeljük, hogy a gazdálkodási slendrián, az idegenkedés a legtöbb productiv pályától, melyet gentlemanlike-nak el nem ismer az elfogultság, a takarékoság hiánya és az álszemérem, meg gyakran az a túlságos tartózkodás a kockázattól, mely voltaképpen semmi egyéb, mint indolentia s a mely jobban szereti a „ese-

kély, de biztos jövedelmet nyújtó“ hivataloskát az egyéni munka erélyétől és jelességétől függő keresetmódoznál: ezek okozói legtöbbször azoknak az elzülött existenciáknak a gentry körében, a melyek fölött annál kevésbbé szeretünk könnyedén vagy éppen gúnyosan napirendre térni, minél inkább méltányoljuk egészben a gentry tulajdonait és hivatását.

A mi áll a gentry bajainak főokára nézve a gazdasági téren, hogy tudniillik az új helyzetet idejekorán föl nem ismerte s annak erigentiáival nem számolt kellőleg, az áll politikai és társadalmi elmérgesedéséről is. Bármily hévvel hirdessék is az ellenkezőt, nekünk erős meggyőződésünk, hogy itt a hiba épp abban rejlik, hogy a gentry az önmaga által inaugurált új korszak demokratismusa iránt kezd elhidegülni, és állítjuk, hogy azok, a kik a gentry újabb szereplését mint egy örvendetes ujjáébredést és egy jobb kor előjelét üdvözik, csalódnak vagy ámitanak, mert mentül inkább fogja magát a magyar értelemben vett „gentry“ körülhatárolt osztálynak érezni, s mint olyat éreztetni, tehát mentül inkább tér el lefelé a demokratia követelményeitől, annál inkább veszélyezteti úgy társadalmi, mint politikai positióját.

Azt mondják: mit akartok a demokratia hangoztatásával? Arról már nálunk nem kell beszélni, az nálunk már nem elv, hanem tény, a mely törvényeinkben, intézményeinkben van megvalósítva. Tökéletesen igaz; de a mi a törvényekbe és intézményekbe életet önt, a mi által azok többé lesznek a holt betűnél, a mi által azok megvalósulnak, az a törvények és intézményekben letett elveknek megfelelő szellem; és ez a szellem, a demokratikus szellem, gentrynk körében az utolsó nagy social-

politikai reformok ideje óta bizonyosan nem emelkedett, de sőt a negyvenes vagy még a hatvanas évekkel is összehasonlítható, inkább hanyatlásnak látszik indulni.

Nem szeretnénk félreértetni; sem ez az állításunk, sem mindaz, a mit a gentryről mondunk, nem vonatkozik annak minden tagjára, de még csak azt sem akarjuk állítani, hogy azok többségére; de vonatkozik mindazokra, a kik mai nap a gentry nevében szeretnek beszélni, agitálni és politikát csinálni, a kik minduntalan ennek az osztálynak a nevét és érdekeit hordják ajkaikon s a kiknek tulajdonítható egyedül, ha mai nap a közvélemény mindinkább megszokja a gentry említésénél azokra gondolni, a kiknek ehhez az osztályhoz tartozásuk egész politikai és socialis gondolkodásuk sarkkövéül szolgál, nem azokra, a kik bármily álláspontot foglalnak el egyes társadalmi vagy állami kérdésekben, annak nyilvánításánál nem tolják minduntalan a gentryhez való tartozásukat előtérbe.

Szoktunk hivatkozni a magyar népjellemre, mely az arisztokrátiához hajlik és előszeretettel utalunk Angliára, a melynek egész társadalmi és politikai szervezetét arisztokratikus jellegűnek mondják. Mindkét ellenvetés tarthatatlan. A mi először is a népjellemét illeti, senki sem mondhatja, hogy pl. a 48-iki nagy átalakulás idegen doctrinák és külföldi példák szerint lett ránk erőszakolva; a nemzet közóhaja volt az, a nemzet szíve vérevel írta törvénykönyvébe azokat az elveket, a melyeken az új Magyarország fölépült, — pedig azok határozottan demokratikusak. Egyáltalán az erős és életrevaló népjellem a kor elutasíthatatlan követelményeivel szemben hajlékony és simulékony szokott lenni, csak

az elvénhedt nemzeté csontosodik meg annyira, hogy korszerű átalakulásra nem képes.

Hogy pedig az angol viszonyok példájáról mit kell tartanunk, azt Macaulay négy szóval a legtalálóbban mondta meg, úgy jellemézvén azokat, hogy az angol demokratia legaristokratikusabb, mert az angol arisztokratia legdemokratikusabb a világon. A viszonyok és a fölfogás teljes különbségét közöttünk és az angolok közt, s azt, hogy mennyire nem akarunk mi az arisztokratikusoknak mondott angoloktól tanulni, mutatja már maga a „gentry” szó, melyet mi tőlük kértünk kölesön, hogy az övéktől lényegesen eltérő értelemben használjuk. Míg ugyanis nálunk, rendszerint szigorúan megkülönböztetve csak a köznemességet értjük alatta, angol értelemben ez a szó annyit jelent, mint az egész művelt, vagyos és tekintélylyel bíró középosztály, a melyben bennfoglaltatnak a nagyobb földbirtokosok, a tudomány emberei, a jogászok, nagykereskedők, katonatisztek, papok stb. születésre való minden tekintet nélkül, csak gentlemannek kell az illetőnek lennie, innen a büszke közmondás, hogy a király valakit noblemané megtehet, *de gentlemanné nem!*

Egyáltalán Angliában az arisztokratia politikai intézmény, nem kaszt, nem osztály; hatalma a nép arisztokratikus hajlamaiban gyökerezik, semmi másban; a tulajdonképpeni születési nemesség rég megszűnt, a nemesség határait megjelölni nem is lehet; hogy a legnagyobb polgári egyenlőség mellett Anglia mégis a legnagyobb szociális egyenlőtlenség hazája, azt vagyoni, műveltségi és erkölcsi momentumok okozzák. Maga a gentry fölött álló s azzal együtt az arisztokrátiát alkotó nobility vagy peerage nem társadalmi osztály, hanem

inkább hivatal, a mágnási rang személyi, nem családi s csak korlátolt öröklési joggal száll tovább.

Világos tehát, hogy az összehasonlításnak minden alapja hiányzik, s ha mégis az angol mintára akarunk aristokratikusak lenni, akkor ám legyünk demokratikusak is angol értelemben; és ha gentrynknek egy nagy része a nem nemes osztályokat ma, midőn azok politikában és társadalomban tért foglalni kezdenek, kevésbbé jó szemmel nézi, mint akkor, mikor még csak az alkotmány sánczaiba való fölvételükről volt szó, ne keressen Angliában mintákat arra, hogyan rekeszsze el magát ez elől az invasio elől, mert arra ott, hol ez a processus évszázadok óta zavartalanul folyik, mintát nem is talál, de igyekezzék eltanulni az angol gentry ama tehetségét, a melylyel az a fölvett új elemeket assimilálni tudja.

III.

A haladási eszmék solidaritása hozza magával, hogy az egyikkel nem lehet szakítani, a nélkül, hogy valamennyivel összeütközésbe ne jönnénk. Ezért a mily mértékben szorult ki a gentry egy részéből az a demokratikus szellem, melynek intézményeink fejlődésében oly nagy feladat jutott, oly mértékben kaptak benne lábra a legkülönbözőbb antiliberalis irányzatok, úgy hogy mai nap már — sajnálattal bár, — be kell vallani, hogy a magyar liberalismus nem bírja úgy, mint hajdan a gentryben legerősebb támaszát.

Nem akarunk behatóan foglalkozni azokkal a képtelen vádakkal, melyeket a ma nálunk még uralkodó szabadelvű irányzat ellen általánosságban fölhozni szok-

tak, sem azzal a lármával, a melyet ez irányzat jogos önvédelme miatt legújabbán csapnak, sem azzal a körmönfont fogással, a melylyel a leplezett ellenzéki reactio élni szokott, a midőn a liberalis hajlamúak megtévesztése s liberalis hagyományaink kímélése kedvéért megkülönböztetést tesz a régi és a jelenkori szabadelvűség közt, s ezt elnevezi börze-liberalismusnak, zsidó-liberalismusnak, bár minden indítványa és kívánsága a legeslegrégibb liberalis elveket is arczulesapja. Csak kiemeljük, hogy a par excellence gentry-politikusok ennek a szemfényvesztésnek is felültek, és szintén megragadtattak az által az áramlat által, melynek növelésén mai nap az elenzék oly buzgalommal fáradozik, s a mely soha és semmiben sem indul ki az összesség, a nemzet-egész szempontjából, hanem egyenként véve osztályt, érdek-kört, mindig osztályérdeket állít szembe osztályérdekkel és mindegyiket külön akarja győzelemre vinni, ma ennek, holnap amannak a vereségével.

Még két más concret jelenségre kívánunk utalni. Az egyik az antisemitismus tagadhatatlan elterjedése a gentryben, a másik a gentry-politikusok magatartása a felsőbb osztályok irányában, különösen az utóbbi időben.

Az elsőre nézve kevés a megjegyzésünk, nem taglaljuk most az antisemitismust, de hivatkozunk arra, a mit a szabadelvű párt parlamentben és sajtóban megmondott már akkor, midőn ennek az irányzatnak első szárnypróbálgatásaival volt csak dolgunk: hogy vigyázzanak azok, a kik a társadalmi téren megengedett, bár gyakran indokolatlan sympathiákat vagy antipathiákat átjátszva a politikai térre, azzal hitegetik magukat, hogy ezáltal csak egy, az ő szemökben gyűlöletes osztálynak

vagy felekezetnek okoznak kellemetlenséget; ha egyszer a liberalismuson rést törtünk, nem mondhatjuk meg többé, mi minden fog azon a résen át belopódzni. Tekintsünk körül elfogulatlan szemmel és ítéljük meg, hogy mióta antisemitismusunk van, annak czógére alatt és azzal karöltve mennyi mindenféle reactionarius törekvés nyomult be közéletünkbe, hány ponton van ma a polgári egyenlőség, a vallásfelekezetek egyenjogúsága, az állam jogállása az egyházzal szemben, a szabad tudomány és felvilágosodott oktatás, a gazdasági szabadság megtámadva vagy fenyegetve? Persze, a ki a gentry hivatását a visszafelé haladás vezérletében keresi, az mindezzel nagyon meg lehet elégedve, de a ki a magyar gentry politikai szerepét, úgy mint mi, a liberalismustól elválaszthatatlannak tartja, az csak sajnálattal fogja látni, hogy gyűlölködő érzelmek uralma alatt hogyan távolodik el mindinkább e szerepétől.

Nem csekélyebb rövidlátás mutatkozik a másik jelenségben: a gentry nagy részének magatartásában az arisztokrátiával szemben.

Midőn a magyar arisztokrátiáról szólnak, kénytelenek vagyunk éles megkülönböztetést tenni annak liberalis és nem liberalis része között, mert sehol, nemzetiünk egy osztályában sincs e két irányzat egymástól oly élesen különválasztva, mint ebben. Hazafiság dolgában egyaránt tiszteljük mind a kettőt s legkevésbé sem vagyunk hajlandók egész arisztokrátiánk kiváló hivatását közéletünkben kétségbevonni; de miután a mi meggyőződésünk az, hogy Magyarország boldogulására még sokáig van szükség a viszonyokkal számító, józan, de határozottan liberalis politikára, miután az arisztokrácia nem liberalis részében sok retrograd eszme s nagy adag

aristokratizmus van képviselve, de még eddig egy öntudatos conservatív irányzat egyáltalán hiányzik, és miután végre mi a gentryt a vele politikai téren mindig elválaszthatatlanul együtt működött szabadelvű mágna-sainkkal együtt még mindig a liberalis aera vezérletére tartjuk hivatottnak: az országos politika szempontjából is elhibázottnak, helytelennek, károsnak tartjuk az utóbbi időben — ellenzéki auspiciumok alatt — mutatkozó közeledését s benső hozzásimulását a gentrynek az aristokratia nem-liberalis táborához.

De különösen rosszalnunk kell ezt, ha megkísérjük specialis gentry-álláspontra helyezkedni. Az bizonyos, hogy a mint a gentry liberalis traditióit megtagadja és a demokratikus kötelékeket, melyek a többi osztályokhoz fűzik, egy magasabb szövetség kedvéért elszakítja, abban a perezben annyit veszített erejéből, hogy egy esetleges aristokratiko-conservatív aera uralmában nem többé mint egyenrangú győztes fél fog osztotni, hanem csak mint satellitája a kizárólag uralkodó aristokratiának. Hiszen az az aristokratikus nismus, a melyet a gentry egy része mai nap követ, nem áll meg a köznemes és nem-nemes osztály határánál, hanem tovább megy és folytatódik abban a felfogásban, a mely szerint már csak „a bárónál kezdődik az ember“. És vajjon — igazságosan ítélve — érdemelne-e a gentry, — ha egyszer csakugyan végképp elidegenednék a demokratiától — különb bánásmódot a „fölötté“ állóktól, mint a minőben ő maga részesítette az „alatta“ állókat?

Sőt tovább mehetünk; tudjuk, hogy mai nap már az állampolgárok merev szétválasztása kormányzókra és kormányzottakra nem gondolható és ha a nemzet társadalmi elemeinek mai egyensúlya a politikai hatalom

gyakorlásában s ebből folyólag az állam politikájának iránya is a demokratikus elemek hátrányára változnék. még akkor is volna nálunk bizonyos határig demokratia — már olyan, a milyen; de erre a demokrátiára bizonyosan nem a középosztály és első sorban nem a gentry ütné rá a maga jellemének bélyegét. Demokratia volna az, de olyan, a mely a legfelsőbb és legalsóbb osztályok ölelkezéséből szokott kikerülni, a mely ölelkezés már nem egyszer agyonnyomta a középosztályt. Jól mondja Thiers, hogy létezik egy nyelv, melyen az arisztokratia jobban tud beszélni, mint bárki más: és ez a demokratia nyelve! Hát vajjon a mai nagyúri socialismus fejlődése, nem mutatja-e, hogy ez a két osztály meg tudja találni az egyesülés és egyetértés jelszavát s hogy a középosztály befolyását a jelen korban felülről és alulról egyszerre jövő veszély fenyegeti, a melyek ellen csak úgy védekezhetik, ha önmagában megerősödik s összeforrasztja minden elemeit?

IV.

Az előadottak szerint szemlélve a gentry helyzetét, annak bajait és veszélyeit, vajjon mit gondoljunk azoknak agitációjáról, kik ma mint a gentry hivatott szónokai és megmentői akarnának szerepelni?

Legjellemzőbb ebben az agitációban mindenesetre az, hogy majdnem teljesen nélkülözi a concret terveket és javaslatokat s rendesen csak bizonyos érzékeny hurok pengetésére, hangulatesinálásra s meddő kesergésre szorítkozik. Mindig arról beszélni, hogy mennyire másképp volt minden ezelőtt s mennyivel jobb, könnyebb és

szebb volt a gentry sorsa régente, — komoly politikusokhoz valóban nem méltó; de még csak nem is jóhiszemű eljárás egyfelől mindig a recollectio édes-keserves hangulatát dédelgetni, másfelől pedig nyiltan vagy hallgatagul elismerni, hogy a régi állapotokat visszahozni nem lehet. Ez a divatos politikai romanticismus pedig tényleg a főszerepet játssza az egész gentry-agitációban, a mi azon túlmegy, alig több mint embryoja egy-egy közgazdasági vagy szociálpolitikai reformeszmének, természetesen az újság vagy eredetiség minden igénye nélkül; modernizált régiségek vagy importált külföldi csecesebeések. Majoratusokkal akarják megerősíteni és vezérszerepében biztosítani a gentryt? Mintha a majoratusok nem szaporítanák az elzüllött egyének számát s mintha azok egy oly osztályban, a melynek befolyása sohasem alaqult annyira vagyoni erején, mint inkább erkölcsi tulajdonain és politikai tehetségein, képesek volnának társadalmi és politikai irányban conserválni a gentry állását. Egyoldalú biztos hatásuk az volna, hogy merevségükben, hozzá még privilegiumként alkalmazva élesebbre vonnák a határt a gentry és a többi mellett s alatta levő osztályok között, tehát elmérgecsítenék azt a bajt, a melyet mi mindenekelőtt tartuuk megszüntetendőnek.

„Oly közgazdasági politika, a mely mindenben a földbirtok, különösen a kisebb földbirtok érdekeinek kedvez“, — ez nagy általánosságban a program, a melyet a gentry-mentők fölállítottak. Ha valamivel kézzel foghatóbb alakban s részletesebben adnák elő eszméiket, odautasíthatnók őket megegyezés végett azokhoz a politikusokhoz, a kik megint mindenben az ipar exclusiv érdekeinek védelmét és előmozdítását követelik, — lévén ezek többnyire a gentry-mentőkkel egy és

ugyanazon személyek — de miután csak általános jelszóval van dolgunk, elég arra szorítkoznunk, hogy mit jelent e jelszónak mint politikai irányelvnek odaállítása a gentryre nézve? Vagy azt jelenti, hogy a még most is domináló gentry, a maga politikai posztóját más osztályok gazdasági kizsákmányolására akarja fölhasználni, a minek enuncziálása a gentryt legnagyobb erkölcsi támaszától fosztaná meg: a közbeesüléstől, népszerűsegtől, politikai hivatásába vetett hittől, melyek mindegyikének csak az a föltevés ad alapot, hogy a gentry, a nemzet összes osztályai közül legtöbb érzékkel bír a nemzet egyetemes érdekeinek fölismerésére és legtöbb tapintattal azok előmozdítására; vagy azt jelenti, hogy a gentry lesüllyedt amaz osztályok színvonálára, a melyeknek támogatását, úgyszólván segélyezését a modern állami socialismus czéljául tűzte ki; ennek kijelentése a dolog természetéhez képest egyértelmű volna azzal, hogy a gentry eddigi politikai és társadalmi szerepéről abdicál. Mert az állami socialismusnak kétségbevonhatlan jogosultsága van addig a határig, a meddig a társadalmi verseny előfeltételeinek hiányában levő osztályokat, tehát az ügyefogyottakat, műveletleneket és munkaképteleneket igyekszik ama föltételek birtokába juttatni: de nem volna értelme akkor, ha gyámolító működését egy oly osztályra irányozná, a mely a társadalmi és politikai vezérszerep jogos praetensióival lép föl s annak majdnem minden előfeltételeit is bírja.

És így a par excellence gentry-politikusok, agitatójukkal kétszeresen ártanak annak az osztálynak, a melynek használni akarnának; compromittálják a gentryt, a midőn bajait túlozva, egyszersmind oly hajlamokat és czélzatokat tételiznek föl róla, melyek a többi

osztályok előtt nimbusát jelentékenyen csökkentik és ugyanakkor elfordítják figyelmét baja igazi orvosszereitől s a legveszélyesebb tévedésekbe ejtik saját állapota és szükségletei felől.

„E gyógyszer nyújtja csak beteg napod“, mondhatjuk erről a politikáról — Hamlettel szólva — a gentrynek.

Ezzel az agitációval szemben mi nem fogunk megszűnni — bármily népszerűtlenül hangzik is az most — a gentryt arra figyelmeztetni, arra kérni, hogy elutasítva magától minden politikai fölhasználtatására irányzott charlatan kísérletet, simuljon egész lélekkel a középosztály többi elemeihez, olvadjon össze, egyenlősitse magát velük, vegye föl velük a versenyt bátran, a gazdasági kereset és társadalmi működés minden becsületes terén s mindezek mellett ragaszkodjék szilárdan azokhoz a liberális elvekhez, a melyekhez hagyományai kötik, bízva önerejében s el nem fogadva semmi kiváltságot.

Midőn demokratikus szellemet kívánunk benne látni s a liberális gondolkozást akarjuk benne megerősíteni, nem azt értjük ezzel, hogy a gentry, a szó magasabb értelmében vett nemesi büszkeséggel s mindazokkal a tradíciókkal, melyek ennek tápot adnak vagy még csak az ez érzelem által egymáshoz fűzöttek testületi szellemével is végleg szakítson. Ellenkezőleg, kívánjuk, hogy ápolja és fejlessze ezeket az érzelmeket, csak tartózkodjék e mellett minden exlusivitástól. Semmiféle józan politikának sem lehet azt kívánnia, hogy az állami és társadalmi életből kiveszszenek oly erkölcsi rúgók, a melyek többeket arra készítetnek, hogy jót, nemeset, nagyot cselekedjenek, hogy magukat mások között kiün-tessék. Ily értelemben a nemesi érzületet mi is conser-

válni akarjuk, s hozzátehetjük, hogy az Magyarországon eddigelé ily tényezőként érvényesült is legtöbbször. Egy-jelentőségű ez azzal, a mit a francia így fejez ki: *noblesse oblige*, — a nemesség kötelez. Azt a fölfogást, a mely szerint a nemesi jogok érvényének korán túl is még mindig fennmaradnak a nemesi kötelelességek, azt a fölfogást, mely ama különjogok minden föllevenítését visszautasítva, követeli mégis a maga teljes részét eme kötelelességekből, — mely arra tanítja a nemes embert, hogy a mi másoknál már érdem: a közügyet, a hazát önzetlenül szolgálni, többek közül tulajdonai és cselekedetei által előnyösen kitűnni: az nála csak köteleesség teljesítése, — ezt a fölfogást szívünk mélyéből magunkévá tesszük s örvendő fogjuk látni annak minden nyilvánulását gentrynk életében és működésében. De éppen e fölfogás, a benne rejlő tiszta és nemes büszkeséggel, — melynek semmi köze a gőghöz, — nem engedi, hogy a nemes ember mai nap valami más által emelkedjék mások fölébe, mint személyes tulajdonai, tettei, munkája által. Tehát ki van zárva minden előjog és kedvezés és nyitva áll a versenytér mindenki előtt.

Ez a gondolkozás a gentryt sem attól nem fogja visszatartani, hogy gazdasági életében jobb arányt hozzon keresete és fogyasztása közé, sem attól, hogy tért foglaljon a becsületes kereset minden nemeiben; és e két föltételben rejlik gazdasági válságának gyógyszere.

Ez a gondolkozás mindig arra fogja buzdítani a gentryt, — a mire mi is buzdítani akarjuk, — hogy csatlakozzék őszintén a demokratiához, a mely őt ez esetben szívesen fogja ma is hivatott vezéreül elismerni. És akkor megszűnt a gentryre nézve a társadalmi válság.

Politikai válsága pedig már éppen egyértelmű magának a liberalis irányzatnak ez idő szerint észlelhető válságával. Ezt a válságát — mint mondtuk, — éppen az mérgesítette el, hogy a gentryt rossz tanácsadói mindinkább elterelték a liberalis iránytól, pedig világos, hogy a mint ezt elhagyni kezdi, veszteni kezd politikai súlyából is. Kimutatni törekedtünk, hogy egy conservatív, vagy éppen reactionarius aera a gentryt mai politikai posíciójáról okvetlenül leszorítaná; a magyar gentrynek e politikai posíciója válhatatlanul hozzá vankötve a magyar liberalismus ügyéhez: vele győz, vele bukik. Az lehetséges, hogy a liberalismus magát az őt fenyegető támadások ellen higgadt és egyúttal erélyes politika által győzelmesen fogja megvédeni, még ha a gentry hátat fordít is neki; de az bizonyos, hogy a mely napon ez megtörténnék, azon a napon a magyar gentry kiváló politikai szerepe mindenkorra be volna fejezve.

MIGNET ÉS THIERS EMLÉKEZETE TREFORT ÁGOSTONTÓL.

— Megjelent a *Nemzet* 1885. évi április hó 6-iki számában. —

A Magyar Tudományos Akadémia — más tudós társaságok példáját követve — érintkezést keres a külföldi tudományos élet nagy alakjaival az által, hogy őket kültagjaivá választja és a midőn emlékezetüket ünnepel ulti meg, szellemük alkotásait a művelt magyar közönség emlékezetébe visszaidézi: a szellemi élet világközösségét hirdeti, melynek terén leomlanak a nemzetek válaszfalai, az országok határsorompói, melynek körében csak egy mérték van: a tudományos igazság vagy az irodalmi remekmű létrehozásában szerzett érdem; csak egy, nemzeteket átfogó kötelék: a szellemi kitünőség összekötő kapesa.

A szellemi közösség e világában mi magyarok eddig természetesen sokkal nagyobb mértékben voltunk részesedők, mint hozzájárulók; nem mintha kitünő szellemekben szűkölködtünk volna, de azért, mert ezek erejüket egy nemzeti irodalom és nemzeti tudományosság-
nak majdnem semmiből teremtésére lévén kénytelenek fordítani, e rövid idő alatt nem küzdhatték ki még ré-

szűnkre a külföld oly elismerését, nem köthették le annyira figyelmét, hogy teljesen elszigetelt nyelvünk mellett úgyis csak mások nyelvének segítségével megismerethető szellemi műveink nagyobb mértékben válhattak volna a világ közjavává. Ha most már vannak íróink, kiknek művei Európa minden nemzetének irodalmába át vannak ültetve, ha ma már az elfogulatlan külföld véleménye culturalis állapotainkról egészen más, mint volt csak rövid idővel ezelőtt, ez mindenesetre ama jelesek érdeme s annak jele, hogy van rá hivatásunk, hogy a világirodalomban is művelt, tehetséges nemzethez méltó helyet foglaljunk el. Addig azonban, a míg — mint említettük, — nagyobb mértékben részesedünk, mint működünk közre a művelt világ közös szellemi életében, alig találhatunk szerencsésebb módot a többi nemzetek rokonszenves figyelmének felkeltésére s hivatottságunk elismertetésére, mint ha a világirodalom jeleseknek műveibe behatolva, azok szellemét fürkészve, azokat saját nemzeti és tudományos életünk nézőpontja alá helyezve, új és eredeti fölfogást fejezünk ki, eddig nem méltatott oldalokat világítunk meg, s ezáltal úgyszólván a világirodalom már meglevő kincseinek értékét gyarapítjuk, hatásukat tovább fejlesztjük.

Ebben látjuk mi kiváló irodalmi és tudományos becsét s jelentőségét ama két emlékbeszédnek, melyeket Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter, — mint egyúttal a magyar akadémia egyik legmunkásabb és legérdemesebb tagja, — a közelmúltban két nagy francia író: Mignet és Thiers fölött tartott.

Vajmi természetes azonban, hogy Trefort, a ki magában a gyakorlati államférfiút, a tettek emberét egyesíti a tudós íróval, annyi politikai motivumot tar-

talmazó tárgyait nem pusztán mint tudós, hanem egyúttal mint politikus fogta fel, s éppen e felfogásával, az irodalmi és politikai szempontnak — természetesen a legtisztább akadémiái magaslaton mozgó — összekötésével sikerült a két író működése felől épp annyira találó, mint eredeti bírálatot, jellemzést adnia, mely alighanem figyelmet fog költeni amaz írók honfitársai körében is.

A mi Trefort értekezéseiben mindenekfölött meglep s azoknak érdeket kölesönöz, az az alapgondolatok ama közössége, mely a két, tárgyára nézve sokban különböző emlékbeszédben föltalálható. Eddig aligha sikerült még valakinek Mignet és Thiers jellemzése számára egy oly közös nézőpontot állítani föl, mely míg egyfelől mindkét író sajátságait teljesen kifejezésre juttatja, másfelől mégis az érintkezési pontok sokasága által a leghatalmasabb alapot szolgáltatja azokhoz az ethikai és politikai igazságokhoz, a melyeket mindkettő működéséből mintegy tanúságképpen lehet levonni.

Trefort pedig biztos kézzel találta meg ezt, a midőn kiindulva ama politikai és társadalmi forradalmak s amaz abszolút uralmak szemléletéből, a melyek mindkét író tollát foglalkoztatták, s a melyeknek fényoldalai büvölő hatásukat egyik íróra sem téveszthették el, rámutat mindkettőnek ijesztő árnyoldalaira és veszélyeire: a tévedésekre, melyeket a kárhozatos voltuk iránti vakság Mignet történeti fölfogásában szül s a nemesisre, mely ugyane tévedések miatt Thiers politikai pályája fölött működni látszik.

Az emberiség fokozatos fejlődése úgy hozza magával, hogy időnkint a régivel szakítani s az új szükségletek kielégítéséről új intézmények által kell gondos-

kodni. De mi sem veszélyesebb, mint azt hiinni, hogy azért, mert a korszellem által túlszárnyalt régi intézmények, ha őket reformálni vagy eltávolítani akarjuk, némi kényelmetlen ellentállást tanúsítanak, a forradalom minden újítás érdekében szükséges s a réginek minden legkisebb ellenállása által indokolt; a mely fölfogás vezet azután a forradalmak amaz őrzöngő cultusára, mely az emberiség békés munkájának évtizedeken át hangyaszorgalommal fölhalmozott eredményeit kegyetlen negéddel teszi tönkre, az emberi természet legaljasabb szenvedélyeit fölszabadítja, a józan, fokozatos reform követőit elrémitve hallgatásra kényszeríti s végfolyamatban rendszerint a bálványozott szabadság helyett egy nyers zsarnoki hatalom önkényuralmát alapítja meg.

Már a forradalmi anarchia és a zsarnoki absolutismus e szoros okozati összefüggése hozza magával, hogy rendesen ugyanazok a természetek, a kik a forradalom cultusát ápolják, képesek rajongani a zsarnoki önkényuralomért is, ha az a külső siker, a lángész és a hatalom szemkápráztató mezében jelenik meg. E két irányzatnak forrása közös: beteges csodálata mindannak, a mi végletes, rendkívüli, tündöklő vagy rémítő. és egy neme a megvetésnek az oly állapotok iránt, a hol az állami életben működő hatalmak megszabott korlátok között összhangzatosan, békésen, nyugodtan s egyformán mozognak.

Pedig ez a békés, szabályos mozgás, az erőknek ez az egymás általi korlátoltsága, mely az újítást éppen nem zárja ki, legbiztosabb útja a nemzetek jólétének és haladásának és valamint minden forradalom, legyen bár még oly igazolt és elkerülhetetlen, nagy nemzeti sze-

rencsétlenség, melynek jó eredményei csak hosszú időn át képesek káros következtéseit kiegyenlíteni, úgy bizonyos az is, hogy a legrosszabb alkotmányosság is jobb a legfényesebb absolutismusnál. Mert a legjelesebb tehetségekkel megáldott emberi természet sem képes a korlátlan hatalom elszédítő hatásának ellentállani, s ez a hatalom visszaadni sohasem tudja azt, a mit elvenni tudott, meggyógyítani sohasem képes azokat a sebeket, a melyeket féltelenségében az erkölcsön, a jogrenden, a szellemi szabadságon s az anyagi jóléten ütött.

Mignet és Thiers végzetes tévedése pedig, mint lélektani jelenség annál komolyabb jelentőségű, mert csak irodalmi kifejezése annak a nemzeti hibának, a mely a francziák vérmérsékletétől oly elválaszthatatlan, hogy a legkeservesebb tapasztalatok után sem voltak képesek attól menekülni. Az ide-oda csapongás, caesarismus és forradalmi anarchia közt, mindedig megtörhetetlen végzet gyanánt látszik e nemzet fölött uralkodni. Franciaország egész újabbkori története a példák hosszú láncolata, melyek mind azt bizonyítják, hogy a hol egyfelől a forradalom cultusa, másfelől a nemzeti hiúság fényével és hatalmával hízogó önkényuralom iránti rajongás uralkodnak a tömeg, sőt még a politikai élet vezérszellemei fölött is: ott az alkotmányosság és a természetes fejlődés csak nehéz küzdelmek árán s rendszeren csak rövid időre tudnak érvényesülni és épp ezért alig van haladás visszaesés nélkül, alig van nyereség, mely súlyos veszteséggel ne járna.

E tanulságok mellé sorolja Trefort a harmadikat, mely a Mignet és Thiers által leírt francia forradalomból, a XVIII. századnak éppen még az ő munkáikban is lüktető szellemi mozgalmából levonható:

hogy tudniillik az emberiség tagadhatatlanul sokat köszönhet ugyan a múlt század ama bölcseleinek és íróinak, kik az eszmék nagy forrongását megindították és vezették, de hogy ezek a bölcselek és írók megbocsáthatatlan hibát követtek el, a mikor elvakultságukban azt hitték, hogy a vallást és az egyházat egy parancesszóval eltörölhetik, s hogy ezek eltörléséből a világra üdv fog háramlani. A vallást és az egyházat a legmagasabb civilisatio sem teszi soha nélkülözhetővé, és valamint a tudomány amaz nem képes úgy pótolni, hogy az emberiség legnagyobb részét erkölcsi támaszától végképp meg ne foszssa, úgy viszont az állam, a politika önmaga ellen vétkeznék, ha emennek, az egyháznak jó szolgálatait, mint szövetségesét, mint segítőét elutasítaná.

Különben ama történeti epocháknak példái, a melyekről Mignet írt, és azok az arany mondatok, a melyek Thiers beszédeiben foglaltatnak, bőven szolgáltatják a komoly intelmet a vallás és egyház túlbuzgó híveinek is, föltüntetve borzasztó eltévedéseit az oly hatalomnak, mely az egyházat az állam fölé akarja helyezni. Mert ha ezáltal a szellemi szabadságot nyomja el, annak oly forradalmi föltámadását idézi elő, mely első sorban magát a vallást igyekszik elsöpörni; s ha az egyház érdekét egyedüli államelvvé emeli, gyakran vezet oly zsarnokságra s oly népirtó vérengzésre, mely a forradalom vallástalan rémuralmának tényeitől csak ezimében különbözik s melynek jelenségeitől irtózáttal fordul el az igazi vallásosság, a mely erejét nem a fegyverek anyagi hatalmában, uralmát nem az állam szolgaságában keresi.

E szerint a két, irodalmi becsre és politikai jelentőségre egyaránt kiváló emlékbeszéd, melyet Trefort

Ágostontól rövid idő alatt hallottunk, míg egyrészt két nagynevű francia historicus — s ezek között egy nagy államférfiú — műveinek teljesen új, eredeti szempontokból való méltatását és bírálatát nyújtotta, másrészt ugyanannak a politikai iránynak hirdetője volt, a melyet Trefort államférfiúi pályáján híven követ. Ez az irány: az alkotmányosság útján való józan, folytonos előhaladás, a munkás, mindig productiv, de soha nem romboló higgadt liberalismus; tehát az az irány, a mely a midőn a forradalmak legtetszetősebb magasztalóival is szembeszáll, egyszersmind oda törekszik, hogy minden jogosult reformot idején megvalósítva, a forradalmat elkerülhetővé, mert szükségtelenné tegye; a mely joggal utasítja el az absolutismust, mert gyakorlatilag igazolja az alkotmányosságot; a mely az egyházzal nem azért fog kezét, hogy magát általa vezettesse, hanem azért, hogy a közös nagy érdekeket vele egyesülten védelmezze.

EGY NÉMET DIPLOMATA A FORRADALOM ALATT.*

— Megjelent a *Budapesti Szemle* 1886. évi februári számában. —

A most mult év vége táján egy memoire-szerű mű jelent meg a németországi könyvpiaczon, mely egy ma is élő, különben se irodalmilag, se politikailag kiváló jelentőséggel nem bíró szász diplomatának levelekben letett ifjúkori politikai észleleteit és vallomásait tartalmazza, az örökké emlékezetes 1845—1852 közötti időszakról.

Ez az időszak s különösen az annak közepén átviharzott európai forradalom még oly közel esik napjainkhoz, eseményeit a jelenkorral, alakjait a politika mai színterének szereplőivel annyi s oly szoros szál köti össze, hogy megállapodott történeti fölfogás és ítélet erre a korszakra nézve még egyáltalán létre nem jöhetett. Az ilyen történeti szürkület, a melyben az eleven emlékezet halványuló világa még nem engedte át uralmát a történelmi kutatás és bírálóat derengő fényének, gyakran nagyobb tévedéseknek teszi ki a vizsgálót és bírálót, mint a legtávolabb mult képei; annál inkább,

* Karl Friedrich Graf Vitzthum von Eckstädt: *Berlin und Wien 1845—1852. Politische Privatbriefe.* (Stuttgart, Verlag von Cotta 1886.)

mert megítélésébe sokszerűen játszanak belé a jelenkor szenvedélyei és politikai ellentétei. Ez az oka, hogy az egykorú följegyzések és emlékiratok ily időből mindig számíthatnak bizonyos érdeklődésre s bírnak némi jogosultsággal, különösen ha a korszak maga történetileg oly fontos és eseményekben gazdag volt, mint századunk közepe.

Másrészt azonban éppen az az idő, s kivált nálunk, a régibb s újabb emlékiratok oly beláthatatlan tömegének szolgál tárgyaúl, hogy újabb jelenségekkel szemben már a természetes érdeklődést épp oly természetes bizalmatlanság kezdi fölváltani. Kissé belefáradtunk az emlékiratok olvasásába; azt találjuk, hogy bennök sok üres hiúság, sok fontoskodás és fölösleges bőbeszédűség, részletekhez tapadozás, gyakran sok vastag valótlanúság is és a legtöbb esetben az a törekvés rejtőzik: az íróra vezetni vissza minden fontos esemény keletkezési szálaikat, vagy legalább az előrelátás csudája gyanánt mutatni be azt, a mi nem egyéb az utólagos prófétaság kényelmes mesterségénél.

E tekintetben a művet, melyet ismertetni kívánunk, az jellemzi előnyösen, hogy majdnem egész tartalma levelekből állván — melyeknek hitelességét nincs okunk kétségbe vonni, — a följegyzések és nyilatkozatok egykorúsága s tehát korhűsége és eredetisége kérdés alá nem jöhet; ezt az eredetiséget és a följegyzés közvetlenségét egyébiránt minden föltehető írói és kiadói bona fidesnél erősebben bizonyítja az a sajátos körülmény, hogy a levelekben kifejezett nézeteket, ítéleteket, jóslatokat majdnem mind egytől-egyig tökéletesen meghazudtolták részint már a mű későbbi folyamában említett események, részint az azóta lefolyt évtizedek

nagy átalakulásai; sőt meghazudtolja részben a szerző maga, a levelekhez azok kiadásakor csatolt s Metternich herczeg jellemzését tartalmazó bevezetésében. Mondhatni, hogy az olvasó elcsodálkozni kénytelen a nagy önmehtagadáson vagy nagy naivitáson, melynek tulajdonítható, hogy a szerző ama leveleit ennek ellenére is ily alakban közrebocsátotta. És mégis behatóbb szemlélet és megfontolás után arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a szerző, a ki akár naivitásból, akár önmehtagadásból, de tényleg nyíltan vallomást tesz a világ előtt a felől, hogy egy, az események által tökéletesen kudarczra juttatott kormányzati és politikai rendszer minden tévedéseiben hűségesen osztozott, tévedéseinek őszinte föltárása által tett egyedül értékes szolgálatot a történetírásnak s némileg talán még a jelenkor politikusainak is, és köszönczött egyedül érdekét egész munkájának. Mert levélbeli nyilatkozatai, a benyomásokra szerfölött hajló kedélye és szelleme következtében legbelsőbb tükrei lévén amaz uralkodó körök fölfogásának, melyeknek befolyása alatt töltötte főképpen Bécsben ifjú éveit, éles fényt derítenek éppen e körökre s az akkori politikai rendszerre, és oly jelenségek tükörképét vetik föl, a melyek épp oly mértékben tanulságosak a későbbi események bekövetkezésének történelmi szükségessége szempontjából, mint a mennyire jellemzők — még pedig a lehető leghátrányosabban jellemzők — ama politikai rendszer részeseire nézve.

Különösen áll ez a Magyarországra vonatkozó adatokról; s bármily visszataszító legyen is ránk nézve szerzőnek hazánk akkori viszonyait és küzdelmeit illető értesüléseit és vélekedését olvasni, levelei bizonyos elégtételt szolgáltatnak annak a magyar történeti fölfogás-

nak, a mely a forradalom minden szerencsétlenségeinek s az utána következett kor minden szenvedéseinek alapokát abban az elvakultságban és megrögzöttségben keresi, a melylyel a hatalom 1848-ban nemzetünknek függetlenebb politikai állás és szabadelvű reform felé irányuló törekvései elől elzárkózott, s az utóvégre tett engedményeket csak olyan kierőszakolt jószágnak akarta tekinteni és tekintetni, a melyet a koczka fordultával visszavenni jogszerű, megőrizni akarni ellenben forradalmi tény.

E mellett a faj politikai hivatásának tökéletes ignorálása, erejének megvető kicsinylése, Magyarország viszonyai felől teljes tájékoztatlanság, a nemzetiségi követelések titkos vagy nyílt táplálása, a „divide et vinces“ vészterhes politikája: egyszóval mindazok a végzetes tévedések, a melyek ellen küzdött nemzetünk évtizedeken át s a melyek utoljára oly kegyetlenül bosszúlták meg magukat, annyira kifejező, kihívó alakban jelentkeznek Vitzthumnak a bécsi uralkodó körök által sugalt politikai magánleveleiben, hogy e műve Magyarországon mindenesetre figyelmet, bár még oly ellenszenves figyelmet is érdemel.

Említettük egyébiránt, hogy a szóban forgó emlékirat megítélésének kulcsa leginkább a szerző személyes tulajdonaiban, különösen a behatásokra oly fogékony természetében keresendő; el nem kerülhetjük tehát, hogy szerző személyiségével is ne foglalkozzunk, bár az nem különösen vonzó vagy érdekes. Eszményi lendületet, a minek túlhajtását a fiatalkornak legszívesebben szoktuk megbocsátani, gondolkodásában hiába keresnénk. Néha fölkap valamely irodalmi művet — éppen nem a halhatatlanok közül valót — s arra paza-

rolja magasztalását; majd Lord Stanley egy parlamenti beszédét állítja becsben Goethe minden művei fölé, csak azért, hogy néhány lappal tovább rákfenének mondja a parlamentarismust, rajongjon Jella-chichért, Windischgrätzért és negélyezett higgadtsággal s blazirt bölcseséggel bizonygassa a jogtipró abszolutismus egyedül üdvözítő voltát, olyankor is, a mikor az nem is egy világhódító lángész, hanem csak a „rend és nyugalom“ szolgálatában lép föl. Saját nemzetének legnagyobb eszméje, a német egység iránt sem bír valódi érzékkel, vagy legalább kérlelhetetlenül ostoroz, gúnyol mindent, a mi ahhoz közeledik; Poroszországról a legmegvetőbb kicsinyléssel beszél s erősen hisz Ausztriának a német kérdés megoldására való hivatottságában. Már e mozzanatok is két ténytet mutatnak; először azt, hogy szerzőnek semmi határozott politikai eszménye nincs és másodsor, hogy pillanatnyi lelkesezésének vagy tetszésének tárgya szüntelenül változik. Egyetlen mélyen gyökerező tulajdona úgy látszik az anyagi hatalom iránti csodálat és véres diadalainak tisztelete; ezért is oly nagy barátja szerző a háborúnak, mely nélkül — diplomata létére — semmiféle kérdést sem vél megoldhatónak. Hogy ez a tisztelete az actualis hatalom iránt későbbi korában is megmaradt, mutatja előszava, melyben gúnynyal illeti Ausztria politikáját — a balsiker után, holott nem szünt meg azt magasztalni — a balsiker előtt. Aristokratikus hajlamai a szerzőnek meglehetősen erősek, de ezekkel is nem egyszer jó összeütközésbe s inkább csak negatív irányban vezetteti magát általok, még pedig a túlságig, a mennyiben engesztelhetetlen gyűlölettel vagy megvetéssel utasít vissza mindent, a mi a polgári szabadság, politikai

egyenlőség, demokratikus kormányrendszer követelménye. Ilyen kedély, ilyen gondolkozás, ilyen politikai hajlamok birtokában egy forradalmi korszak izgató légkörében, odahelyeztetvén a bécsi udvar és kormánykörök középebe, akkor, midőn ezek hatalmuknak szuronyokra épített agyag-colossusát előbb ingadozni látták, azután megerősítésén ujongtak: valóban nem csodálandó, hogy szerző nagyon közlékeny természetével (szintén nem diplomatai tulajdon), eléggé élénk szellemével és ügyes tollával buzgó tolmácsa lett ugyanannak a politikának, melyről harminczöt évvel később ő maga kénytelen azt írni, hogy „pókhálót a solferinói, sadowai és sedani ágyúknak már pusztá dőreje is szétépte“.

Az 1845—1847-ből eredő leveleket szerző Berlinben írta, érezve már a forradalom előszelének suhogását. E levelei s a későbbieknek némely vonatkozása tartalmazzák észleteit és nézeteit a német kérdésre nézve.

Nem érdektelen, hogy Berlinről 1845-ben ezt írja: „Es ist eine kleine Stadt auf einer grossen Fläche. Die Strassen sind breit, aber todt.“ A mai Berlin 40 év előtti képe valóban szerény lehetett. Meglehetősen kisszerűnek tűnik föl az akkori berlini legfelsőbb körök élete is, melylyel pedig szerző, — különösen a farsang napjaiban — oly behatóan foglalkozik, hogy még az egyik estélyen rendezett jelmezes élőképek programját is közli; vidám farsangi reminiscenciáit azonban helyenkint a politikai viszonyokra vonatkozó komor elmélkedések vagy aphorismák s a jövőt illető sötét sejtelmek váltják föl: „Kizökkent az idő sarkaiból! . . . már benne vagyunk a világrázó forradalomban . . .

éjnek kell jönnie, hogy ismét virradjon a hajnal“. Néhol valóban szép lendülettel beszél a jövő nagy átalakulásról, nem sejtve eszményi érzületének későbbi teljes megmerevedését: „Hatalmas, kikeletszerű mozgalom, fejlődés indul meg mindenütt, a hová pillantunk, és nincs nap, mely arra nem intene, hogy a pillanat küzdelmein túlemelkedő tekintettel mindinkább több hittel és örömdetes reménynyel nézzünk a jövő ígért-földe felé.“

A porosz országgyűlés megnyílik, a hatalom és a nemzet közötti ellentétek nyomasztólag kezdenek nehezedni a kedélyekre. Szerző ez időben még fájlalja, hogy Németországon a parlamentarismus csak csecsemő-éveit éli, és kikel a „höfisch-militärisches Junkerthum“ ellen, mely az absolutismusnak hódol. A korán széteszlő országgyűlés banquettejét szerző mint szemtanú írja le, élénken jellemezve az akkori porosz alkotmányküzdelmek főbb alakjait, különösen Vinckét, továbbá a későbbi frankfurti lázadás szerencsétlen áldozatait, Auerswaldot és Lichnowszky herceget.

Mikor a politikai feszültség Németországon is tetőpontját éri el, a bécsi követséghez kap küldetést szerző, s így éppen 1847 őszén, úgyszólván a forradalom előestéjén foglalja el új állását az „alte Kaiserstadt“-ban, melynek előkelősége, élénksége, politikai szerepének fontossága kedvezőtlen várakozásai után csakhamar egész elragadtatásba ejti a fiatal diplomatát.

Maga a kormánypolitika, addig míg az még lépésről-lépésre hátrálni kénytelen a forradalom elől, nem bírja tetszését; azt találja, hogy Ausztria 33 év óta félrendszabályokból él, s hogy most már csak egy hatalmas

háború mentheti meg úgy Ausztriát, mint Németországot.

A német kérdést azonban már innen kezdve, valószínűleg teljes egyetértésben az akkori szász kormány-
nyal, mindig Ausztriára támaszkodva és ellenséges in-
dulattal Poroszország s a frankfurti és később az erfurti
parlamentek iránt, ítéli meg. 1848 április havában azt
írja, hogy bármily nehéz ily időben profétáskodni, mé-
gis kimondja, hogy Németország borussificatiójában
nem hisz, sőt valószínűnek tartja, hogy Poroszország
fog Németországban elmerülni. A nagy forradalmi év
tavaszlehellete azonban szerzőt sem hagyja érintetlenül;
virágvasárnapján lelkesült költeményben dicsőíti német
hazája jövőjét:

„Deutschland, das in Zwietrachtsbanden,
Das im Todesschlummer lag,
Deutschland, Deutschland ist erstanden!
Frühlingsheller Ostertag!

— — — — —
Sind wir alle so erstanden
Alle treu und alle frei,
Dann zerstiebt in deutschen Landen
Das Gespenst der Tyrannei.“
— — — — —

De csak a „jog“ és a féktelen forradalmi szellem
leküzdésétől várja a valódi fölszabadulást:

„Nur wer selber sich bezwungen,
— — — — —
Der allein ist wahrhaft frei.“

Még ekkor azt hiszi, hogy ha Ausztria akkori
alakjában — ez a kiégett füstölő (ausgebranntes Fran-
ziskanerl) — egészen szét fog hullani, hamva Német-
ország talaját fogja megtermékenyíteni.

Mekkora változás későbbi nézeteiben! A bécsi forradalom leveretése és a schwechati csata után már gyönyörködve idézi Jellachich szavait, hogy ha Ausztria nem léteznék, most kellene megalkotni; és hozzá teszi: „Ha Németország elmulasztotta az alkalmat, hogy a végleges központi hatalmat Ausztria császáranak kezeibe tegye le, és ha mi nem vagyunk eléggé erősek arra, hogy ezt az eszmét megragadjuk és megvalósítsuk, úgy Ausztria nélküliünk fogja constituálni magát és nekünk nem marad egyéb hátra, mint hogy egy kis német királyságot szervezzünk.“

Innen kezdve aztán a német viszonyokat illető nyilatkozatai mindenben hű visszhangjává lesznek a Schwarzenberg-ministerium politikájának, melynek dicséretébe mindinkább belémelegszik. „Schwarzenberg Felix — úgymond — nagy játékot játszik, de tudja mit tesz . . .“ és „Ausztria befolyását Németország javára meg fogja tudni őrizni.“ A berlini lapok hiába gúnyolódnak, az osztrák miniszterelnök terve, mely egy 70 milliónyi lakosságú s Németországot, Magyarországot és Olaszországot magába foglaló óriási birodalom alkotására irányúl, nagyon komoly dolog szerző szerint és 1850 nyarán már kimondja, hogy a forradalom teljes leverésére csak akkor lehet gondolni, ha a sárga-fekete lobogó a keleti és az északi tenger fölött is uralkodik.

Ezeknek a merész álmoknak pedig a németek és különösen Poroszország gyöngesége és ügyetlensége miatt kell megvalósulniok; Jellachich egy újabb klaszikus mondása szerint „a németek egyenkint nagyon szeretetreméltók, nyíltak, hívek, tisztességesek és loyálisak, de mint nemzet, egyelőre a bolondok házába válnak“. 1850 elején, mikor mindenki egy osztrák-porosz

háború kitörésében hitt, szerző is alig várta azt, s kitörését különösen hona, Szászország érdekében fekvőnek látta; az osztrák hadsereg harcziás hangulata pedig nézete szerint semmi kétséget sem hagyott fenn az eredményre nézve: „Wratislaw, Clam és a bán (Jellachich) örülnek már a német professorok ellen viselendő hadjáratnak.“ A porosz államnak mint olyanuk el kell tünnie a föld színéről; s e nézete támogatására szerző savoyai Eugendre hivatkozik, ugyanarra a savoyai Eugendre, a ki Ausztria súlypontját Magyarországon és a keleten kereste. Mikor aztán a háború mégis elmarad, aggódva jegyzi meg, hogy majd a jövő meg fogja mutatni, nem lett volna-e jobb Ausztriának, — úgy, mint Radetzky kívánta, — mégis a fegyverhez nyúlnia, „hogy a tartós békét Berlinben dietálja . . .“

A német viszonyokra vonatkozó följegyzések fölötti szemlénk befejezéséül még csak szerző egy 1849-iki október 30-ról keltezett leveléből említünk egy különösen mai nap csattanósan hangzó anecdotát. Mikor még 1848 végén porosz miniszterválságról és Radowitz bukásáról volt szó, a porosz királynak tett előterjesztésben „bizonyos Bismarck-Schönhausen urat“ ajánlottak miniszternek. A király e javaslatot következő, sajátkezű széljegyzettel utasította el: „Rother Reactionär, riecht nach Blut, später zu gebrauchen!“ . . .

A levelek legélénkebb része kétségkívül az, a mely a bécsi forradalom előzményeivel, kitörésével, lefolyásával és leveretésével foglalkozik. A nagy dráma expositióját, sőt bonyodalmát és megoldását is szerző úgy szólván mint szem- és fültanú beszéli el, mert a birodalmi gyűlés tanácskozásaira szorgalmasan eljár s a Windischgrätz által már teljesen körülférfelt várost csak

október 23-án, a formális ostrom előestéjén hagyta el, hogy Hietzingbe vonuljon a rövid küzdelem befejezéséig, melyet a schönbrunni gloriette-ről nézett végig.

A párisi forradalom hatását Bécsben, a papirpénz elértéktelenedését, a kávéházi és utcai jeleneteket érdekesen írja le; a diák-kraválokról, Metternich bukásáról, később pedig az ostrom előzményeiről óránkénti följegyzésekben ad számot anyjához írt leveleiben. Az udvar menekülése, a forradalmi elemek fölülkerekedése, a kormány élheterlen kapkodása, a vérengzések, az izgalmas parlamenti jelenetek, s végül a főváros bevételé és a hadi törvényszék véres uralma éles színezésben s a percz izgalmainak közvetetlen kifejezésével vonódnak el a levelek olvasójának szemei előtt, s szerző tárgyilagosságát e részletekben a forradalmárok, s később az összes bécsiek iránti megvetése és a császári hadvezérek iránti tömjénező csodálata, csak imitt-amott zavarja meg.

Ez a tárgyilagosság azonban teljesen eltűnik ott, a hol a magyar viszonyokról van szó; itt szerző már nem hallja és szemléli maga az eseményeket és viszonyokat, hanem kizárólag a kormányköröktől nyújtott információ útján indul és azoktól sugalmazott érzések által vezettetik. Itt már egyszerű szócsővé lesz, nyilatkozatai csak nagyon kevésbé jellemzik egyéniségét, sokkal nagyobb mértékben a köröket, melyekben mozgott.

Az első észrevétel, melyet Magyarországról 1847-iki novemberben írt levelében tesz, elárulja, hogy viszonyainkra nézve ninesenek tiszta fogalmai. „Magyarországban nagy a lelkesedés! — mondja, — végtelen éljen-kiáltások! A fölirat éles lesz több pontjaiban; de az ottani viszonyok mind oly nyersek és fej-

letlenek még, hogy német államok mértékét rájuk nem alkalmazhatjuk, a nélkül, hogy teljesen meg ne zavarodjunk.“ Hiszen még 1849-iki április havában írt levelében szükségesnek tartja Magyarországot úgy ismerettni, mintha egy belső-afrikai fölfedezésről volna szó: „Ez az ország majdnem oly nagy, mint Franciaország és éppen annyi lakosa van, mint a porosz államnak.“

A márcziusi vívmányokat így regisztrálja: „Am 17. ward Ungarn mit einem eigenen verantwortlichen Ministerium beschenkt (!), weil die Juraten und Kossuth, der grosse Oppositionsmann, einen Sturm auf die Burg angedroht hatten;“ s tovább még más rémhírről is vesz tudomást: „In Rogacz (?) bei Pesth soll gestern bereits die Republik ausgerufen worden sein.“ Azt is tudni véli, hogy az úrbériség megszüntetéséért fizetendő kárpótlás oly csekély lesz s ezzel szemben a nemesség oly adóteherrel fog sújthatni, hogy Eszterházy Pál herczeg ezáltal koldussá lett.

Tovább az udvar és kormány magatartását magyarázva kijelenti, hogy az úgynevezett „camarilla“ merő agyrém, de constatálja mégis, hogy a Jellachich ellen alkalmazott hivatalos megrovás hatását a nem hivatalos fogadtatás jelentékenyen enyhítette. Jellachich mindvégig szerző különös figyelmének és csodálatának tárgya. „A horvát bán — úgymond — e pillanatban az orosz czár után talán leghatalmasabb ember Európában, mert ért hozzá a földből varázsolni elő seeregeket és százezer harczedzett katonát vinni császárnak zászlója alá.“ Később személyének benyomását is leírja: „Pompás fej; körülbelül negyven éves; arczéle Napoleonra emlékeztet, épp úgy, mint alakja és kis

fehér kezei; de fekete bajuszt visel és homloka magasabbnak látszik, mint a francia császáré, mert feje kopasz és koromfekete haja csak halántékain maradt meg.“ „A míg e fej a vállaimon nyugszik, — mondá a bán, — nem fogom túrni, hogy a magyarok fölöttünk zsarnokoskodjanak.“ S később hozzá teszi: „Jellachich, ha nem is katonai lángész (ez tudniillik már Pákozdi után van mondva), aczélból és vasból termett ember s valódi jellem, neve, varázsos személyisége következtében legjobb hangzású a hadseregben.“

A forradalmi mozgalmakat szerző kezdetről fogva a legkalandosabb okokra vezeti vissza; úgy látszik, azok a tényezők, melyek őt inspirálták, egyáltalán nem tudták elképzelni, hogy azokat az ő hibáik s a korszellem, nem pedig eselszövény és vesztegetés idézi elő. 1848-iki júliusban azt írja, hogy Oroszország támogatja titokban a magyarokat a délszláv mozgalmakkal szemben, sőt a „frankfurti párt“ ellen is ugyane gyantát nyilvánítja. Latour meggyilkoltatását s az egész októberi bécsi forradalmat majd lengyel, majd magyar pénz által előidézettnek mondja; különösen a magyarok vesztegették meg szerinte pénzzel és itallal a hű osztrákokat, hogy érdekekben lázadást rendezzenek; sőt jól értesültsége odáig megy, hogy azt is tudja, hogy az október 6-iki lázadás a magyaroknak 210.000 forint-jokba került.

A magyar forradalmat kezdetben — mint a bécsiek valószínűleg általán, — vajmi kevésbe veszi. „A pacificatiót célzó tárgyalások — úgymond, — valószínűleg eredménytelenek maradnak és Jellachich harmincezer granicsárját a neki fanatikusan hódoló népesség örömujjongása között(!) fogja Pestnek vezetni.

hogy ott kiküzdje a békét.“ Később megjegyzi mégis, hogy a mily könnyű Magyarországot meghódítani, oly nehéz lesz megtartani és pacificálni.

Már szeptemberben azt hiszi, hogy Magyarországon a „komédia“ végéhez közeledik; hogy is ne, mikor az a három huszárezred is, a melyre Kossuth számíthatni vélt, megtért s Jellachichnál esedezett a megtiszteltetésért, zászlói alatt szolgálhatni. Bécs bevétele után Windischgrätz és Jellachich megindulnak Magyarországra; öt hadtest adott egymásnak légyottot Pesten. „Es handelt sich um eine grosse Kreisjagd, — ezek szerző saját szavai nagybátyjához írt levelében, — um ein Kesseltreiben, wie wir sagen würden.“

Windischgrätz ez időben még teljes mértékben bírja a bécsi uralkodó körök — s tehát szerző tetszését is; utóbbi pedig ért hozzá azoknál, kik csodálatát bíráják, mindent előnyükre magyarázni. Mikor Windischgrätz a frankfurti parlament kiküldötteit a legdurvábban meglecezkézteti s nekik is ugyanazt mondja, a mit a magyar parlamentáreknek, hogy tudniillik rebellisekkel nem alkudozik, szerző alkalmat vesz a hercegnék e jelenetnél is nyilvánúlt s nála sajátos „jóakaró leereszkedését“ dicsérni.

A tavasz beálltával azonban a fővezér hamar elveszti Bécs kegyét; bűnbakul kell szolgálnia a magyarországi vereségeért. Hogy ezeket a vereségeket a szabadságharczát vívó nemzet kétségbeesett hősiessége okozta, azt a bécsi „jó érzelműek“ csak egy perczig is elhinni rebelliónak tartották volna. Mi több, leghosszabb ideig magukat a vereségeket is tagadták s Windischgrätz lassúságának, gyöngeségének, élhétetlenség-

gének rótták föl, hogy a magyar fölkelés még nincs le-
verve.

„Magyarországon — írja a szerző márczius 26-ikáról — lassan megy a dolog; a rossz útakra tolják a hibát, de Radetzky Windischgrätznek tulajdonítja, kit ő, — a harmincz évvel idősebb ember, — nagyon is öregnek tart e föladatra. Mindennek daczára eddig a császári hadak mindenütt győztesek voltak és a boroszlói hazug hírek nem érdemelnek hitelt.“ Áprilisban egyenesen azt írja, hogy a magyar insurrectiót Windischgrätz gyöngesége növesztette nagygyá s hogy az már most „európai calamitássá“ lett. Ott, úgymond, rend és rendbontás harczolnak egymással és Magyarország síkságán fog e világrész legközelebbi sorsa eldőlni. A helyzet komoly, de a császáriak győzelme, melynek végre be kell következnie, annál elhatározóbb lesz.

Weldent küldik a herczeg helyébe s ez föladatának magaslatán áll. Erélyben nem lesz hiány. „Egy pár ezer emberrel, egy pár várossal vagy faluval több vagy kevesebb — az most már mindegy“ — így vélekedik a szász diplomata. És Welden csakugyan beválik! „Visszavonulása valódi strategiai remekmű volt“; s e mellett főérdeme, hogy a hadsereg szellemét ismét föl tudta emelni. Welden „csodákat művel“, írja a szerző május 6-ikáról; az „ostoba újságoknak“ nem kell hinni; a császáriak „sehol sem“ verettek meg; az improvisált magyar gyalogság eddig mitsem tett, és miután a szuronytámadást kiállni nem bírja, a fölkelés az első bataille rangét túl nem éli... Különben is ennek az úgynevezett magyar gyalogságnak három negyedrésze lengyel, francia, olasz és német „gazdátlan

csőceseléből“ (herrenloses Gesindel) össze-visszakevert „hordák“-ból áll. A Radetzky iskolájából való kitűnő tábornokok: Clam, Bianchi, Reischach, Wohlgemuth, Benedek, épp úgy mint Welden és Haynau majd megmutatják a magyaroknak, mit tanultak Olaszországban!

Csodálatos, hogy mindezek az előnyök, e biztató kilátások és a folytonos győzelmek daczára, már május 3-ikán constatálja szerző, hogy szükséges lesz az oroszokat is segítségül hívni a „modern barbárság“ ellen. Egyébiránt Buda vára csak egy olasz zászlóalj árulása miatt esett el és Haynau csak azért időzik Komárom körül, hogy az oroszoknak időt hagyjon meghatározott állásaik elfoglalására; a magyarok „ügynevezett“ tábornokai csakis „terrain-ismeretőknek“ köszönhatték, hogy néha némi előnyöket vívtak ki, s akár tetszik Lord Palmerstonnak, akár nem, Magyarország rövid idő alatt le lesz igázva.

Fájdalom! Ez rövid idő alatt csakugyan sikerült, de nem az osztrák, hanem az orosz fegyvereknek, s alig, hogy a segítő a bajban megtette kötelességét, előállnak ismét gőgösen az osztrák tisztek határtalan jó érzelműségökkel, és megbotráncognak rajta, hogy Rüdiger orosz tábornok megvendégelte a hadifoglyokul ejtett magyar vezéreket, s maga szerző nagy elégtétellel beszéli el egy Eisenstein nevű osztrák tiszt esetét, a ki leczkét ad az orosz vezérnek a felől, hogy rebelisekkel és felségárulókkal nem lehet egy asztalnál enni.

A későbbi magyarországi eseményekre csak két helyen találunk vonatkozást a könyvben. A forradalom leveretése után nagy-könnyedén elbeszéli szerző, hogy ezt az országot egyelőre úgy szervezik, mint a többi

tartományokat, nem törődve régi alkotmányával. És itt aztán egy hatahmas falsum következik. Szerző mint az abszolút uralom első tényét említi föl a nemesség adómentességi privilégiumának megszüntetését és a közteherviselés kimondását; azt, a mi az ébredő Magyarország első alkotása, a nemesség önkéntes áldozata volt, azt úgy tünteti föl, mint egy fölvilágosodott absolutismus erőszakos, de jogosult reformját.

Tovább, 1850 áprilisban kelt levelében a magyar ó-conservatívek „megemésztetlen“ emlékiratáról szól, s a magyar arisztokratia politikai kiskorúságának jelét látja abban, hogy a Schwarzenberg-féle centralisatio ellen küzd, holott ez „a háború előestéjén“ kényszerítő szükségesség. A háború azonban elmaradt és a centralisatio meghagyatott.

A szerző kétségekívül nemcsak nem ismerte a magyarok viszonyait, sajátosságait, történelmét, jogait és törekvéseit, de ellenszenvvel és kicsinyléssel is viseltetett fajunk iránt. Kitűnik ez a magyar szabadságharcz leírásának egész tenorjából, kitűnik abból, hogy minden föntartás nélkül ismétli Jellachich szavait: „Das Mongolenthum (tudniillik a magyarság) muss mit Stumpf und Stiel ausgerottet werden“, és más helyen a német önérzettel összeférhetőnek nem tartja „a csehektől, slovenektől és magyaroktól“ való félelmet, holott kétség nem fér hozzá, hogy mindezek a tarkabarka nemzeti-ségek előbb vagy utóbb egyedül a német műveltségnek fogják köszönhetni a barbárságtól való megmentésüket.

De a magyar viszonyok ama megítélése, a mely leveleiben foglaltatik, még sem annyira a magyar-gyűlöletre, mint inkább a szabadság és alkotmányosság iránti érzék teljes hiányára, s a tényleges hatalom és

az absolutismus iránt érzett ama buzgó rajongására vezetendő vissza, melyet már szerző személyiségének jellemzésénél mint alapvonást jelöltünk meg, s a mely okozta, hogy e részben a bécsi inspiratio nála annyira termékeny talajra talált.

A jellemző nyilatkozatok egész sorozatát idézhettek erre nézve, de csak a legkifejezőbbekre szorítkozunk.

Mindjárt a februári franczia forradalom és Lajos Fülöp bukásának megítélésében elárulja magát szerző gondolkozása; egyetértésben egy magas állású hölgygyel, kinek szavait idézi, istenítéletet lát ebben az eseményben, a mely a legitimismussal szakító alkotmányos „polgárkirályt“ igazságosan érte el. Mikor azonban az „istenítélet“ elhat Bécsig és az ottani nép is föllázad, szerző helyenkint a legmélyebb megvetés, sőt az utálat és undor kifejezéseivel beszél a lázadókról. Az aljasságot és nyers érzékiséget tartja a fölkelés egyedüli rugóinak. Különben, úgymond, majd Prágából vagy Zágrábból eljő a szabadító s szuronyokkal és ágyukkal fog rendet csinálni, mert rend nélkül az eszmék egészségesen nem fejlődhetnek, csak csömört okoznak, mint e példátlanul buta és gyáva népnél. Windischgrätz aztán helyre is állítja a rendet, a békét és „az igazi, a törvényes szabadságot“.

Az 1848-iki év tanulságai nyomán szerző a nyílt absolutismusnak határozott előnyt ad minden „látszatos alkotmányossággal“ szemben, sőt kimondja, hogy a népsuverainitás és többséguralom — s mind a többi bármi néven nevezendő gyermekjáték — egyelőre a lomtárba való. „Tekintély“ most a jelszó! És egy más levélben úgy véli, hogy egyáltalán nem árthat, ha az

alkotmányosság ad absurdum vitetik s tehetetlensége kézzelfoghatóvá válik; mert a középpárt, a „filiszterek és professorok pártja“, ágyúkkal meg nem győzhető: nevetségessé kell tenni a nép előtt! Az Olaszországban és Magyarországon szerzett tapasztalatok után — úgy mond — mindenki tudja, mire képes a „esinált“ néplelkesedés a harczedzett csapatok fegyelme ellenében... Józan nyugalom és „hallgatás“ a felsőbb, vak engedelmesség az alsóbb régiókban, a „dícesel koszorúzott“ vezérek szerénysége s bizalma — mindez többet ér, mint a kicsinyes önhittség és gyermekes rodomontádok.

Természetes, hogy e tárgyra nézve is előszeretettel idézi szerző megesodált tábornokainak s általában a katonai köröknek nyilakozatait; Jellachichét, a ki kardjára ütve, azt mondá: „A legközelebbi jövőben Ausztriában ez a birodalmi gyűlés! Csak így jutunk a valódi szabadsághoz, a melyhez a frankfurti professorok nem értenek.“ Egy másik ékesszóló tábornok (Nugent) odanyilatkozott, hogy Metternich egy 1830-ban vagy csak 1840-ben is megindított jó háborúval megakadályozhatta volna az 1848-iki „disznóságokat“. (*Les cochoneries de 1848*). Legjellemzőbbek azonban a „pompás öreg Khevenhüller“ arany szavai, a ki egész elragadtatással beszél Galicziáról: „Prächtige Provinz das! die schönste nach Ungarn, denn dort ist nicht bloss, wie in Böhmen, die Hauptstadt, sondern alles in Belagerungszustand!“

Figyelmet érdemelnek szerző följegyzései egy 1850-iki szeptemberben Bécsben megjelent röpiratról, melyet kezdettől fogva már czíme miatt is (*Bekanntnisse eines Soldaten*), a katonai köröknek tulajdonítottak, s melynek szerzője (Babarczy őrnagy) utóbb köz-

tudomású lett. Vitzthum leírja a hatást, melyet e kis munka tett, s mely nemsokára az eseményekben is nyilvánult; mert e röpirat, megtámadva az alkotmányosságot, azt ajánlotta a császárnak, hogy korszerű reformok keresztülvitele mellett s 500.000 szuronyra támaszkodva, monarchiáját az abszolutismus összikiáján építse föl újra . . .

Utoljára hagytuk a Metternichről szóló bevezetés ismertetését, melyet szerző legújabbán írt s úgy látszik levelei hatásának enyhítése végett tett műve elejére.

E cikk — nem tekintve a Metternich politikai iskolájáról mondott s már említett kárhóztató ítéletet — csupán szerzőnek a herczeg személyiségére szóló följegyzéseit tartalmazza, párbeszédek nyomán. Ezekből is ugyanazok a jellemvonások domborodnak ki, a melyeket az agg államférfiú ismeretes és nem rég megjelent memoirejai tártak föl a világ előtt: az önimádásig menő önszeretet és öncsodálat s határtalan fölény érzete minden ember és minden intézmény fölött, az a megörögzött hit, hogy ő buktatta meg Napoleont, organizálta évszázadokra Európát s lett úgyszólván megváltója világrésziünknek. A herczeg beszélgetéseiben különösen I. Napoleonról személyes találkozásaikban nyilvánult fölényét igyekszik fölűintetni, egyenesen nevetségessé tévén a parvenu császárt s hogy csattanós feleletekkel dicsekedhessék, oly szavakat adva nagy ellenfele szájába, a melyet aligha nem a vén ember emlékezete természetes eltévedéseinek kell betudni.

Igy például több mint valószínűtlen, hogy a francia császára egy egész éjen át azzal mulattatta volna Metternichet, hogy történetileg iparkodott bebizonyítani, miszerint a Bonaparték nemzetsége Corsicában

mindig tekintélyesebb és előkelőbb volt, mint a Pozzo di Borgók. S ugyanennyi hitelt érdemel az a közlés, hogy Napoleon a francziák hálátlanságáról beszélván, ily esetlen nyilatkozattal expectorálta volna magát épen a herczeg előtt: „J'ai toujours ménagé le sang français, et quand il fallait sacrifier des hommes, c'était les polonais et les allemands que j'employais“.

A mire természetesen Metternich el nem mulasztotta megsemmisítő ironiával válaszolni: „Je vous remercie pour les allemands, Sire!“

*

Megkísértettük híven ismertetni a munkát, melynek jelentőségét már bevezetőleg is jellemeztük.

A századunk közepe óta lezajlott események magaslatairól, s kivált hazánk mai alkotmányos és megszilárdult viszonyai között, hidegen és szenvedélytelenül ítéltetünk azokról a nézetekről s arról az irányzatról, a melyeket szerző levelei, magukra a magyarországi viszonyokra nézve is kifejeznek.

A nemzet fátyolt vetett a multra, őszintén és igazán, s politikai életünknek folyása azóta mindenben igazolta e tettét. Nincs már semmi kisserűség az amaz időszakban egymással szemben állott tényezők érintkezésében, sőt megszoktuk az akkori szerencsétlen politika egy néhány még élő képviselőjét is azzal a kimélettel bírálni, a mely díszére válik annak, ki — bár hosszú küzdelem és szenvedés után — igaz ügyét az események hatalma által diadalmaskodni látja.

De ha olyanok, kiket a dolgok e változása sem elégít ki, időnkint a jelen bajainak czélzatos túlzását odáig viszik, hogy kisebbíteni törekszenek a multak keserveit és veszélyeit, azokkal szemben nem árt néha

egy-egy élesen színezett képére mutatni amaz elmult idők elűzött rámalakjainak, hogy a változást élénkebben érezzük és elmondhassuk, hogy: alios jam vidimus ventos!

Ilyen szolgálatot tesz Vitzthum gróf könyve is.

A mi benne sajtószerű és majdnem visszataszító, az ama körülmény, hogy szerző száz s nem osztrák létére oly hévvel s oly szívesen ragadtatta magát tova a Metternich-Schwarzenberg-féle politika sodrától.

Egy kissé megmagyarázza ezt a német kérdés akkori állása és Szászország szerepe; de a dolog a későbbi események világításában szemlélve, szerzőre és az egész németországi osztrák pártra mindenesetre árnyékot vet.

Ha egyes osztrák államférfiak a csalóka hadiszerencsétől elvakítva, elhibázott hagyományok tévútain járva, a kor intő szavát félreértve, nagy és merész álmot álmodtak, egy tengereket összekötő, népeket egybeolvasztó, Európa fölött korlátlanul uralkodó óriás és hatalmas német Ausztriáról: azt még föl tudjuk fogni, bár ezeket az álmodozókat keserű kiábrándulásukért nem sajnálhatjuk. De hogy száz ember nagy német hazája számára üdvöt nem ettől magától, hanem csak egy oly államtól várt, a melynek valamennyi nemzetisége elnyomása, az évezredes alkotmányával bíró magyar nemzet megsemmisítése, sőt Olaszország törekvésének leigázása által is kellett volna előbb valóban német hatalmassággá válnia, s a mely Németországnak nem egységet adott, hanem csak centrifugális erőt fokozta volna: az valóban nehezen megérthető és alig igazolható.

Egy dologban egyébiránt az események mindenestre igazat adtak szerzőnek; és ez az, hogy a német

kérdés utóvégre is csak fegyverrel és vérrel volt megoldható. De még mindig fönmarad az a kérdés, hogy ha Ausztia Magyarországnak mindjárt kezdetben megadja, vagy inkább meghagyja alkotmányát s megszerelve nemzetiünk bizalmát, reá s nem belső ellenségeire támaszkodik; ha hazánk és az örökös tartományok létérdekeit föl nem áldozza németországi szerepének, melynek betöltésére sem ereje, sem hivatása nem volt, évtizedeken át makacsúl meg nem akadályozza Olaszországban az olasz, Németországon a német egység létrejöttét, hanem onnan is, innen is idejekorán visszavonulva, keleti érdekeit ápolja vala: vajjon a dolgok mai, természetesebb rendje, vagy ennél Ausztriára nézve sokkal előnyösebb helyzet is, nem lett volna-e jóval kevesebb vér- és erőáldozattal elérhető?

E kérdést vetve föl, ha nem kívánjuk is szerzőtől, hogy előre láttá legyen azt, a mit amaz időben senki előre nem látott, mégis a háborúra való merész hivatkozásait egy oly politika álláspontjáról, a mely a háborút utóvégre csakugyan akarata ellenére is kikerülhetetlenné tette, de mindkét háborújából teljes vereséggel tért vissza: nem csak hogy eszélyesnek nem tarthatjuk, de még a lelkiismerettel és az erkölcsessel is nehezen egyeztethetjük össze.

Mert akármily paradoxnak hangozzék bár az állítás: a háborúnak is megvan a történetben a maga erkölse. Igaz, hogy az utókor rendesen az eredmény után ítél és fényes siker által könnyen megvesztegethető; sőt tagadni nem lehet, hogy egy eredetileg jogtalanak és erkölestelennek látszott támadás, ha siker koronázta s ha a győztes támadó diadalát mérséklettel és eszélylyel tudta nemzete javára fölhasználni, gyakran a higgadt

történeti bírálat előtt is egy nagy és dicső politikai teljesítményben tűnik föl. De másrészt a történet — sőt némár a későbbi események is — gyakran szolgáltatna igazságot a vétlenül megtámadott és vereséget szenved félnek. És minden körülmények között bizonyos, hogy az oly hatalmat, a mely reá nem kényszerítve véradókat hozott és követelt egy ügyért, a melyet diadalra juttatni még sem tudott, nemcsak az anyagi veszteség és erkölcsi kudarc, de minden esetben még a háborúval való felelősség és a történet sújtó ítélete is terheli.

S miután nemcsak a magyar szabadságharc, de végelemzésben az olaszországi 59-diki és a porosz-osztrák szerencsétlen háborúk előidézője is amaz osztrák államférfiak politikája volt, a kik államukat elterelve természetesen hivatásától, makacsul akadályozták a németek, magyarok és olaszok nemzeti törekvéseit, a nélkül hogy azok helyébe jobb czélokat tudtak volna kitűzni megvalósítani: eljárásuk a történet sújtó ítéletét el nem kerülheti. És a szerzőt, kinek művével foglalkoztunk ezzel az ítélettel szemben legfőlebb az vigasztalhatja, hogy ő csak gyöngye visszhangja, nem mozgató tényezője volt ama politikának, a melynek végleges bukását láthatta élte alkonyán, s a melynek dicsőítését tartalmazák ifjúkori levelei.

VITZTHUM GRÓF EMLÉKIRATAI.*

— Megjelent a *Budapesti Szemle* 1887. évi márcziusi és áprilisi számaiban. —

I.

A mult év elején volt alkalmunk ismertetni Vitzthum von Eckstädt gróf emlékiratainak akkor megjelent első részét, mely e czím alatt: *Berlin und Wien in den Jahren 1845—1852.* az egész Közép-Európán végigviharzott forradalom korszakát tárgyalta.** E műnek újabban mintegy folytatása jelent meg ugyanannak a szerzőnek két kötetre terjedő emlékirataiban. a melyek az 1852—1864. évekből keletkező naplójegyzeteket, sőt némely hivatalos jegyzéket is foglalnak össze, s minthogy szerző ez évek alatt Szt.-Pétervárott és Londonban képviselte a szász kormányt, főleg az orosz és angol politikai viszonyokat ismertetik, de — egy rendkívüli kiküldetés révén — kiterjeszkednek Portugáliára is, és miután akkoriban előbb a krími, majd az osztrák-olasz-francia háború szerfölött élénk diplomatai tárgyalásokat idézett elő az összes európai kabinetek között, természetes, hogy Vitzthum ez emlék-

* *St.-Petersburg und London in den Jahren 1852—1864.* Aus den Denkwürdigkeiten des . . . Carl Friedrich Graf Vitzthum von Eckstädt. Stuttgart, 1886.

** Lásd a 263. lapon: *Egy német diplomata a forradalom alatt.*

iratai a német, osztrák, francia és olasz államok kormányfőiraival és politikájával is foglalkoznak.

A magyar történet és politika szempontjából e mű nélkülözi azt a közvetetlenül érdeklő vonást, a mely az előbbi munkát, — mely szabadságharcunk korát a bécsi körök fölfogása tükrében tüntette föl — oly élesen jellemezte; de az említett két háború, a mely ez újabb műnek drámái háttéréül szolgál, s melyek egyike az európai államrendszerben idézett elő egy időre jelentékeny változást, s a keleti kérdést modern alakjában fölállította, másika pedig monarchiánk activ részvételével folyt le és vereségével végződött, sokkal általánosabb érdekű politikai események, semhogy az azokra vonatkozó s részleteikben sok újat is tartalmazó adalékok fölött, melyeket Vitzthum könyvének köszönhetünk, szó nélkül lehetne napirendre térnünk.

A túlságosan terjengő emlékiratok egyébiránt, melyekben fejezetről fejezetre magánlevelek közlése által ismétlődik az, a mit a szerző már naplójegyzetek alakjában elmondott, nem annyira a bennök tárgyalt események, mint inkább az ezekben működött alakok jellemzése szempontjából érdekelnek; meg kell vallani, hogy némelyike ezeknek az alakoknak a közölt párbeszédek és levelek világítása mellett hatalmasan domborodik ki a különben éppen nem színgazdag korpéből, míg egyeseknél maga az az elfogultság, melylyel a szerző őket megítéli, jellemző ama politikai légkörre, a melyben e naplójegyzetek keletkeztek.

Követve a műnek e sajátosságát, ismertetésünket is az egyes kiváló alakok köré csoportosítandjuk, másolva és bírálva a képet, melyet róluk a szerző naplójegyzetei nyújtanak.

Midőn a naplójegyzetekben itt-ott nyilvánuló elfogult ítéletet említettük, már érintettük azt a túlzó politikai irányt is, a melynek Vitzthum első könyvében híve volt és híve maradt a másodikban is. Politikai jelleme az előbbiben leírt korszakhoz képest határozottabb színt nyert, erősebben domborodott ki, de semmi okunk sincs e miatt jobban rokonszenvezni vele. Ha szerzőt előbbi művében az absolutismus nyers hatalmának csodálójaként ismertük meg, de mint olyant, a ki-ben e hajlam még nem tudott teljesen diadalmaskodni a forradalmi mozgalmak benyomásától táplált ifjúkori idealismus gerjedelmei fölött: ebben az újabb könyvében már egy megállapodott politikai hitvallással állunk szemben, a mely hű maradt az absolutismushoz és elfordult a nemzeti eszményektől s amannak igazolását és ezeknek megölő betűjét a merev legitimismusban keresi. És ez a jellemvonás válik most mindenekfölött uralkodóvá. Míg az az elvakultság, a melylyel szerző a bécsi és magyar forradalmak leveretése fölött tapsolt, hinnünk engedte, hogy a Napoleon dictaturájával is fog tudni rokonszenvezni, addig másrészt azok az ifjúkori önlengések, a melyek még versekben is dicsőítik a német nemzeti érzület fölébredését, könnyen keltheték föl azt a sejtelmet, hogy szerző az olaszok önállósági törekvésében is — a mely a német érdeket már éppenséggel nem sérthette — egy hasonló politikai cél kitűzését fogja üdvözölni; és végül ama körülmény, hogy gróf Vitzthum, miután Szt.-Pétervárott jóllakott a despotismus benyomásaival, éppen az angol politikai élet iskolájába került: valószínűvé tette, hogy az alkotmányossággal végre valahára mégis megbarátkozik.

De a ki nem forrott politikai egyéniségének kü-

lönböző nekiindulásaihoz kötött mindhárom nemű várakozást megcsalta az eredmény, s az ellentétek, melyeket ott szemléltünk benne, s melyek már bécsi időzése alatt mindinkább helyet adtak az absolutistikus iránynak, kiegyenlítésöket végre csakugyan az absolutismusban, de csak a legitim absolutismusban és az Európa földabroszának „szerződésszerű“ állapotához való ragaszkodásban találták meg.

Hogy III. Napoleont miként ítéli meg, azt lesz alkalmunk fejtegetni; itt csak annyit jegyzünk meg, hogy szerző absolutistikus hajlamai daczára még a francia imperator legfényesebb sikereivel szemben is föntartá bizalmatlankodó, sőt megvető ítéletét a „parvenu“ uralma felől, s ez talán az egyedüli politikai ítélete, a melyet az események igazoltak, a mely ítéletét azonban, úgy látszik, inkább elfogultság, mint politikai éleslátás sugalta.

Az olasz mozgalommal szemben határozottan Ausztria „megtámadhatatlan jogainak“ álláspontjára helyezkedik; csodálkozik fölötte, hogyan tehet az angol kormány ígéreteket a szabadságpártnak, mely nem „legitim hatalom“, vagy ha tett, miképp érezheti magát kötelezettnek ez ígérek magatartására? Mesterségesen előidézettnek tartja az olaszok egész törekvését, hazugoknak az elégiütlenségökről terjesztett híreket s az olasz egység megvalósulására nézve olyan nyilatkozatokat tesz, a melyek az utókor szemében vajmi rossz prófétának tüntetik föl.

És a mi legsajátságosabb: hosszú diplomatiái működése Angliában egyáltalán nem volt képes őt az angol alkotmányosság eszmekörébe belevonni. Kedélye, melyet első könyve után ítélve a benyomások iránt

annyira fogékonyak hittünk, itt teljesen idegen marad az őt környező világ iránt. Az angol parlamentáris praxis csak egyetlen egyszer ragadja csodálatra, akkor tudniillik, mikor Derby lord tizenegy öse nevében protestált a felsőházban az ellen, hogy Lord Wensleydale (Sir James Parke) „éltefogytiglan“ neveztesse ki a lordok háza tagjává, miután erre „praecedens“ nincs. A korona kénytelen volt a kinevezést visszavonni, és a gyermektelen aggastyánt „öröklő joggal“ nevezni ki peerre, a mi ellen aztán Derbynek és a lordoknak kifogásuk nem volt. „Csak ily országban, — így kiált föl Vitzthum, — a hol mindenkinek joga ilyen határozott védelemben részesül, virágozhat a szabadság!“

Egyebekben azonban az angol példa semmi hatással sem volt reá s az alkotmányosság iránt éppen oly kevés érzéke van Londonban, mint volt Bécsben. Mindenütt a forradalom rémét látja s az ellen akarná védelmezni a hatalmakat; az angol közvélemény alkotmányos befolyását a kormányügyekre, a „napi véleményekkel való kaczerkodásnak“ nevezi s reményét fejezi ki, hogy a királynő „jogerzete“ a miniszterek előitéletei által nem fog megzavartatni; a sajtó iránt már éppenséggel határtalan megvetéssel viseltetik. Az egész világot nem lehet „angol chablonok“ szerint berendezni, s ezért csak sajnálni tudja, hogy a Metternich-Schwarzenberg-féle osztrák császárság nimbusa hanyatlott; e körülmény — ellentétben az első könyvében vallott nézetekkel, — mégis arra készíti, hogy a német hazafiakkal együtt Berlin felé irányozza tekintetét s mindinkább onnan várja hazája üdvét.

Nem időztünk volna hosszasan Vitzthum politikai egyéniségének és gondolkodásának jellemzésénél,

ha az oly annyira tipikus nem volna s nem képviselne egy egész politikai iskolát, a mely Közép-Európa sorsára oly soká gyakorolt döntő befolyást s a melynek végzetes tévedéseivel a szerző e második könyvében is találkozunk.

Jellemzései közül legkitünőbb s legteljesebb az, a melyet Miklós czárról ad; ezúttal ennek ismertetésére szorítkoztunk tehát annál inkább, mert ez a műnek mintegy önálló bevezetéseül szolgál; s mert a benne föl-tüntetett hatalmas alak később letünik világrészünk politikai színteréről.

*

Miután Vitzthum megismertette Nesselrodet, az akkori orosz miniszterelnököt, ki e minősége daczára a czár terveibe majdnem soha sem volt beavatva, a később annyit emlegetett Mencsikoffot, továbbá Rachowot, a porosz követet, ki Miklós különös bizalmával dicsekedhetett, következőleg írja le fogadtatását a minden oroszok czárjánál.

„Vasárnap, július 8-dikán (1852.) a mise után fogadott a császár. Ez tulajdonképen az etiquette ellenére történt, mert az uralkodó rendesen csak nagyköveteket és követeket részesített magánkihallgatásban;* Albert szász herceg ittléte miatt tettek ezúttal kivételt és ennek köszönhettem életem egyik legérdekesebb óráját. Az udvari szertartásmester a császár szobájába kísért s azután tétovázva állott meg, nem tudva, vajjon e szokatlan kihallgatásnál jelen lehet-e vagy nem. Néma kérdésére a czár, egy szót sem szólva, azzal válaszolt, hogy újjával erőlyesen mutatott az ajtóra. Egyedül

* Ez időben a szerző csak mint ügyvivő volt a szász követség vezetésével megbízva.

maradtunk, először életemben négy szem között a világ leghatalmasabb és leginkább rettegett uralkodójával. Ötvenhat éves kora daczára I. Miklós classikus görög vonásai és óriási alakja még fiatal erőt árultak el. Phidias e mintára alkothatta volna Zeus vagy a hadisten szobrát. Egyik gárda-ezredének kisebb díszébe volt öltözve, két gombsoros kék katonakabátban. Jól megnéztem már majdnem egészen tar koponyáját s föltűnt a császár alacsony, kevésbé kifejlett homloka, melylyel férfias orra majdnem egy vonalat formált. Feje hátsó része, melyben phrenologok az akaraterőt keresik, rendkívül erősnek látszott s a farnesei Herculeshez méltó nyak hordozta az egészben véve kicsiny fejet.“

„A császár egész megjelenése lovagias, sőt hatalmas jelleggel bírt, s most már megértettem, hogy az előttem álló kolossz képes volt a cholera kitörésekor fenyegető forradalmat keze egy legyintésével lecsendesíteni. Ama napon köpenyébe burkolva egyedül lépett az ezerek közé, kik a tág Izsák-téren hangosan kiáltozva vádolták a kormányt, hogy a kutakat megmérgezte; oda lépve ledobta köpenyét s kezével intett a tömegnek, hogy térdeljenek le. Senki sem mert állva maradni. A császár pedig mennydörgő hangon kiáltá: „Nyomorultak! nem a kutak vannak megmérgezve, de ti mérgeztétek meg önmagatokat bűneitek által. Fohászkodjatok Istenhez, hogy megbocsásson és elvegye rólunk e csapást.“ A lázongók tömege erre ezerszeres üdkiáltásba tört ki: „Éljen a mi urunk és atyánk!“ S egyetlen rendőr segélye nélkül mintegy varázsütéssel volt leküzdve a mozgalom. E nagy pillanat képe lebegett előtttem, mikor a császár szeméibe néztem. Kissé bizonytalanak, tévetegnek látszott e szemek tekintete, s a száj

környékén mutatkozó ideges rángás félelmes, beteges benyomást tett.“

„Miután Miklós császár megnyerő szeretetreméltósággal szólt Albert hercegről * s arról, hogy e látogatás neki mily örömet okoz, egészen megfélekezni látszott róla, hogy egy fiatal diplomatával van dolga, a kit soha sem látott s kiről aligha hallott valaha valamit. Oly bizalmasan, mintha régi ismerőshöz szólna, beszélt éppen bevégzett útjáról. Berlinben volt, Drezdában, Bécsben, Mária Anna császárnét látogatta meg Prágában, Weimarban és Darmstadtban is időzött, úgy szintén Stuttgartban leányánál. Sas szeme mindenütt néhány nap alatt meglátott mindent s páratlan nyíltszívűséggel, minden tartózkodás nélkül mondta el azt, a mit szemle-útján tapasztalt. Legkevésebbé volt Berlin-nel megelégedve. Hevesen kelt ki sógora, a porosz király, gyöngesége ellen.“

„Midőn megkísérlettem e váratlan kifakadásokat azzal a kisérséggel köznapilag megjegyzéssel csillapítani le, hogy a király szándékai mindezek daczára a legjobbak, s hogy vannak rendkívül szeretetreméltó tulajdonai mennydörögve viszonzá a czár: „Annál rosszabb! a mi pedig jó szándékait illeti, azt mondom önnek, hogy ő soha sem tudja, mit akar. Az ilyen ember nem király; megrontja mesterségünket. Tudja meg hát — folytatá lábával toppantva — az én lábaim alatt a föld csak éppen úgy alá van aknázva, mint az önöké alatt; mindnyájan solidárisak vagyunk; mindnyájunknak egy az ellenségünk: a forradalom. Ha folytatják a forradalmi elemek legyeztetését, úgy mint Berlinben teszik, nemsokára lángba borúl minden. Itt e perczen nincs mitől félnem;

* A későbbi szász király.

a míg én élek, mocczanni sem mernek. Mert én katona vagyok, sógor uram azonban sohasem volt az. A mint itt lát, — folytatá aztán egész nyugodtan s kellemes zengésű hangjának teljes varázsával — a mint itt lát, harminczöt éve állok szolgálatban, mert első fegyvertetteimet 1813-ban végeztem. Igen, katona vagyok; ez az én legsajátabb mesterségem (*c'est mon métier à moi*), azt a másik mesterséget, a melyet a gondviselés bízott rám, — e szavakat nagyon lassan s majdnem suttogva mondá — elvégzem, mert hát utóvégre is el kell végezni és mert nincs senki, a ki fölmenthetne tőle, — de ez nem az én mesterségem!“

„Mély tragikum rejlett e vallomásban. Szinte éreztem, mily súlyosan nehezednek e fejedelemre az uralkodás gondjai, melyeket innmár huszonhét éve visel egymaga. Szép szeme egészen elborúlt és tekintete tétovázni kezdett. A császár legjóakaróbb búcsúszavaitól kísérve, hagytam el a nagy, fényes, de majdnem félel-messé vált szobát.“

Majd egy nagy katonai szemlét írt le a szerző, melynek alkalmával a császár személyes vezénylete mellett százezer katona vonúlt el díszmenetben a császárné előtt. „A czár — úgymond — kivont karddal állott egy kis dombon, melyről az egész tért áttekinthette. A szemle lefolyása alatt többször cserélte háta lovait, melyek bár nem nagyok, de különösen zömök növésűek voltak; oly jól voltak idomítva, hogy fülök sem mozdúlt, annál kevésbbé lábuk; de egy óránál tovább e nemes állatok egyike sem bírta ki óriási termetű urának súlyát; ekkor a lónak minden tagja reszketni kezdett, s a császárnak hamar más paripára kellett ülnie.“

Abban az időben halt meg Wolkonsky Péter herceg, a fejedelmi ház egyik legmeghittebb embere; temetését a császár parancsára pazar fénynyel rendezték s maga Miklós cár kiszámított tüntetéssel adta meg ki próbált hívének a végtisztességet.

„A midőn elérkezett a pillanat, melyben a templomban magas ravatalra helyezett koporsót le kellett zární, a császár fölhaladt a ravatal lépcsőin, megcsókolta a halottat s hosszasan térdelt a koporsó mellett. Azután fölemelkedett s intett a boldogult ezredebeli tizenkét altisztnek, kik a koporsót leemelték s a sírbolt felé vitték. A midőn azonban a menet megindúlt, a császár félretolta az élén haladó altisztet, maga ragadta meg a hordozó rudat és személyesen vitte sírboltjába hí szolgáját. Ez az ünnepélyesség egy félórán túl tartott s az egész idő alatt minden szem a czárra volt függesztve. Azt mondják, I. Napoleon minden ünnepély s különösen koronázása előtt Talmától kért tanácsot s forma szerinti szerepet tanult be vele. I. Miklóst Talma sem taníthatta volna meg mozdulatai méltóságteljes bájára. Ő természetlőtökéletes művész volt s a legjobb színész tanulhatott volna tőle. Minden oly egyszerűnek, oly természetesnek látszott rajta s e látszaton mégis átérezhető volt a hatásra számító szándék.“

Ilyen, a nagy tömegre ható személyes tulajdonok okozhatták főkép Miklós cár népszerűségét, mely személyének még az „aláaknázott talajon“ is teljes biztonságot nyújtott. „Büszke volt reá — beszéli el Vitzthum, — hogy a nap s éj bármely órájában egyedül, minden katonai fedezet, sőt kíséret nélkül járhatta be fővárosa utcáit. Majdnem naponkint találkoztam vele, mikor leányához, Mária nagyhercegnőhöz ment; már messzi-

ről fölismerhető volt magas alakja, régi kopott katonaköpenybe burkolva, — abba a bizonyos köpenybe, a melyet egyszer zálogúl kellett hagynia egy bérkocsisnak, ki őt föl nem ismerte s kit kifizetni nem tudott. Sok apró jellemvonást beszélnek róla, a mely népszerűségét s lereszkedését bizonyítja. Hatalma a tömegben nyugodott; feje volt annak a demokratikus, majdnem communistikus községi szervezetnek, melyben az orosz nép él, a mely benne atyját, földi istenét látta.“

Mindez igaz volt s fényes külszint borított az orosz birodalom külső viszonyaira; de belsejében a kolosszt már akkor férgek örölték s szerző kiáltó példáit beszéli el a legfelsőbb körökig elható mély romlottságnak.

Egy más tulajdona Miklós czárnak, a mely talán szintén emelte nimbusát, de másfelől sok bajt okozott neki, példátlan nyíltszívűsége volt, s a vigyázatlanság, a melylyel — ha azt fölindulása úgy hozta magával, — legkényesebb titkait elárulta. Egyik példáját e túlságosan fesztelen szókimondásának már Vitzthummal folytatott első beszélgetésében láttuk; egy másikat ugyanő egy a téli palotában tartott fényes estély leírásánál mondja el.

„A terem közepén egy asztal a diplomatiái testület számára volt föntartva, a melynél rang szerint sorakoztunk. Mellettem Zichy Ferencz gróf ült, nem mint diplomata, hanem mint kiváló vendég, a kit magánügyei hoztak Pétervárra.“

„Miklós czár nem vacsorált, de megjelent az étteremben s egyszerre szomszédom széke mögött állott meg; ez föl akart kelni, de két hatalmas kéz nyomta vissza ülőhelyére. A mint a császár német nyelven kez-

dett beszélni, azt hittem, szintén föl kell kelnem, hogy arra figyelmeztessem, miszerint érték németül; de a császár intett, hogy ülve maradjak s folytatta beszélgetését, közölve Zichy gróffal — kinek másnap Bécsbe kellett visszautaznia — Ferencz József császárnak szóló utolsó szóbeli megbízását. Az egész vacsora alatt szakadatlanul beszélt a császár s Zichy éppen úgy mint én, némán hallgatta. Nemsokára átesapott a francia nyelvbe, melyet folyékonyabban beszélt s elmondá, a mi szíven fekiüdt, azzal a tartózkodás nélküli őszinteséggel, a melyet már első kihallgatásomkor tapasztaltam. Beszéde tárgya kemény leczke volt, a melyet a törököknek adott: „*ces chiens de Turcs*“, mint a hogy a császár ismételve mondá. „Uralmuk Európában — úgymond — nem tűrhető tovább, s ő számít reá, hogy az osztrák császár, a kit úgy szeret mint fiát, vele kezét fogva fog véget vetni annak a piszkos gazdálkodásnak, a mely a Bosporusznál folyik s a gaz hitetlenek által elnyomott keresztények sanyarú sorsának.“

Ez a philippika, mely ismét csak annak volt tanújele, mily rossz diplomata Miklós császár, már némileg elkészítette Vitzthumot arra a néhány nap múlva elterjedt hirre, hogy a Törökország határszélén állomásozó negyedik és ötödik orosz hadtest hadilábra helyeztetett. E felől a miniszterelnök, Nesselrode, természetesen megint semmit se tudott, de annál nagyobb fölindulással értesült felőle Seymour, az angol követ, a ki el nem mulasztotta e miatt a legkomolyabb szemrehányást tenni a császárnak.

Erre Miklós földühödött, idő előtt elárulva látván intézkedését s haragosan idézte elé meghittjét, Orloff herceget, a titkos rendőrség főnökét, ugyanazt az Or-

lofft, a ki fiatal korában egy ökölesapással mentette meg a czár életét egy merénylő támadásától s a kinek ezért sokat elnézett ura.

„Miért tartok rendőrséget?“ — kérde bosszúsán a czár.

„Azt felségednek legjobban kell tudnia.“

„Igaz, de azt valóban nem tudom, hogy mi hasznom van ebből a rendőrségből, és ha ön huszonnégy óra alatt ki nem deríti annak az árulónak a nevét, a ki a negyedik és ötödik hadtest mozgósításának titkát dobra verte, el van mozdítva hivatalától.“

„Oh, — viszonzá a herczeg, — az én rendőrségem oly kitűnő, hogy nincs huszonnégy órára szükségem arra, hogy felségednek az árulót megnevezzem.“

„Tehát ön ismeri! tudja?...“

„Tudom a mit tudok, felséges úr, hanem azt csak a császár egyenes parancsára mondhatom meg.“

„Ezennel megadom önnek e parancsot.“

„Az áruló, a kit felséged keres, nem más, mint I. Miklós, Pawlovics, minden oroszok czárja, a ki rendszeren el szokta feledni, ha a czárné termeiben államügyekről s különösen katonai rendszabályokról beszél, hogy az ott jelenlevő udvari hölgyek mindegyikének nemcsak két füle van, hanem azonkívül testvérei, atyafiai vannak a hadseregben, a kiknek mindazt elmeséli, a mit hallott. És így minden szó, a melyet a császár el ejt, lánggyorsan terjed el a városban.“

Erre aztán — mint a szerző megjegyzi — Orlofft el nem mozdították, a császár azonban meg nem szűnt nemcsak a czárné estélyein, hanem mindenütt elmondani azt, a mi éppen elfoglalta elméjét.

A mi abban az időben a beavatottak előtt már

jóval a háború kitörése előtt komoly aggodalmakat keltett a béke föntartásának lehetőségére nézve, az Miklós császár egészségi állapota volt, a melynek aggasztó voltát ő maga legkevésbé sejtette. Vitzthum azt hiszi, hogy a krími hadjárat talán megakadályozható lett volna a nagykövetek útján, ha akkoriban Pétervárott csak egy lett volna a nagykövetek között, a ki tapintattal s a józan emberi ész érveivel igyekszik vala leküzdeni a nyilván már akkor tébolylyal határos rögeszméket, melyek a szerencsétlen császár elméjét elhomályosítani kezdték.

Hogy mennyire beteg volt, azt persze csak halála után tudták meg. De egy angol orvos már 1853. évi júliusban fölismerte rajta az öröklő baj tüneteit s előre monda, hogy a császár két évnél tovább nem él. Ez egy Palmerston lordhoz intézett levélben van elmondva „azzal a jó szándékkal, hogy a fenyegető bonyodalmat megakadályozza e figyelmeztetés, s hogy így a béke barátaai időt nyerjenek addig, a míg a halál megmenti Oroszországot és Európát a czártól, kinek lelki egyensúlya meg volt zavarva“. Az orvos, kinek jóstehetségét igazolták a következmények, azt is megjegyzi, hogy Pál császár négy fia közül egyik sem érte el a hatvanadik életévet, s hogy mindegyik negyvenötödik évétől kezdve fölötte aggasztó agyvértódulásokban szenvedett.

Miklós császár halálára nézve — mely 1885. évi márczius 3-dikán egész hirtelen kövekezett be — Vitzthum grófnak magának is jóslatszerű sejtelmet tulajdonít, melyet állítólag Londonban, Henczel porosz követtel folytatott beszélgetésében nyilvánított.

A helyzet nehézségeiről beszéltek, melyek akkor abból állottak, hogy a kifáradt hatalmak minden békevágyai mellett is egy maradandó béke megkötése lehe-

tetlennek látszott, mert Oroszország, vereségei daczára, ellenfelei Pyrrhus-győzelme által nem hagyta a kívánt engedményeket magától kicsikarni.

Vitzthum nézete szerint ily kietlen helyzeteken csak egy váratlan esemény segíthet; hivatkozott történelmi példákra s Miklós czárnak, ki az egész bonyodalmat fölidézte, halálát jelölte meg, mint oly eshetőséget, a mely a gordiusi csomót megoldhatná. Mikor este a clubban újra találkoztak, már megjött a czár halálhíre. Az eupatoriai vereség törte meg szívét — mint akkor értelmezték halálát. És utódja, II. Sándor a békét csakugyan megkötötte a nyugati hatalmakkal.

A szász követnek e részökben kissé regényesen hangzó naplójegyzetei talán túlbecsülik a befolyást, melyet az 1854-ki keleti bonyodalomra Miklós czár személyes önkénye s méginkább beteges lelki állapota gyakorolt. Tudjuk, hogy az események folyamán része volt benne III. Napoleon nyugtalan becsvágának is. De az első lökés, mely Európa békéjét megrázkódtatta, akkor is — mint oly gyakran — Pétervárról indult ki, s azt sem népakaratból, sem pusztá politikai hagyományból kimagyarázni nem lehet. És másrészt körülbelül bizonyosnak tekinthető, hogy akkoriban az orosz autokrata észjárása már beteges jelleget öltött.

Mily megdöbbenő gondolat, s mennyire megzavar minden történetphilosophiai okoskodást, elképzelni, hogy egy világrész békéjét egy emberi agy szerkezetének elváltozása s működésének zavara földúlhatja!

II.

A krimi háború kitörése Londonban találta a fiatal diplomatát, a hol már az 1853-dik év tavasza óta működött Szászország képviselőjében. Elmondja, hogy kis családi bál volt az udvarnál, melyen ő is megjelent s a midőn egy contre-danset tánczolt Victoria királynővel, ez szeretetreméltó elfogulatlansággal csevegett vele a napi eseményekről s bizalmasan közölte azt is, hogy a következő napon (1854 márczius 27-dikén) kénytelen lesz Oroszországnak forma szerint hadat üzenni.

Ez meg is történt, de eleinte a háború egyáltalán nem zavarta meg a londoni „season“ örömeit. „A míg — írja Vitzthum — Pétervárott az angol község kimaradása következtében a gázvilágítás szünetelt s az orosz nemesség vendégszerető házai elzárattak, Londonban a tánczvigalmak és ünnepélyek egymást érték s mindenki feledni látszott, hogy a távoli Törökországban nemcsak a népek, hanem az ékszereiket és párisi öltözekeiket versenyezve mutogató ladyk testvérei és rokonai is hadakoztak. Senki sem gondolt rá, hogy egygyel kevesebb ebédet adjon, vagy lovai közül egyet nélkülözzön. A folytonos indiai háborúk következtében az angolok annyira rászoktak közönynyel tekinteni az ellenség számbeli túlsúlyára, hogy most is egész komolyan azt képzeleték, hogy 30.000 angol katona szembeszállhat a czár légióival.“

Mikor aztán a csalódás hirtelen beállott, s Franciaország és Anglia elkezdtek egymást kölcsönösen szemrehányással illetni a véres és hiábavaló háború könnyelmű megkezdéseért, a közhangulat is csakhamar az ellenkező végletbe csapott át. Bánatra és bosszúságra

valóban volt elég ok. A hadjárat fáradalmaihoz hozzájárult a szokatlanul szigorú tél fagya, s a háború meg gondolatlan tervezésének következményeit még súlyosbította a hadügyi igazgatásban mutatkozott fejtelenség. Szerzőnk egyik levelében ennek néhány példáját beszéli el. Jelentés jó, hogy a csapatoknak téli keztyűkre van szükségük; a hadügyminiszter, Newcastle herceg, azonnal elrendeli 40.000 pár keztyű elküldését; az al-államtitkár, Sidney Herbert, erről mitsem tud s egyidejűleg 50.000 párt indít útnak. A 90.000 pár keztyű megérkezik, szétosztatik s ekkor kiderül, hogy az egész küldemény teljesen hasznavehetetlen. Később a fővezér sürgősen kér téli ruhát, gyógyszereket és tépést serege számára. Egy egész hajót töltenek meg a csikkekkel, a hajó megérkezik Balaclavában, de egész terhével vissza is tér Angliába, mert senkit sem talált, a ki a szállítmányt átvette volna.

Azonban daczára e tagadhatatlan bajoknak és hibáknak s a háború nehéz viszontagságainak, a hírek, melyeket az angol csapatok állapotáról terjesztettek, éppen oly túlzottak voltak, mint az ingerültség és lárma, a melyet ezek Londonban keltettek, s a mely annyira ment, hogy még az a vélemény is hitet talált, mely szerint Albert herceg (a prince consort) német rokonai iránti szeretetből s az oroszok kímélése végett titkos parancsot adott a fővezérnek, hogy csak látszatos háborút viseljen s az angol csapatokat komoly cél nélkül áldozza föl. Több angol katonatiszt, a ki ama téli hadjáratban részt vett, utólag nevetve mondta a szerzőnek, hogy csak az újságokból értesült felőle, mily sokat szenvedtek ők.

A krimi háború drámájának egyedüli öntudatos

cselszövőjét s Miklós czár után második értelmi szerzőjét Vitzthum, eléggé helyesen, III. Napoleonban látja, s ez a főszempont, a melyből az előtte már demokratikus előzményei és illegitim uralma miatt is gyűlöletes francia imperator megítéli.

A második napoleoni császárság életföltételei és programja vizsgálatának szerző egy történeti alapra fektetett emlékiratot is szentelt, de nem annyira ebből, mint inkább a naplójegyzeteiben és leveleiben elszórt közlésekből merithetünk becses anyagot a császár személyiségének és szereplésének jellemzésére.

A „fejedelmi szemfényvesztőnek“ — mint Vitzthum a francia császárt nevezi — „titkos üzlettársa volt Palmerston, kire föltétlenül számíthatott. Barátságunknak azonban olyan sorsa volt, a minő az ily természetű viszonyoknak rendesen lenni szokott. Eleinte jól ment a játék; Napoleon és Palmerston jó üzletet csináltak, persze mindkét ország rovására, mert ezek ezer meg ezer bátor katonát és sok milliót áldoztak föl haszontalanul. Később, miután Savoyát és Nizzát büvésszileg eltüntették s Palmerstonnak kilátása volt reá, hogy életfogytiglan miniszterelnök marad, fölmondta játéktársának a szövetséget, fenyegetőleg lépett föl s a beavatott közvetítőt — Persigny-t — kidobta az ajtón.“

A „Szajna melletti Proteust“ — a hogy egy más helyen nevezi Napoleont szerzőnk — Boulogne sur-merben látta először, 1854 nyarán teljes díszben, udvari kíséretével. Az első benyomást úgy jellemzi Vitzthum, hogy ez a jelentéktelennek látszó kis ember, tábornoki kalappal a fején, nagy bajuszával, azokra a lovászmesterekre emlékeztette őt, a kik a czirkuszokban, hosszú ostorral a kezökben, vezetik a lovak és lovasok

mutatványait. Hozzá teszi azonban, hogy e rossz benyomás eltűnt, mihelyt személyes érintkezésbe lépett III. Napoleonnal s kellemes modorával megismerkedett. Ezt a vallomást sokkal kevesebb tartózkodással fejezte ki Clarendon, mikor a párisi congressusról visszatért. „Egyikünk sem állhat neki ellen — mondá az angol miniszter szerzőnknek, — ha magánszobájában négyszemközt igyekszik bennünket ügyének megnyerni.“

Vitzthum szemtanúja volt a francia császárpár 1855-dik évi látogatásának Londonban s megjegyzi, hogy az óriási néptömeg újjongása fölötté kellemes benyomást látszott a hallgatag uralkodóra gyakorolni, míg a császárné szépsége valódi lelkesedést keltett a sokaságban. E kedvező fogadtatás mellett is a hatóságok s maga Napoleon folytonos aggodalomban voltak: merénylettől féltek. Szerzőnk állítása szerint a rendőrség főnöke a bevonulás előtti napon Palmerston parancsára Mazzinit, Kossuthot és több előkelő menekültet maga elé idézett s kijelenté nekik, hogy a kormány azonnal életbe lépteti az „Alien-bill“-t és kivétel nélkül valamennyi politikai menekültet huszonnégy óra alatt kiutasítja az országból, ha a királynő vendégét valami baj érné. „Ez az intés — jegyzi meg Vitzthum — megtette a kívánt hatást; sőt a nép egészen föl volt bősziülve a menekültek ellen, kiket merényleti szándékkal gyanúsítottak.“

A guildhalli ünnepély után is meglátsozott úgy Napoleonon, mint Walewskin, az ideges nyugtalanság, melylyel a néptömeget nézték, midőn kocsijokba szállottak, s a későbbi fogadtatás azt a benyomást tette a szász diplomatára, mintha a francia császár nagyon örült volna, hogy épkezláb menekült a cityből.

Rendkívül tapintatosnak mondja szerzőnk Napoleon magatartását angolországi látogatása alkalmával a királynővel szemben. Szinte tüntetőleg mutatta hódolatát az angol korona történeti jogai iránt; az ünnepeltetést, a melyben a nép részesítette, bizonyos nemes szerénységgel vagy észrevétlenül hagyta, vagy az udvar figyelemnyilvánításaként fogta föl. A legbecsületesebb igazszívűség és egyszerűség jelei mellett Napoleon mégis gondosan került mindent, a mi korai bizalmaskodásnak látszott volna. Bátortalannak, tartózkodónak mutatta magát, a mi annál kellemesebb meglepetést okozott, mert mindenki merev modorra és dictátori föllépésre számított. „On a été dans ses petits souliers et on a fait pattes de velour.“

Még ügyesebb volt a császár magaviselete a térdszalagrend adományozásánál. A rendkáptalan ülésében fölmerült a kérdés, vajjon az újon kinevezett lovag tudniillik a francziák császára, tartozik-e a szokásos hűségi esküt letenni? Napoleon félbeszakítva a tanácskozást, azt felelte: „Nemcsak a rendnek, hanem az adományozó királynőnek is hűséget fogok esküdni, még pedig örök időkre!“

A párisi congressus és az olaszországi háború közötti időszak volt az, a melyben a III. Napoleon csillaga talán legteljesebb fényében ragyogott. Maga Vitzthum, a ki iránta ellenséges indulattal viseltetett, megjegyzi, hogy ebben az időben a continensen általános szokássá vált a francia császárról csak a megjelöléssel: „ő“ — beszélni; „ő mondta ezt s amazt“, „ő tette ezt vagy azt“, „ő akarja“ stb., mindezek elterjedt szólásmódok voltak, melyeket maga a porosz kormányzó herczeg is használt.

Ez időben történt, hogy éppen Párisban időző szerzőnk hosszabb kihallgatásban részesült a császárnál, ki komolyan aggódni látszott az angol-francia szövetség jövőjén s figyelemmel hallgatta meg Palmerston épen akkor történt bukásának részletes okait.

„Önnek ideje volt — úgymond Napoleon — tanulmányozni Angolországot, ezt a különös országot, a melyet egész Franciaországban csak én ismerek igazán. Ott az ember mindig úgy érzi magát, mint egy nagy hajó födélzetén, ködtől környezve és kiszolgáltatva a viharoknak. Mindig fölhangzik a vészjel, folytonos a mozgalom s az ember mindig azt hiszi, hogy egy forradalom előestéjét éli. De közelebbről nézve, meggyőződünk róla, hogy semmi veszély nincs és hogy a jó hajó mindig megy és mindig előre halad. Mondja meg régi barátomnak, Malmesburynek, hogy nem kívánom tőle a holdat!* Ha azt kívántam Palmerstontól, hogy bűnügyi törvényeik egy tátongó hézagát töltsse be egy oly rendszabálylyal, a mely az idegen fejedelmeket megóvná a gyilkosok összeesküvései elől, kik politikai menekültek czíme alatt visszaélnék Anglia vendégszeretetével: ezt nem magamért tettem; kívántam ezt Angolország érdekében, szövetségünk érdekében. Nekem nincs szükségem az angolokra a magam megvédése végett. Én gondviselészerű ember vagyok. Nekem egy hivatást kell teljesítenem, és a míg a gondviselésnek szüksége lesz reám, addig oltalmazni is fog tudni. A nemzet, a mely fölött uralkodni hivatva vagyok, nem ismeri az angolok államintézményeit és nem tudja

* Malmesbury, a Derby-miniszterium külügyére, odanyilatkozott Vitzthum előtt, hogy inkább kívánja tőle Napoleon a holdat, mintsem a „conspiracy-bill” keresztülvitelét, a mely bill tudvalevőleg Palmerston bukását okozta.

úgy megbecsülni, mint én a közös érdekeket, a melyeken szövetségünk alapul. Ezért szerettem volna, hogy a királynő miniszterei s az angol parlament Franciaországnak világos bizonyítékát adták volna, hogy mily értéket tulajdonítanak életemnek és személyemnek. Ismétlem: a szövetség — én vagyok! Ha ők ezt nem értik, annál rosszabb rájuk és ránk nézve. A két nemzet nem ismeri és egy csöppet sem szereti egymást.“

De akármily békülékeny és egykedvű magatartásról látszottak tanúskodni e szavak az új angol minisztérium irányában, titokban meg nem szűnt Napoleon Derby és Malmesbury megbuktatására s a wickormány visszaállítására törekedni. Vitzthum szerint bebizonyított tény, hogy a császár Palmerston lapjának, a *Morning Post*-nak szerkesztőjével kivonatokat közölt Malmesbury bizalmas leveleiből és jegyzékeiből, a végből, hogy azokat e miniszter ellen fölhasználja. „Így conspirált Napoleon — jegyzi meg szerzőnk — ex-miniszterekkel és hirlapírókkal a Derby-ministerium ellen, a melynek becsületessége szálka volt az ő szemében.“

Az 1859-diki háború idejében III. Napoleon alakja már sokat veszített előbbi fényéből. Vitzthum előszeretettel emeli ki a sötétebb vonásokat. Fölemlíti, hogy Malakoff herczeg vallomása szerint, a francia császár jelenléte a csatátéren csak zavarokra vezetett. A helyett, hogy úgy mint Victor Emanuel fényes hősi-ség által lelkesítette volna seregeit, ez a „császári árnykép“ tétovázva lovagolt idestova s kíséretével együtt egy hajszál híján Clam gróf dsidásainak kezeibe került volna, ha Mac-Mahon meg nem menti vala.

Már közvetetlenül a háború előtt föltűnt Vitzthum

nak a császár megváltozott kinézése. Márczius 2-dikáról ezt írja Párisból:

„Mindenki sejti, hogy Európa sorsa egy ember kezeiben fekszik, a kinek szelleme elvesztette saját súlypontját, kinek magasan szárnyaló tervei rögeszínékké, jellemstilárdsága nyakassággá, személyes bátorsága a valódi vagy képzelt veszélyektől való folytonos félelemtől vak fanatismussá merevedett. Quos Deus perdere vult, dementat prius! . . . A mi leginkább meglepett mindabból, a mit Párisban láttam, az a császár kinézése. Láttam ő felségét több segédtsizttól környezve az elyséi mezőn. Szinte nehéz volt ebben a mélyen meggörnyedt, mereven maga elé néző, nyergéből látszólag erőltlenül ülő férfiúban arra a fejedelemre ráismerni, a ki még alig egy évvel ezelőtt nyugalomával tiszteletet parancsolni, mosolyával elbűvölni tudott. Úgy látszott, mintha legalább is tíz évvel öregedett volna meg. Az ezerek közül, kiket a tavaszi levegő a szabadba esalt, senki sem látzott a császárt észrevenni, legalább senki sem köszöntötte. Párisban most a félelem uralkodik; a császár orgyilkosoktól fél, a miniszterek és tábornokok a császártól félnek. Et la peur ne raisonne pas! Senki sem bírja a fejedelem bizalmát . . . Egész Franciaország a békét kívánja, de csak hallgatag ellenállást szegez az uralkodó némaságával szembe. Sohasem volt még a beszéd szabadabb és a sajtó mégis szolgaiabb.“

Fölötte jellemző a védelem, a melyben a csacska Persigny urát részesítette s az irányzatos vallomás, melyet a francia hadseregről ez időben — a háború folyamában — tett.

„Esküszöm — mondá az állomására visszahelyezett francia nagykövet — hogy az én szegény császár-

rom beismerte tévedéseit, s hogy semmi egyebet nem kívánt, mint valami módot arra, hogy nagyon is előrehaladott álláspontjáról becsülettel visszavonúlhasson. És vajjon föltehető-e, hogy oly ostoba volna ötven éves korában hódító pályát kezdeni? Nem szemmel látható-e, hogy e szerencsétlen háborúnak minden esélyei ellenünk irányulnak? Ha Ausztria császára vereséget szenved, még mindig császár marad és népei hódoló újjongása közt tér vissza fővárosába. Ez a régi, történeti dynastiák nagy előnye! A mi fiatal dynastiánk, mely ellenséges pártokkal áll szemben, nem viselhetne el ily esapást. Ha megveretnék, szegény császár el volna veszve. Becsületemre esküszöm, császárom békét akart, a minnek bizonyítéka, hogy az osztrák ultimatum borzasztó módon meglepett bennünket. Előkészületeink még csak a papíron voltak befejezve és ha az osztrákoknak merész hadvezérok lett volna, összetörhetnek vala, mielőtt átlépjük a havasokat. Én nyolcz vagy tíz napig remegtem félelmemben, s még most sem értem, miért kíméltek bennünket?”

Vitzthum hajlandó ezt a vallomást nem tekinteni merő komédiának, s hitelt ad Persigny amaz állításának is, mely szerint III. Napoleon csak azért juttatta háborúra a dolgot, mert Victor Emanuel azzal fenyegette, hogy leköszön s Párisba jön, személyesen felelősségre vonandó a császárt. Szerinte okiratokkal van megczafolva az is, mintha Napoleon az olaszországi ügyek fejlődésében egy előre meghatározott programmot valószínű volt volna meg. A francia császár sokat csodált ravaszsága, melylyel hasznát leste, tényleg csak az események fölhasználásában, nem azok irányozásában állott. Az olasz ügyekben világosan láthatók az ellentétes áramla-

tok, melyek Napoleon hatalmának vegyülékes forrásából erednek. Két évvel az olasz háború után a szász diplomata már az aggkor jeleit véli a francziák császáranak működésén fölismerhetni. „L'empereur baisse“, „Sa Majesté faiblit“, e nyilatkozatokat állítólag sűrűn lehetett már abban az időben a császár közvetlen környezetében hallani.

*

A legrokonszenvesebb alak, mely Vitzthum gróf emlékirataiból kidomborodik, Albert herceg, Victoria angol királynő férje; legrokonszenvesebbnek tűnik föl, nemcsak a jellemében rejlő nemes vonások miatt, de azért is, mert szerző a legtöbb előszeretettel s őszinte tisztelettel, sőt csodálattal foglalkozik vele.

Az kétségtelenül kitűnik ez emlékiratokból, hogy a fiatal német diplomata nagy mértékben bírta az angol prince consort bizalmát s ez úton lehetővé vált életéből és működéséből oly mozzanatokat jegyeznie föl, sőt néhány oly levelet is gyűjtenie, melyek azzal a nagy életrajzi anyaggal szemben is, a melyet Albert hercegre vonatkozólag kortársai már földolgoztak, az újnak és becsesnek érdekével bír. Másrészt ezekből az adatokból is kivethető, hogy mily éles politikai belátással ítélte meg a herceg Anglia s egész Európa akkori politikai helyzetét, s hogy szerfölött nehéz és kényes állásában az angolok nemzeti érzékenységének leggondosabb kiméltése mellett mégis mily nagy és fontos befolyást gyakorolt az állam politikájának vezetésére.

Ez ismertetés kerete nem engedi, hogy mindezekre a most érintett adatokra kiterjeszkedjünk, csak a legjellemzőbbekre akarunk szorítkozni.

Álljon első helyen két nyilatkozata, melyeket Napoleon felől tett.

„Higye el, — mondá Vitzthumnak a fejedelmek 1857-iki osborne-i találkozására vonatkozólag, — kívülem senkit sem gyűlöl III. Napoleon annyira, mint a porosz kormányzó herceget. Engem pedig azóta tisztel meg gyűlöletével, a mióta Osborneban megzavartam terveit. 1857-ben nem annyira a dunai fejedelemiségek ügyében jött ő át hozzánk, mint inkább azért, hogy hangulatunkat Ausztria elleni terveire nézve kipuhatolja s c terveinek megnyerjen bennünket. Rögeszméjét, Európa földabroszának revisióját, leplezetlenül mondta el akkor nekem s azt az ajánlatot tette, hogy vele véd- és dacszövetséget kössünk. Nagyon könnyen lehet, — tévé hozzá mosolyogva, — hogy Palmerstont és Clarendont már megnyerte ennek az eszmének; mert a mi minisztereinkre megfoghatatlan várázshatást gyakorol ez az ember. Csakhamar meggyőződött azonban, hogy velem nem ér czélt. Nagyon nyugodtan, de határozottan kimondtam neki, hogy az ország minden hagyományaival ellenkező eljárás volna kezünket megkötni bizonyos jövőbeli eshetőségekre nézve, egy oly szomszédal szemben, a ki eléggé hatalmas arra, hogy ezeket az eshetőségeket bármikor előidézze. Ezzel aztán beérte s Oroszországgal próbált szerencsét. Látszólag mint a legjobb barátok váltunk el, de visszautasító válaszom fulánkja ott maradt: *hinc illae irae!*“

Egy más alkalommal, — már a villafrancai béke után, — ezeket mondá szerzőnkkel folytatott párbeszédében:

„Nem akarom Napoleon császárt kiszámíthatatlannak nevezni; én megjelenésében semmi rejtélyest sem látok. Az események, melyek bekövetkezhetnek,

engem nagyban és egészben nem fognak meglepni. Ő, — tudniillik Napoleon, — a mint talán néha maga is sejti, — a végzet hatalmába esett. Tettei csupán logikai következései az adott előzményeknek. Sokkal ritkábban akar, mintsem kénytelen valamit tenni; inkább lehet őt sajnálni, mint elítélni. Egész hatalma hazugságra van alapítva. Rendszere megfejtetlen és megfejthetetlen ellenmondásokon nyugszik, a melyek egymást kölcsönösen megsemmisítik, s ha egyénisége nem is, de rendszere eme végzete folytán bizonynyal tragikus módon fog tönkre menni. Napoleon egyidejűleg „Isten kegyelméből“ és „par la volonté nationale“ kívánna császár lenni; már pedig lehetne egyik vagy másik, de mindkettő egyszerre nem. Franciaországban hatalmát, ha nem is a katolikus papságtól kapta, de mindenesetre arra támasztotta; Olaszországban — hogy Orsini társainak töreitől meneküljön s a carbonariknak adott ígéreteit beváltsa, — kénytelen a római egyházat fenyegetni, sőt megtámadni. És épp így ellentétben áll a „l’empire c’est la paix“ annak szükségességével, hogy hadseregét foglalkoztassa. Hosszú ideig képtelen lesz egy győzelmes rajnai háború dícsfénye nélkül megélni . . . Legfeltűnőbb e mellett az, hogy a császár alapjában véve mindkét irányban becsületes. Őszintén hisz abban, a mit ma mond s fog hinni annak ellenkezőjében, ha majd holnap azt fogja hirdetni. Ha eddig tűrhetően folyt a dolga, tagadhatatlan ügyességének a bizonyos okosságnak köszönheti; de minden tehetségei mellett sem képes magának számot adni a megfejthetetlen ellentét felől, a melynek bizonyos idő alatt áldozatul kell esnie.“

Mindez most nagyon természetesként hangzik s

régi igazságnak látszik; de ha elgondoljuk, hogy e szavak 1860-ban mondattak, s hogy akkor mily kevesen voltak képesek előrelátni a napoleoni uralom tragikai végét, az angol királyi herczeg politikai ítéletét e részben épp úgy helyeselnünk kell, mint a hogy elismerésünket érdemli, sőt valósággal meglep a biztos tekintet, a melylyel a német kérdés jövő fejlődésébe bepillantott.

Ő ugyanis, bár jó angol hazafi volt, teljesen megtartotta érdeklődését a német ügyek iránt s nemcsak fogékony volt németországi érdekei iránt, de a legnagyobb mértékben érzékeny is mindazzal szemben, ami a német nemzeti önérzetet sértette. Ezt tanúsítja egy 1859-iki június 24-ikéről Vitzthumhoz írt sajátkezű levele, melynek minden tartózkodás nélküli hangja hitelesnek tünteti föl egyéb, a gróf előtt tett s föltűnően bizalmas nyilatkozatait is. E levél így hangzik:

„Kedves gróf! Öszinte köszönettel küldöm vissza a Beust válaszát Goresakoff ripókságára (Flegelci). E válasz kitünő és ha csak lehet, nyilvánosságra volna hozandó. Csak azt sajnálom, hogy a midőn azt az arcátlanságot (Insolenz), a melylyel a német szövetséget (Bund) „une combinaison purement et exclusivement défensive“-nek nevezik, méltó visszautasításban részesíti, nem tartalmaz egyúttal fölháborodott tiltakozást az ellen, hogy Németország egyáltalán „une combinaison“-nak mondassék. A szövetség utóvégre is csak külső formája Németországnak. Mindig híve — Albert.“

A német kérdésre nézve egyébiránt szerzőnk nem mindenben tudott a herczeggel egyetérteni; de az események ez utóbbinak adtak igazat. 1860. évi januárban azt írja Vitzthum a királynő férjéről, hogy változat-

lanul abban a szabadelvű eszmekörben él, a mely a német tudósvilágban a harminczas években uralkodott. Mély bizalmatlansággal viseltetett Ausztria iránt s Poroszországtól várta a német kérdés végleges megoldását. Már a német középállamok würzburgi és müncheni conferentiái után megjegyzé, hogy szerencsájök, hogy a porosz kormányzóherczeg nem Victor Emanuel, és miniszterei között nincs egy Cavour; úgy mint Olaszországban azok a fejedelmek, a kik Ausztriára támaszkodtak, elvesztették népüket és országukat, ugyanúgy járhatnak a német középállamok uralkodói; és Németországban is előbb-utóbb hasonló dolgokat fogunk megélni, mint Olaszországban, a hol a nemzet végre is csatlakozott a gyűlölt Sardiniához, csak hogy Ausztria nyomásától meneküljön. A herczeg kiemelte, hogy a görög-melylyel Bécsben azt követelték, hogy Poroszország seregeit egyszerűen rendelkezésére bocsássa a császárnak, mutatja, hogy a császári kormány semmit sem tanult és semmit sem felejtett. A Schwarzenberg-féle rendszerre nézve megjegyzi, hogy ha e rendszerrel tiznegy évig kormányoztak s nem találtak más szert a beteg meggyógyítására, mint orosz szuronyokat és a sajnálatos concordatumot, az osztrák államorvosok valóban komoly szegénységi bizonyítványt állítottak ki önmaguk számára.

Még tüzetesebben nyilatkozott Albert herczeg Németország helyzetéről és jövőjéről egy más párbeszédjök alkalmával, midőn a következőket mondá: „A német particularismust áldásnak tartom, valódi német intézménynek, a melyet meg kell őrizni és ápolni. Egy összszik, de nem is kívánatos. Azonban a kard és a toll nem pontosított, egységes állam alakítása lehetetlennek lát-

hagyhatók Európával szemben a közép- és kisállamok kezében; ebben rejlik föladatuk határa. Ha én Szászország királya volnék, nem haboznám bizonyos határozottan körülírt föltételek mellett, hadseregemet és diplomatiámat Poroszország vezetésére bízni, nem porosz, de német szövetségi czélokra. Ebben, nyíltan kimondom, az egyedüli módot látnám az áldásos önállóság biztosítására... Németország számára üdv csak úgy várható, ha úgy a katonai, mint a külügyi vezetés Poroszországra bízatik. Ausztria mindig osztrák, nem német és ez mindig sebhely marad a szövetségben, a míg meg nem győződnek a felől, hogy Németország Poroszország vezetése mellett elég erős arra, hogy európai szerepet játszszen... Ha pedig egyszer módot találunk arra, hogy Németországnak megszerezzük az öt megillető tekintélyt a külföld előtt s megóvjuk attól, hogy mindig lábbal tapodják, akkor én mint német nem cserélek hazát senkivel a világon; mert kivéve európai állásunkat, minden tekintetben jobb helyzetben vagyunk, mint mások.“

Említettük, mily népszerűtlen volt a prince consort Angliában, a krími háború kitörése előtt s a hadjárat alatt; Vitzthum Palmerston izgatásainak tulajdonítja ezt nagyrészt, mert a miniszterelnök állítólag féltette hatalmát a hercegtől. Annyira mentek, miszerint a királynővel megértették, hogy jó volna a parlamentet egyedül nyitnia meg, mert férje jelenléte bántalmaknak tehetné ki a nép részéről. A herceg kitűnően viselte magát e kényes helyzetben; meg nem félemlítve a híresztelések által, a parlament megnyitását megelőző reggelen egészen egyedül, csak a lovásztól kísérve, kilovagolt s bejárta London legnépesebb város-

részeit, mintha mondani akarná a tömegnek: „nem félek töledek, itt vagyok, ha valami kifogásotok van ellenem, beszéljetek!” Ez a reggeli lovaglás fölötté jó hatást tett s a mint Albert herczeg délután a királynő oldalán a nyolcz szürkétől vont történeti emlékü díszkocsin a Westminster palotába vonúlt, a közönség a fejedelmi párt szokásos lelkesedésével üdvözölte. Albert herczeg személyes bátorságot mutatott s józan határozottsága által megnyerte a közvéleményt. Az ezután a radicalis sajtó ferdítése ellenében a parlamentben adott magyarázatok pedig oda vezettek, hogy az ellenzék is hozzájárult a herczeg dicsőítéséhez s úgyszólván parlamenti szentcsitést nyert a királynő ama joga, mely szerint férjét első tanácsadóul tekinthesse.

Albert herczeg szerepléséről e fontos hatáskörében szintén rajongó elismeréssel szól az emlékiratok szerzője; szerinte ő volt valódi központja annak a világbirodalomnak, a melynek hatalma földünk minden részeire kiterjed. „Minden szál az ő kezében futott össze. Huszonegy év óta a külügyi hivatalból nem ment ki sürgöny, melyet a herczeg nem látott, tanulmányozott, belátása szerint ne javított volna. Fontosabb követségi jelentést nem volt szabad előle elvonni. A gyarmatok, a hadügyek és belügyek államtitkárai s az admirálisok első lordja, naponkint épp oly vaskos iratcsomagokat szolgáltattak, mint a külügyi hivatal; ő mindent elolvasott és megjegyzésével kísért; e mellett magánlevelezést folytatott más államok fejedelmeivel, követekkel és kormányzókkal. Kinevezés nem történhetett az ő jóváhagyása nélkül; az udvarnál minden legkisebb dologban ő parancsolt. Az angol miniszterek nem dolgoztak a parlament ülésezése alatt annyit, — pedig ezzel

sok van mondva, — mint a herceg huszonegy éven át; és a miniszterek váltakoznak, vagy legalább, ha hosszabb ideig vannak szolgálatban, szabadságidőt élveznek; Albert hercegnek azonban nem volt szabadságideje, mindig résen állott, „always in harness . . .“ És e mellett tevékenyen vezette kilencz gyermeke nevelését, az emberi tudás minden ágaiban oly tanulmányokat tett, melyeknek eredményei szakembereket csodálatba ejtettek, s még mindezen kívül a művészetnek is élt, a zenét, festészetet és költészetet maga is művelte és mindenütt előmozdította.“

A gyász, mely a herceg halálakor Angliát elborította, legerősebb bizonyysága annak, hogy szerzőnk hódolatában sokan osztoztak. Vitzthum fölemlíti, hogy a vén Palmerston, a ki a megboldogult iránt gyakran volt igazságtalan és életét sokszor keserítette meg, a halálhír hallatára úgy sírt és zokogott, mint egy gyermek. De legemlékezetesebbek Disraelinek szerzőnk által idézett szavai a halott fölött.

„Albert hercegben — mondá ő — fejedelmünket tenettük el. Ez a német herceg huszonegy évig kormányozta Angliát, oly bölcseséggel és erélylyel, mint királyaink közül egy sem. Ő állandó magántitkára volt a királynőnek. Ha politikai szinpadunk néhány régi hőst túlélte volna, az összes alkotmányos garantiák megtartása mellett, megadta volna nekünk az abszolút kormányzat áldásait is. Mi ifjabbak, kik abban a helyzetben vagyunk, hogy a kabinetbe beléphetünk, mindnyájan szívesen hajoltunk volna meg a herceg tapasztalata előtt. Halála következtében valóságos kormányválságba jutottunk; senki sem tudja, mit hoz a holnap; sűrű ködben vitorlázunk, sötét éjtől környezve.“

Angolország azonkori államférfiai közül Palmerston, John Russel, Bright, Derby, Cobden, Malmesbury alakjaival sűrűn találkozunk az emlékiratokban; különösen „Old Pam“ (Palmerston) jelleme válik ki a többi közül, szívós erélyével, makaesságával, hiúságával, ügyes cselszövényeivel és legkésőbb aggkoráig megőrzött bátor, majdnem vakmerő tervező s vállalkozó szellemével. Vitzthum az agg államférfiú életmódjáról s magánviszonyairól is följegyzett egyet-mást s érdekesen emlékszik meg a nejről, ki úgy, mint több más angol miniszter élettársa, valódi magántitkára volt férjének, s egész lelkével a politikai világban élt.

Az újabban is szerepelt vagy szereplő államférfiak közül Disraeli és Gladstone már akkor is fontos állást foglaltak el; az egyik a kabinetben, a másik Derby mellett, mint az ellenzék fiatal vezére. Ez utóbbi, tudniillik Disraeli, úgy nyilatkozott egy ízben, hogy véleménye szerint ő, Gladstone és Bright az angol parlament három legerélyesebb embere, s különösen Gladstoneról mondá, hogy akaratereje hajthatatlan; Vitzthum azonban azt a legkevésbé hízelgő megjegyzést teszi a kinestárnokra, hogy ékesszólása különösen olyankor ragyogó, mikor rossz ügyet kell védelmeznie.

Sajátságos fölfogást táplált az emlékiratok szerzője Angolországról, londoni követségének egész hosszú ideje alatt. 1855-ben az ottani állapotok s különösen a nagy jellemek hiánya azt a benyomást teszi rá, hogy Angolország nagyságának tetőpontját túllépte, s most már csak régi dicsősége emlékéből, az erősebb nemzedékek drága hagyományának nem is kamataiból, hanem tőkéjéből él. 1864-ben pedig azt írja, hogy akár háborúra, akár békére határozza el magát a kormány, Anglia

beláthatatlan belső válságok előestéjét éli. Politikai hitvallásához képest teljesen félreismerve azt az erőforrást, a melyet a kormány vállalatainak a népakarat nyújt, mindent rosszal a kormány politikájában, a mi a közvéleményhez közeledni látszik s mindennek tapsol, a mi ezzel ellentétben áll. A krimi hadjárat népszerűségét annak kezdetekor annak tulajdonítja, hogy azt keresztes háborúnak tekintették a szárazföld mindazon alkotmányai ellen, a melyek az „angol chablon“ szerint készültek. Az olaszok ügye iránti élénk rokonszenvet a szicíliai uralom felől a kormánylapoktól terjesztett hazug hírek által előidézettnek mondja, s képmutatásnak nevezi a megbotránkozást, mely amaz uralom fölött a mérvadó politikai tényezők részéről nyilvánult. Mikor a schleswig-holsteini kérdésben Anglia be nem avatkozása elhatároztatott, ezt mondja szerzőnk: „A békepárt győzelme a királynő diadala. Gyalázva, szidalmazva, német rokonszenvekkel vádolva, ő felsége sakkot mondott első minisztere dictaturájának, és őt saját kabinetjében a béke vagy háború kérdésében háromszor győzte le. A királynő fölismerste népének valódi érdekeit, meg nem zavartatta magát a salonok lármája és a napi sajtó declamatiói által.“

Ama mozgalmas időben szerzőnk magát saját szavai szerint az árboeczkosárban őrködő matrónának tekintette, a ki jelenti a zátonyokat és szirteket, melyeket lát, a tapasztalt kormányosra bízván, hogy a hajót vezesse s a mikor kell, bevonja vitorláit. Valami különös éleslátással azonban szerzőnk e szerepében nem dicselkedhetik; meglehetősen tévedett úgy az olasz, mint a német kérdések s az ezeket mozgató egyének megítélésében. Enlítettük már, hogy az egész olasz kérdést mes-

terségesen földidéztnek tekintette, s mindvégig kicsinyelte; azt állítja, hogy az olaszok Metternich elkényeztetett gyermekei voltak; azt hiszi, hogy a villafrancai békekötés idejében a porosz kormányzó herceg harckészen állott, hogy Ausztriának segítségére siessen. Legnevezetesebb két jóslata 1859-diki évi július hóban, melyeket valódi önmegtagadással örökített meg emlékirataiban. Lord Wodehouse oda nyilatkozott előtte, hogy négy hónap múlva nem lesz többé osztrák olasz földön. „Az én számításom szerint pedig — viszontá Vitzthum — az osztrák hadsereg három hónap múlva ismét bevonúl Milanóba.“ S ugyanakkor megjegyzé, hogy az olaszok és a francziákra nézve a valódi nehézségek csak most kezdődnek s ugyanoly mértékben javulnak az esélyek arra nézve, hogy Ausztria visszanyerje elvesztett tartományait. Míg ily reményekkel kecségtette magát, másrészt az az aggodalom bántotta, hogy Savoya és Nizza bekebelezése az Itália fölötti uralmat a francia császár kezébe fogja játszani. Sajátságos, hogy ez időben Disraeli is abban a nézetben volt, hogy „az olasz kártyaház“ soká nem fog tartani, mert Róma nélkül Olaszország nem képzelhető s Rómát a francziák nem fogják kiűriteni.

E tévedések nagyrészt a szereplő személyek félreismerésére is vezethetők vissza. Cavourban szerzőnk nem lát mást, mint egy elvetemedett eselszövőt s képtelen elnéletekkel eltelt sophistát; úgy ő, mint Ratazzi, Ricasoli, La Marmora szerinte csak sodronyon húzott bábjai a királynak, Victor Emanuelnek, az olasz mozgalom ez egyedüli alakjának, kinek személyes tulajdonai iránt szerző elismeréssel viseltetik. Róla azt mondja, hogy még III. Napoleon is csak báb volt az ő

kezésében. Garibaldi számára Vitzhumnak alig van más szava, mint gúny és szidalom. Úgy véli, hogy csodákat nem művelt, de szemfényvesztő fogásai, Európa tétlensége s a két Szicília vígasztalan állapota következtében váratlan sikert arattak. E szemfényvesztés példájául azt az állítólagos tényt hozza föl, hogy néhány héttel Garibaldi nápolyi bevonulása után egy előbb nápolyi szolgálatban állott tábornokot tartóztattak le Párisban; a nélkül, hogy sejtette volna, hamis bankjegyeket adott ki, s a vizsgálat kiderítette, hogy őt Garibaldi e bankjegyekkel megvesztegette. Garibaldi hadjáratát egyébiránt szerző egyszerűen kalózvállalatnak mondja s megbotránkozással vegyes gúnnyal beszél el a „kalandor“ a „vén vakond“ fogadtatását s ünnepeltetését Angliában. Följegyzései közül mint mulattatót említhetem meg azt, hogy az olasz hőst az ünnepélyek és lakomák mélyen untatták. Sutherland herczeg fényes lakomája után kijelentette, hogy nincs szokva ily későn s ily hosszasan ebédelni; pipáját kérte. Az öreg herczegnő leküzdte a dohányfüst iránti ellenszenvét, boudoirjába vezette Garibaldit s maga gyújtotta meg pipáját.

Csak természetes, hogy ilyen fölfogás mellett a magyar politikai menekültek sem részesülnek kedvező elbánásban Vitzthumnál. Ezeket különben ritkán említi. 1859 június 20-dikáról írja, hogy Kossuth, az agitator, Genuába utazott, hogy onnan Klapkával együtt előkészítse Magyarországon a forradalmat. Londonban némi fontosságot tulajdonítanak ennek az utazásnak; szerző reméli azonban, hogy Ausztria egyetértése a porosz kormánynyal s ez utóbbinak correct magatartása meg fogják hiúsítani a forradalmi terveket. 1861 márczius 26-áról keltezett leveléhez szerző „fureszaság“-kép-

pen egy, az angol képviselőház huszonnégyszáz tagja által aláírt fölhívást mellékel, melynek czélja Kossuth számára pénzt gyűjteni; sajnálattal teszi hozzá, hogy bizony ez a „nemes menekült“ Londonban még mindig tevékeny rokonszenvre talál. A magyar mozgalmakat teljesen azonosítja az ausztriai nemzetiségek törekvéseivel s fölsóhajt, hogy mi lesz Ausztriából, ha egyik tartományát a másik után föl fogja áldozni a nemzetiségi szédelgés (Nationalitätsschwindel) molochjának! Később azt írja, hogy a magyarok elbizakodottabban, mint valaha, állanak ellen a monarchia egységes alakításának, melyet Schmerling új formában tervez; az 1861-iki magyar országgyűlésben pedig a centrifugális elemek féktelen üzelekeit véli látni. Nem érdektelen tudni, hogy ugyanez időben Disraeli a magyar kérdést jelölte meg mint Európa égető kérdését, s hogy Teleki László halálát maga Vitzthum oly eseménynek mondja, mely derült égből lecsapó villám gyanánt hatott a Palais royal-ra s melyet Ausztria magára nézve véletlen nagy szerencsének tekinthetett.

Még csak a német kérdésre vonatkozó némely följegyzésről kell megemlékeznünk.

Szerző az utolsó perczig ragaszkodni látszik ahhoz az eszméhez, hogy a német kérdés megoldásának misiója Ausztriát illeti meg; a benyomások, melyeket e részben Bécsben, Schwarzenberg környezetében vett föl, s melyeket első műve nyomán ismertettünk, mélyek és maradandók voltak. Mégis az olaszországi háború befejezése után kénytelen bevallani, hogy a császárság nimbusa megcsökkent, s hogy a német hazafiak tekintete mindinkább Poroszország felé irányul. Reméli azonban, hogy sikerülni fog, időszerű reformok által a

német szövetséget s benne Ausztria helyzetét megerősíteni. 1861-ben emlékiratot is dolgozott ki, melyet röpirat gyanánt bocsátott közre, s a melyben megkísérti annak a kérdésnek a megoldását: miképpen lehetne a német birodalmat egy a Habsburg-házból származó öröklő császár alatt parlamenti alapon szervezni? Szerző állítása szerint e röpirat nem csekély föltűnést keltett s különösen Ausztriában tett jó benyomást; sőt némelyek szerint egyik indokául szolgált volna az 1863-iki fejedelemgyűlés egybehívásának. „Ha most — jegyzi meg a szerző — huszonöt év múlva visszagondolok arra a rég elfeledett röpiratra, nem tehetem ezt önmegtagadás nélkül. Világtörténeti események, mint a sadowai csata, Napoleon leveretése, a német császár-választás Versailles-ban s Észak-Amerika Egyesült-Államainak a köz-társasági eszmékre nézve nagy horderejű győzelme a déliek fölött, oly alaposan megváltoztatták a világ állását, hogy 1886-ban vajmi nehéz visszahelyezni magunkat azokba a hangulatokba és áramlatokba, a melyek Németországban 1861-ben elterjedtek és uralkodtak.“

Németország viszonyai szokatlan élénkséggel foglalkoztatták az európai diplomatiát a schleswig-holsteini kérdés fölmerülte idejében; e kérdés körül szerzőnknek is, mint látszik, jelentékenyebb szerep jutott, a mennyiben információival az angol kabinet beavatkozási terveit kellett megdönteni igyekeznie. Nagy buzgalommal s dicséretes alapos-sággal tette ezt nem csak hivatalos jegyzékekben és párbeszédekben, de névtelen hírlapi polemiák útján is. Kissé naivnak hangzik egyik cikkében az a túlbuzgó bizonygatás, mely szerint a németek nem is gondolnak hódításra, ilyesmit föltenni merő butaság, Schleswig-Holsteinban nem hatalmi kérdés,

hanem tisztán jogkérdés forog szóban. Erre a kijelentésre is — melynek jóhiszeműségét nem akarjuk kétségbe vonni — furesa fényt derítettek azóta az események.

A német kérdés végmegoldása csak egy helyen villan meg mint egy visio az emlékiratok lapjain, és pedig mint annak a férfiúnak idézett nyilatkozata, a ki e megoldásban mindvégig a vezérszerepet vitte.

Az 1862-dik évi londoni világtárlat idejében az akkori párisi porosz követ, Bismarck-Schönhausen is megfordult Londonban s Brunnow báró ebédjénél ezeket mondá Disraelinek: „Rövid idő múlva kénytelen leszek átvenni a porosz kormány vezetését. Első gondom lesz az országgyűlés segélyével vagy a nélkül is újra szervezni a hadsereget. A király helyesen ezt a föladatot tűzte maga elé, de jelenlegi tanácsosaival azt keresztül nem viheti. Ha egyszer a sereg ereje olyan lesz, mely tiszteletet parancsol, megragadom az első kínálkozó ürügyet, hogy Ausztriának hadat üzenjek, a német szövetséget szétrobbantsam, a közép és kis államokat alávessem és Németországnak Poroszország vezetése mellett nemzeti egységet adjak. Azért jöttem ide, hogy ezt a királynő minisztereinek megmondjam“.

Igaza volt Disraelinek, a ki e beszélgetés után Vitzthumnak azt mondá: „Vigyázzanak erre az emberre, mert ez komolyan veszi azt, a mit mondott.“

TÁRSADALOM ÉS ISKOLA.

— A Budapest-Terézvárosi Körben 1886 március 30-án tartott előadás. —

Még nem tartozik a távoli multhoz az az idő, a mikor a társadalmat a mai értelemben egyáltalán nem emlegették. Vannak dolgok, a melyekben benne élünk és a melyeknek fölfedezése még is hosszú időbe telik. Ilyen a társadalom is. A leghosszabb ideig az élet és a tudomány az embert szembeállította az állammal, gyakran mint ellenségeket; ismerték aztán az emberek összeköttetéseit családok, nemzetiségek, osztályok szerint, de ezek mind szűkebb körök voltak s bár néha uralkodókká váltak az államban, sohasem terjedhettek ki az egész nemzetre. Később aztán idealista philosophok és rajongó forradalmárok elkezdtek az egész nemzetet, azt az egész embertömeget, a mely államot alkot, más oldalról nézni, elemeire bontani, meg ismét egyesíteni, és azt találták, hogy ennek a milliókra menő, oly megszámlálhatatlan törekvéseket, ellentéteket, erőket és hatalmakat magába foglaló tömegnek a maga állami életén kívül van még egy másik oldala, egy másik élete is, telve a legtarkább jelenségekkel, az egyesülés és széthúzás, egyetértés és küzdelem, fogyatkozás és bőség ezerféle alakjaival. Ez a nagy mozgó tömeg, valami egészen más, mint az állam, a mely pedig ugyan-

azokból az emberekből alakul; ellentéteket állít fel, a melyeket az állam el nem ismer, törvényeket szab — például a párbajról — a melyekkel az állam hiába szegezi szembe a maga törvényeit; ez a nem politikai oldaláról nézett, ez a megfordított nemzet, a melyet társadalomnak nevezünk, gyakran ellene tör ugyanannak, a mit ő maga az ő politikai szervezetében mint állam, megvalósítani akar.

Azok, a kik ezt a társadalmat felfedezték, vagy inkább megtalálták a régi dologhoz az új fogalmat, az új szót, mindjárt tovább is mentek s olyan követeléseket támasztottak a társadalom nevében az állam iránt, a melyekről politikusok évszázadokon át nem is álmodtak. Hiszen ismerjük a socialistákat, a kik azt kívánják az államtól, hogy szabályozza a társadalmat úgy, hogy senki se legyen tulságosan gazdag és senki se legyen tulságosan szegény; meg a communistákat, a kik egyenlően akarnak osztozni mindenben, hogy aztán, ha az egyik megtartotta, a másik pedig elprédálta a magáét, akkor — újra osztozzanak.

Ezeket a merész politikusokat mi nem követjük terveikben; de a társadalmat, mint egyfelől az államtól, másfelől az egyének pusztán számszerű tömegétől egészen különböző valamit, el kell ismernünk, és el kell ismernünk azt is, hogy ez a társadalom, a mely magát az államban, sőt mondhatnók az állam mellett, néha az állam ellen tudja érvényesíteni, kell, hogy részt vegyen a nemzetek nagy culturális feladatainak megoldásában is, és a megoldást ne várja pusztán csak az államtól.

A társadalom nincs szervezve mint az állam, de azért tud egyesülni és bizonyos törekvést kifejtetni, ha van egy eszme, egy cél, a mely az egészet áthatja; e

mellett a modern társadalom, a maga egyesületeiben, társulataiban fontos tényezőket állít elő bizonyos közös, nagy társadalmi, vagy nemzeti célok megvalósítására.

Ezért oly fontos a társadalom szerepe az iskolaügy terén, melynek fejlesztése az államnak is egyik elsőrendű feladata, de a mely a maga természetéhez képest legjobban és legegészségesebben fejlődik, ha a társadalom szabad akaratú, önkénytes, meggyőződésen alapuló tevékenysége is élénken hozzájárul a cél, t. i. a közművelődés előmozdításához.

De erre kettő szükséges: az egyik az, hogy a társadalom a nemzeti közművelődés s különösen az oktatásügy iránt érzékkel, érdeklődéssel birjon és egyúttal helyes véleménye, fogalma legyen az iskola céljai s természete felől; a másik pedig az, hogy a társadalomban meglegyen az akarat, a buzgóság, a kitartás, meg természetesen az anyagi képesség is érdeklődésének tetteiben kifejezést adni.

Európa államaiban nagyon különböző mértékben osztozik az állam és a társadalom az iskolaügy körüli feladatokban. Angolországban óriási a társadalom részvétele a népoktatásban is; a közép- és felső oktatásnak szánt leghatalmasabb és legfényesebb paloták, maguk a cambridgei és oxfordi college-ek, bár nagyrészt királyoktól alapítottak, nem állami jellegű alapítványok; vannak közöttük egyházi alkotások is; az iskola-állítást és tanítást úgyszólván teljesen magán-vállalatnak tekintik egész a legfelsőbb fokig, állami iskolaügy a legújabb időkig alig létezett, s daczára, hogy Angliában több a különböző című és hatáskörű miniszter, mint bárhol, a közoktatásügynek ma sincs külön minisztériuma. Szóval Angliában az állam csak újabban kezdi szükségét

érezni annak, hogy maga is közvetlen és tevékeny részt vegyen az iskolai administrációban, melyben eddig úgyszólván mindent a társadalom végzett el.

Azt szokták erre mondani, hogy könnyű Angliának, mert az gazdag ország; mi szegények vagyunk, azért többet várunk az államtól s kevesebbet tehet nálunk a társadalom. Bizonyos határig helyes ez az érvelés, de van benne egy tévedés is. Hát az állam honnan veszi a pénzt arra, hogy iskolákat állítson és tartson fenn? nem az adózó polgároktól-e? hát azt a pénzt, a mit az állam adóként szed be azért, hogy tanügyi célokra fordítsa, nem fordíthatná-e a társadalom önkéntesen is ugyan e célra, megtartva az iskola fölött való rendelkezés jogát is? A dolog tagadhatatlanul így áll, bár megengedem, hogy annyit, a mennyit adóként adunk kényszerűségből, szívesen adnánk önként, ha gazdagabbak volnánk. Másrészt azonban nálunk a viszonyok más tekintetben is különbözök az angolországiaktól, és kíváncsossá, sőt szükségessé teszik, hogy a társadalom legalább az iskolai igazgatásban kevesebb tért hódítson el az államtól, mint ott.

Ausztriában, Németországban az állam szerepe szintén kiterjedtebb az iskolai téren, mint az angoloknál; még inkább Belgiumban, Franciaországban. Nem lehet tagadni, hogy régebben, mikor nem volt alkotmányos és magyar államunk, minálunk Magyarországon is kizárólag a társadalom s különösen az egyház gondoskodott róla, hogy a magyar tanítás és általán a nemzeti iskolaügy el ne enyészzen. A társadalomnak nagy érdemei vannak nálunk e téren, áldozatkészsége ma sem merült ki, csak hogy nem találja meg mindig a kellő irányt, a valódi szükségletet.

Bevezetőleg azt mondtam, hogy a társadalomnak, ha az iskolán valóban segíteni akar, mindennek előtt helyes véleménynyel kell bírnia az iskoláról. Lássuk hát, hogy ez a vélemény nálunk milyen s mily tettekben nyilvánul?

A mi először is a népiskolát, az elemi oktatást illeti, örömmel mondhatjuk el, hogy ez iránt a társadalom érdeklődése növekvőben van s valóban lelkesen kezd nyilvánulni. Társadalmunk itt leginkább, majdnem mondhatnám: csakis itt ismerte föl, hogy az iskola-ügy elsőrendű nemzeti ügy, annak előmozdítása nemzeti cél, nemzeti érdek. Az alakult és alakuló culturegyletek elismerték, hogy főként a népiskolában és az azt előkészítő kisdédóvodában kell erejüket összpontosítaniok, hogy itt kell a döntő csatát megnyerniök. Ez a véleménye társadalmunknak tehát tökéletesen helyes; csak aztán már a tett terén láthatunk egy kis félszegséget. A legtöbb ember csak nagyban szeret alkotni s a részletekkel nem törődik, távolban keresi a célt, a melyet közvetetlen közelében megtalálhatna. Ha minden művelt és tehetős ember azonfölül, hogy a culturegyletre adakozik, és a népnevelés emelése érdekében agitál, abban a népiskolában, a mely éppen közelébe esik — különösen a vidékről szölok — maga is utána nézne a tanításnak, ellenőrizve, buzdítva, segítve tanítót, tanulót, culturegyleti mozgalmaink kevesebb áldozattal is hamarabb érnének célra. Nagy baj nálunk mindenesetre, hogy a városi élet nagyon is kezdi elnyelni a falusit, s hogy a mikor a falu benépesedik, nyáron, a népiskola szünetel; a tanító is gazdasága után lát akkor, a gyermek a legelőn pásztorkodik. Tény az is, hogy az önkormányzat a népiskolai igazgatásban, daczára törvényeink

szép rendelkezéseinek, még eddig kevésbé vált testté és vérré, sok helyen csak a papíron van; az iskolaszékek csak a nagyobb és vagyonosabb községekben működnek hasznosan, a szegényebb vidékek legtöbb helyén az iskola sorsa egészen a lelkész buzgalmára s jóakaratára van bízva.

De legalább elvben és theoriában megvan mindenestre a szép egyetértés népiskolánk és művelt társadalmunk között; sőt megvan — mint mondtam — az utóbbi részéről a határozott élénk érdeklődés is; a népiskola valódi kedvence a társadalom érdeklődésének, sőt még a politikai körökének is.

Hanem az általános, kötelező népiskola küszöbén túl, ott aztán kezdődik a bábéli zűrzavar; egy egész sora a jelenségeknek, a melyek a társadalom és az iskola meghasonlításáról tanuskodnak. Ott vannak mindjárt legeslegelőször a felső nép- és polgári iskolák, az azokkal összekötött ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi tanfolyamokkal együtt; e szép alkotás, melyet a társadalom legtöbb helyen nem akar megérteni és felkarolni, a miért ez iskolák nagyobb része, különösen a felsőbb népiskolák, egészen néptelenek.

Sem az ezeknek megfelelő svájcei Secundärschule, sem a hasonló osztrák és német iskolák, sem a francia „école primaire supérieure“ nem részesül ily mostoha elbánásban az ottani közönség részéről. Vajjon mi ennek az oka éppen minálunk? talán az iskola hibás benne? Nem. Határozottan a társadalmi felfogás. Nálunk az a vélemény uralkodik, hogy ha valaki elhatározza magát többet is tanulni, mint a mennyire a népiskolában kötelezve van, tovább is az iskola padján maradni, mint a meddig tankötelezettsége tart, annak már okvetetlenül

diplomás egyénné, urrá kell válnia; és ezért a felső népiskola, a mely valamely felsőbb iskolára nem képesít, csak az általános polgári műveltség elemeit adja meg s a mellett a közönségesebb ipari vagy gazdasági foglalkozásra oktat, nem kell senkinek, vagy legalább nagyon keveseknek. Pedig az alsóbb osztályok gyermekeinek legtöbbje mennyivel hasznosabb tagjává válnék a társadalomnak, ha a maga szerény körében, a kisipari, kiskereskedelmi, kisebb polgári életben igyekeznék műveltsége, nagyobb értelmisége által kitűnni, a helyett, hogy mindegyik a közép- s onnan a felsőbb iskolába tudulván, olyan igények szerzésére fordítja idejét, a melyeket azután az élet kielégítetlen hagyván, ő is az elhibázott existenciák számát szaporítja.

Következik ezután a középiskola, a melylyel még inkább hadilábon áll a közönség. Itt az a baj, hogy mindenki jobban szereti a gymnasiumba adni a fiát s azért mégis mindenki haragszik a gymnasiumra, a miért latint és görögöt tanít; azt szeretnék, hogy hagyjon fel e rossz szokásával, vagyis változzék reáliskolává, pedig a reáliskola megvan és mégis ritkábban kereszük fel.

Egyébiránt nem akarom tagadni, hogy közönségünk a középiskolával szemben csakugyan nehéz helyzetben van, a minek oka az, hogy magának a középiskolának szervezete, tanítási rendszere ma Európaszerte nyílt kérdésként áll, forrongásban van; az elégedetlenség a mai állapotokkal majdnem általános és senki sem tudhatja még, hogy a kérdés jövőben mint fog alakulni. Ha tudós paedagogusok villámló cikkeket és könyveket írnak a mai gymnasiumi tanítás ellen, nem lehet csodálni, ha gyöngéden érző anyáknak is megesisik

a szívük fiok felett, a kit oly szörnyen elgyötörnek az iskolában a professorok, — különösen a latinnal meg a göröggel, — s ha ez az apák folytonos elégedetlenségének forrása is, a mire az idősebb apák kétszeres okot formálnak, mert ők magára a nyelv használatára nézve többet tudtak a latinból, mint a mennyire a mai gymnasium növendékeit megtanítja.

Mondom, ez egy európai kérdés, egy európai baj, épp olyan, mint az úgynevezett túlterhelése fiainknak a középiskolában, sőt már leányainknak is a leányiskolákban, a melyen mindenki akarna és eddig senki sem tudott segíteni. Hanem daczára, hogy a baj mindenütt megvan, a közönség, a társadalom nem mindenütt annyira érzékeny s türelmetlen iránta, mint nálunk. A francia, az angol szülő beadja gyermekét az intézetbe, — mert ott majdnem minden előkelőbb középiskola bennlakással jár, — s csak a szünnapok alatt látja, mikor a gyermek igyekszik magát kitombolni s örömében elfeledi a tanulással járó minden keservét; a mellett az intézetek — kivált Angliában, — oly kitűnően vannak berendezve és szervezve, hogy a tanuló az internátus tornaterein, kertjében, labdajáték és sport mellett, társai folytonos jellemfejlesztő versenyében jobban edzi magát, úgy a testi ügyességre, mint a szellemi munkára, mintsem a szülői ház kényeztető légkörében. Németországban nem szeretik az internátusokat, de ennél a kiválóan tudománykedvelő nemzetnél, az iskola az egész társadalom részéről oly feltétlen és mély tiszteletben részesül, hogy a tanuló otthon legfőlebb búzditást hall, dieséretet, ha szorgalmas, korholást, ha rest és soha oly szót, a mely előtte az iskola tekintélyét kisebbítené, vagy őt tanárai oktatásával és

intelmeivel ellenkezésbe hozná; szóval: a családi nevelés ott épp úgy, mint az angoloknál, a legjobb összhangba van hozva az iskolaival.

Nálunk, fájdalom, csak nagyon is kevés a jól szervezett bennlakással összekötött középiskola; pedig társadalmunk szelleme épp oly szükségessé tenné ezt nálunk, mint a francziáknál. A tanulók túlnyomóan nagyrésze, idegen házban egészen esetleges körülményeknek van kitéve, melyek csak ritkán hatnak revelőleg reá s mozdítják elő az iskola céljait; a kik pedig a szülői házban maradhatnak, azok ott szintén ritkán találják meg a convictusok czélszerű időbeosztását és életrendjét s e mellett sok esetben — tisztelet a kivételeknek — az érdemetlenül szenvedő martyr szerepét játszsza, mert bizony gyakran eléggé vigyázatlanok vagyunk az iskolai rendszerrel való elégedetlenségünket gyermekeink előtt is elárulni, a mi aztán nagyon természetessé teszi, ha az iskolai tanítás feladatát még úgy sem tölti be, a mint betölthetné.

Tagadhatatlan tény, hogy nekünk magyaroknak, természetünkben fekszik az ellenzékiesség; ez egy olyan jelenség, a melynek történeti magyarázata van, melyre most nem akarok kiterjeszkedni. Az opponálás nemes hajlama azonban, ha egyszer benne van a vérben, nem csak a politika terén, nem csak a kormány ellen nyilvánul, de nyilvánul a legtöbb tekintély ellen, a mely fegyelmet követel; tehát első sorban az iskola ellen. Ezért nálunk sűrűbben, mint bárhol, találkozunk azzal a felfogással, a mely a tanárokbán keresve keresi a nevetni való tulajdonokat s ritkán látja meg a jókat, a mely roppantul lenézi a „Lateinereket“, a mely szerint nincs szánandóbb valami, mint egy szorgalmatoskodó

könyvféreg, s csak az dicsőség: nem tanulni, mégis tudni, a mi pedig a valóságban nehezen megy. Van ebben része a nemzeti jellem szilajságának, van része — legalább bizonyos osztályoknál — a kényelmes uraszkodás megszokásának; újabban azonban ez az iskola- és tanulás-ellenes áramlat doctrinär jelleget kezd felvenni; szövetkezik azoknak nézetével, a kik — bizonyos határig egész jogosútan, — az iskolát különösen praktikus hasznossági szempontból ítélik meg; azt mondják sokan: mi eddig impraktikus nemzet voltunk, iskoláink is impraktikus: ne gyötörjük fiainkat haszontalan, messzefekvő, ideális dolgokkal: ebből a mai iskolai tanulásból semmi hasznunk; adjunk nekik hasznos, praktikus ismereteket, a melyeket az életben értékesíthetnek; a melyek nekik kenyeret szereznek, a melyek tovább segítik őket a világban és így tovább. Ezek szerint az iskolából kilépő ifjú mai nap elmondhatja Goethe Faustjával:

Was man nicht weiss, das eben brauchte man,
Und was man weiss, kann man nicht brauchen!

Megengedem, hogy eddig talán némely dologban impraktikusok voltunk, de óvakodnunk kell, nehogy egyszerre csak azért, hogy praktikusok legyünk, még sokkal nagyobb hibákba essünk. Különösen óvakodjunk a tudományos pályára előkészítő középiskolától azt kívánni, hogy merőben a praktikus hasznosság igényei szerint rendezkedjék be, és mindazt, a mi a képzeletre, a kedélyre hat, kiküszöbölje. Én azt merem állítani, hogy minden iskolának és legkivált annak, a mely a társadalmat és államot vezérlő elemek kiképzésére van hivatva, kötelessége a maga tanításában szerény, de

szilárd és háborítatlan helyet biztosítani az ideálnak is és ebből a szempontból mindig szívesen fogom eltiúrní, ha iskoláink tanítását némi részben impraktikusnak mondják; a kik ezt azért állítják, mert az iskola még mindig az úgynevezett humanistikus nyomon halad, azok ám nézzék meg, hogy Európa legpraktikusabb nemzete, az angol, hogyan nevei ifjait középiskoláiban?

Ha közönségünk a gymnasiumok oktatását annyira impraktikusnak tartja, ám mért nem küldi fiait nagyobb számmal a sokkal praktikusabb reáliskolákba, a katonaintézetekbe, az ipari, kereskedelmi és gazdasági iskolákba? Általán miért tódulnak még mindig ifjaink túlnagy számmal azokra a pályákra, a melyekre előkészíteni nem lehet ama tantárgyak nélkül, a melyeket általános felfogás szerint legkevésbé praktikusnak szoktunk tartani?

Ha társadalmunk csakugyan az inkább gyakorlati, inkább realistikus iránynak akar hódolni, akkor mutassa ezt mindenekelőtt maga, saját cselekedeteiben az által, hogy a pályaválasztás eddigi elavult hagyományával szakítva, fiait nagyobb számmal adja a gazdasági, ipari, műszaki pályákra és az ezekhez vezető reál- és szakiskolákba; a gymnasiumot pedig hagyjuk a maga valódi rendeltetése szolgálatában, melynek mindjárt jobban fog megfelelni, mihelyt nem lesz kénytelen annyi s oly különböző igények után igazodni.

Különbén elismerendő, hogy daczára e kedvezőtlen vélekedésnek középiskoláink felől, társadalmunknak éppen középiskoláink körül vannak s voltak különösen a multban nagy érdemei. Középiskoláinknak még most is nagyobb része az, a mely a vallásfelekezeteknek köszöni létesülését és fentartását, bár újabban, a mint az

iskolák iránti követelések fokozódnak, mindinkább igénybe veszik a régi fentartók az állam segedelemét. Az áldozatkészség leggyakoribb nyilvánulása ösztöndíjak alapítása szokott lenni. Az ösztöndíjak kétségkívül nagyon üdvösek lehetnek, de nálunk már szinte túlsók az ösztöndíj s a legtöbb annyira el van aprózva, hogy ráillik a mondás, hogy nem elég a megélésre, de sok az éhenhalásra, nemkülönben vannak tápintézetek, u. n. alumneumok is, a melyek már nemcsak a kitűnő tehetségű s szorgalmu szegény sorsu ifjak segítségére szolgálnak. Ennek a túltengésnek az a káros következménye, hogy a tudományos pályára csábít olyanokat is, a kiket arra nem különös tehetség, hajlam, hivatás von, hanem a könnyű megélhetés az iskola mellett, s a kik azután az iskolát befejezve, kétszeresen elhagyatottaknak és nyomorultaknak érzik magukat. Utóvégre nálunk is hozzá kell szokni ahhoz a gondolathoz, hogy a tudományos pályára vagy oly rendkívüli tehetség kell, a mely a siker és vagy oly rendkívüli tehetség kell, a mely a siker és emelkedés teljesen biztos zálogát bírja önmagában, s az ilyet, ha szegény, iskolai pályáján valódi kötelesség előmozdítani, segíteni; vagy a kinek ily tehetsége nincs, annak legyen annyi vagyoni függetlensége, hogy egy kis kockázatot, egy kis risicót elbírjon. De a ki tehetség és vagyon nélkül mindenféle segítséget élvezve mégis átvergődik iskoláin, az azután — ha különös szerencséje nincs — bizonyosan alámerül a létért való küzdelemben, éppen azért, mert az álszemérem meg az elvesztett tanulmányidő képtelenné tesz arra, hogy a tudományos műveltség igényeivel szakítva, anyagi munkával keresse kenyerét.

Mielőtt a társadalom és felsőbb oktatás viszonyáról tennék néhány észrevételt, említenem kell még

külön a leányiskolákat is, a melyeknél, örömünkre szolgálhat, hogy szaporodnak, fejlődnek s hogy újabban már általánosan sűrűbben látogatottak, vagyis azok, kik nincsenek oly anyagi helyzetben, hogy leányaiknak odahaza valóban jó tanítást biztosíthassanak, inkább a hazai nyilvános iskolákba küldik őket, mintsem hogy hiányos nevelésben részesítsék vagy a külföldre vigyék. Ezzel a haladással karöltve jár az is, hogy mindinkább csökken és csökkenni fog az oly leányoknak száma, a minők kivált az előkelőbb osztályokban régebben sűrűn, elvétele még újabban is előfordultak, a kik minden nyelvet jobban tudtak, mint a magyart, minden irodalmat jobban ismertek, mint a magyart, s épp ezért a világ bármely országa iránt is jobban érdeklődtek, mint hazájuk iránt. Magyarországon a nők mindig nagy és fontos szerepet vittek; a magyar népjellem magasra helyezi őket becsülésében, szeretetében; a múltból nagy példák, a jövőben nagy hivatás intenek feléjük. Az ily kiváltságos állás nagy kötelességekkel is jár. A magyar nő legyen büszke arra, hogy magyar nő, de adjon okot hazájának is, hogy reá büszke legyen. Itt inkább, mint bárhol kell iskolának és társadalomnak kezet fognia, hogy oly nőket neveljünk, a kik nemzeti küldetésöknek is meg tudnak felelni.

E mellett a nőnevelés fejlődése a mai korban még más szempontból is fontos. Mentül nehezebbé válik a jelen társadalmi viszonyok között a családalapítás, annál több nőnek kell a családanyai hivatás helyett más életezelni, a férj támasza helyett támaszt saját munkájában biztosítani; erre tanulni, edződni kell. A posta, távírda, vasuti irodák rácsablakai mögött mindinkább

szaporodnak a női alakok, ma-holnap már némely tudós iskola padjain is meg fognak jelenni; a modern kor nagyon leleményes a női hivatás körének kiterjesztésében. Akár tekintsük ezt térhódításnak, akár szomorú szükségességnek, a ténnyel számolnunk kell; és e tény következménye az, hogy a nőknek is mind nagyobb szükségük lesz az oly tanításra, a melyet csak az iskola adhat meg, nem a házi nevelés.

Már mikor a pályaválasztás kérdéséről szóltam, érintettem tulajdonképpen a felsőbb oktatást. Még csak különösen egyetemekre nézve kívánnék egyet-mást megjegyezni.

Általán el lehet mondani, hogy az egyetemek nem állanak közönségünknel különös kegyben; mai nap nálunk egyetemellenes áramlat uralkodik, a mely tudományos kifejezést nyer ama tarthatatlan okoskodásokban, melyekkel némelyek a már mindenütt túlhaldott szakiskolai rendszert szeretnék az egyetemi helyébe uralomra juttatni, s mint kritika nyilvánul parlamentben, sajtóban, gyűlésekben, közbeszédben, egyaránt élesen és kiméletlenül, akár a hallgatók szorgalmáról, akár a tanárok buzgalmáról, és jövedelmeiről, akár az egyetemi építkezések költségeiről van szó.

Én azt találom, hogy erre a jelenségre ráillenek Laurent szavai: „Nous haïssons, parceque nous ignorons“! Határozottan állíthatni vélem, hogy ez a kritika és ez az elégedetlenség, a mely néha nagyon heves kifakadásokban is nyilvánul, nagyrészt jogosulatlan, abból az egyszerű okból, mert azok, a kiktől halljuk, — s mondhatni, ez közönségünk legnagyobb része, — nem is ismerik kellőképp egyetemeink viszonyait és tanáraik működését, soha át nem lépték azoknak az inté-

zeteknek küszöbét, a melyeknek költséges és fényűző voltáról annyi panaszt hallunk, és teljesen téves fogalmakat táplálnak az egyetemek földadatáról. És ez kétszeres baj, mert az a tökéletes közöny, a melylyel társadalmunk egyetemeink iránt viseltetik, sőt az indokolatlan kicsinylés és becsmélés nyilatkozatai, melyeket oly sűrűn hallunk, nagyrészt okozói annak, hogy az egyetem tanítási feladatában is hátráltatva van, hogy férfiai megérdemlett tekintélye csorbul és közvetetlen oka annak, hogy minálunk valódi egyetemi élet, olyan, a minőnek classikus példáit mutatják Anglia, Németország, ki sem fejlődhetett. Hogy egyebet ne mondjak: hogyan fejlődhetnék nálunk testületi szellem az egyetemi ifjúságban, a mikor a társadalmi felfogás úgy hozza magával, hogy ennek az ifjúságnak kivált előkelőbb része szereti magát távoltartani kartársaitól s az egyetem falain kívül szereti elfeledni és elfeledtetni azt, hogy ők egyetemi hallgatók, a helyett, hogy büszkén vallanak magukat azoknak, a minek természetes következése, hogy minálunk az egyetemi polgároknak testületi jelvényeik nincsenek.

Csak néhány jellemző mozzanatára amaz ellentéteknek akarok rámutatni, a melyek a német és angol egyetemi élet és a mi egyetemi életünk között éppen a társadalom eltérő felfogása miatt fönnállanak.

Ott van például a német egyetemeken a hospitálás gyakorlata. Németországban ugyanis szokás, hogy kivált a népszerűbb és jelesebb tanárok előadásait, — a tanár engedelmével, — a hallgatókon kívül más egyének is, meglett, gyakran koros férfiak szorgalmasan, néha rendszeresen látogatják. Miért nincs ez nálunk szokásban? Talán az előadásokon múlik ez? Német-

országban nagyon számos, tarka és változatos hallgatóság látható oly tanárok óráin, a kiknek előadási képessége éppen nem kiváló, a kik e tekintetben nálunk korántsem tartoznának az elsők közé. Azt mondják némelyek, hogy ez a nagy tudományos tekintélyek cultusa, s hogy nálunk ily tekintélyek nincsenek. Elismerem én, hogy a németeknek vannak nagyobb tudományos tekintélyeik, mint nekünk, de ez természetes, miután az egész német tudományosság régibb s ezért előhaladottabb, mint a mienk. A tudomány embereinek színvonala mindig megfelel a nemzeti műveltség és szellemi haladás színvonalának; a mi tudományos életünknek vezérei mégis az egyetemi tanárok soraiban keresendők, ha tehát nemzeti tudományosságunk iránt tisztelettel, rokonszenvvel és elismeréssel akarunk viseltetni, — pedig, ki tisztelje, ha nem mi magunk, — akkor méltányolnunk kell azok működését is, a kik e tudományosságot képviselik és munkálják. Én pedig tudnék nem egy egyetemi tanszéken ülő magyar tudóst megnevezni, a kinek munkásságát s érdemeit a külföldön jobban ismerik és méltányolják, mint itthon a hazában.

Ugyanígy vagyunk az egyetemi intézetekkel is. Vajjon azok, a kik egyetemi építkezéseink miatt annyi panaszt hallatnak, fáradságot vettek-e csak egyikét is azoknak az intézeteknek megtekinteni? Bizonyosan azt sem tudják, hogy melyik micsoda és mi czélnek szolgál? Ha egyszer meglátogatnák azokat és látnák a tudományművelés ama kitűnő eszközeit, melyek például a budapesti egyetem természet- és orvostudományi intézeteiben, vagy a műegyetem csarnokaiban vannak főlhalmozva, látnák, hogy itt a tanulásra és bűvárlatra

mily alkalom nyújtatik és mi több: hogy ezekben az intézetekben mily élénk munkásság folyik: bizonynyal alább hagynának a panaszokkal, melyekkel most csak olyankor szoktak elhallgatni, a mikor valami külföldi vendégnek kell fővárosunkat megmutatni; mert akkor nem szégyenkeztünk ám ez épületek miatt, hanem dicsekszünk velük; és van is hírük a külföldön s az idegen, a ki ide jó és szerencsére nem tudja, hogy a közhasznu építkezések nálunk folytonos megtámadások tárgyai, égig dicséri értük a tudománykedvelő magyar nemzetet.

Visszatérve a német egyetemi példákra, lehetetlen hallgatással mellőznöm azt a szép szokást, mely szerint Németországban az uralkodóház sarjai is csak épp úgy az egyetem padjain töltik tanulmány éveiket, mint a legszegényebb polgár fia. S a német egyetemnek szelleme és a társadalom egyező fölfogása szigorúan tiltja, hogy a fejedelmek fiai az egyetem falain belül akármi tekintetben kitüntetett, kiváltságos állással bírhassanak; egyetemi hallgatók, úgy mint a többi. Természetes, hogy ez is sokat tesz az egyetemek tekintélyének emelésére, és az egyetemi ifjúság testületi önérzetének fokozására.

És mit mondjak magáról erről a testületi szellemről és a tőle áthatott egyetemi életről? E tekintetben nemcsak a német, de az angol példa is előttünk áll, és fölötte jellemző, hogy a francziáknál, kiknél az egyetemi rendszer hiányában ez a testületiség sem fejlődhetett ki, újabban mily sopánkodva emlegetik Németország egyetemeinek viszonyait, sőt határozottan mint követendő czélt tűzik ki.

Angolországban a legelőkelőbb házak fiai életük

legkedvesebb emlékei közé számítják azokat az éveket, a melyeket a Queens-, Trinity, vagy Kings-college, vagy valamely más egyetemi társház csarnokaiban, gyönyörű parkjában és tantermében töltöttek; mert ott az egyetemi hallgatók is nagy convictusokban laknak együtt; és nem graduálnak vagyis hallgatónak, nem szabad sehol szabályszerű öltönye: a barette, és tanulói köpenyke nélkül mutatkoznia, különben épp úgy, mint a tivornyázók, vagy a várórán túl künnmaradók, a proctor fegyelmi hatalma alá kerül, a ki néha még az utcán is megkergeti. Az egész egyetemi élet fölött úgy ott, mint Németországban szigorú hagyományok uralkodnak, a melyekben sok félszege van, de a melyek maradiságukban mindig tiszteletreméltóbbak, mint az évről évre változó divatok és a hagyományok teljes hiánya, a mely miatt a legtöbb osztrák egyetemen épp úgy, mint nálunk a testületi élet kifejlődésre nem juthatott.

A német Bursch bizonynyal sok tekintetben komikus alak, de ki tagadhatná, hogy a Bursch-életben, úgy a mint az idők folytán kifejlődött, sok jellemképző erő rejlik és hogy legalább erős kifejezésre juttatja az ifjaknak az egyetemhez és egymáshoz tartozását, míg e kötelék érzete nálunk egészen elenyészik. A volt heidelbergi tanuló, ha fiatal nejével nászútra megy, el nem mulasztja élete párjának a híres carcet megmutatni, a melyben nem egy éjjeli esetepatéért bűnhődött, s a melynek teleirt és telefestett falait vagy ajtóit talán ő is gazdagította egy tréfás rajzzal, vagy egy még tréfásabb verssel.

A különböző corpsok és Burschenschaftok hagyományos viszálykodásai néha túlmennek a kellő határo-

kon, a nagyobb városok egyetemein kezdenek is kimenni a divatból, de tagadhatatlan, hogy maguk a szövetkezetek az egyetemi életnek bizonyos élénk színezetet, jellemet kölcsönöznek s előidézik azt, hogy az ifjak egész lelkükkel tanuló éveik céljainak és örömeinek éljenek, s ne éljenek mindig néhány évvel előre, a miből azután a divatos blazirtság ered.

Hát még a mensurák, a tanulói párbajok! Ez a szokás a kisebb egyetemekben még ma is valóságos megállapodott intézmény, a melyet az egyetem nemcsak megtűr, — mert ha tilalmazná, még nagyobb baj válnék belőle, — hanem maga szabályoz, azáltal, hogy a vívás szabályait megállapítja. Igaz, hogy egy harmad-, negyedéves Burschnak — a ki átnent már néhány tuczat mensurán — arca a számtalan beforrt vagy még csak letapasztott sebbel alig hasonlít emberi ábrázathoz, mert a „Fuchs“ csúfnevet egy diák sem veszítheti el, a míg bizonyos számú párbajon át nem esett. Igaz az is, hogy azok a tulajdonképpen teljesen veszélytelen Schlägerpárbajok, a melyeknél csak az arc sebezhető s a melyeknél fődolog az utánuk következő commerce, vagyis lakoma, a könnyű hősködés és hiúság jellegét viselik ; de másrészt bizonyos, hogy a bátorságot, a testi erőt s ügyességet fejlesztik s vajjon nem észszerűbb-e, ha az ifjú szilajság ily módon tör ki, mintha egy farsangi összeszólalkozás vagy egy 5 forintos tartozás miatt mindjárt pisztolypárbajra mennek a felek, a melynél sok esetben ugyan meg nem vérezik egymást, de néha aztán az egyik életét veszíti?

Még egy dologról — az egyetemi hallgatók, különösen a jogászok — szorgalmáról kell szólnom, mert ez az a pont, a hol a mi társadalmi felfogásunk a német-

től talán leginkább különbözik; a németek felfogása e tekintetben a lehető legliberálisabb: a diák magának tanul, ha az előadások látogatásában hanyag, ő látja kárát; nálunk, daczára, hogy sok a vizsga, s már magában véve ez is szorgalomra ösztökéli az ifjakat, daczára, hogy az átlagos szorgalom nálunk nem áll hátrább, mint a németeknél, még mindig sok panaszt hallunk a rendszer szabadsága miatt, a mely mellett a hallgatók tetszésük szerint járhatnak vagy nem járhatnak előadásokra. De az a sajátságos, hogy míg mi mindig a tanszabadság ellen panaszkodunk, tőlünk telhetőleg oda igyekszünk, hogy azt a rendszabályt, a mely a szabadságot ellensúlyozni s a diákokat szorgalomra készíteni van hivatva, a vizsgálatok szigorát, hatástalanná tegyük; mert sehol a világon a bukott diáknak annyi protectora, ki őt bukása következményei ellen oltalmazni igyekszik, nincs, mint Magyarországon.

Azt mondtam, hogy nálunk az egyetemek föladatára nézve sem uralkodnak helyes fogalmak. Ezt bizonyítanom kell. Tény, hogy minálunk az egyetemet tisztán úgy tekintik, mint bizonyos szakpályára előkészítő és képesítő intézetet, a melynek hasznát s az ott követett tanrendszer helyességét is egyedül e szempontból kell megítélni. Innen van, hogy néhányan egyáltalán nem akarják belátni, miért volt szükséges például a budapesti egyetem orvostudományi tanszékeinek új czélszerű épületeket emelni, holott akkor, a mikor anatomia és klinikák a hatvani-utczai ronda régi házban nyomorogtak, szintén ki tudtak állítani orvosi diplomákat s azok tulajdonosai, jól vagy rosszul, szintén el tudtak járni tisztükben, a betegek pedig meghaltak, vagy kigyógyultak — épp úgy, mint most. És ugyanez okozza, hogy a harmadik

egyetem terve még egyáltalán nem tudott tért foglalni a közvéleményben; hiszen — úgy mondják, — így is elég jogászt, orvost, patikust és professort nevelünk, a ki pedig nem fér el Budapesten, az menjen Kolozsvárra, ott van még elég hely. Csak egyszer karolta föl sajtó és közönség ez eszmét, a mikor a mellett kellett agitálni, hogy Szeged kapjon egyetemet.

A harmadik egyetem meglevő egyetemeink fejlesztése és fölvirágzása érdekében is szükséges, nem csak azért, hogy egyik másik városnak haszna legyen belőle, nem is csak azért, hogy egyik vagy másik szakpályára több embert lehessen képezni, hanem szükséges azért, mert az egyetemek hivatása, hogy a tudománynak oly gyűpontjai legyenek, a honnan annak melege és fényesztérádjon mindenfelé, kihasson a középiskolákra, kihasson közvetve még a népiskolára is, kihasson a nemzet egész szellemi életére, és a hol — s ez az, a mit feledni szoktunk, — az arra hivatottak munkásságuk, búvárkodásuk által, azonkívül hogy tanítanak, egyúttal a tudományt is előbbre vigyék. Ez volt mindenütt és mindenkor az egyetemek földadata oly országokban, melyek ez intézményt jól fogták föl és hasznát tudták venni. Ezt a földadatot a tudós társaságok, akadémiák is csak félig oldhatják meg; ezeknek hivatása, hogy a tudomány művelésének időnként új lökést, új indítást adjanak, hogy a tudományos működés elé új czélokot, új irányokat tűzzenek, s a tisztázott vitakérdéseket szavuk tekintélyével eldöntsék; de maguknak a tudományos problémáknak megoldását munkálni: ez az egyetemek feladata.

És itt oly panthoz értem, a melybe társadalmunknak minden, az iskolát és tudományt illető tévedései mintegy összefutni látszanak; az alaphiba ugyanis egy

és ugyanaz: habár túlnagy számmal adjuk ma is fiainkat a tudományos pályára, nálunk még nagyon csekély a tudományok valódi szeretete, a tudományt önmagáért kevésre becsüljük, éppen csak annyiban méltányoljuk, a mennyiben rá bizonyos kenyérkereseti pályákon szükség van, a tudomány művelése mint életezél, mint hivatás, még majdnem ismeretlen előttünk. Ennek a hibának nyomait érezzük az egész vonalon, a melyben a társadalom és iskola érintkeznek; erre vall a népnevelés egyoldalú fölkarolása, erre az a türelmetlenség, a melyet a középiskola tanítása iránt a túlzó praktikusok tanusítanak, erre a közöny az egyetemek ügye iránt, erre a kizárólagos méltánylása azoknak a szakoknak, a melyek megélhetést biztosítanak, teljes elhanyagolása azoknak, a melyek csak a tudomány világában bírnak értékkel; erre mutat tudományos irodalmunk csekély olvasó közönsége s az, hogy alig van nálunk ember, a ki egy anyagilag független állást, kedvező vagyoni helyzetet a tudomány önkénytes, önzetlen szolgálatának szentelne.

Talán kemény szó az, a mit kimondtam. A mi társadalmunkat érheti-e ily vád! ezt a társadalmat, a mely annyira tud lelkesedni szép czélokért, a nemzeti ügyért? Ezt sohasem vontam kétségbe! Tisztelettel hajlok meg társadalmunknak nemcsak lelkesedése, hanem — sokkal többet mondok — kitartása és következetessége előtt, a melylyel a magyar nemzeti eszmét fölkarolta és diadalra törekszik.

De éppen az a baj, hogy nem látjuk, nem érezzük meg a szoros összefüggést, mely nemzeti eszménk és tudományosságunk között fennáll; megérteni kezdjük már, hogy minden erőlködésünk hiába való lesz akár nemzeti egységre, akár politikai befolyásra, akár kato-

nai hatalomra, akár anyagi jólétre irányozzuk azt, ha nem sikerül nemzeti culturánkat kifejlesztenünk úgy, hogy az uralkodjék — és joggal uralkodjék — e hazában s éreztesse fölényét és vonzóerejét kelet felé, a hova civilisatori hivatásunk von. De hogy e cultura megalapításában az átvett ismeretek terjesztése, az általános műveltség emelkedése mellett magának a tudomány fölvirágzásának kell a főszerepet vinnie, hogy culturánkat a világ csak a szerint és annyira fogja becsülni és jogosultságát elismerni, a mennyit a tudományért tenni tudtunk, hogy oda kell törekednünk, miképp ne csak mi kérjünk részt a nemzetek nagy közös szellemi kincséből, de ezt a kincset mi is, nevünkhöz méltóan gyarapítsuk, gazdagítsuk: ez az, a mi iránt eddig elegendő érzéket nem mutatunk.

A tudomány ma nem egy elzárkózó kaszt titokszerű privilegiuma, nem is üres, czéltalan játék, eszméssel, a mely hasznot nem hajt, csak a hiúságnak szolgál; a tudomány a tizenkilenczedik században valóban azzá lett, a minek régente a történetet mondták: *magistra vitae*: az élet tanító mestere. A tudomány az, a mely a kimerülő föld göröngyeibe új teremő erőt visz, a tudomány az, a mely a műhelyben és gyárban a természet hatalmait az ember szolgálatába hajtja, a tudomány az, a mely csatákat dönt el, a mely az iránytűt adja kezébe annak a kormányosnak, a ki sík tengeren hajót irányoz és annak az államférfiúnak, a ki egy nemzet sorsának hajóját kormányozza; a tudomány tanít meg testi és szellemi erőink megővésére s helyreállítására, oktat erkölcsi és anyagi javaink s érdekeink megvédésére az élet harczaiban; a tudomány mai nap egész életünket s minden törekvésünket kormányozza

és vezeti s ezért, a mit a tudományért tettünk, azt nemzetünkért tettük.

Nem kívánom, hogy az iskola elzárkózzék a társadalom szelleme és a társadalom jogosult követeléseivel; az iskolának nagy kötelességei vannak a társadalom irányában, mert hiszen elsősorban a társadalom számára nevel és tanít. Elismerem azt is, hogy iskolai szervezetiünkben vannak hibák, elismerem a társadalom jogát, hogy azokat bírálja, azok orvoslását előmozdítsa. De viszont azt kívánom a társadalomtól: ismerje föl és érezze át az iskolai intézmények fontosságát a maguk egész teljességében s ossza meg köztük arányosan érdeklődését és áldozatkészségét, ne kíváncsion lehetetlent az iskolától, s támogassa az iskolát feltétlenül és buzgón feladata megoldásában; ne érje be azzal, hogy az iskola kenyeret adjon ifjaink kezébe, hanem oda törekedjék, hogy valóban művelt embereket is neveljen belőlük; ne érjük be azzal, hogy iskoláink, tudományos intézeteink gép módjára nap nap mellett az ismereteknek ugyanazt az anyagát öröljék, meg újra öröljék, hanem lelkesedjünk egyúttal a tudományok haladásáért; ne érjük be azzal, hogy ifjaink jól, rosszul átvergődjének az iskolán, de csöpgtessük lelkükbe otthon is, a családi körben, az iskola iránti tiszteletet és — a mi legfőbb — a tudomány iránti valódi szeretetet.

KÖZMŰVELŐDÉSÜNK ÉS A HARMADIK EGYETEM.*

— Könyvalakban megjelent Singer és Wolfner kiadásában 1894
végén.¹ —

I.

A kérdés, o melylyel e lapokon foglalkozni szándékozom, az alatt az egész idő alatt, míg én a közoktatásügyi kormányzatban hivatalos állást viseltem, kisebb-nagyobb mértékben foglalkoztatta a közvéleményt; napirendre jutása jóval korábbi időbe esik. Tekintettel erre a körülményre, valamint arra az álláspontra, a melyet e kérdéssel szemben a kifejtendők

*) Berzeviczy — mint vallás- és közoktatásügyi miniszter — tárczája 1904. évi költségvetésének képviselőházi tárgyalásakor, az 1904. évi július hó 30-án tartott ülésben, a jogi oktatás reformálására vonatkozó törvényjavaslat rövid ismertetése után, a következőként nyilatkozott a harmadik egyetem kérdésében:

„Ez a reformterv (t. i. a jogi oktatásra vonatkozó) egyáltalában nem megtagadása annak a mindenkor nyíltan vallott

¹ E helyt némi rövidítésekkel, viszont azonban újabb adatokkal kiegészítve adjuk.

szerint elfoglalom s a mely nem új keletű és soha titkolva nem volt, talán némi magyarázattal tartozom olvasóimnak arról, hogy ezt az álláspontomat hivatalos működésem alatt — legalább külső eredményekben — oly kevésse sikerült érvényesítenem.

Ezt a magyarázatot s egyúttal e tanulmányom megírásának indokát teljes nyíltsággal kívánom előadni.

Egymásután két, kitünő és nagyérdemű miniszter bizalma folytán volt szerencsém a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban államtitkári, tehát politikai felelősségű állást elfoglalni. Ezek elseje — Trefort Ágoston — tudvalevőleg a harmadik egyetem eszméjének lelkes barátja volt; azt lehet mondani, hogy ennek a kérdésnek komoly alakban való felszínre kerülése egyenesen neki köszönhető. Egy ideig úgy látszott, mintha az egyetemért versenyző városok érdekharcza őt megtáncosította s az elhatározó lépés megtevéstől visszatartotta volna; azonban az alábbiakban lesz alkalmam kimutatni, hogy Trefort a maga részéről kormányzása utolsó éveiben határozottan állást foglalt a hely kérdésére nézve is, és nem éppen rajta múlt, hogy törvényjavaslata nem került a képviselőház asztalára.

és irodalmi téren tüzetesen és behatóan indokolt felfogásomnak és meggyőződésemmek, hogy nekünk egyetemeink szaporítására van szükségünk, úgy felső oktatásunk, mint tudományos életünk érdekei szempontjából. *(Helyeslés.)* Sohasem képzeltem ennek az eszmének megvalósítását úgy, hogy annak érdekében, annak kedvéért létező és életképes culturintézményeket, tanintézeteket eltöröljünk a föld színéről. *(Helyeslés.)* Nézetem szerint itt is a létező intézmények czélszerű és okszerű fejlesztésével kell a cél felé törekednünk. *(Helyeslés.)*

Valószínűnek tartom, hogy pénzügyi állapotaink miatt nem lesz lehetséges a harmadik, esetleg negyedik egyetem és a második

Az okok, a melyek ezt meggátolták, jobbára — ha nem is kizárólag — pénzügyi természetűek voltak; ugyanazok, a melyeknek kényszerítő hatalma Trefort végéiben a közoktatási kormányzat egyéb feladatainak pangását és visszamaradását is előidézte. Előbb talán több eredménynyel küzdött volna ezek ellen a nehézségek ellen; de akkor már előhaladt kora s bekövetkezett halálos betegsége jelentékenyen csökkentették kezdeményező és ellenálló erejét.

Második miniszterem, gróf Csáky Albin, a harmadik egyetem kérdésére nézve a Treforttól látszólag nagyon eltérő álláspontot foglalt el. Nem mintha ellenszenvvel viseltetett volna ez iránt az eszme iránt, s egyetemeink szaporításának szükségességét el nem ismerte volna; e tekintetben az ő felfogása s az enyém között különbség alig volt. Az sem tekinthető lényeges eltérésnek, hogy míg Trefort a harmadik egyetem eszméjét mindig a jogakadémiák megszüntetésével vagy legalább számuk apasztásával kapcsolatban hangoztatta, addig Csáky gróf a jogakadémiák barátjának bizonyult, s is-

műegyetem tényleges megvalósításához hamarosan hozzáfogni. De az eszmét el nem ejtem, a czélt szemem előtt tartom, s ennek megközelítését előkészíteni kívánom. *(Helyeslés.)* A közvélemény a harmadik egyetem kérdése iránt rendszerint csak az egyetem részére választandó hely szempontjából szokott érdeklődni, holott én ezt, megvallom, másodrendű kérdésnek tartom, mert hiszen nem ennek vagy annak a városnak, hanem az országnak van új egyetemre szüksége. *(Helyeslés.)* Egyébiránt az új egyetem fölállításánál mindenesetre a leglényegesebb szerepet a legköltségesebb orvosi és természettudományi szakok fogják játszani, s ezért nézetem szerint a hely megválasztásánál mindenesetre nagy súly fektetendő az illető hely egészségügyi intézményeinek, különösen kórházainak fejlett voltára is.“

mételve hangsúlyozta, hogy a jogakadémiák egynémelyikét kívánná kisebb egyetemmé kifejleszteni. Azért mégis tényleg Csáky is apasztotta a jogakadémiák számát egygyel és viszont a harmadik egyetem megvalósításának az a módja, a melyet Trefort tervezett, szintén egy meglevő jogakadémia fejlesztésével lett volna egyértelmű. Az ok, mely miatt Csáky gróf a harmadik egyetem ügyét szőnyegre hozni nem akarta, egyszerűen az volt, hogy ő ezt a kérdést idő előttinek tartotta, azt a későbbi jövőnek szánta. A kik ismerik a volt cultus-miniszter jellemét és működését, azok egy perczig sem kételkedhetnek ennek az állásfoglalásnak őszinteségében. Ha valakiben, úgy benne lett volna meg a bátorság arra, hogy úgy a helykérdés darázfészkébe belényúljon, mint a pénzügyi nehézségekkel szembeszálljon, *ha azt meggyőződése úgy hozta volna magával*; de az ő meggyőződése más, sürgősebb feladatok előtérbe állítását kívánta, s azzal, a mit kevésbbé égetőnek tartott, foglalkozni nem akart; ezért a harmadik egyetem ügye alatta, a kormányzat körében, tényleg pihent.

Én egyébiránt nem tartom kizártnak azt, hogy ha Csáky gróf hosszabb ideig maradt volna kormányon, vagy ha az ő miniszterségének majdnem egész ideje nem lett volna egy, az államra nézve elkerülhetetlenné vált háboruszkodás korszaka, akkor ő, — daczára ez eszme iránti látszólagos közönyének, — hozzáfogott volna a harmadik egyetem megvalósításához is. Így azonban nemesak az ő egyéni felfogása s a közvélemény kellő érdeklődésének hiánya, de a *viszonyok* kedvezőtlen volta is hozzájárult, hogy e kérdés leszoruljon a napi-rendről. Az oly alkotások, a minő egy új egyetem, a *béke* gyümölcsei szoktak lenni, s politikai állapotaink

a Csáky gróf kormányzása idejében éppen ezt a békét nélkülözték.

Én tehát, — bár a harmadik egyetem kérdésének sürgősségére nézve, legalább az előkészítés szempontjából, — nem lehettem Csáky gróffal egy véleményen, kénytelen vagyok elismerni a viszonyokban rejtett nehézségeket, valamint azt, hogy a *közüvélemény* inkább a Csáky gróf felfogásának kedvezett, mint az enyémenek. És éppen, mert magamnak kellett tapasztalnom, hogy a harmadik magyar egyetem eszméje ma még a helyi érdekek egymást paralysáló nyomása mellett nélkülözi a közvéleménynek azt a támogató, előmozdító segítségét, a mely nélkül azt a legbátrabb és legerélyesebb kormányférfiak is alig volnának képesek minden akadálylyal szemben megvalósítani, s a mely egyedül volna képes e vállalkozás időszerűségét kényszerítő erővel bizonyítani rá a kételkedőkre is: ez indított arra, hogy esckély erőmmel változott helyzetemben is szolgálni kívánván ezt az eszmét, igénytelen kísérletet tegyek irodalmi téren a közvéleményt megnyerni annak a meggyőződésnek, a melyet nemzeti culturánknak nálamnál sokkal érdemesebb és jelesebb bajnokai is magukénak vallottak és vallanak s a melyet az alábbiakban — a kérdés fejlődésének és jelen állásának teljesen tárgyi-lagos ismertetése után — indokolni szándékozom.

II.

A harmadik egyetem eszméje nálunk mai értelmében és concretebb alakban tudtommal 1876-ban merült föl először, a mikor a pozsonyi jogakadémia tanári kara a Deák Ferencz halálának benyomása alatt felter-

jesztést intézett Trefort Ágoston akkori vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, kérve őt, hogy a pozsonyi kir. jogakadémiát, — melyen amúgy is fennállott már néhány nem jogtudományi tanszék, bölcészeti, történeti és nyelvészeti szakok számára, — bővitené ki egyetemmé, mely a haza elhunyt bölcésének emlékére, Deák Ferencz-egyetemnek volna nevezendő.

Aligha köszönhető csak ennek a felszólalásnak, hogy Trefort miniszter két évvel később, 1878-ban, az ő forrongó reformeszméi és kezdeményezései tárházából ismét előteremtve egy fontos tervet, Pozsony megye és város főispánjához felhívást intézett, melyben kifejtette, hogy miután főleg az ország nyugati részeinek ifjúsága van kitéve annak a csábításnak, hogy a túlnépes budapesti egyetem helyett kiképeztetését osztrák főiskolában keresse: ennek a kifelé tódulásnak a nemzeti szellemű képzés érdekében véget kellene vetni az által, hogy Pozsonyban — mely e célra úgyszólván alkalmas hely, — a meglévő jogakadémia és csonka bölcészeti kar fölhasználásával fokozatosan egy teljes egyetem létesíttetnék; felszólította egyúttal a főispánt, hogy ez eszme megvalósítása érdekében kezdje meg a tárgyalást a helyi tényezőkkel.

E kezdeményezés következtében Pozsony város közönsége csakhamar feliratot intézett előbb a miniszterhez, utóbb Ő Felségéhez a királyhoz, kijelentve, hogy minden áldozatra kész s kérve az egyetem felállításának mielőbbi elhatározását.

Míg úgy a város, mint a miniszter állandó bizottságokat szerveztek az ügy előkészítésére, a Pozsony felségfolyamodványára legfelsőbb kézjegy alakjában adott utasítás alkalmat szolgáltatott Trefortnak, hogy

1880. évi ápril hó 6-ikáról legalázatosabb előterjesztést intézzen Ő Felségéhez, a melyben a város concrét ajánlatai, helyszíni tárgyalások s a miniszter megbízásából Pozsonyban járt szakértők véleményei alapján részletesen kifejtette a terv megvalósításának módjait, indokolva egyúttal egy harmadik egyetem fölállításának szükségességét s Pozsony városának e célra kínálkozó előnyeit.

E felterjesztésre kelt legfelsőbb elhatározással Ő Felsége felhatalmazta a minisztert, „hogyan egy harmadik — esetleg Pozsony sz. kir. városában felállítandó — m. kir. tudomány-egyetem létesítésére nézve, a még szükséges bővebb tanulmányozás után a további lépéseket alkotmányos úton megtehesse“ s hogy addig is — az ügy közérdekű volta és a nyilatkozó országos érdeklődés tekintetéből — az előterjesztést a legf. elhatározással együtt nyilvánosságra hozhassa.

A pozsonyi egyetem érdekében megindult mozgalom azonban — még mielőtt teljes kifejlődéséhez jutott volna, — más városok és vidékek hasonirányú törekvésének adott lökést.

Röviden említve Győr városának egy ott felállítandó egyetem ügyében még 1878-ban a közoktatásügyi miniszterhez intézett előterjesztését, rá kell térnem arra a sokkal nagyobb mérvű mozgalomra, mely — főleg az 1879-ik évi árvíz-katastropha hatása alatt növekedve — Szeged érdekében indult meg, s a mely főleg arra az elvre alapította érvelését, hogy a nemzeti szellemű művelődés és az állami megerősödés érdeke a kulturközpontoknak nem a nemzetiségi vidékeken való felállítását, hanem azok elhelyezése által a tősgyökeres magyar népelemek kiművelődésének megkönnyítését kí-

vánja. A harmadik egyetemnek Szegedre helyezése részletesen indokoltatott az e tárgyban 1880-ban megjelent s elterjesztett emlékiratban, mely csakhamar a törvényhatóságok többségének pártoló kérvényezésében talált visszhangra. Minde kérvényeket az országgyűlés képviselőháza oly felhívással adta ki a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, „hogy annak idején azok indokolását figyelembe vegye.“

Méltányolva a Szeged mellett fölhozott érveket is, Trefort miniszter 1881 októberében báró Eötvös, Than, Korányi és Fodor tanárok, mint szakértők kíséretében lerándult az alföld metropolisába helyszíni tanulmányozás végett, melynek alapján szakértői vélemények készültek s az ezekben formált követelések mikénti teljesítésére nézve a város egy újabb feliratban nyilatkozott.

Eközben (1880 decemberében) Sáros vármegye közönsége egy, az északi felvidéken föllállítandó egyetem eszméjét pendítette meg feliratában, hivatkozva egy ily egyetem nagy nemzeti missiójára s arra a természetes áramlatra, mely a magyar vidékek ifjúságát kiképzés végett eddig is a felvidék iskolái felé terelte. A felirat helyet nem nevezett, de mint a felvidéki egyetem eszméje által legközelebből és legtermészetesebben érdekelt város, csakhamar jelentkezett Kassa, 1881. évi juniusi közgyűléséből föliratot intézve a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, melyben a harmadik egyetemet Kassára kérte helyeztetni, s addig is, míg ez megtörténhetik, a kassai kir. jogakadémiának legalább még néhány jogtudományi, bölcsészeti és történelmi tanszékkel való kibővítését s ily alakban a doctori fokozat adományozási jogával való felruházását ajánlotta.

Trefort Kassára is ellátogatott szakértőivel, kik azonban e helyen tett megfigyeléseiket már nem foglalták írásbeli jelentésekbe; ellenben Kassa városa egy emlékiratban fejtette ki bővebben igényét a harmadik egyetemre — 1882 nyarán, — mely emlékirat Abaúj-Tornamegye pártoló föliratával együtt a képviselőház elé kerülván, a ház ugyanazon év novemberében azzal a megbízással adta ki mindkét kérvényt a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, hogy *„a harmadik tudomány-egyetem föllállításának kérdését a ház közoktatási bizottságában is tanácskozás tárgyává tevén, annak idejében a háznak az eredményről jelentést tegyen.“*

És itt kezdődik a harmadik egyetem ügyének egy új, nevezetes phasisa: e kérdés tárgyalása a képviselőház közoktatási bizottságában s az ez által összehívott szakértői enquéte-ben, az 1883. év február—május hónapjaiban.

A bizottság mindenekelőtt e tárgy számára választott előadója — e sorok írója — által összeállíttatta az ügy állására vonatkozó adatokat és javaslatot készítette az eljárás módjára s a szaktanácskozmány elé terjesztendő kérdőpontokra nézve.

Az előadói javaslat egész terjedelmében elfogadtatván, a kérdőpontok egy albizottsághoz utasítottak, melynek feladata lőn azokra nézve a felsőbb oktatás terén működő s a bizottság által meghívott szakértőket meghallgatni.

Az enquéte elé terjesztett kérdőpontok — a *kormány által akkor ez ügyben elfoglalt álláspontnak megfelelően* — a budapesti egyetem némely karain és némely szakaiban észlelt *túltömöttség* föltételezett tényéből indultak ki s a harmadik egyetem szükséges vagy

szükségtelen voltának főproblemája mellett felölelték a *jogakadémiák* jövő sorsának kérdését is, a jog- és államtudományi szakoktatás reformjával kapcsolatban.

A szakértői tanácskozmányban nyilvánult vélemények erősen megoszlottak. A budapesti egyetem túltömöttsége, mint orvoslandó baj csak részben s inkább csak az orvosi karra nézve lett elismerve; a jogi szakoktatás reformjának szükségessége majdnem minden fölszólalásból kiviláglott, de míg egyesek a külön jogi szakiskolák eltörlését s a tiszta egyetemi rendszerre való áttérést hangsúlyozták, a nyilatkozók többsége a jogakadémiákba új életet kívánt önteni a reform által s különösen a jogi doctorátusnak az ügyvédségre nézve kötelező voltát kívánta eltörltetni.

A főkérdésre, t. i. arra nézve, hogy egy harmadik egyetem föllállítása szükséges-e? a nyilakozott 23 szakértő közül igenlőleg válaszoltak: Mariska Vilmos, Than Károly, Fodor József, Korányi Frigyes, Eckmayer Ágoston, Kautz Gusztáv, Hóman Ottó, Láncey Gyula, Entz Géza, Szilágyi István, Danielik János, Jenei Victor, Kiss Áron és Sztoczek József. A harmadik egyetem föllállítását akkor még idő előttinek jelezték: Emődy Dániel, Kautz Gyula, Kőrösy Sándor, báró Eötvös Loránd, Kerkápoly Károly, Szily Kálmán, Felméry Lajos, Vandrák András és Hunfalvy Pál.

E fölszólalások során a harmadik egyetem föllállítása mellett szóló nyomatékos érvek leginkább Fodor József, Korányi Frigyes, Jenei Victor és Láncey Gyula beszédeiben találtak kimerítő kifejezést. A jelen viszonyok szempontjából² mindenesetre különös érdekkal bír

² E füzet megírásakor Eötvös Loránd báró volt a vallás- és közoktatásügyi miniszter.

báró Eötvös Loránd, akkori egyetemi tanár és meghívott szakértő nyilatkozata, mely korántsem tartalmazta a harmadik egyetem eszméjének visszautasítását — a mely egyébiránt az enquête egyetlen tagjának sem volt álláspontja, — hanem csupán annak koraiságát hangsúlyozta. Eötvös báró főleg azzal a felfogással szállt szembe, mely a harmadik egyetem létesítésének indokát a budapesti egyetemnek általa tagadásba vont túltömöttségében keresi s e helyett az egyetemek szaporításának czéljául inkább a tudományos működés élénkítését, a tudomány művelésével hivatásszerűleg foglalkozók számának növelését jelölte meg. Az új egyetem fölállítását véleménye szerint az abban működni hivatott, alkalmas erők kiképzése kell, hogy megelőzze; a fölállításra majd 6—7 év múlva kerülhet a sor, talán később is; (ez 1883-ban volt mondva) de ezt a dilatorius álláspontot később, hozzá intézett kérdés folytán olykép értelmezte, hogy a dolgot csak elsietni nem akarná.

Arra nézve, hogy a harmadik egyetem teljes legyen-e, vagy csonka, illetőleg milyen karokat egyesítsen magában, a vélemények szintén többfelé ágaztak. Than, Fodor, Korányi, Jenei, Kautz Gusztáv, Láncezy és Kiss Áron teljes egyetemet kívántak, többen annak különös hangsúlyozásával, hogy az új egyetemnek theologiai kara is legyen. Ugyanigy kívánta ezt létesíteni Kerkápoly, — ha egyszer napirendre kerül — és Szilágyi István, ki azonban a theologiai kar kérdését megfontolandónak vélte. Sztoczek, Szily, Eekmayer és Hóman orvosi karral, de hittudományi kar nélkül contemplálták a harmadik egyetemet; Hóman még a gazdasági szakoktatást is felölelendőnek vélte. Ezekről eltérőleg Danielik az or-

voskart és tanárképezdét, Mariska pedig a természettudományi szakokat is mellőzendőknek mondta; ezen utóbbi értelemben vett, vagyis csupán jog-államtudományi és bölcsészeti karokból álló csonka egyetemekké kívánták a jogakadémiák egy részét fejleszteni Kőrössy, Eckmayer és Vandrák is.

A kiküldött albizottság a szakértői tanácskozmánynak ezt az eredményét a teljes bizottság elé terjesztvén, jelentésében a hozandó határozat iránt mindjárt javaslatot is tett, melynek elfogadásával a közoktatási bizottság kimondta, hogy:

1. A budapesti egyetem jogi karán és a bölcsészeti kar demonstratív szakaiban túltömöttség van, ennek megszüntetése részben a fennálló intézmények keretében is eszközölhető, de egy új egyetem fölállítása is levezető hatással lesz reá.

2. Nem csak ez okból, hanem az ország általános kulturális érdekei tekintetéből szükséges egy harmadik egyetem létesítése, mely jog- és államtudományi, bölcsészeti, természettudományi és orvostani karokból szervezendő; a theologiai kar kérdése egyelőre függőben tartandó.

3. A jogakadémiák jelenlegi helyzetükben változtatlanul meg nem hagyhatók.

A bizottság eredeti megállapodásához képest abban az esetben, ha a kérdés e részének tanulmányozása a harmadik egyetem szükségességének constatalására vezetne, nyomban egy újabb — szakértői és érdekelt-ségi — enquête lett volna egybehivandó, melynek feladata a kivitel, nevezetesen a helyválasztás kérdése lett volna, a mire nézve már a kérdőpontok is előzetesen elkészültek. Azonban mikorára a szaktanácskozmány ter-

jedelmes naplója elkészült s az albizottsági jelentés a teljes bizottság napirendjére került, akkorára már az 1881—84-iki országgyűlés napjai meg voltak számlálva, s a bizottságnak nem lévén módjában esetleges további megállapodásaival a jövőendő képviselőház és jövőendő közoktatási bizottság elhatározását megkötni, jobbnak látta csupán addigi munkáját terjeszteni a képviselőház elé 1884. évi május hó 8-ikáról kelt jelentésével, melyet a képviselőház — a bizottság javaslatához képest, — egyszerűen tudomásul vett.

Ebben a jelentésében a közoktatási bizottság azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a működése által szolgáltatott anyag a harmadik egyetem fontos kérdésének helyes megoldása szempontjából maradandó becsesel bír, és azt a reményét, „hogy a kormány és a jövőendő képviselőház a most elejtett fonalat újra fölveendik. . . s az ügyet kielégítő megoldásra is fogják juttatni.“

A bizottságnak ez a reménye — legalább a jövő képviselőházat illetőleg — nem ment teljesedésbe. Az 1884/7-iki országgyűlés első ülészaka alatt a közfigyelmet főleg az 1885-iki nagy országos kiállítás ügye kötötte le s ennek fényes sikere fölötti örömeből a nemzetet kellemetlenül józanította ki a kormányzás több ágában mutatkozott hiteltűlépésekből származott pénzügyi zavar, mely egyelőre minden merészebb tervet háttérbe szorított.

A kormány körében azonban a harmadik egyetem eszméjének fonala elejtve csakugyan nem lett. Trefort esendben gondosan tovább szötte azt, mígnem az ő keze is ellankadt belé.

Ebben az időben az új magyar egyetem pártolói-
nak két váratlan — mondhatnám akaratlan — szövet-

ségese támadt az akkori hadügyminiszter és Billroth hírneves bécsi orvostanár személyeiben.

Gróf Bylandt-Rheidt hadügyminiszter az 1885. év elején megint föllevenítette az egykori, Josephinumnak nevezett bécsi katonatorvosi akadémia többször megkísérlett visszaállításának tervét. Indokolta ezt azzal, hogy a hadseregnek mozgósítás esetében 1200 főnyi hiánya volna katonatorvosokban, s hogy a katonatorvosok szerzésének jelenlegi módja mellett elérhető eredmény — a ráfordított ösztöndíjak daczára — sem mennyiségileg, sem minőségileg nem felel meg a hadsereg igényeinek. Trefort miniszter, — ki e részben véleményének nyilvánítására kéretett föl, egy előre bocsátott szakértői tanácskozmány után, melynek naplóját a hadügyminiszterrel is közölte, — kimerítő s igen határozott hangú átiratban válaszolt, a melyben kimutatta, hogy a Bécsben fölállítandó külön katonatorvosi akadémia a katonatorvosi intézmény s a hadsereg egészségügye jól fölfogott érdekeinek sem felelne meg s a magyar oktatásügy szempontjából már éppenséggel megbocsáthatatlan hiba volna, ha akkor, mikor hazánk egy új egyetem s nevezetesen egy új orvostudományi kar felállításának szükségét érzi, akkor, mikor már jelenleg is majdnem 800 magyar ifjú keresi az orvosi kiképzést Bécsben,³ az ország áldozatkészsége még egy újabb bécsi orvosképző intézet létesítésére vétetnék igénybe s ez által

³ Ez a szám azóta jelentékenyen alászállott; az 1902/3. tanév I. felében a bécsi egyetemen már csak 104 magyar honos orvostanár tanult, s az összes osztrák egyetemeken együttvéve 171. Ezt a változást főleg a jogosítás tekintetében tett intézkedések okozták. Ugyanis a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvény-czikk 44. §-a alapján, egyfelől az osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságok és tartományok karmánya, másfelől a magyar kormány közt, — Horvát-Szlavonországokat illetőleg a horvát-szlavon-

még több ifjú vonatnék el hazai egyetemeinktől. Trefort — tovább menve, — még azt a szívességet is megtette a hadügyminiszternek, hogy megjelölte az igazi okokat, a melyek a katonaeorvosi pályára való lépéstől visszatartják ifjainkat s azok orvoslásának módjára is reámutatott.

Bylandt gróf ez átirat következtében a nála megszokott loyaltitással minden utógondolat nélkül elejtette tervét, habár kijelentette, hogy nézetét fentartja.

Trefort azonban nem elégedett meg ezzel a tagadhatatlan győzelemmel, hanem levonta álláspontjából a további consequentiákat is. Ha a hadsereg szükségét szenved katonaeorvosokban — így vélekedett, — akkor e szükséglet pótlásáról nekünk is, a magyar államnak, megfelelő részben, gondoskodnunk kell, mert csak így biztosíthatjuk magunkat a Josephinum kísértő szellemének esetleges visszatérése ellen. Ha egyáltalán több orvost képezünk, akkor ezek közül majd csak több katonaeorvos is fog kikerülni. Tekintettel erre a körülményre, valamint arra a tűrhetetlen állapotra, a melyet a magyar orvostöndékeknek tömeges Bécsbe vándorlása teremt, s a melyet a Josephinum ügyében meghallgatott enquete ismét a legélénkebb színekben tüntetett föl, Trefort nézete szerint — a melyet a hadügyminiszterhez intézett átiratában is jelzett, — egy harmadik magyar orvosi facultás felállítása többé egy évig sem

dalmát bán hozzájárulásával — egyezmény kötöttet, melynek értelmében az orvosoknak állandó orvosi gyakorlat üzése céljából való letelepedése a magyar vagy osztrák birodalom területén 1899. évi január hó 1-től kezdődőleg csupán azon föltétellel engedtetik meg, ha az orvos oly szabályszerű orvostudori oklevéllel rendelkezik, melyet a monarchia azon államában levő egyetemen szerzett, hol letelepedni szándékozik vagy külföldi oklevelét valamely belföldi egyetemen honosítottatta (nostrificatio).

odázható el, ezt tehát létesíteni kell haladéktalanul, míg ha a teljes egyetem fölállítása most mindjárt foganatba vehető nem volna is.

Körülbelül ezek voltak az indokok, melyek alapján Trefort 1885. évi márczius havában egy törvényjavaslatot közölt előzetes tájékozás végett minisztertársaival „a pozsonyi orvostudományi kar felállításának megindításáról és az e célra szükséges póthitel megadásáról.” A rövid — hat §-ból álló — törvényjavaslatban ki volt mondva, hogy „Pozsonyban a tanszabadság elvének alapján s a jelenleg a budapesti és kolozsvári egyetemek orvostudományi karain fennálló tanrendszer alkalmazásával orvostudományi kar állíttatik föl, az orvosi kiképzéshez szükséges természettudományi szakokkal együtt.” Ez az orvostudományi kar fokozatosan lett volna létesítendő, úgy, hogy az 1885/6. tanévvel nyíljék meg az első évfolyam; „a végleges adminisztratív szervezés” iránt az ötödik évfolyam megnyitásakor lett volna törvényhozási intézkedés teendő, a mely mindenestre abból állott volna, hogy az akkorára már különválasztandó orvosi és természettudományi karo az ottani jogakadémiával s annak philosophiai tanszékeivel mint jogtudományi és bölcészeti karoakkal teljes egyetemmé egyesítették és a doctori graduálás jogával is fölruháztatták volna. A fölállítandó facultás első költségeire 100.000 frt póthitel volt a törvényjavaslatban előírányozva, a többi költség fedezete az 1886-ik s a következő évek költségvetéseibe lett volna fölveendő.

Pozsony mellett az indokolás az 1880-iki legaláz. előterjesztés érvein kívül fölhozta azt is, hogy a bécsi egyetemet látogató orvostanhallgatók nagyobb része (483) a dunántúli, éjszaknyugati és éjszaki megyékből

való, a kikről föltételezhető, hogy Pozsonyt szívesen keresnék föl Bécs helyett; továbbá, hogy a fokozatosan létesítendő egyetem központi épületül megszerezhető volna a pozsonyi szép primási palota, a mire nézve már folyt is tárgyalás.

Ez a törvényjavaslat keletkezésének első stádiumánál tovább nem jutott. Az ügy ismét megfeneklett és vesztegléséből ki nem mozdította a másik szövetséges sem a kit említettem: Billroth, a híres bécsi tanár. Ő, miután már 1875-iki művében kikelt azok ellen a képtelen állapotok ellen, a melyeket a bécsi egyetem orvoskarán a hallgatók túlnagy száma okoz s új orvosi facultások föllállítását sürgette, 1886-iki újabb röpiratában egyenesen rámutatott az alkalmazandó „első segély“ legegyszerűbb módjára: a 8—900 magyar orvosnövendék eltávolítására, a mi nagyon könnyen volna szerinte elérhető, ha az osztrák egyetemekre való fölvétel Ausztriában nyert érettségi bizonyítvány föltételéhez köttetnék. Ezt a követelményt Billroth arra a ránk nézve kevésbé hízelgő állításra alapította, hogy a magyarországi érettségi bizonyítvány alantasabb képzettségről tanuskodik, mint az osztrák; abban azonban lehetetlen volt neki igazat nem adni, hogy ha egyszer a bécsi egyetem orvostanhallgatóinak száma a megengedhetőnél nagyobb, akkor elsősorban a magyaroknak kell onnan távoznio, hazájok kötelessége lévén az ő kiképzetésökről gondoskodni.

Mindez kevés hatással volt közvéleményünkre; a harmadik egyetem mellett a sajtó terén úgyszólván csakis a kormányhoz legközelebb álló „Nemzet“ czikkezett következetesen, majd meg Pávai Vajna Gábor írt röpiratot a pozsonyi egyetem érdekében, s mikor 1888-ban a vallás- és közoktatásügyi miniszter személyében változás

állott be, és Trefort utódja, gróf Csáky Albin a képviselőházban s a bizottságokban úgyszólván minden ellenmondás nélkül jelentette ki, hogy a harmadik egyetem idejét még elérkezettnek nem látja: természetes, hogy — az időközben javult pénzügyi helyzet daczára — még a legközelebből érdekelt városok sem éreztek nagy kedvet a mozgalom megújítására.

Daczára e kedvezőtlen auspiciumnoknak, az új egyetem eszméje 1892-ben ismét fölmerült, azoknak a hazafias eszméknek és terveknek serege között, a melyeket az 1896. évre kitűzött ezredéves ünnepély előkészületei hoztak felszínre; és pedig legelőször egészen új oldalról és új alakban: mint egy létesítendő felekezeti egyetem terve, melynek helyéül már régóta Debreczent emlegették, a mely város most egészen határozottan és tiszteletet keltő öntevékenységgel s áldozatkészséggel lépett a concurrensok sorába.

A felekezeti egyetem kérdésével — annak fontosságához mérten — fejtegetéseim folyamában egész önállóan is szándékozom foglalkozni, itt csupán a tények egymásutánjának teljessége szempontjából említem föl, hogy Debreczen városa 1892. évi szeptember hóban, a tiszántúli ev. református egyházkerület megkeresésére elhatározta, hogy az ottani református főiskolának egyetemné fejlesztése és e végből egyelőre tanárképzővel kapcsolatos bölcsészeti szakokkal való gyarapítása czéljából két jogtudományi és két bölcsészeti tanszék föllállítását és föntartását vállalja el, s e végből — a millenium emlékének szentelve, — 200.000 frtos alapot tesz le. Ezt a határozatot tudtommal a kormány is jóváhagyta, — a vallás- és közoktatásügyi miniszter azzal a föntartással, hogy „a jóváhagyás által a hitfelekezetek

egyetem-állítási jogának elvi kérdése eldöntötnnek egyáltalán nem tekinthető.“ A gyűjtés azóta tovább folyt és szép eredményekre vezetett, de az ügy jogi oldala, s a létesítendő egyetem szervezetének és hatáskörének kérdése eddig tisztázva nem lett.

A millennáris tervezések áradata megragadta a két már régebben egyetemet kívánó várost, Szegedet és Pozsonyt is, és törekvésük megújítására indította őket. Aspirációját előbb Szeged elevenítette föl, már 1893. januári közgyűlésében foglalkozván ezzel az eszmével, míg Pozsony ugyanazon év szeptemberében tartott közgyűléséből intézett kérvényt a képviselőházhoz, kérve, hogy a millennium méltó és maradandó megörökítése-képpen a pozsonyi egyetem alapköve ez alkalommal tétessék le s a felállítandó egyetem József főherceg nevét viselhesse. Ezt követte néhány nap múlva Szeged főirata a kormányhoz, a melyben már megtett ajánlatait azzal tetézte, hogy 400.000 korona költséggel egy, az egyetem céljainak is szolgálandó múzeum építését határozta el s maga az egyetem számára a szükséges telkeken kívül 1 millió koronát ajánlott föl.

A városok küldöttségei, melyek a kormány több tagjánál jártak, a jóakarat és érdeklődés általános biztosításán kívül egyéb választ nem vihettek haza s a miniszterelnök által az ezredéves ünnepélyre nézve a törvényhozás elé terjesztett és ez által jóváhagyatott tervbe a harmadik egyetem alapkövének letétele tényleg nem vétetett föl.

Időközben a cultuszminisztérium vezetésében újabb változás állott be. Az új miniszternek⁴ csak legújabbban volt alkalmja a harmadik egyetem kérdésére nézve hiva-

⁴ Bárá Fötvös Loránd.

talosan nyilatkozni a képviselőház pénzügyi bizottsága előtt. E nyilatkozata szerint *most még nem látja a harmadik egyetem idejét érkezettnek*, egyfelől azért, mert a meglevő két egyetemen még sok a tenni-, különösen építeni való, másfelől azért nem, mert véleménye szerint a harmadik egyetemhez szükséges szellemi erőkkel nem rendelkezünk.

E szerint az új cultuszminiszter fölfogása ebben a kérdésben meglehetősen negegyezik közvetetlen elődjével és a harmadik egyetem eszméjének közeli megvalósítására kevés a kilátás. Hogy pedig én e megvalósítást miért tartom szükségesnek és időszerűnek, azt megmagyarázni jelen fejtegetésem főczélja lesz.

III.

A harmadik egyetem kérdésének balvégzete az, hogy valahányszor fölmerült, rendesen valami ferde nézőpont alá lett helyezve, úgy, hogy közönségünk, közvéleményünk majdnem soha sem láthatta helyes világításban, a maga igazi mivoltában.

Alig, hogy megszületett az eszme, a helyi versengés prédájává lett. A jóakarató buzgalom számtalan túlzást, elfogúlt véleményt, gyakran alaptalan vádat is vegyített a discussióba, melynek pedig sokkal magasabb és tisztább eszmekörben kellett volna mozognia. Azzal, hogy Pozsony védői Szegedet parasztvárosként, Szeged védői pedig Pozsonyt pánszláv fészek gyanánt igyekeztek föltüntetni, a harmadik egyetem kérdése még egy tapodtat sem haladt előre, hanem elérték azt, hogy az egész kérdés bizonyos kiesinyes és gyűlöletes szint öltött magára. Az pedig, hogy a harmadik egyetemet sokan úgy tüntették föl, mint egy az árvíztől elpusztított nagy

város reconstructiójának szükségszerű betetőzését: csak azt árulta el, mily kevésbé fogták föl az illetők egy ily alkotás önálló jelentőségét nemzeti culturánk szempontjából. A napi sajtó — azzal a felületességgel, a melylyel az ily szövevényes kérdésekkel nemcsak nálunk, de mindenütt rendszerint elbánni szokott, — kevés kivétellel úgy tárgyalta e kérdést, mintha annak tartalmát a két — illetőleg három — város versengésének ügye egészen kimerítené; mintha itt nem is volna egyébről szó, mint arról, hogy Szeged, Kassa vagy Pozsony kapja-e meg a jó falatot. E mellett a lényegileg alárendelt kérdés mellett, az, hogy a harmadik egyetem szükséges-e és miért szükséges? — néhány dicséretes kivételtől eltekintve — rendszeren egészen megvilágítatlan maradt; az emberek szinte rászoktak, valahányszor a harmadik egyetemet hallották említeni, nem azt kérdezni, hogy meg lesz-e, és miért kell vagy nem kell meglennie, hanem csupán azt, hogy most Pozsonynak, vagy Szegednek van-e rá több kilátása?

A másik ferde nézőpont az volt, a mely alá a kérdést az 1883-iki enquête alkalmával helyezték. Elismertem, hogy a tapasztaltak szempontjából téves és helytelen volt — *az ügy akkori hivatalos állásának és a kormány álláspontjának megfelelően* — a budapesti egyetem túltömöttségét állítani oda kiindulási pontúl. Tagadhatatlanul van összefüggés a kettő között, én egyénileg azt is hiszem, — s e hitemmel nem állok elszigetelten, — hogy a harmadik egyetem létesítése a budapesti egyetem népességére némi levezető hatással lesz, de — mint az enquête után már jobban informált albizottság is elismerte, — ez nagyon alárendelt szempont a harmadik egyetem szükségességének meg-

állapításánál. És ennek a szempontnak előtérbe helyezése az enquête alkalmával elterelte a figyelmet a dolog lényegétől, melyhez a szakértőknek azt csak nehezen sikerült visszaterelniök, s az egész tervnek olyan színezetet adott, mintha az támadás akarna lenni a budapesti egyetem ellen, a mi kétségtelenül befolyásolta a legkiválóbb szakértők egy részének állásfoglalását.

Igyekezni fogok a következőkben lehetőleg megtisztítani a kérdést minden hozzá nem tartozó elemtől s mindenekelőtt *a választandó helyre való minden reflexio nélkül* a harmadik magyar egyetem *szükségességét és időszerűségét* bizonyítani be.

Előre lemondok azoknak az úgynevezett gyakorlati embereknek capacitálásáról, a kik ugyan első szoktak lenni, valahányszor közállapotaink bármely baja, hibája miatt az államhatalmat gáncsolni kell, de valahányszor azután a bajok orvoslása, a hibák megszüntetése, közállapotaink emelése érdekében a kormány, a törvényhozás a tett terére lép és — a mi semmiféle nagyobb alkotásnál el nem kerülhető — az országtól áldozatot követel, egy jogosultabb érdek kielégíthetése végett egy kevésbbé jogosultat mellőz, valamely vívmány elérhetése kedvéért ellenmondást, harczot is kész provocálni: akkor nagy bölesen azt mondják: hát volt-e szükségünk erre? kellett-e ez nekünk? nincsenek-e nekünk ennél égetőbb bajaink? — ezekkel, mondom, nem vitatkozom. A kik olyan sajátságos szemüvegen át nézik a világot, a mely a távoli dolgokat mindig szükségeseknek, kívánatosaknak tünteti föl, de mihelyt közelebb hozzuk őket, kétségteleneknek, fölöslegeseknek láttatja: azokat optikai csalódásukból én gyógyítani nem tudom.

Igen, a harmadik egyetem szükségességének megértéséhez nélkülözhetetlen az idealismusnak bizonyos foka; az a jótékony, egészséges és az államéletben néha nagyon szükséges idealismus, a mely felül tud emelkedni a mindennapi élet aprólékos bajain és küzdelmein s ezért képes egyfelől a dolgok mélyébe s másfelől a távolabbi jövőbe pillantani és mérlegelni olyan dolgokat is, a melyek nem ma és holnap fognak életünk menetébe közvetetlen befolyást gyakorolni, hanem, a melyek közviszonyaink nagy vonásokban való fejlődésére későbbi időben lesznek döntő hatással.

Láttuk, hogy a harmadik egyetem föllállításának terve tulajdonképen *elvben* megtámadva nálunk soha sem volt; történtek fölszólalások oly irányban, hogy felsőbb oktatásunkat a szakiskolai rendszernek megfelelően kellene tovább fejleszteni, — mely felfogás czáfolatára még rá akarok térni, — de e fölszólalások vajmi csekély visszhangra találtak. A harmadik egyetem ügyének stagnálását nálunk tényleg nem az okozza, mintha az emberek többsége egyáltalán nem gondolna rá, hogy a jelenlegi kettőn kívül több egyetem létesüljön, hanem inkább az, hogy közönségünk nagyobb része a harmadik egyetem szükségességét nem látja oly imminensnek, oly égetőnek, a létesülésétől várható előnyöket nem látja oly kézzelfoghatóknak, hogy azok miatt — az új egyetem létesítése érdekében — esetleg más, sürgősebbnek vélt feladatok megoldását elejtenünk vagy elodáznunk kellene.

A kik ily jóakarató és elfogulatlan tartózkodással nézik a kérdést, azok talán megközelíthetők lesznek oly érvek számára, a melyek már eddig is nem egy lelkes kísérlet, kezdeményezés indító okai voltak, de

az eszme gyakorlati megvalósításának megindítására, szemben a kapacitálhatatlanok merev közönyével, elég erőseknek nem bizonyultak.

Legelőszőr a külföld analogiájára akarok utalni; nem mintha erre az évrre a legnagyobb súlyt fektetném, mert nekünk tényleges hazai viszonyainkból és szükségleteinkből kell minden eljárásunk fő indokát méríteniünk; de miután nem oszthatom azoknak a felfogását, a kik azt képzelik, hogy nálunk, mindennek egészen más alapon, más módon és más irányban kell fejlődnie, mint más népeknél, mellőzhetetlennek kell tartanom a tekintetbevételét annak is, hogy más nemzetek ugyanolyan célokat, mint a milyenek előttünk lebegnek, milyen úton és módon valósítottak és valósítanak meg.

Ha ezt vizsgáljuk, akkor arra a meggyőződésre kell jönnünk, hogy *a különböző tudományoknak legfelsőbb fokon való művelésére és tanítására szolgáló nagy szellemi központok száma tekintetében mi az összes művelt nemzetek sorában leghátul állunk.*

Az összehasonlító statisztika alapjául csakis összehasonlítható tényezőket akarok venni, ezért a külföldi intézményekből szigorúan csak azokat választom ki, a melyek úgy a tudományművelés, mint a tanítás körére nézve a mi két egyetemünkkel — a budapestivel és kolozsvárral — szembe állíthatók.⁵

Ezt véve zsinórmértékül, látjuk, hogy *Belgiumnak 6,195.000-nyi lakosság mellett van négy teljes*

⁵ Az itt következő s az összehasonlítás alapjául szolgáló számadatok 1893—94-ből valók; az azóta végtement változásoknak a szövegben való keresztülvitele annak teljes megbontásával lenne egyértelmű, miért is arra szorítkozunk, hogy — tájékoztatásul — a lényesebben változott számadatokat jegyzet alakjában közöljük alább, az összehasonlítás végén.

egyeteme; itt ugyanis az úgynevezett „szabad egyetemek“ (Brüssel, Löwen) ugyanoly jogokat élvezvén, mint az államiak, (Gent, Lüttich) azokkal a statisztika szempontjából is azonosíthatók; esik tehát ebben az országban 1,548.000 lélekre egy egyetem.

Hollandban, hol az amsterdami városi egyetem szintén azonosítható az államiakkal, (Leyden, Utrecht, Groningen) 4,564.000 lakos mellett van négy egyetem, tehát itt 1,141.000 lélekre esik egy egyetem.

Németországban rendszeren 22 egyetemet szoktak számlálni; de mintán ezek közül a münsteri akadémia és a braunsbergi lyceum Hosianum csak két-két kart foglalnak magukban,⁶ csupán huszat vehetünk a számítás alapjául; ez Németország 49,416.000 lakosához viszonyítva 2,470.000 főre esőleg ad egy egyetemet.

Dániának 2,185.000 főnyi népszáma maga szolgál arányszámúl, mert az országnak csak egy egyeteme van; hasonlóképpen Norvégiában 1,999.000 lakosra, Görögországban 2,187.000 lakosra és Portugalban (egyes csonka egyetemeket nem számítva) 4,708.000 lakosra esik egy — ezekben az országokban egyedüli — egyetem.

Ausztriában tudvalevőleg hét egyetem van, mert a Prágában fennálló német és cseh egyetemeket, mint helyileg összeesőket csak egynek számíthatjuk; itt tehát hét egyetem állítható szembe 23,473.000 lakossal, vagyis 3,353.000 lakosra jut egy egyetem.

Svejcznak 2,917.000 lakosa mellett van öt egyeteme,⁷ itt tehát az arányszám 583.400. Romániának

⁶ 1902-ben a münsteri theologiai és philosophiai akadémia jogi karral kibővíttve, egyetemi rangra emeltetett.

⁷ Ezekon kívül van a négy teljes facultással bíró akadémia Neuchâtelben.

5,800.000 lakosa mellett van kettő, itt az arányszám 2,900.000, Svédországban 4,784.000 lakosra esik két egyetem, vagyis 2,392.000 lakosra egy.

Olaszországnak, mint tudjuk, aránytalanul sok az egyeteme; ezek nagy része nyomorúságosan van dotálva s kevés hallgatóval bír; van köztük több csonka egyetem is két-három facultással. Ezeket mind kihagyva a számításból, ha csak a teljes négy facultású állami egyetemeket,⁸ melyek legkisebbje is 345 hallgatóval bír, vesszük alapúl, ilyen 11 lévén, Olaszország 30,535.000-nyi lakosa mellett ott 2,775.000 lélekre esik egy számbavehető egyetem.

Hasonlóképpen Spanyolországban elhagyva az ovidói egyetemet, melynek csak két kara⁹ van, a többi legalább három karú és 1000-nél több hallgatóval bíró egyetem száma kilencz; ez tehát az ország 17,667.000 lakosa után számítva 1,963.000-et mutat arányszám gyanánt.

A statisztikai összehasonlítás rendesen Francia- és Angolországban szokott fennakadni az ottani tanügyi viszonyoknak a többi európai államokétól való különbsége miatt; nézetem szerint azonban ez a különbség nem akadály a összehasonlításnak. A mi nevezetesen Franciaországot illeti, igaz, hogy ott szakiskolai rendszer áll fenn, egyetemek létesítése eddig nem sikerült,¹⁰ bár a faculték oly viszonyba hozattak egymással,

⁸ Bologna, Catania, Genua, Messina, Nápoly, Pádua, Palermo, Pavia, Pisa, Roma és Turin.

⁹ Most már az ovidéo-i egyetemnek is három facultása van.

¹⁰ Az 1896. évi július 10-iki törvénnyel a francia faculték névszerint is egyetemekké szerveztettek.

hogy nagyobb csoportjaik bátran volnának egyetemeknek is nevezhetők. Itt azonban bennünket csak az a kiindulási pontúl választott leglényegesebb momentum érdekel, hogy hány helyén Franciaországnak állanak fenn a különböző irányú tudományművelés és felsőbb fokú tanítás intézményei egy csoportban? s ha ezt vizsgáljuk, akkor látjuk, hogy — csupán a képesítési joggal bíró állami facultékat véve számba, — kilencz helyén Franciaországnak, vannak oly nagyobb tudományos és tanítási centrumok, a hol az egyetemi világi karok által rendesen képviselt négy tudománykör (jog, orvostudomány, bölcészet- nyelv-történettudományok és matematika-természettudományok) mindegyike bír főiskolával, vagy legalább 3 teljes faculté mellett az orvos-gyógyszerészeti szak előkészítő iskolával, és a hol az e szakokra beiratkozott hallgatók száma az 500-at meghaladja, tehát a főiskola az egyetem forgalmának látogatottság tekintetében is megfelel. Ez a kilencz hely Franciaország 38,343.000 lakosával szemben 4,260.300-at ad arányszámul.¹¹

A mi pedig Angolországot illeti, ha itt szintén csak azt a kilencz helyet¹² vesszük számításba, a melyeken Anglia leghírnevesebb, leglátogatottabb s különböző szakokra képző főiskolái állanak fenn, ez a kilencz

¹¹ Ez idő szerint a következő 16 hely az, Franciaországban, hol egyetem (université) van: Aix-en-Provence, Besançon, Bordeaux, Caen, Clermont-Ferrand, Dijon, Grenoble, Lille, Lyon, Marseille, Montpellier, Nancy, Páris, Poitiers, Rennes, Toulouse.

¹² Cambridge, Oxford, London, (University- és King's college) Manchester, Edinburgh, Aberdeen, Glasgow, St. Andrews, Dublin egyetemei. Újabb fejlesztések folytán e kilencz helyen kívül joggal egyetemeknek nevezhetjük még a birminghamit, a liverpoolit és a walesit.

hely is szemben Nagy-Britannia 38,104.000-nyi lakosságával 4,233.000-et ad arányszámul.

Azt hiszem, beérhetjük ezzel a sorozattal; a még fejletlen felsőbb oktatással bíró balkáni államokra ki nem terjeszkedhetünk; kereshetnénk még esetleg Amerikában is példát, nevezetesen az éjszaki egyesült államokban, a hol igen könnyű volna a fentebbieknél bizonyára nem kedvezőtlenebb arányszámot deríteni ki, de Éjszak-Amerikában, hol a tanintézetek is majdnem kizárólag és teljes szabadsággal a magánvállalkozás talajában teremnek, a felsőbb iskolák között oly sokszerű különbségek léteznek, hogy azoknak kategóriákba sorolása alig lehetséges.

A fentebbi arányszámokból tehát azt látjuk, hogy a hol a felsorolt államok között a lakossághoz viszonyítva legtöbb egyetem van (Svejcz), ott 583.400 lélekre esik egy egyetem, a hol pedig legkevesebb van (Portugal), ott 4,708.000 az arányszám; e 15 állam átlagát tekintve pedig 2,579.846 lakosra számíthatunk egy egyetemet.

Állítsuk már most ezzel szembe Magyarországot (Horvátország nélkül) az ő két egyetemével és 15,232.000 lakosával s meggyőződünk róla, hogy arányszáma, 7,616.000, az elősorolt európai államok átlagát háromszorosan haladja túl, s a legkedvezőtlenebb arányszámon is jóval túlmegy, vagyis tényleg Magyarország egyetemei dolgában a legrosszabbul ellátott ország Európa előhaladottabb államai között. Az egyetlen Oroszország — melyet a fentebbi összehasonlításból kihagytam — az az állam Európában, a mely 99,531.000-nyi lakosságával és 9 egyetemével a Magyarországnál kedvezőtlenebb arányt (11,059.000) mutat; de azt hiszem ez

ránk nézve sem megnyugtató, sem követendő példaként nem szolgálhat.¹³

Néhányan azzal igyekeznek egyetemeink arányszámát javítani, hogy a zágrábi egyetemet állítják oda Magyarország harmadik egyeteme gyanánt. Ez, véleményem szerint, helytelen eljárás, mert bár Horvátország szoros közjogi, politikai kapcsolatban él Magyarországgal s a gazdasági cultura terén is van érdek-közösség által létesített összeköttetés és közös szervezet: szellemi culturája tekintetében Horvátország teljesen önálló ország s a horvát nemzet külön nemzet, a mi ki van fejezve közoktatásügyének autonómiájában is. A zágrábi egyetemet tehát, a mely a magyar nemzeti cultura szempontjából teljesen közönyös factor, a magyar egyetemek közé számítani nem lehet.

Akkora hátramaradottság, a minő nálunk, az egyetemek számát illetőleg, Európa összes művelt nemzetivel szemben mutatkozik, talán már egymagában nagyon

¹³ Az újabb összehasonlító adatok a következők:

Az ország neve	A lakosok száma	Egyetemek száma	Hány lélekre esik egy egyetem?
Belgium	6.693.810	4	1.673.452
Hollandia	5.263.232	4	1.315.808
Németország	56.367.178	21	2.684.151
Dánia	2.585.662	1	2.585.662
Norvégia	2.221.477	1	2.221.477
Törökország	2.433.806	1	2.433.806
Portugál	5.021.657	1	5.021.657
Anglia	26.150.708	7	3.735.815
Svejcz	3.315.443	6	552.574
Románia	5.912.520	2	2.956.260
Svédország	5.175.228	2	2.587.614
Olaszország	32.475.253	11	2.952.295
Spanyolország	18.618.086	10	1.861.808
Francoziaország	38.961.945	16	2.435.121
Nagy-Britannia	41.605.801	12	3.467.150
Oroszország (európai)	105.534.95	9	11.731.266
Magyarország (Horvátország nélkül)	16.838.255	2	8.419.127

megfontolandó jelenség volna; azonban lehet, hogy egyesek az összes fölhozott példákkal szemben is kételyt támaszthatnának arra nézve, vajjon az egyetemek száma határozó tényező-e az egyetemek által végzendő szellemi munka hatálya, sikere, sokoldalúsága szempontjából? vajjon kevés, de szellemi és anyagi erőkkal jól ellátott egyetem nem képes-e úgy a tudományművelés, mint a szakképzés terén ugyanazt a feladatot megoldani, a mire gyöngébb erők mellett több egyetem fennállása szükséges?

Nézetem szerint az ily okoskodás határozottan téves, mert először bizonyos minimumnak a számra nézve is kell léteznie, — és láttuk, hogy mi ez idő szerint jóval alatta vagyunk az európai minimumnak, — s másodszor ott, a hol nem arithmetikai, hanem szellemi factorokról van szó, az egyes tényezők hatványozásával nem lehet mindig ugyanazt a célt elérni, a mely új tényezők hozzáadásával érhető el. A verseny, az élénkítő kölesönhatás, az új szellemi központ által gyakorlott erősebb vonzó erő a peripheriának eddig távol esett területeire s az ebben az új központban kifejlődő újszerű, a régitől különböző szellemi élet: mindezek oly megbeesülhetetlen forrásai egy nemzeti cultura gyarapodásának, a melyeket a meglevő központok bármily szertelen növelése és erősítése sem pótolhat.

Nálunk már most is mutatkozik a túlságos szellemi összpontosítás nyomasztó hatása, ugyanaz a baj, a mely miatt Franciaország legelőkelőbb gondolkodói panaszkodtak és panaszkodnak most is s a mi ott is a nagyobb szellemi centrumok megerősítésére, a szétszórót faculték csoportosítására s a valódi egyetemek létesítésére irányuló törekvést hozta létre. Tudom, hogy semmi-

féle intézkedés — egy harmadik egyetem fölállítása sem, — csökkentheti többé nálunk Budapest culturalis jelentőségét a vidékre nézve s befolyását az ország szellemi életére; ezt ne is kívánjuk, erre ne is törekedjünk. Törekvésünk ezélja csak az legyen, hogy további szellemi haladásunkat, szellemi életünk színvonalának emelését ne mindig csak a fővárosban concentrált intézmények erejének gyarapításával, hanem új központok teremtésével, fejlesztésével munkáljuk. Ki fogja ebből majd venni Budapest is közvetve a maga részét, — mint a hogy kivette (a mint látni fogjuk) a budapesti egyetem a maga haszonrészét a kolozsvári egyetem fennállásából az onnan nyert erők által.

Mert a jelenlegi közfelfogástól eltérőleg nekünk meg kellene szoknunk egy egyetem jelentőségét nem csak abban látni, hogy benne bizonyos számú jogász, orvosnövendék és tanárjelölt kiképzését keresi és nyeri, — a kik esetleg, ha az az egyetem fönn nem állana, azt a képzést talán másutt is megtalálhatnák; nekünk az egyetem rendeltetését és jelentőségét mindenekelőtt ama befolyás szempontjából kell mérlegelnünk, a melyet a maga tudós tanárai, tanuló ifjúsága, gyűjteményei és intézetei által, — ama munkásság által, a mely falai között a tanítás útján mindig megújuló impulsus mellett a tudományok előmozdítása érdekében megy végbe, — gyakorol a nemzet egész szellemi életére, közműveltségére, haladására.

Valahányszor egyik nevezetesebb külföldi egyetemen a tudomány valamelyik celebritásának előadótermében körülnézve, ott összegyűlve láttam a világ minden nemzetének fiait, képviselve Oroszország zord északi vidékeit épp úgy, mint a forró égöv tartományait,

a még arczformájában is különleges japáni népfajt épp úgy, mint a legmagasabbra fejlődő nyugati civilisatio prototypusát: az előkelő angol társadalmat, képviselve mind e különböző vidékeket és fajokat egyetlen ezél: a tudomány megismerésének szolgálatában, összehozva mindenünnen egyetlen láthatatlan erő: a tudományos hírnév és tekintély előtti hódolat, annak szellemi befolyása felé való vonzódás által: mindannyiszor élenken éreztem, hogy az a kép, a mit ott látok, egy nagyra-törekvő nemzet legméltóbb dicsősége, az egyedüli diadal, a mely az egész művelt emberiség elismerését és rokonszenvét megérdemli, legvilágosabb hirdetője a szellemi hatalom ellenállhatatlan felsőbbségének és a tudomány mindent felülhaladó s mindenütt érvényesülő értékének.

Valóban, ha azt az önkénytes hódolatot látjuk, a melylyel a szellemi élet nagy előharczosainak az egész művelt világ adózik, ha másrészt meggondoljuk, hogy a nemzetek minden alkotásai közül egyedül a tudomány, az irodalom vagy művészet — tehát a szellemi munka — terén létrehozottak azok, a melyek maradandók, a melyek úgy a háborúk öldökléseit, mint a politikai harcztér gyakran kisszerű küzdelmeit messze túlélve, gyakran túlélve magát a nemzetet is, mely őket létrehozta, nevét és szellemi jeleseinek emlékét megörökítve, új meg új nemzedékek szellemi életének válnak tápszerül: akkor arra a meggyőződésre kell jönnünk, hogy egy nemzet kormányzatában, sorsának intézésében a legmagasztosabb feladat s egyúttal legnagyobb érdem: szellemi életének színvonalát emelni, szellemi erőit gyarapítani s azokat nagy alkotásokra ösztönözni és képesíteni.

Ezt a feladatot tartom én a magyar nemzeti politika legfőbb céljának is; még ha csekély számunk és nyelvi elszigeteltségünk mellett mindenkorra le kellene is mondanunk arról, hogy a legelsőek közé küzdjük fel magunkat, a legelsőek sorának megközelítése is elég nemes cél arra, hogy egész erőnket, legjobb tudásunkat, legszentebb akaratunkat fordítsuk megvalósítására.

Ámde mit tehet egy állam e cél elérésére? Tétlenül bizonyára nem várhatja be a szerencsés véletlent és a dolgok úgynevezett természetes menetét, a míg ezek neki azokat a szellemi nagyságokat meghozzák, a maguk helyére állítják s munkájukat sikerre juttatják. Másrészt az sincs hatalmunkban, hogy a tudománynak — mert most erről van szó — különböző szakáiban kitűnő egyéneket úgyszólván parancsszóval ösztönözzük nagy szellemi alkotások létesítésére. Az egyedüli, a mit tehetünk, — de a mit aztán meg is kell tennünk, — a mi az egész világon és minden időben célravezető eszköznek bizonyult: tért, talajt teremteni az erők kifejlődésére s mérközésére s az igazán kiváló erőknek biztosítani azt, hogy gondtalanul, nyugodtan s a siker biztosítékaival művelhessék választott tudományszakukat.

És már most képzeljük el, hogy e cél szempontjából mekkora vívmány volna, szellemi életünknek milyen lendületet adna az, ha egy új nagy tudományos központ létesítése által egy egész kis serege az arra képzett, hivatott erőknek hozatnék abba a helyzetbe, hogy a szükséges mód és eszközök birtokában életét, egész tevékenységét a tudomány művelésének és terjesztésének szentelje? Nem várható-e biztosan, hogy sok jeles tehetség, mely ma merész és lelkesült nekiindulás után, alkalom, segédeszközök, tér, jutalom hiányában kedve-

szegetten zsugorodik össze s a maga nagyraihivatott erejét valamely ügyvédi irodában, vagy egy középiskola tanszékén vagy az orvosi praxis gyakran gépies munkájában forgácsolja el, akkor a tudománynak oly szolgálókat tehetne, melyek nemzetünk szellemi életének erős lökést adhatnának, sőt az emberiség ismereteinek közkincsét is gyarapíthatnák? A különböző szakbeli tudományok művelésével hivatásszerűleg foglalkozók meg-nagyobbodott száma élénkebb versenyt hozna létre, ez az élénkebb verseny a jelesebbeket fokozott tevékenységre ösztönözné, az új központok új felfogásokat, új irányokat hoznának felszínre, s mindennek szellemi fejlődésünk, haladásunk elmaradhatatlanul hasznát látná.

Ha ily eszközökre a nemzet szellemi életének emelése érdekében szükség volt másutt, szükség volt mindenütt, kétszeres szükség van rá nálunk, kiknél — valljuk meg őszintén, — a közönségtől, a társadalomtól, a közvéleménytől nem várhatjuk azt az anyagi támogatást, illetőleg azt a lelkes impulzust, a mely a tudomány művelésére ösztönözne s érte kellően jutalmazna. A jelenlegi cultusminiszter¹⁴ mint egyetemi tanár, egy 1887-ben, az akkori közoktatásügyi miniszterhez intézett nyílt levelében azt mondta, hogy „a magyar tanuló... lelkesedik sok szépért és jóért... csak éppen egyért nem lelkesül s ez a tudomány. De hibáztathatjuk-e ezért? ... tudunk-e példát mutatni arra, hogy hazánknak egy fia tisztán tudománya által igazán híres és hatalmas lett volna... A csekély tiszteletet a tudomány és annak tanítói iránt... a tanuló hazulról hozza magával az egyetemre.“ Még a kik talán kissé túlszigorúnak fogják is találni ezt az ítéletet, kénytelenek lesznek el-

¹⁴ Bárá Eötvös Loránd.

ismerni, hogy az legalább annyiban egészen találó, a mennyiben a tudománynak, mint olyannak tisztelete, értéke a közönség szemében nálunk nem nagy; jobbra csak a kenyérkereseti eszközt becsülik és keresik benne s a közbecsülés kevés különbséget tesz az olyan tanár között, a ki éppen csak hogy a legszükségesebb ismereteket közli hallgatójával s az olyan között, a ki a maga szakát művelve előbbre viszi s növendékeit is a tudomány apostolaivá igyekszik avatni.

És éppen mert ez nálunk így van, mert nálunk a közönség, a közvélemény ráhatása a tudósi ambítiót kevésbé táplálja, éppen ezért várhatjuk tudományos életünk föllendülését csakis attól, ha a scientifikus hivatást követők köreit szaporítjuk, ha egy új „hatalmas tüzhelyet létesítünk a tanulmány, bűvárlat és értelmi haladás számára“ mint a hogy Guizot az egyetemeket nevezte. Osupán tudományos akadémiánk mind bővebb dotációjával, új meg új pályadíjak kitűzésével czélt nem érünk; a pályadíjak újak lesznek, de az emberek a régiek maradnak s bármily fényes és sokoldalú legyen is tehetségök, egyszer mégis kimerül, magát, a tudomány bajnokainak seregét kell egy új csapattal bővitenünk; így majd a szellemi harcban is erősebbek leszünk, *abban a hódító harcban, a melyet nemzeti kulturánk érdekében saját területünkön kell vívnunk*, s az új csapatból új vezérek is fognak idővel kiemelkedni.

De nem csak a tudományművelés és tudományos haladás elvontabb szempontja, magának a felsőbb oktatásnak közvetlen érdeke is kívánja egyetemeinknek legalább egygyel való szaporítását.

Itt mindenekelőtt azt a tételt óhajtanám felállí-

tani és bebizonyítani, hogy az izolált szakiskolák rendszerénél eredményesebb, jobb az egyetemi képzés, s hogy ezért nekünk ebben az irányban haladva, felsőbb oktatásunk szükségleteiről nem esetleges külön szakiskolák létesítése, nem is csupán a létező szakiskolák fejlesztése, hanem egyetemeink szaporítása s fölös számmal létező külön jogiskoláink számának apasztása útján kell gondoskodnunk.

Mint oly államra, a mely a maga felsőbb oktatását hosszú időn át a merev szakiskolai rendszer alapján rendezte be s látszólag ma is e rendszer álláspontját foglalja el, rendesen Franciaországra történik hivatkozás. Úgy tekintettel arra a jeles eredményre, a melyet a francziák a maguk felsőbb iskoláival a szakképzésnek minden terén tényleg elérni tudtak, valamint arra a rokonszenves fogadtatásra, a melyet nálunk minden francia példa — kivált mikor a némettel látszik szembeállítva lenni, — találni szokott, szükségesnek tartom egy kissé közelebből világítani meg a francia felsőbb oktatás mai valódi állapotát és azokat a reformirányokat, a melyek ott az újabb időben felszínre törnek.

Először is nagyon téved az, a ki a franciaországi szakiskolai rendszerben valami régi nemzeti hagyomány kifejezését látja. Tudvalevőleg a nagy forradalom előtt Franciaországban is egyetemek léteztek s a világ néhány legrégebbi egyetemével éppen a francziák dicsekedhettek. Másodszor félreismertethetlen az, hogy az egymástól mereven különválasztott szakiskolák — faculték — rendszerével a francziák maguk meglehetősen elégedetlenek s az újabb időben több jelentékeny lépést tettek a *concentratio* irányában, úgy, hogy

a francia faculték nagyobb csoportjainak egyetemekké változásához ma már úgyszólván csak a *név* hiányzik.¹⁵ Igaz, hogy ezek nem volnának a német értelemben vett egyetemek, — a minők nálunk sem léteznek, — t. i. egyetemek teljes tanulási szabadsággal és csupán tudományos grádusok osztásával, hanem egyetemek lehetnének a szó oly értelmében, a minő nálunk is, és Európa több államában használatos.

Franciaországban körülbelül 20 év óta tart az egyetemek létesítésére irányuló mozgalom, melynek zászlóvivői maguk a francia közoktatásügy legfőbb vezetői voltak: a régebben Guizot és Victor Cousin által kijelölt nyomokon tovább haladva: Jules Ferry, Waddington, Paul Bert, Goblet, Berthelot, Spuller, Fallières miniszterek, támogatva oly férfiak által, mint Broglie, Baudrillart, Renan, Michel Bréal, Dumont, Liard; maguknak a francia facultéknek nagy többsége az egyetemi rendszer mellett foglalt állást; és nem kisebb szellem, mint éppen Renan volt az, a ki 1867-ben oda nyilatkozott, hogy Sadowánál nem a német iskolamesterek, hanem a német egyetemek által terjesztett tudomány nyerte meg a csatát. Még inkább növekedett Franciaország elfogulatlan gondolkodóinak elismerése és tisztelete a német egyetemek iránt Sedan óta; csak-hogy másrészt éppen a közönségnek e vereség keserű emlékezetétől táplált ellenszenve minden német ízű intézmény iránt lett legfőbb akadálya Franciaországban az egyetemi rendszer felé való határozottabb haladásnak. Tényleg a Bourgeois miniszter 1892-iki egyetemi törvényjavaslatát nem annyira a Roziére és Challemel-Lacour beszédei buktatták meg a francia senatusban,

¹⁵ Időközben ez meg is történt (l. jegyzetben fentebb.)

mint inkább a német rendszer elleni antipathia és másfelől a megörögzött ragaszkodás ahhoz az eszméhez, a melyet I. Napoleonnak köszönhet Franciaország s a mely ma már törvényileg el van törölve, de a közfelfogásban még tartja magát, hogy t. i. a francziák „Université”-je a tanítással az állami iskola minden fokán foglalkozók összessége, s hogy ezt a francia nemzeti szellemtől áthatott testületet nem szabad egy új, testületi rendszerrel, egy új „université”-fogalommal megbontani.

A francziák valóban inkább a névtől riadtak vissza, mint a dologtól magától, mert míg az egyetemek létesítésének formális kimondását megtagadták, azalatt minden ellenhatás nélkül hagyták csöndben a reformok egész sorozatát létrejönni, a mely a faculté-rendszer s az egyetemi rendszer közötti különbségek nagy részét elenyésztette.

Megtörtént az, hogy több izolált jelentéktlenebb facultét megszüntettek, illetőleg ezek a jelentékenyebb helyekre vitetvén át, ott a faculték nagyobb csoportja létesült. Megtörtént az, hogy az egy helyen levő faculték központi közegéül az u. n. conseil général, — formális egyetemi tanács — alakíttatott a faculték képviselőiből. Ennek a tanácsnak feladatává van téve a faculték közös ügyeinek intézése, közös érdekeinek ápolása, különösen a tanrendek olyatén megállapítása, hogy az egyik kar hallgatói a másik kar öt érdeklő előadásait akadálytalanul hallgathassák, — a mi a leghatározottabb szakítás az izolált szakiskolák rendszerével; sőt az e központi tanács által képviselt faculték csoportjának a tavalyi¹⁶ budgettörvény már a jogi személyiség jel-

¹⁶ 1893-iki.

legót is megadta s ez által azokat tényleg egyetem-szerű testületeknek ismerte el. Ezekhez járult több reform, mely a faculték nagyobb autonomiáját s tanulmányaik szabadabb berendezését biztosítja, míg másfelől a faculték hallgatóinak közös testületekbe való egyesítése van folyamatban.

E néhány, futólag kiemelt tény is világosan mutatja, hogy a francziák szakiskolai rendszere merevségéből már sokat veszített s hogy tehát az az ország is, a melyre a szakiskolai rendszer hívei legnagyobb előszeretettel és legtöbb jogosúltsággal szoktak volt hivatkozni, maga kezdi mindinkább belátni s reformjaiban is érvényesíteni azt az igazságot, hogy a felsőbb oktatás eredményesebb, ha nem külön-külön egymástól elszigetelt, egymással nem törődő, csakis a maguk korlátolt szakbeli céljait és szükségleteit szem előtt tartó szakiskolák gondjára van bízva, hanem oly nagy szellemi központok feladata, a melyek különböző szaktudományok munkásait és eszközeit egyesítvén magukban, élénkebb szellemi élet tanyái lehetnek és tágabb látkört is nyújthatnak.

Ez pedig nem frázis, hanem kézzelfogható valóság. Vajjon lehet-e orvost képezni a tudomány mai fogalmai szerint, a nélkül, hogy az illető a természet-tudományokkal s az azok terén kifejlődött vizsgálati, kutatási módszerekkel jobban ismerkedjék meg, mint a mennyire a középiskolákban megismerkedhetett? Vajjon nincs-e egy jogásznak behatóbb történelmi, bölcséleti ismeretekre szüksége, nem kell-e neki még az orvostudománynak is bizonyos, különösen a büntetőjoggal érintkező elemeibe betekintést szereznie, s lehet-e mind e mellékszakoknak kellő, egy felsőbb iskola színvonalá-

hoz mért állandó ellátásáról úgy gondoskodni, hogy arra valamelyik középiskolai tanár vagy gyakorló orvos mint kisegítő óraadó alkalmaztatik? De nemesak ezek a már mindenütt gyakorlatilag is szükségeseknek elismert érintkezései a különböző tudományköröknek indokolják a felsőbb szakoktatásnak egyetemekbe való koncentrálását; a tudománynak minden fájában úgy a tanár, mint a tanuló rászorúl időnkint arra, hogy valamely szomszéd területről alapos értesülést szerezzen, hogy a maga szakbeli ismereteit egy másik szak terén elért vívmányokkal érintkezésbe hozza, összemérje, rajtok mintegy kipróbálja; az egyik tanszak minden haladása bizonyos behatással van a másik tanszak fejlődésére, mely behatástól azt elzárni nem szabad.

A modern tudományosságnak jellege az, hogy a mily mértékben specialisálódik a részletekben, épp oly mértékben lazítja meg az egyes tudományszakok között a régi rendszertől vont merev határokat. Ki tudná ma megmondani, hogy melyik ponton megy át a bölcsészet természettudományba, a természettudomány orvostanba? hogy hol végződik a culturtörténelem és kezdődik a philologia? hogy hol van a határvonal egyfelől a statisztika, másfelől a geographia, néprajz és természetrajz között? És a tudományok ily irányú fejlődése mellett korszerű képzés-e az, a mely a maga növendékét mintegy merev falak közé szorítva vezeti a szaktanítás taposott útján, nem sejtetve vele, nem is ébresztve vágyat benne annak tudására, hogy azok mögött a falak mögött mi található?

E mellett helyesen utalt Csengery Antal arra, hogy a szakiskolákkal szemben az egyetem nagy előnye az is, hogy betekintést engedve más szakkörbe is, lehe-

tővé teszi olykor egy hivatását félreismert ifjúnak a neki inkább megfelelő szakra idején való áttérését.

A mily téves a szakoknak a felsőbb oktatás terén való merev elszigetelése, épp oly elhibázott dolog rideg megkülönböztetést tenni a tudósképzés és a gyakorlati szakképzés között, amannak helyéül az egyetemet, ennek helyeiül a különböző szakiskolákat jelölni ki. Senkit sem lehet már a mikor a középiskola küszöbét túllépi, tudósnak vagy gyakorlati szakembernek kijelölni, s nem lehet a felsőbb iskolákban az ismereteket e szerint a föltételezett kétféle hivatás szerint kétféleképpen adagolni; csak itt, a felsőbb oktatás körében válhatik el, hogy ki fogja a maga szakában egész a tudósságig vinni s ki fogja szakismereteinek gyakorlati értékesítésével beérni; a felsőbb iskola tényleg mindkét feladat teljesíthetéseire alapottartozik nyújtani.

Általán nincs szerencsétlenebb félreértés, mint az, a mit a gyakorlatnak a tudománynyal, az életnek az elmélettel való szüntelen ellentétbe helyezése szül. A magasabb civilizatio egyik legnemesebb vívmánya az, hogy benne a tudomány gyakorlativá lesz — azaz megszűnik, elvont meddő elme-gymnastika lenni, — s viszont a gyakorlat tudományossá válik, vagyis a közönséges mesterség lélekölő gépiességén fölülemelkedve, öntudatosan ad számot magának arról, hogy mit tesz, és miért teszi azt, a mit tesz? A mikor egész haladásunk abból áli, hogy tudomány és gyakorlat folytonosan érintkezve, folytonosan megtermékenyítik egymást, akkor nem szabad őket a hivatási pályákra előkészítő iskolákban sem elválasztanunk s nem szabad azokban *szellemi mesterembereket* képeznünk, gondosan óva őket attól a *veszélytől*, hogy az iskola valamiképp a me-

chanikus kenyérkereseti tevékenységen túlmenő ismeretet is találjon beléjük csepegtetni.

Ellenkezőleg, a felsőbb oktatás elvitázhatatlan célja, nem csak valamely tudományos képzettséget igénylő pályára a szükséges készültséget megadni, hanem *együttal az illetőnek általános műveltségét betéltőzni*. Helyesen mondja Virchow: „Az egyetem célja az általános műveltség, egyesítve valamely szakképzettség birtokával.“ És hogy e fölfogása a felsőbb oktatás rendeltetésének nem csak a német egyetemi rendszer talajában gyökerezik, hanem általános, mutatja az a tény, hogy azt elfogadják a franczia oktatásiügy mai vezérférfiai is. Liard, a felsőbb oktatásiügy igazgatója azt mondja a szakoktatásról: „Seule, une spécialité n'explique rien, et pour se comprendre elle-même, il lui faut recourir à des idées qui la dépassent“. Spuller pedig, ma már Franciaországnak másodízben közoktatásiügyi minisztere, nemrég egy, a felsőbb iskolai tanárokhöz és ifjúsághoz intézett beszédjében ez utóbbit így apostrophálta: „Önök, tanuló urak, kétségkívül azért jöttetek ide, hogy bizonyos tudományt elsajátítsanak, azt, a melyre életfentartásuk céljából szükségök lesz; *de ez nem főcélja a felsőbb oktatásnak*... Önök tanulmányaik tetőpontjára jutottak. Ez az a pillanat, a melyben nekibátorodniok és fölemelkedniök kell, *hogy a felsőbb oktatásban ne csak kenyérkereseti eszközt lássanak*, hanem arra való módot, hogy a társadalomban, mint annak kiválasztottjai, mint annak előkelősége foglaltjanak helyet.“

A feladatoknak erre az egyesítésére intenek azok a veszélyek is, a melyek a mai kor civilizatióját jellemző végtelen munkafelosztás nyomában járnak. Ifjain-

kat meg kell óvnunk attól, hogy magukat csak egy-egy géprésznek érezzék a társadalom nagy mechanismusában, ezért meg kell nyitnunk látkörüket több irányban, ébren kell bennök tartanunk az érdeklődést, az érzéket hivatási szakukon kívül álló ismeretek és eszmék iránt is. A társadalom mai nap megkövetelheti az iskoláktól, hogy a szakemberek, a kiket képeznek, egyúttal általános értelemben művelt emberek is legyenek.

Ámde ennek az egyesített feladatnak megoldása szegényes, kisszerű, elszigetelt szakiskoláknak egészen sohasem, részben is csak nehezen és kivételesen sikerülhet; erre egyetemek, vagyis a tudományok nagyobb körére kiterjedő, kiváló szellemi erőkkal és gazdag anyagi eszközökkel ellátott főiskolák szükségesek. A tudományok jótékony kölesönhatása s a tágabb körben való körültrekinthetőség a szakiskolákban mindig hiányozni fog, de még a maguk meghatározott körében is legtöbbször nélkülözni lesznek kénytelenek e szakiskolák a kiválóbb szellemi erőket s a tanulmány és bűvárlat bőséges külső eszközeit.

Ez az elv, nézetem szerint, nem csak az egyetemeken rendesen képviselve levő szakoknak külön szakiskolákba való utalása ellen szól, de maga után vonja azt is, hogy az úgynevezett technikai szakok, — melyekhez a mezőgazdaságtan, bányászat, erdőszet is számíthatók, — szintén ne külön-külön szakiskolákban taníttassanak, hanem lehetőleg nagy és tágkörű főiskolákhoz, — egyetemekhez vagy műegyetemekhez — csatoltassanak.

Mindezeket tekintetbe véve, egy csöppet sines okunk tehát akár csodálkozni, akár sajnálkozni felette, hogy a felsőbb oktatás modern fejlődése a nagy közpon-

toknak kedvez s a kisebb, elszigetelt iskolákat elnyomja. Ezt a tudományok fejlődése s abból folyólag az igények fokozódása okozza; ez ellen hiába hozzák föl a régi jó idők egyszerű viszonyai közt elért eredményeket. Hát vajjon igényeink minden más téren nem fokozódtak, nem finomultak-e ugyanoly mértékben? Vajjon lakás viszonyaink, közlekedési, kényelmi eszközeink azok-e ma, a melyekkel 50 évvel ezelőtt apáink beérték? esodálcokzunk-e a felett, hogy katonaságunknak ma háromszor annyi férőhely kell a modern laktayákban, mint a mennyi a régi kaszárnnyákban volt? és csak a tudomány legyen az, a melytől megkivánnók, hogy ugyan-azokban a szerény keretekben mozogjon ma is és ugyan-azokra a szerény eszközökre szorítkozzék, a melyek régente elegendőknek és megfelelőeknek látszottak?

És mind a felhozottakon kívül nyomatékosan szól az egyetemi rendszerhez való fokozatos áttérés — tehát egyetemeink szaporítása, és a szakiskolai rendszer elhagyása — egyelőre legalább a felsőbb szakiskolák számának apasztása — mellett az a tekintet, hogy ily változás ifjainknak a különböző szakpályák közötti jobb megoszlását vonná maga után s különösen a jogi szaknak nálunk a mai iskolai állapot által is előidézett egyoldalúan túlnyomó cultiválását a fiatalság részéről megszüntetné.

Magyarországon ez idő szerint két egyetemi jogi kar, egy állami és két királyi jogakadémia, egy érseki és egy püspöki kath. joglyceum, egy ág. hitv. evangélikus és négy evang. reform. jogakadémia, tehát összesen *tizenkét jogiskola* létezik, a melyeken az 1892/93-iki tanévben mindössze 3246 joghallgató volt beírva.¹⁷ Mig

¹⁷ A jogiskolák száma azóta nem változott, a joghallgatók azonban 6037-re emelkedett (1903-ban.)

tehát azt láttuk, hogy az egyetemeken képviselt többi karokra nézve Magyarország Európa lagrosszabbúl ellátott országa, addig a jogiskolák számára nézve a legeslegelsők közé sorolható; számbavéve ugyanis hazánk lakosságát, 1,261.000 lakosra esik egy jogiskola; csak az egyetemekkel is leggazdagabban ellátott Szejcz, — melynek hasonló arányszáma 583.400, és Holland, 1,141.000-es arányszámával — előznek meg e tekintetben. Mögöttünk marad Németország, a hol — mint láttuk — 2,470.000 főre esik egy egyetem, tehát egyúttal egy jogiskola is, de mögöttünk marad még Francia- és Olaszország is, dacára annak, hogy ezeknek több jogiskolájuk van, mint a mennyi egyetemet ott számbavettünk. Nevezetesen Franciaországban 13 jogi faculté van, tehát 2,949.000 lélekre esik egy, Olaszországban pedig, a hol — a nem állami egyetemek hozzászámításával is, — nem kevesebb mint 21 jogiskola van, e szám még mindig kisebb aránylag a magyarnál, vagyis ott 1,436.000 lakosra jut egy jogi tanintézet.¹⁸

A magyar jogiskoláknak ez az aránytalanul nagy száma egyfelől mindenestre bizonyos szellemi és anyagi tökéket, melyek más, valódi culturális szükségletekre volnának fölhasználhatók, fölöslegesen köt le, másfelől hozzájárulhat ahhoz is, hogy többen keressék fel a jogi pályát, mint a hányra a közszolgálat és jogélet szempontjából szükség volna; főképp okozója lehet pedig annak, hogy jogi pályára lépnek — a tanintézet könnyebb megközelíthetősége miatt — olyanok is, a kik arra valódi hivatást nem éreznek.

¹⁸ Ezek a számadatok újabban következőképp változtak: Szejczben 552.574. — Hollandiában 1.315.808. — Németországban 2,684.151. — Franciaországban 2,997.072. — Olaszországban 1,546.440. — és hazánkban 1,403.188 lélekre esik egy jogiskola.

Azt szokták mondani, hogy nálunk a jogi szak iránti előszeretet nem is eredményezhet túlterhelést a jogi pályán, hanem csupán egy nemzeti hagyománynak, szokásnak felel meg, mely szerint az előkelőbb osztályok a maguk fiaira nézve az általános műveltség kiegészítéseül tekintik azt, hogy jogi tanulmányokat végeztek legyen, — épp úgy, mint a németek fiaik által philosophiai tanulmányokat végeztetnek, az angol ifjak pedig az egyetemen is humaniorákat, vagy mathematicát tanulnak. A mennyiben ez csakugyan hagyománynak és szokásnak volna elfogadható, kifogást aligha lehetne tenni ellene, mert hiszen, ha olyanok, a kik valamely kenyérkereseti tanulmányt úgy sem végeznek, magukat *bármely* egyetemi szakban csupa ambícióból kiképezik, ez mindenesetre csak javára szolgálhat a társadalom értelemi tökéjének.

Ámde a baj ott rejlik, hogy míg eme nemzeti hagyomány segítségével, — de mindenesetre a jogiskolák igen nagy száma miatt is, — a jogi szak és jogi pálya ugyancsak megkapják — talán fölös mértékben is, — a maguk contingensét, addig némely más, épp oly fontos pálya, melyet társadalmi előszeretet nem véd s a melyre a kiképzésnek annyi alkalmá nem kínálkozik, paragon hever, vagy legalább is a jogihoz hasonlítva nagyon elhanyagoltnak tűnik föl nálunk.

Így már most nagy nehézségekbe kerül gyakran a középiskolai tanári állások betöltése, kivált némely szakban, — szóval: hiány van középiskolai tanárjelöltekben, mely hiány középiskoláink fejlődésével s kivált, ha a felekezeti nyugdíjintézet életbe lép, még érezhetőbbé fog válni.¹⁹ És még inkább elhanyagoltnak látszik

¹⁹ Ma már tanárhiányról kevésbbé lehet szó.

hazánkban az orvosi pálya; míg például Németországban 5764 lélekre esik egy orvosnövendék, nálunk, Magyarországon majdnem háromszor annyira, t. i. 15.156 lélekre; hasonló a különbség, ha orvosnövendékeink számát a francziaországgal állítjuk egybe, a hol 5801 lélekre esik egy orvosnövendék; a mienktől még eltérőbb, vagyis még kedvezőbb Olaszország arányszáma, a hol 4944, és Ausztriáé, a hol 4535, s a Belgiumé már éppenséggel, a hol 4202 lélekre jut egy orvosjelölt.²⁰

Még világosabban mutatja az aránytalanságot az orvosnövendékek és joghallgatók számának szembeállítása. Ugyanis Európa legtöbb államában az előbbiek száma az utóbbiakét felülhaladja, vagy a hol megfordított viszony van is, a különbség az orvosnövendékek és jogászok száma között nem nagy. Így Németországban, — a hol különben a jogászok egy ideig a böleszeti karon szerepelnek, — 8575 orvosnövendék áll szemben 7225 joghallgatóval, Belgiumban 1474 orvosnövendék 1024 jogászzsal, Ausztriában 5451 orvosnövendék 5139 jogászzsal, Olaszországban 6100 orvosnövendék 5186 jogászzsal és Francziaországban, — a hol legújabbán a joghallgatók száma nagyon felszökött — 6609 orvosnövendék 8878 jogászzsal. Nálunk azonban a jogászok száma több mint háromszorosan múlja fölül az orvostanhallgatókét, — lévén, az 1892/93 tanévben, 3246 joghallgató és mindössze csak 1078 orvosnövendék, s a mi legszomorúbb, az orvosnövendékek

²⁰ Az újabb arányszámok: Magyarországon 19.488. — Németországban 8322, — Ausztriában 7401, — Belgiumban 6569, — Francziaországban 5561, — és Olaszországban 5530 lélekre esik egy orvosnövendék.

száma újabban még esökken, míg a jogászoké emelkedik.²¹

Kétségbe vonhatatlan, hogy a magyarországi orvosnövendékek e példátlanul álló csekély számának, — mely, fájdalom, ez idő szerint semmi növekedési tendenciát sem mutat, — nagyrészen okozója az a szintén példátlan körülmény, hogy hazánkban, — mely pedig úgy területe, mint lakossága száma szerint a közép nagyságú európai államok közé sorolandó, — ez idő szerint csak két orvostudományi kara, — mert csak két egyeteme van.

Azt, hogy a tényleg mutatkozó szükségletnek megfelelően²² több orvost képezzünk, egy önálló, specialis érvnek tekintem a harmadik egyetem mielőbbi föllállítása mellett; mert az előbb elmondottak után alig kell hangsúlyoznom, hogy külön orvosi szakiskolát, a minő némely országában Európának, úgy mint Angliában, Portugálban és, bár csak alantasabb képeztetés céljából, Franciaországban itt-ott fennáll, célszerűnek nem tartok, s hogy egy új orvosi facultással amúgy is együtt járván a matematika-természettudo-

²¹ Újabban a joghallgatók és az orvostanhallgatók számaránya így alakult:

Az ország neve	Joghallgatók száma	Orvostanhallgatók száma
Németországban	10.192	6773
Belgiumban	878	1019
Ausztriában	9638	2533
Olaszországban	7177	5872
Franciaországban	10.472	7006
Magyarországon	6825	861

²² Az újabb adatok szerint Magyarországon 3422. — Ausztriában 2620, — Németországban 1878. — s Belgiumban 1820 lélekre esik egy orvos.

mányi szakok legtöbbje, — s pedig a legköltségesebbek, — ott már egy teljes philosophiai kar létesítése aránylag csekély többletköltséggel járna, a mivel viszont a tanárképző intézetek szaporításának magában véve is fontos érdekét elégitendők ki, míg valamelyik meglevő jogakadémia hozzácsatolása teljessé tenné az új egyetemet.

A létesítendő harmadik egyetem népességére vonatkozó minden combinatio magától értetődőleg ingatag alapon nyugszik s így, bár valószínűnek tartom, hogy az az egyetem — kellő helyen állítva föl, — rövid idő alatt tekintélyes hallgatóságra tenne szert, nincs semmi eszközöm, a melylyel az ebben kételkedni akarókat föltevésém helyességéről meggyőzhessem.

Azonban ez nem is szándékom. A mondottak után én legközelebbi feladatomnak inkább azt tartom, bebizonyítani, hogy — eltekintve az olyan, egészen törpe számú hallgatósággal bíró főiskoláktól, mint a legkisebb olasz egyetemnek — *valamely egyetem hallgatóságának, a nagy centrumokhoz képest csekély létszáma korántsem bizonyítéka jelentéktelenségének*, s hogy egy nem túlságosan népes egyetem is, mint a milyen volt eleinte a mi kolozsvári egyetemünk, nagyon jól betöltheti hivatását úgy a tudomány művelése, mint a képzés terén s működése eredményével dúsan kamatoztathatja a ráfordított áldozatokat.

Vegyük csak tekintetbe, hogy a mi kolozsvári egyetemünk az 1892/3. tanévben a maga 611 hallgatójával²³ népesebb volt a németországi giesseni, kiel és rostocki, az angol st.-andrewsi és durhami, az osztrák ezerowitzi, a horvát zágrábi, a belga genti, a svejczy

²³ Az 1893/4. tanévben volt: a téli félévben 648 a nyári félévben 577 hallgató. Az 1903/4. tanév I. felében 1925, a II.-ban 1855.

báseli, zürichi, berni, genfi és lausanne-i, a holland utrecht-i és groningen-i s az olasz messinai és cataniai egyetemeknél, — az egészen apró olasz egyetemeket s a francia faculták kisebb csoportjait nem is említve.²⁴ Egy főiskola, a mely évente 56 jog- és államtudományi doctort, 31 orvosdoctort, 5 bölcsészdoctort, 24 okleveles középiskolai tanárt, 50 államvizsgálaton képesített jogászt és 36 gyógyszerészt bocsát ki kebeléből, — mint a kolozsvári tavaly,²⁵ az a *teljesen gyfakorlati felfogás* szempontjából is oly tényező a nemzet nagy munkaszervezetének folytonos megújulásában, a melylyel ugyancsak számolnunk kell, és föltételezve azt, — a miről gondoskodni kötelessége lesz a kormánynak, — hogy a létesítendő harmadik egyetem képesítő okleveleinek belső értéke nem lesz esekélyebb a létező egyetemeknél: úgy társadalmi, mint állami szempontból valóban csak örülhetnénk neki, ha az az új egyetem csak annyi hallgatót fogadna is magába s csak annyi qualificált egyénnel szaporítaná is értelmiségünket, mint jelenleg a kolozsvári.

Épp oly elhibázott dolog volna kicsinyelni a kolozsvári egyetem hatását *tudományos életünkre* s ebből akarni kedvezőtlen következtetést vonni egy létesítendő harmadik egyetem hasznára. Csak utána kell nézni, hogy a *tudományok bármely ágában* a kolozsvári

²⁴ Újabbán a kolozsvári egyetem — hallgatóinak számát tekintve, — a világ 186 egyeteme közt az 54-ik.

²⁵ Újabbán különösen a jog- és államtudományi doctorok száma szinte túlságos szaporodást mutat a budapesti egyetem joghallgatóinak a felsőbb évfolyamokban, vagy csak a szigorlat céljából odaözönlése által. Az 1902/3. tanévi számadatok: jog- és államtudományi doctori oklevél kiállított 900, orvosdoctori 126, bölcsészdoctori 58, tanári 181, gyógyszerészmesteri 88, jog- és államtudományi államvizsgálati bizonyítvány pedig 207.

egyetem tanárai az alatt a huszonkét év alatt, a mióta ez az egyetem fölállított, mekkora és milyen értékű részt vettek tudományos irodalmunk továbbfejlesztésében és csakhamar meggyőződünk felőle, hogy a mikor 1872-ben törvényhozásunk a kolozsvári egyetemet megalkotta, megalkotta valószínűleg, ha nem is a javaslatot tevő kormánynak, de a résztvevők legnagyobb részének abban a hitében, hogy itt az anyaországba beolvasztott Erdély ezelőtti önállóságának, történeti jogainak respectálásáról van csak szó, akkor a törvényhozás — majdnem öntudatlanul — egy hatalmas új forrását nyitotta meg nemzeti tudományosságunknak, nemzeti culturánknak, a mely *nélkül* minden bizonynyal nem emelkedett volna szellemi életünk oly könnyen mai színvonalára. Mert hiszen nem akarom én tagadásba vonni, hogy a kolozsvári egyetemen e huszonkét év óta működött férfiak *nagy része* ezen egyetemen való alkalmaztatása *nélkül* is megtalálta volna a tudományos sikerek és érdemek felé vezető utat, de hogy egy részök talán a hazai tudományos pálya számára egészen el is veszett volna, nagy részök pedig mindenesetre kisebb és rövidebb idejű tevékenységet fejthetett volna ki ezen a pályán, ha a kolozsvári egyetemen a maga idejében helyet nem talált volna: az csak kétségtelen!

A kolozsvári egyetem példáját tehát én minden mélyebben gondolkozó szemében csakis a legerősebb buzditásnak tartom arra nézve, hogy mielőbb egy harmadik egyetem fölállítása által nyissunk egy újabb forrást művelődésünk, szellemi haladásunk számára.²⁶

²⁶ Ezt a fölfogást a kolozsvári egyetemi hallgatók számának óriási emelkedése az utóbbi esztendőök alatt, — talán még inkább megerősíti.

Élénken illusztrálja a kisebb egyetemeknek a tudományosság és oktatásügyre gyakorolt jótékony, termékenyítő befolyását az a hatás is, a melyet a kolozsvári egyetem budapesti nagy egyetemünk fejlődésére gyakorolt.

Vegyük elő a budapesti egyetem legújabb almanachját és látni fogjuk, hogy ez az egyetem jelenleg — a theologiait kivéve, — valamennyi karán a kiváló tanerők egész sorozatát a kolozsvári egyetemnek köszönheti. A jogi karon: Plósz Sándor, Zsögöd (Grosschmied) Benő, Nagy Ferencz és Concha Győző; az orvosi karon Fodor József, Schulek Vilmos, Plósz Pál, Ajtay Sándor, Hőgyes Endre, Bókay Árpád és Klug Nándor, a bölcsészeti karon Török Aurél, Láncezy Gyula, Hegedűs István és Szinnyi József, mind a kolozsvári egyetemről kerültek ide, épp úgy, mint a budapesti egyetemnek több már elhunyt jelese, például Lenhossék, Jendrassik és Balogh Kálmán, vagy mint a műegyetem tanárai közül Réthi Mór és Entz Géza.²⁷ Félre ismerhetetlen, hogy mily nagy előny háramolnék a budapesti egyetemre, — mint az ország első tanintézetére s általa a tudományos képzés ügyére is — az által, ha a kolozsvárin kívül még egy egyetem létesülne a vidéken, a mely szintén tért nyitván minden szakbeli tudományos férfiak működésére, ez által a tudománynak és tanításnak tett közvetlen szolgálatokon kívül a kormányt abba a helyzetbe hozná, hogy az ország első egyetemén megüresedő tanszékek betöltésénél két kisebb egyetemnek már bevált, már kipróbált erői közül válogathasson.

Hogy az a harmadik egyetem, — bármelyikében

²⁷ Ezekhez járultak újabban: az orvosi karon Genersich Antal, — a bölcsészeten Koch Antal, Pecz Vilmos és Széchy Károly.

a versenyző városoknak állíttatnék is fel,—egy, Kolozsvárnál ugyan talán népesebb és élénkebb, de Budapestnél mindenesetre sokkal jelentéktlenebb város talájában volna kénytelen gyökeret verni, az jelentősége, haszna szempontjából veszélyesnek vagy károsnak éppen nem volna tekinthető. Tudvalevőleg Németország és Anglia némely leghírnevesebb egyeteme olyan kis városban áll fenn, a melynek jelentőséget úgyyszólván éppen csakis egyeteme kölesönöz. És ha elismerendő is, hogy mai nap egy új egyetem fölállításának és fölvirágoztatásának föltételei lényegesen különböznek a régiektől, bizonyos az is, hogy nálunk nemcsak az egyetemek, de általában a tanintézetek prosperálása és a tudományos működés sikere szempontjából nagyon téves nézetek vannak elterjedve, melyek túlságos előnyöket tulajdonítanak a fővárosnak és túlságosan kicsinylik a vidéki központokat.

Magyarországon a legtöbb fiatal tanár, a mint kathedráján egy kissé megmelegedett s miután első irqdalmi babérjait egy esetleg kétes értékű tankönyv megírásával megszerezte, azonnal igényt formál arra, hogy felhozzák a fővárosba, mert: „nálunk szellemi élet csak a fővárosban van! a vidék kisszerű viszonyai elnyomják a nagyobb tehetséget, a nemesebb ambíciót! stb. stb.“ Mindezeket én az esetek leg többjében üres frázisoknak tartom, a melyek mögött gyakran csak az egyéni tehetetlenség rejtőzik, és a mely, ha komolyan vennők, következményeiben oly *esztelen centralisatióra* vezetne, a mely valóságos csapássá válhatnék az országra nézve. A fővárosnak tagadhatatlanul meg vannak a maga nagy előnyei úgy a tanárookra, mint a tanulókra nézve, úgy anyagi, mint társadalmi s bizonyára szellemi

tekintetben is; oly előnyök, a melyek nálunk, amaz óriási különbség mellett, mely a mi fővárosunkat úgy népszámban, mint jelentőségben, súlyban az ország többi nagyobb városaitól elválasztja, *teljesen* csakugyan sehol sem pótolhatók; de ezekkel szemben vannak a vidéki központoknak is specialis előnyeik, a melyek nagyon jótékony tényezőkké válhatnak azzal a káros *kizárólagossági* irányával szemben, a mely a mi szellemi életünkben az utóbbi évtizedek alatt a főváros javára kezdett érvényesülni.

Először is a tanulókra nézve: minden szakban és főleg az első években nagy előny az, ha egy kisebb intézet hallgató-száma a tanárral való sűrűbb érintkezést lehetővé teszi, a középiskola fegyelméből csak az imént kiszabadult ifjat a korlátlan szabadsággal gyakran együttjáró semmittevésben egy kissé korlátozza. Másodszor a tanárokat a kisebb, csöndesebb hely, a politikai és társadalmi élet szelidebb hullámverése, a nem tudományos ambitió legtöbb csábítászerének teljes hiánya, úgyszólván rántalja a contemplatív elmélyedésre, a hallgatóikkal és tudományszakukkal való behatódó, odaadó foglalkozásra, a mely a legtöbb esetben igen szép gyümölcsöket terem. Természetesen mindig föltételezendő az, hogy az a vidéki helyen fennállandó egyetem *kitűnően legyen ellátva a tanulás és tudományművelés minden tényezőivel; továbbá főleg, hogy a tanári illetmények elég nagyok legyenek arra, hogy jcles erők jogosult igényeit is kielégíthessék; hogy az egyetem gazdag gyűjteményekkel, jól berendezett laboratóriumokkal és klinikákkal — szóval egy modern nagy tudományos központ egész apparátusával — rendelkezék. A mi ily berendezés mellett is még itt-ott a*

tudományos működés sikeréhez hiányozhatnék, az *a mai közlekedési viszonyok mellett* egy kis fáradsággal vajmi könnyen pótolható.

Tehát én abban, ha a létesítendő harmadik egyetem extensív jelentőségében nem múlná is fölül egyhamar az oly kisebb főiskolákat, mint például a kolozsvári, semmi hátrányt, ennek lehetőségében semmi okot a harmadik egyetem fölállítására ellen nem láthatnék; sőt felsőbb oktatásunk és egész szellemi életünk egészséges fejlődése szempontjából okvetetlenül szükségesnek tartom, hogy *ne csak a fővárosban levő szellemi központok gyarapíttassanak*, hanem mielőbb létesíttessék — a kolozsvárin kívül — egy új góczpont a vidéken a felsőbb oktatás és tudományos működés számára.

A harmadik egyetem létesítésének akadályaképpen rendszeren föl szokták hozni azt is, hogy *nincsenek tanerőink*, a kiket megnyugvással lehetne annak az új egyetemnek a tanszékeire állítani. Én ezt is tévedésnek, alaptalan aggodalomnak tartom. Tulajdonképpen itt egy circulus vitiosussal van dolgunk, a melyből nincs más kibontakozás, mint a megvalósítás bátor megpróbálása.

Az oly városban, a hol nem építkezik senki, az építészek nem szeretnek letelepedni; a hol pedig megfordított a helyzet, ott nem azért van sok építkezés, mert sok az építész, hanem azért van sok építész, mert az emberek sűrűn építkeznek.

A míg nekünk csak két egyetemünk van, addig nem kívánhatjuk, hogy különösen az oly szakot, a melyben az egyetemi tanszék a sikeres munkásság egyedüli jutalmául, az ambitio egyedüli céljául szolgál, sok ember válaszsza hivatásául.

Bár ekként egyetemeink csekély száma bizonyos tekintetben magában hordozza a tanerők elégtelenségének okait, mégis azt hiszem, a fennakadás minden veszélye nélkül foghatnánk hozzá a legközelebbi jövőben is egy új egyetem tanszékeinek, ha nem is az egész vonalon egyszerre, de legalább részben *fokozatos egymásutánban* való betöltéséhez.

Sztoczek József, a ki mint a budapesti tanárképző intézetnek hosszú időn át igazgatója s a tanárvizsgálati bizottságnak is elnöke, jól ismerhette nálunk a tanári succrescentiát a legtöbb szakban, az 1883-iki enquête alkalmával odanyilatkozott, hogy 4—5 év múlva a harmadik egyetemre szükséges tanerők rendelkezésünkre állának. Kétségtelenül úgy értette ezt, hogy ez alatt a 4—5 év alatt némely szakban utána kellene látnunk, hogy ösztöndíjakkal, külföldi tanulmányutakkal is képezzünk alkalmas tanerőket, mert az bizonyos, hogy *minden szakra, azonnal, kész erőt* nem kaphatnánk, habár a harmadik egyetem fölállításának pusztá kimondása is minden további segítség és buzdítás nélkül, sok, most nyugvó ambíciót ébresztene föl, a mely majd utat törne magának az egyetemi tanszék felé, ha egyszer látja, hogy ilyen tanszék elnyerhető.

Kész tanerőket lehetne kapni a *jogi kar* számára a jogakadémiákról és az egyetemek magántanárai sorából, esetleg a gyakorlat terén működő, de irodalmi érdemeket is szerzett jogászok közül. Itt fennakadás alig képzelhető.

Az *orvoskarnak* a két egyetem tanársegédei, magántanárai sorából lehetne tanerőket toborzani; itt azonban már az elméleti szakoknál előállhatnak nehézségek, valamint a miatt a körülmény miatt is, hogy

nemely budapesti assistens vagy magántanár, esetleg nem akarna fővárosi praxisától megválni. Itt tehát rendkívüli segédeszközökre lehetne szükség. A *philosophiai kar* összes szakai számára, főleg a jelesebb középiskolai tanárok sorából, valamint az egyetemek, műegyetem, erdészeti, bányászati, gazdasági akadémiák tanár- és segédszemélyzetéből lehetne a szükséges tanerőket összeválogatni.

Mindezekben a kiegészítési helyeken kívül nyílnék még egy forrása a jó tanerőknek, a melynek igénybevétele egyúttal egy-egy régi mulasztás helyre hozása volna: haza kellene hozni azokat a magyar tudósokat, a kik harmadik egyetem hiányában kényszerítve érezték magukat *a haza és a tudomány között, ez utóbbit választva a külföldön keresni állást, és a kik még haza hozhatók!*

Nagyon szép kis lajstromot lehetne összeállítani azoknak a neveiből, a kiket régebben vagy újabban *menni hagytunk*, mert tehetségeiket föl nem ismertük, vagy, mert főiskoláink szaporításának szükségességét el nem ismerve, nekik állást nem nyújhattunk.

Az osztrák egyetemek orvoskarain: Siegmund, Kaposy, Pollitzer, Benediet, Stricker, Schenk, Ivancsics, Hyrtl, Schnitzler, Utzmann, Braun, Rosenthal, Liebermann, Lang tanárok mind magyar származásúak voltak. És ezek mind csak egy szakból, az orvosiból valók. Hoitsy Pál egy képviselőházi beszédében elősorolta azokat a magyar embereket, a kik csupán csak a csillagászati szak terén, — mely Magyarországon egyetlen főiskolai tanszék által sincs képviselve, — a külföldön tekintélyes tudományos állást foglalnak el. És például csak legújabban is: a würzburgi egyetemen lett

tanár ifj. Lenhossék anatomusunk,²⁸ Stein Aurél sanskrit nyelvészt az angol kormány a lahorei orientál-college igazgatójává nevezte ki.²⁹ Babes Victor bacteriologus a bucaresti bacteriologiai intézet igazgatója lett — mind azért, mert nekik akkor, a mikor szolgálataikat felajánlották, megfelelő állomás hiányában alkalmazást nem adhattunk.

Tehát ugyanakkor, a mikor egy, a mindeennapi élet szempontjából elsőrendű fontosságú hivatási pálya: az orvosi pálya számára elegendő szakembert nem tudunk képezni s a jelenlegi szűkös létszámot is csak úgy tarthatjuk fenn, hogy a szomszéd osztrák egyetemek segítségét vesszük igénybe, ugyanakkor megengedjük magunknak azt a fényűzést, hogy a felsőbbrendű tudományos, az egyetemi tanári pálya számára szakférfiakat szolgáltatunk a külföldnek.

És ne feledjük el, hogy az ily szakférfiak kiköltözése sok esetben nem csak szellemi veszteséget képvisel ránk nézve, de anyagit is; az újabb időkben gyakran megesett, hogy maga a magyar állam hozott tetemes áldozatokat nagyreményű fiatal szakférfiak magasabb kiképzése érdekében; és mikor az illetők tökéletesen ki voltak képezve, akkor azon vették magukat észre, hogy a hazában *nincs hely*, a melyen szerzett ismereteiket megfelelően értékesíthetnék, és így kénytelenek voltak vagy elhagyni a hazát, melynek nemesak fiai, de sokszorosan lekötöztetettjei is voltak, vagy egy alsóbbrendű, tulajdonképpen nem tudományos hivatású állásban szaporítani az *elégedetlenek* számát.

A harmadik egyetemnek tehát *volnának jó tan-*

²⁸ Időközben a budapesti egyetemen néhai Mihalkovics tanár helyét foglalta el.

²⁹ Most Londonban működik.

erői, és a harmadik egyetemre szükség van, minden mástól eltekintve azért is, hogy magasabb tudományos ambíció által vezetett ifjaink ebben az ambíciójukban meg ne tántorodjanak, vagy általa arra ne kényszerítenek, hogy szellemi munkájokkal hazájok helyett egy talán hazájoknál szellemileg gazdagabb ország tudományos életét gyarapítsák.

Az utolsó két érv, a melyet a harmadik egyetem ellen föl szoktak hozni és a melyeket összefüggésök miatt jó lesz együttesen vonni vizsgálat alá, az, hogy erre a nagy alkotásra nekünk *pénzünk nincs*, legalább nincs addig, a meddig sok egyéb, némelyek szerint szükségesebb, fontosabb, sürgetőbb feladatot meg nem oldottunk; és ennek a kapcsában azután rá szoktak mutatni azokra, a harmadik egyetemnél előbbrevaló feladatokra, bizonyos theoriákat is szoktak fölállítani a *culturális teendők egymásutánjára* nézve és meg szoktak vigasztalni azzal, hogy majd ha minden egyéb szükséglet ki lesz elégítve, minden panasz, minden kívánság, a mely most felhangzik, el fog hallgatni, — akkor aztán rákerül a sor a harmadik egyetemre is.

A ki azonban a harmadik egyetem szükségességéről meg van győződve, az — nézetem szerint — a pénzhány argumentumát sem fogadhatja el, mert a mi egyszer szükséges, arra pénzünknek kell lennie, a *kielégítési sorrend* elmélete előtt sem hajolhat meg, mert az a szellemi cultura természetével, tényezőinek, szükségleteinek egymásra utaltságával össze nem egyeztethető, és mert annak alkalmazása mellett a harmadik egyetem valószínűleg egy félszázad múlva is csak jámbor óhajítás maradna.

ennek folytán a közoktatási tárcza dotatiója is az utóbbi években elismerésre méltó, bár még mindig szerény gyarapodást mutatott: ez az irányzat jövőben fokozott mértékben fog érvényesülni és lehetővé fogja tenni, hogy szellemi kulturánk *minden* igazolt szükséglete *igazságos megosztásban* nyerje meg kielégítését.³⁰

Ha e reményem teljesül, akkor a harmadik egyetem létesítésének megindítása sem várathat már soká magára, annál kevésbbé, mert egy pillantás a közoktatási tárcza budgetjére igazolja abbéli állításomat, hogy *a felsőbb oktatás, illetőleg ennek rendesen az egyetemeken képviselt szakai, ez idő szerint államunk részéről meglehetősen mostoha elbánásban részesülnek*, s az e célra fölvett összegek aránylag sokkal kisebbek azoknál, a melyeket más államok fordítanak e célokra.

A vallás- és közoktatásügyi tárcza 1894. évi összes rendes kiadásaiból ugyanis a felsőbb oktatás céljaira 1,182.000 frt fordítatik. Ebbe már be van számítva az újon államosított kassai jogakadémia fentartása is, ellenben ezenkívül a tanulmányalapból tartataik fenn a pozsonyi és nagyváradi jogakadémia, — a mihez hasonló körülmény különben a középiskoláknál fenforog. A fentebbiekhez képest nem számítottam ide a műegyetem kiadásait, mert azok oly szakokra vonatkoznak, a melyek más államokban sincsenek az egyetemeken képviselve és mert, ha azokat itt számbavennők, akkor következetesség szempontjából az erdészeti, bányászati, gazdasági akadémiák költségeire is ki kellene terjeszkednünk. A kimutatott összeg kellő

³⁰ Ez már részben bekövetkezett: a közoktatásügyi tárcza összkiadása 1894-ben 10,572.157 forint volt, tíz évvel később, vagyis 1904-ben 52,899.111 korona, s az 1905-iki előirányzat ezzel szemben is 8,958.050 korona brutto többletet mutat föl.

megvilágítására még meg kell jegyezni, hogy budgétünkben a budapesti egyetem kiadásainak jelentékeny oly fedezete is van, mely az állampénztárt egyáltalán nem terheli; ez egyrészt az állami költségvetésben szereplő egyetemi alap tiszta bevétele, a mely a folyó évben 269.951 frtot tesz ki, másrészt az azelőtt a tanárok jövedelméül szolgált leczképenzek összege, mely 112.300 frtra van előirányozva. Főleg e két tételnek tulajdonítható, hogy míg a felsőbb oktatás imént megjelölt körének összköltsége a közoktatási tárcza rendes kiadásainak csupán $13.6^0/_{0}$ -át teszi, addig az ugyane tételek alatt befolyó jövedelem a közoktatási tárcza rendes bevételeinek $33.7^0/_{0}$ -át képviseli; tehát már ez okból is ama kiadási tételek növelése, vagyis az *egyetemi czélok* bőkezűbb dotálása nálunk méltányos volna.³¹

Ha ezzel az összeggel szemben tekintetbe vesszük, hogy — mindenütt csak a rendes kiadásokat véve számba — például Ausztria tisztán egyetemeire és theologiai facultásaira 2,801.700 frtot, hogy Poroszország tisztán egyetemeire és két akadémiájára 8,171.358 márkát, vagyis 4,984.528 forintot, Franciaország facultásaira és az egyetemi fogalom alá eső némely más intézményére (école normale supérieure, collège de France stb.) 13,423.915 frankot, tehát 6,577.718 forintot költ, hogy a kis Belgium e részbeli kiadása 842.700 forintnak, a Magyarországnál szintén sokkal kisebb s népszámának harmadrészét képviselő Romániáé 851.563 forintnak felel meg, míg a kicsiny Hollandia egyetemeire fordított kiadása (1,295.062

³¹ Az 1904-iki költségvetés adatai szerint ez az arány most úgy áll, hogy a felső oktatás költségei (a műegyetemet nem számítva) a tárcza rendes kiadásainak $11^0/_{0}$ -át, a felső oktatás bevételei pedig a tárcza rendes bevételeinek $34.9^0/_{0}$ -át teszik.

forint) a Magyarországot tényleg meghaladja: akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy mi *nemcsak egyetemeink számára nézve, de az egyetemek elé mindenütt tüzetni szokott czélokért hozott áldozatok tekintetében* sem foglaljuk el Európában azt a helyet, a mely hazánkat nagysága, jelentősége, sőt talán anyagi ereje szerint is megilletné.³²

A pénzügyi szempontból való elodázás argumentumai között legkedveltebb s látszólag legmeggyőzőbb is az, a mely odairányúl, hogy a harmadik egyetem létesítésére mindaddig nem gondolhatunk, míg a már létező két egyetem teljesen ellátva, mindkettőnek minden szükséglete kielégítve nincs. Félek, hogy ha ezt az elvet komolyan akarjuk a harmadik egyetemre alkalmazni, akkor annak felállítására éppen — *soha* sem fog rákerülni a sor.

Én legalább már nagyon sok egyetemet láttam, közöttük régieket és újakat, igen tekintélyeseket és világhírűeket is, de olyat, a melyre nézve el lehetne ismerni, hogy az *kész, befejezett*, hogy azon csak a legközelebbi tíz év alatt is semmi alkotni, változtatni való nem lesz, — olyat nem láttam! Ellenkezőleg, azt tapasztaltam, hogy a világ legelső egyetemei folytonos átalakulás, megújulás képét tüntetik föl. A párisi egyetem új orvosiskolája egész kis városrészt alkot, a Sorbonne-et csak az imént építették egész újjá s azért alig múlik el egy év a nélkül, hogy a francia közoktatási költségvetésben a párisi főiskolák részére valami nagyobb beruházás nem szerepelne. Bécsben csak nem rég

³² A külföldi adatok újabban így módosulnak: Ausztria 10,131.507 koronát. — Porország 11.206.672 márkát, — Belgium 2.258.507 frankot, — s Románia 1.630.168 lelt költött egy évben egyetemekre, s akadémiák rangú intézetekre.

készültek el a rengeteg új központi épülettel s már mennyi panaszt, kívánságot lehet hallani, a mely még kielégítésre vár. Hasonló a helyzet Berlinben, míg Németországnak majdnem minden egyetemi városában folyamatban van, vagy éppen bevégeződött, vagy most van tervben valami nagyobb építkezés. És ez nem is lehet másként; a mellett az óriási, rohamos haladás mellett, a melyet a tudományok s különösen a természet- és orvostudományok tettek az utóbbi időben és folyvást tesznek, azoknak a tanintézeteknek, a melyek a tudomány minden haladását közvetetlenül érvényesíteni vannak hivatva, megállapodniok sohasem lehet.

Azért mégis azt mondhatjuk, hogy *budapesti egyetemünk általán véve a tudomány-tanítás és művelés mindennemű eszközei szempontjából határozottan Európa jobban felszerelt és ellátott egyetemei közé tartozik.* Ha visszagondolunk rá, hogy milyen állapotban volt ez az egyetem, a mikor a kolozsvárinak létesítését elhatározták, valóban bámulnunk kell az 1872. év törvényhozóinak *bölcs* merészsége fölött, hogy mikor *itt* még annyi volt a tennivaló, egy második egyetem megalkotásához hozzáfogni bátorkodtak. Ha akkor is a ma közkedveltségű elvet alkalmazták volna erre a kérdésre, ha akkor az erdélyiek local-patriotismusa — az ország szerencséjére — erősebb nem lett volna a pénzügyi aggályoknál, akkor valószínűleg ma még csak a *második* egyetem fölállításáról beszelnénk, mert daczára annak a sok milliónak, a mit azóta a budapesti egyetembe befektettünk, bizonyos, hogy még további milliók beruházására lesz szükség itt is.

Azt készséggel elismerem, hogy a kolozsvári egyetem klinikáinak és a budapesti egyetem központi épü-

letének kérdése, — az úgyszólván már folyamatban levő építkezésektől eltekintve, — oly feladata a *legközelebbi jövőnek* pénzügyi szempontból is, hogy annak megoldása előtt a harmadik egyetem számára nagyobb-mérvű építkezésekbe belé nem bocsátkozhatunk. De ezzel a feladattal 3—4 év alatt elkészülhetünk,³³ ez nem akadályozhat abban, hogy a harmadik egyetem föllállítása iránt már legközelebb ne határozzunk s annak fokozatos megvalósítását meg ne indítsuk.

Hanem — mint már előbb is említettem, — *szükséges, hogy igazságos mértéket tartsunk szem előtt a szükségletek szembeállításánál*. Hallottam emlegetni a budapesti egyetemnek olyan szükségleteit is, a melyeket a harmadik egyetem létrejötténél előbbrevalóknak, sürgősebbeknek egyáltalán el nem ismerhetek. Hogy már most leromboljunk vagy elkótyavetéljünk olyan intézeti épületeket, a melyek kevesebb, mint tíz évvel ezelőtt épültek és akkor a tudomány igényeinek megfelelőeknek találtattak, vagy hogy a budapesti egyetem építését most úgyszólván *egészen újra kezdjük*: azt semmiképp sem tartanám indokoltnak és bizonyos, hogy ha némely mértéket nem ismerő, — bár minden esetben a tudomány érdekét szem előtt tartó — követelések előtt mindig meghajolva, létező egyetemi intézeteinket mind 10—20 esztendőnkint újra építjük, — akkor sohasem fogunk ráérni egy egészen új egyetemet létesíteni.

Vannak, a kik nem is a létező egyetemek szükségletei köréből merítik az indokot a harmadik egyetem föllállításának elodázására, hanem úgy okoskodnak, hogy a míg *népnevelésünk* számtalan hiányai és bajai

³³ Azóta elkészültek a kolozsvári egyetemi klinikák, mintaszerűen építve s berendezve, — s felépült a budapesti egyetem központi épülete is.

megszüntetve nincsenek, addig az ország pénzét olyan, inkább fényűzési természetű, nem a nemzet létérdekeibe vágó alkotásokra, minő egy új egyetem, költeniünk nem szabad. Illustrálni szokták ezt a tételt avval a tetszetős hasonlattal, hogy a míg a háznak a fundamentumai el nem készültek, addig nem lehet rá egy-egy új tornyot rakni.

Hát bizony a szellemi cultura problémái sokkal szövevényesebb természetűek és sokkal mélyebb értelműek, semhogy azokat ilyen kényelmes, architektonikus hasonlatokkal nyélbe lehetne ütni.

Kétségtelen, hogy a jó népnepvelés, a mely a nemzet nagy tömegeinek adja meg a műveltséget, és pedig, — a mire nálunk fő súly helyezendő, — a *nemzeties műveltséget*, hazafias szellemmel egyetemben, legerősebb alapja a nemzet fennállásának, felvirágozásának. De azért az egész történelem mutatja, hogy a népnepvelés magasabb tökélyre mindenütt legutóljára fejlődött ki, s ezt a magasabb tökélyt csak akkor érhette el, a mikor a felsőbb és középoktatás már teljesen virágzó állapotban volt. „*Felülről terjed a világosság, nem alulról*“, mondta Hunfalvy Pál az 1883-iki enquéteben, és meg nem állhatom, hogy egész terjedelmében ne idézzem nemzetünk egy másik, már szintén elhunyt jelesének, a közoktatási kérdésekben különösen széles látókörű *Osengery Antalnak* egy, a most idézettel mintegy találkozó nyilatkozatát, melyet ugyancsak a fentebb jelzett fölfogás hívei ellenében tett:

„A legveszélyesebb tévtanok egyike, a mit a népoktatás e látszóan oly buzgó apostolai hirdetnek. Nem ismerése vagy merő ignorálása az emberi művelődés összes történetének, a mely azt mutatja, hogy mindenha

és mindenhol felülről terjedt alá a világosság. Az egyemekek keletkezése jelöli az újkori művelődés kezdetét. A felsőbb oktatás képezi az alsóbb iskolák tanárait és anatóit. Felsőbb oktatás nélkül tehát nem is lehetséges a népoktatás. A felsőbb oktatás fejlődésétől, haladásától függ a népoktatás fejlődése és haladása . . . Nem az írni és olvasni tudók százaléka dönt a nemzetek sorsa fölött, hanem az a nemzet áll meg diadalman a nagy verseny minden terén, a melynek nagyobb udósai, államférfiai, hadvezérei, kitűnőbb ügyvédei, orvosai, hivatalnokai, tanítói, művészei, műveltebb keeskedői, mezei gazdái és iparosai vannak. Főleg a elsőbb és középosztályok műveltsége a döntő azon llásra nézve, a melyet a népek nagy családjában valamilyen nemzet elfoglal . . . A radical democratia hóbortja, hogy a tudományt szintűgy megoszthatni, mint a vagyont, a politikai jogokat . . . A ki a közoktatás terén ivellirozásra törekszik, a köztudatlanság színvonalára gyekszik átszállítani nemzetét. A felsőbb oktatás anyatlását gyors léptekkel követné a népoktatás hanyatlása.

De hiszen — hallám mondani, — nem is az a örekvésök a népnevelés e „par excellence“ apostolaiak, hogy a már létező felsőbb oktatás elhanyagoltasék; hanem csupán az, *hogy új áldozatokkal ne fejlessék, míg a népoktatás szükséglete el nincsen látva. Itt teszen az egyebet, mint a felsőbb oktatás elhanyagolását végtelen időkre?*“

Nekem is az a meggyőződése, hogy felsőbb ktatásunk erőteljes továbbfejlesztésétől egész közműeltségünk fejlődése függ, s meggyőződése az is, hogy most már oda jutottunk, a hol az igazi tovább-

fejleszté túlságosan csekély számú egyetemeink szaporítását feltételezi. E nélkül minden fejlődés egyoldalú, félszeg, fogyatékos fog maradni.

A világért sem akarnék én *valamit elvonni népnevelésünktől*. Épp oly jól, mint nálamnál talán hangosabb, de nem lelkesebb szószólói, ismerem szükségleteit, és tudom, hogy még milliókat igényel, a melyeket meg is kell neki adni, csak hogy időközben gondoskodni kell törvények útján arról is, hogy a mit az állam a maga népnevelésével használ, azt mások aknamunkájukkal meg ne ronthassák, szóval, hogy a népnevelés érdekében hozott áldozataink valóban gyümölcsözők legyenek.³⁴ De lelkesedésünkben nem szabad annyira mennünk, hogy a népnevelésnek felsőbb oktatásunk érdekeit is feláldozzuk; ezt az áldozatot — mint Csergery szépen kifejezte, — végfolyamatban maga népnevelésünk keserülné meg.

Nem is hiszem én, hogy a közoktatásügy érdekeinek ilyen természetellenes ellentétbe helyezése akaszkodhatná meg maradandóan a harmadik egyetem ügyének megérlelődését. A mi ezt tulajdonképpen késlelteti, az egyfelől közönségünk nagy részének már egyszer említett közönye a valódi tudományos érdekek iránt és másfelől a *megszokás megrögzöttsége*. Mi úgy nevelkedtünk fel, apáink is úgy nevelkedtek fel, hogy meg voltunk szokva az *egyetem* fogalmát a *főváros* fogalmával azonosítani s épp ezért annak úgyszólván egységében és oszthatatlanságában hinni. A kolozsvári egyetemet

³⁴ Éppen szerző az 1905-iki költségvetésben 4,502.351 koronával emelte az előző évhez képest a népnevelés szükségletét, s egyidejűleg törvényjavaslatot nyújtott be a népnevelési törvényeknek állami szempontból hatályosabb módosítása tárgyában.

is tényleg inkább másnemű okok miatt hoztuk létre, nem azért, hogy második egyetemünk legyen, hanem ugyanazért, a miért Erdélyben külön királyi táblának és Kolozsvárott „nemzeti színház“-nak is kellett lennie. A Királyhágón innen a legtöbb ember ma sem tulajdonít (elég helytelenül) a kolozsvári egyetemnek egyéb, mint legszűkebb provinciális jelentőséget,³⁵ s ez okozza azt is, hogy a harmadik egyetem eszméje is úgy áll a legtöbbek előtt, mint pusztán csak a három versenyző város elsőbbségének kérdése. Maga az *egyetemek szaporításának* érdeke közönyös dolog a nagy közönség szemében; megszoktuk már, — szinte *meg is szeretjük* — e részbeli szegénységünket.

Azonban most, mintha már egy kedvezőbb fordulat előjeleivel találkozoznánk. Azt beláttuk, hogy több királyi táblára van szükségünk, nemcsak azért, hogy Erdélynek is jusson egy, hanem főleg *judicaturánk érdekében*. A közigazgatás szervezetében is az utóbbi időben több lépés történt a decentralisatio irányában.

Ujabban pedig mozgalom indult meg arra nézve, hogy a vidék nagyobb, centrális helyein a közművelődés gócpontjai gyanánt muzeumok, könyvtárak létesüljenek. Az *egészséges decentralisatio*, a mely együtt jár az *elszigetelt erők koncentrálásával*, kezd hódító eszmévé válni; talán egyszer csak meghódol a közvélemény az előtt a felfogás előtt is, hogy *a tudománynak, a felsőbb oktatásnak is több nagy központot kell teremtenünk*.

Ha közoktatásügyünk jelenlegi vezetője vállalkozik rá, hogy az eddig elterjedt fölfogás és a megszok-

³⁵ E tekintetben a fogalmak azóta mégis javultak.

kás merev korlátait áttörve, a harmadik magyar egyetem kérdésében bátran a kezdeményezés terére lépjen: akkor — meggyőződésem szerint — ezzel az *egy* tényvelakkora érdemet fog szerezni, a melynek alapján teljesen méltóan fog odaállhatni jeles elődjei mellé.

IV.

Miután daczára a megelőző fejtegetéseimben méltatott okoknak, az államhatalom eddig a harmadik egyetem ügyét nem ragadta egész erélylyel magához, az eszme, a benne rejlő erőnél fogva más irányban kezdett gravitálni és vonzatva a felekezeti és helyi érdekek sphaerája által, mint egy új s nézetem szerint *nem szerencsés csillagzat* jelent meg szellemi életünk egén: egy létesítendő *felekezeti egyetem* alakjában.

Megelőzőleg ismertettem már a debreczeni református egyetem érdekében megindult mozgalmat, a melynek kitűzött céljával annál inkább lehet s kell is e tanulmányom keretében foglalkoznom, minthogy e tervet gyakran úgy tüntették föl, mint a melynek megvalósítása bizonyos tekintetben pótolni volna hivatva a soká késő harmadik állami egyetem létrejöttét; tehát azt úgy ebből a szempontból, mint első sorban általán a felekezeti egyetemek kérdése szempontjából kissé közelebbről megvizsgálni, határozottan időszerűnek tartom.

Ha a kérdést egyszerűen csak úgy állítjuk föl, hogy vajjon *hazánkban a protestáns hitfelekezeteknek van-e egyáltalán joguk egyetem fölállítására?* akkor e kérdésre törvényeink alapján csakis *igenlőleg* válaszolhatunk.

Az 1790/91-iki XXVI. t.-czikk 5. §-a kimondja,

hogy a mindkét felekezeti evangélikusok, úgy elemi, mint középiskoláikat nemcsak megtarthatják, de belátásuk szerint újakkal is szaporíthatják, úgyszintén *felsőbb iskolákat* (et altiores) is állíthatnak előzetes királyi beleegyezéssel (assensu regio); mindezen iskolákban a tanerőket maguk választhatják, a tanítás és tanulás rendjét és módját maguk állapíthatják meg, — fentartásával azonban a legfelsőbb felügyeleti jognak suprema inspectio) és *összhangban az Ő Felsége által a karok és rendek javaslata alapján* (vagyis törvényhozási úton) *szabályozandó tanrendszerrel*, (Litteraria institutio) mely ezekre az iskolákra is kiterjed.

Ez a törvény tehát az egyetemeket kifejezetten nem említi, de ki sem zárja az evangélikusok által felállítható felsőbb iskolák sorából. Ennek alapján legfelsőbb jóváhagyást nyert az ág. hitv. evangélikusok 1893-iki egyházalkotmánya, mely 189—190. §§-aiban ugyan csak *főiskolákról* szól, de 223. §-ában említi azt is, hogy *evangélikus egyetemnek föllállításáig* az egyház tanárjelöltjeivel mi történjék. Úgyszintén az evang. református egyháznak az idén szentesített alkotmányszervezetében a 405. §. 4. pontjában a főiskolák között: a) akadémiák és b) „*egyetem*“ soroltatnak elő.

Tehát maga az egyetemállítási jog kérdése nem lehet; ha azonban a jog tartalmát vizsgáljuk, azt kell tapasztalnunk, hogy az annyira meghatározatlan, miszerint *a jog érvényesítése nézetem szerint okvetetlenül előzetes törvényhozási intézkedést föltételezne*. Erre látszik utalni a volt cultusminiszternek az a fentartása is, a melylyel a debreczeni egyetem javára tett városi alapítvány megerősítéséhez a maga részéről hozzájárult s a melyet fejtegetésemnek a kérdés történeti fej-

lődésére vonatkozó részében említettem. S még inkább utal erre Trefort 1873-iki főtanodai törvényjavaslata, a mely ama föltételeket részletezi, melyek alapján a felekezetek főiskolákat állíthatnak, illetőleg e főiskolák szervezetét szabja elő.

Ha ugyanis az evang. református egyház illetékes képviselője a kormányhoz az iránt folyamodnék, hogy például Debreczenben egyetemet nyithasson meg, illetőleg ehhez Ő Felségének legfelsőbb beleegyezését nyerhesse ki, akkor a kormány a következő kérdések elé látná magát állítva:

„Mi az egyetem? Milyen tudománykarok alkothatnak egy egyetemet és legalább hány kar szükséges egy egyetemhez? Mely tanszakoknak kell az egyes karokon okvetetlenül képviselve lenniök és hány tanszék szükséges egy kar létrejöttéhez? Minő jogok illetik meg az egyetemet a képesítés tekintetében s másrészt minő testületi jogokkal élhet? Minő tanrendszer kövendő az egyetemen? Hogyan gyakorlandó a legfelsőbb felügyeleti jog egy egyetemmel szemben?“ stb. stb.

Mindezekre a kérdésekre nézve fennálló törvényeink *semmi* fölvilágosítást sem nyújtanak, mert mindkét létező egyetemi törvényünk, (az 1848. XIX. és 1872. XIX. t.-cikk) a maga szükségzavú dispositióival is csak egy-egy meghatározott egyetemre vonatkozik, az első a budapestire, a második a kolozsvárirra, s hogy egyetem és egyetem között a szervezet tekintetében különbség lehet, azt magának az utóbbi törvénynek a kolozsvári egyetem karaira vonatkozó rendelkezése tanúsítja, másképp állapítván meg azokat, mint a hogy a budapesti egyetemen fennállanak. De különben is mindkét törvény félreérthetetlenül *állami intézmé-*

nyekre vonatkozván, azoknak analogiája a fentebb elősorolt kérdések nagy részére már ez okból sem alkalmazható.

Vajjon helyes, jogos, czélszerű volna-e, ha a fentebbi kérdéseket egy ily concrét eset alkalmából a végrehajtó hatalom — habár legfelsőbb elhatározással is, — a maga hatáskörében döntené el? Nézetem szerint ez úgy az előbb idézett 1791-iki alaptörvény rendelkezéseivel, mint a kérdések természetével, fontosságával, horderejével határozottan ellenkeznék.

Egyébiránt maga a törvényhozás jelölte ki a helyes utat e kérdésben, a mikor *mindkét létező egyetemünk ügyében külön törvényt alkotott s mindkét törvényben kilátásba helyezte az egyetemi oktatás ügyének általános törvény általi rendezését.*³⁶

Ha tehát a debreczeni protestáns egyetemet csakugyan létre akarják hozni, akkor véleményem szerint e kérdéssel okvetetlenül a törvényhozásnak is kell foglalkoznia, és vagy erre az egyetemre vonatkozó külön törvényt alkotnia, vagy — a mi bizonyára helyesebb volna és a mire nézve az előzmények az említett törvényeken kívül az 1869-iki trónbeszédben, b. Eötvös 1869-iki törvényjavaslatában, az 1872-iki értekezésben és az 1873-iki Trefort-féle törvényjavaslatban már megvannak: — *az egyetemek, esetleg az egész felsőbb oktatás ügyét általános törvénytől szabályoznia.*

Kénytelen vagyok itt arra is utalni, hogy a felekezetek egyetemállítási joga a maga tartalmára és következményeire nézve sokkal bonyolultabb és kényesebb

³⁶ A kolozsvári egyetemre vonatkozó törvényjavaslat tárgyalásakor a kormányt ellenzéki részből *alkotmányértéssel* vádolták, mert az új egyetem megnyitására az előintézkedéseket megtette, mielőtt a törvényhozás határozott volna.

dolog is, mint sokan hinnék, s hogy ezért annak törvényhozási rendezését nem csak illetékességi szempontból, de tekintettel a felmerülhető számos controvers-kérdésre is okvetetlenül szükségesnek tartom.

Nevezetesen: nálunk az egyetemnek tudvalevőleg nem csak tudományos fokozatokat, de állami érvényű képesítést is nyújtanak. Már most a *tanítás és képesítés* joga két különböző dolog s az utóbbi az államhatalomnak oly attributumát képezi, a melyet az idézett régibb tanügyi törvények által bizonyára nem osztott meg a felekezetekkel oly mértékben, mint a tanítás jogát. Ezt tanúsítja nem csak számos azóta létrejött törvényünk, de bizonyítja az administratív gyakorlat is oly téren, a mely törvényileg szabályozva nincs. Így például a kormány tényleg betekint minden felekezeti jogakadémia minden évi tanrendjébe s csak ha az előszabott tanszakoknak az előszabott mértékben való tanítását biztosítva látja, *nevezi ki évről-évre az illető jogakadémia államvizsgálati bizottságát*, mely nélkül a tanintézet nyilvánossági jogúnak elismerhető nem is volna. Ebben a tényben benne rejlik a felekezetek részéről is anak elismerése, hogy a képesítési jogot tulajdonképpen évről-évre a kormány rendelkezéséből kapják meg, *az tchát vissza is vonható*. Ez a bizonytalan jogállapot a jogakadémiákra nézve a régi usus alapján s kölesönös jóakarattal mellett még csak valahogy fenttartható volt, de hogy egyetemek létesüljenek, a melyeknek képesítési joga *törvényileg meg nem határozott követelmények szempontjából* kormányzati hatáskörben évről-évre adásuk meg, az, azt hiszem, maguknak a felekezeteknek érdeke szempontjából sem kívánatos.

Külömben sem tévesztendő szem elől, hogy a

legtöbb állam, a melyben felekezeti egyetem van és a melyben ezeknek az egyetemeknek jogköre törvényileg szabályoztatott, *lényeges különbséget tesz az állami és a felekezeti egyetemek képzési joga között*, még a tudományos fokozatok osztása tekintetében is.

Igy *Franciaországban* az úgynevezett szabad faculték vagy egyetemek (ilyenek a katolikus felekezetiek) kizárólag csak tanítanak, de semmi képzési jogot sem gyakorolnak; államilag érvényes vizsgálatok letehetése végett hallgatóik kénytelenek az állami facultásokat keresni fel.

Angliában is, hol pedig az iskolaállítás terén a legnagyobb szabadság uralkodik, például a dublini katolikus egyetem csak tanít, fokozatokat csupán theológiából és a philosophiából oszt.

Hollandiában az államiakon kívül van egy egyetem, melyet nem az állam, hanem egy város tart fenn: az amsterdami; ez épp oly jogokat gyakorol, mint az államiak, de épp olyan állami kormányzás alatt is áll, mint ezek. Egyetemek állítására az alkotmány a jogot a vallási s más testületeknek megadja, de a grádusok osztatására való jog megadása iránt tett javaslatot a törvényhozás elutasította.

Belgiumban van részletesen intézkedő egyetemi törvény 1890-ből. Az alkotmány értelmében bárki állíthat bármily fokú iskolát, tehát a felekezetek is állíthatnak fel egyetemeket, sőt tényleg fenn is tartanak kettőt; az egyetemek karait, a karokon képviselendő tanszakokat, a karonkint végzendő tanulmányokat azonban a törvény minden egyetemfentartóra nézve kötelezőleg előszabja, s az ország székvárosában egy állami bizottság székel, a melynek hitelesítő záradéka ad csak

érvényt minden egyetem bármily képesítő oklevelének; e hitelesítő záradék megadása pedig a törvény rendelkezéseinek az illető egyetem részéről való megtartásától van függővé téve.

Olaszországban van néhány, nagyon jelentéktelen felekezeti egyetem, a melyek régibbek a jelenlegi alkotmánynál s grádusokat osztogatnak, de az állami szabványoknak alá vannak rendelve. A jelenlegi alkotmány fennállása óta felekezeti egyetem felállítására jog nem adatott; a létrejött felekezeti szakiskolák képesítési jogukat a kormány rendeletével kapták meg.

Ausztriában és Németországban tudvalevőleg felekezeti egyetemek egyáltalán nem léteznek. Ilyennek Németországban legfőlebb az alapítványi jellegű, bár királynak nevezett braunsbergi Lyceum Hosianum volna tekinthető, és éppen ez a némileg felekezeti (katholikus) színezetű intézet az egyetlen németországi felsőbb iskola, melynek karai nem bírják a doctori promotio jogát.

Már az ismertetett példák is mutatják, hogy a felekezetek egyetemfentartási joga terén különböző felfogások uralkodnak, hogy annak törvényes szabályozása mindenütt, a hol ily egyetemek létesítése szóba került, szükségesnek ismertetett s hogy *a hol a felekezeti egyetemek egyáltalán valamely képesítési jogot gyakorolnak, ott ennek köre és föltételei gondosan megvannak szabva.*

Azt hiszem tehát, igazolt abbeli felfogásom, hogy a tervezett debreczeni protestáns egyetem tényleges létesítése csak a törvényhozásnak valamely alakban való rendelkezése alapján történhetnék meg.

Igy áll a dolog jogi oldala; nézzük már most,

hogy czélszerűségi szempontból e terv kivitele mennyiben felelne meg azoknak az érdekeknek, a melyek az előbb kifejtettek értelmében a harmadik egyetemhez fűződnek s annak szükségességét indokolják?

Ha pusztán arról van szó, hogy az evang. református egyház szükségét látja annak, hogy debreczeni főiskoláját fejlessze, papjelöltjeinek magasabb kiképzését s esetleg doctori fokozattal való felruházását biztosítsa, tanárjelöltjeinek mindennemű szakra a törvénynek megfelelő módon való képzéséről saját hatáskörében gondoskodják: akkor ennek az első sorban mindenesetre felekezeti érdekek szempontjából a debreczeni egyetem fölállítása indokoltnak tűnhetik fel, habár, azt hiszem, ezeket az érdekeket is ki lehetne elégíteni más úton. Ha azonban azoknak a nagy, országos érdekeknek, a nemzeti cultura amaz általános érdekeinek szempontjából vizsgáljuk a dolgot, a melyeket én az előbbieken, mint a harmadik egyetem fölállításának indokait soroltam fel: akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy azokra egy ily felekezeti egyetem fölállításából csak nagyon kevés előny s annak következményeiből esetleg némely hátrány is háramlanék.

Először is, — bár a hely kérdésével csak a legutolsó fejezetben szándékozom foglalkozni, — a felekezeti egyetem helyéül kiszemelt Debreczennel szemben már most meg kell jegyeznem, hogy miután az úgyszólván beleesik az ország két egyetemi városát: Budapestet és Kolozsvárt összekötő földrajzi vonalba, e város a közművelődési tényezők helyes geographiai elosztása szempontjából egyetemi székhelyül nem látszik alkalmasnak s mindenesetre valószínűtlen, hogy e fekvése mellett az ottani egyetem — el is tekintve felekezeti

jellegetől, — az országnak Budapesttől és Kolozsvártól távolabb eső részeire valami nagy vonzóerőt gyakorolna. E helyen fölemlíteni tartozom, hogy a most jelzett körülmény daczára Trefort 1880-iki előterjesztése Debreczent alkalmasnak mondja egy protestáns felekezeti egyetem helyéül, melynek föllállítása eszméjével a protestánsok már akkor foglalkoztak.

Másodszor nem szabad felednünk, hogy a harmadik egyetem föllállításának egyik legsürgetőbb indoka orvosi facultásaink rendkívül csekély száma s ebből folyólag a hazában képzett orvosok számának elégtelensége. A Debreczenben tervezett protestáns egyetemet Trefort most idézett felterjesztése úgy említi, mint a mely protestáns theologiai, jogi, philosophiai és matematika-természettudományi karokból volna szervezendő; a város adományára vonatkozó tárgyalások alkalmával csak a jogi és philosophiai s később létesítendő theologiai facultás említettett s legalább is kétes, vajjon a philosophiai kar a budapesti állapot értelmében volt-e gondolva, vagyis mint olyan, a mely a matematikai és természettudományokra is kiterjedne? De akármin legyen is ez contemplálva, annyi bizonyos, hogy orvostudományi kar szervezése a debreczeni protestáns egyetem keretében nem forog szóban, a mint hogy nem is hiszem, hogy ama roppant költségek mellett, a melyeket egy modern orvostudományi kar létesítése a szükséges klinikák, laboratoriumok, gyűjtemények miatt igényel, egy felekezeti és helyi tényezők által létesített egyetemen e kar felállítása a mi viszonyaink között lehetséges volna. Tehát bizonyos az is, hogy a debreczeni terv megvalósítása a harmadik egyetemet indokoló egyik legaktuálisabb, leggyakorlatibb érdek szempontjából

teljesen közönyös vállalkozás volna, ezen az érdeken — az orvoscépzés és vele összefüggő egészségügy érdekén — mitsem lendítene, s miután az állam részéről egy külön orvosi facultás felállítása a többi karok nélkül, nem kívánatos, de természettudományi kar nélkül nem is lehetséges: a debreczeni protestáns egyetem fölállítása a harmadik — orvoskarral bíró — állami egyetem kérdését változatlanul a napirenden hagyná.

Ezekhez járul, hogy akármily dicséretes, elismerésre, sőt csodálatraméltó áldozatkészséget fejtenek is ki az érdekelt helyi, sőt távolabb eső tényezők is felekezeti egyetem létrehozása körül, mégis alig hihető, hogy oly anyagi erő felett rendelkezhetnének, mely egy, az egyetemek iránt mai nap támasztott minden igénynek megfelelő egyetem felállítására és fentartására — még abban a keretben is, a melyben a debreczeni egyetem tervezve van — elegendő volna. Különösen áll ez arra az esetre, ha matematika-természettudományi kar, illetőleg a philosophiai karon matematika-természettudományi szakok is terveztetnek, a mely szakok tudvalevőleg az orvosiakhoz nagyon hasonló költséges berendezést igényelnének, s a melyek nélkül viszont még a tervezett tanárképző intézet sem felelhetne meg egész feladatkörének.

A leíró természettudományok, (állattan, növénytan, ásvány- és földtan), a physika, a vegytan mai nap mind kiterjedt intézeti helyiségeket, külön e célra berendezett laboratorhiumokat, gazdag gyűjteményeket és fűvészkertet igényelnek. Kolozsvárott az egyetem abban a szerencsés helyzetben volt, hogy az erdélyi muzeumtól nemcsak kész, nagy gyűjteményeket, de botanikus kertet és állattani intézetül alkalmas épületet is kapott;

mégis szükséges volt 161.000 forint költséggel vegytani intézetet építeni, a könyvtár újon való felépítése által a növénytani intézetnek új helyiséget adni s a physikai és ásványtani szakok ma sincsenek véglegesen elhelyezve. Nem tudom, milyen állapotot találnának e szakok Debreczenben s számba vették-e az ottani egyetem tervezői az elhelyezések által igényelt költségeket?

Általában sajnálom, hogy utána járásom daczára sem tudtam pontos adatokat szerezni a debreczeni egyetem részére alapított vagy felajánlott összegek mennyiségéről s azok netáni külön-külön rendeltetéséről. Ez év elején a lapokban másfélmillió korona volt — mint a gyűjtések eredménye — említve; azóta ez az összeg bizonyára gyarapodott.

Nézzük már most, *hogy, föltéve, miszerint az érdekelt tényezők az építkezésnek, berendezésnek, gyűjtemények létesítésének, szóval az alapberuházásnak minden költségeit képesek előteremteni, mennyibe kerülne a tervezett egyetemnek, valódi egyetemi színvonalon való fentartása?*

A kolozsvári egyetem az orvoskar összes költségeinek levonásával, ellenben a tanárképző intézet csekély költségének hozzászámításával kerül ez idén 205.848 forintba. A lemergi egyetem az orvoskar felállítása előtt került évi 175.000 forintba, a czernowitzi (mely theologiai, jogi és bölcészeti facultásból áll) 116.000 forintba, a zágrábi, hasonló összeállítással, az összes természettudományi szakokkal és gyógyszerész-iskolával, 147.000 forintba, a münsteri académia, mely pedig csak theologiai és bölcészeti facultásokból áll: 134.200 forintba.³⁷

³⁷ A kolozsvári egyetem összes költségei, — az orvosi karra ki-

Azt hiszem tehát, hogy ha a debreczeni protestáns egyetem orvoskar nélkül, de — már a tanárképzés teljessége szempontjából is, — matematika-természettudományi szakokkal szerveztetnék, akkor annak évi rendes költségét legalább 130.000 forintra kell számítanunk, a mi az — eléggé optimistikus számítással — 20.000 frtra tehető tandíjjövedelem levonásával 110.000 forint tiszta kiadás után országos kamatláb szerint *2,750.000 forint, vagyis 5,500.000 koronára menő alap-tőkének* felelne meg.³⁸ Ekkorára kellene tehát az alapított és gyűjtött összegeknek legalább is rúgniok, hogy a debreczeni egyetem fennállása — orvoskar nélkül is, — biztosítottnak legyen tekinthető.

És föltéve, hogy ennek a roppant összegnek az összeggyűjtése, illetőleg ekkora kiadás fedezetének biztosítása csakugyan sikerülne, még mindig hátramarad az a legfontosabb kérdés, *vajon a hazai tanügynök, a tudomány érdekének, a nemzeti érdekeknek jó szolgálatot teszünk-e azzal, ha a felekezetek egy sohasem tagadtott, de eddig talán nem ok nélkül igénybe nem vett jogának buzgó érvényesítésével a felekezeti oktatást s tehát vele mindenesetre a felekezeti szellemet is egy oly térre visszük be, a hová az eddig hazánkban befogadva nem volt: az egyetemi oktatás terére?* Mert bár igaz, hogy a tervezett protestáns egyetemen képviselendő

zárólagosan fordított költségek levonásával, — az 1895-iki költségvetés szerint körülbelül 1,400.000 koronára rúgnak; az orvosi kar nélküli egyetemen közül a *czernovitz* 1901-ben 284.180,— a *zágrábi* 1903-ban 409.950, — s a *münsteri* 1903-ban 386.594 koronába került.

³⁸ Az újabb analog számadatok tekintetbevételével ez a valószínűségi összeg most bátran emelhető föl 400.000 korona évi tiszta költségre, illetőleg, 4 százalékkal számítva, 10,000.000 korona alap-tőkére.

szakoknak majdnem mindegyikét oktatják már ma is *felekezeti felsőbb iskolákban*: a theologia a hittani intézetben, a jog a jogakadémiákon, a bölcseleti szakok egy része szerzetrendi tanárképezdéken stb. — ne feledjük, hogy mikor *egyetem* fölállításáról van szó, — a mire nem hihetem, hogy csak a czim miatt törekednének, — mind e tanszakoknak sokkal magasabb tudományos auctoritással és sokkal nagyobb érvényű képesítési joggal tanítása van minden bizonynyal czélba véve.

Körösy Sándor a képviselőházi enquêteben oda nyilatkozott, hogy felekezeti egyetemekre szükség van, már az *egészséges verseny* érdekében is. Ez az elv az elméletben megállja a helyét, de bizony a gyakorlatban nem mindig bizonyít igaznak. Ha a mi közönségünk csakugyan minden esetben a képesítő oklevelek belső értékét vizsgálná és elkerülné az oly iskolákat, a melyek enyhébb mérték alkalmazásával mégis ugyanoly érvényű bizonyítványt adnak, mint mások, ha nem hallanók nálunk oly igen gyakran, hogy hiszen ennek vagy amannak nincsen azért szüksége ilyen vagy amolyan bizonyítványra, hogy hivatalnok, vagy tanár legyen, vagy egyéb tudományos hivatást kövessen, hanem csak azért, mert szülei megkívánják, hogy végzett ember legyen, van neki miből élnie stb. stb; szóval, ha nálunk a tudományos qualificatiót minden esetben az igazi, komoly tudás kedvéért keresnék és annak hiányában a bizonyítvány forinai értékének a közönség felfogása gyakorlati értéket nem tulajdonítana: akkor azt mondanám én is, hogy romboljunk le minden gátat, a mely nálunk ma még a tanítás és iskolaállítás szabadságát korlátozza, és hadd legyen valóban szabad verseny, a melyben aztán: győzzön a jobb! De a míg ennek fölté-

telei a gyakorlatban hiányoznak, addig én a szabad verseny abszolút elvét érvényesíthetőnek nálunk nem tartom, egyéb politikai okokból sem, a melyekre lesz még módom ráutalni.

Nem akarom én ezzel éppen a debreczeni főiskola derék tanári karát kisebbiteni vagy az ott tervezett egyetem színvonaláról már előre kedvezőtlen véleményt mondani: itt elvről van szó és szem előtt kell tartani azt, hogy ha egyszer a felekezeti egyetem megvan, akkor a példa nem fog sokáig követés nélkül maradni.

Nálunk most mind sűrűbben szokták a *népnevelés teljes államosítását* követelni; és sajátságos, hogy ugyanakkor, a mikor néhányan hazafias buzgalmukban az állami érdekek védelmét az oktatás terén odáig akarják vinni, hogy — nem számolva a lehetetlenséggel határos nehézségekkel, a melyekkel egy ily reform járna, — a felekezeteket száműzni akarják az oktatásnak arról a teréről, a melyen a valláserkölesi momentumok mindenesetre a legnagyobb súlylyal bírnak s a melyen épp ezért a felekezeti oktatás még legjogosultabb: az elemi oktatásteréről, ugyanakkormegengedni készek, hogy a felekezetek az oktatásnak egy egészen új terén: a legfelsőbb vagyis az egyetemi oktatás terén, állást foglaljanak. A mikor napról-napra látjuk, hogy a felekezetek középiskoláikat csak igen tetemes államsegélyekkel képesek a törvénynek megfelelő és korszerű karban fentartani, valóban esodálkoznunk kell fölötte, hogy a helyett, hogy erőiket — mint *Felméry Lajos* igen okosan tanácsolta nekik, — alsó- és középiskoláik független fentartására concentrálnák, egyetemek állításába akarnak bocsátkozni.

Örömömre szolgál fölfogásom támogatására két

oly férfiú véleményére hivatkozhatni, a kiknek egyike egész a radicalismusig előhaladott politikai és sociális nézeteiről, másika pedig éppen mint a felekezeti jogok lelkes és buzgó védője ismeretes. *Herman Ottó* az 1883-iki enquéteben hangsúlyozta, hogy „ez idő szerint nálunk és egyebütt is határozottan követeltetik, hogy a tudori okleveleket osztogató legmagasabb intézetek ne viseljenek felekezeti jelleget.“ *Thaly Kálmán* pedig a képviselőház 1887 február 17-iki ülésében kijelentette, hogy sem katolikus, sem protestáns egyetem fölállítasát nem kívánja.

Már előbb említettem, hogy a protestánsok debreczeni példája nem maradna követés nélkül. Azt hiszem, nem kell jóstehetség hozzá előre megmondani, hogy ha a protestáns egyetem létrejött, akkor a *katholikus egyetem*, melyről már szintén szó volt régebben és legújabban is, s a melyre szintén tétettek alapítványok, nem váratna sokáig magára. A hozzávaló anyagi erőt — már legalább akkorát, a minővel a protestáns létre tudták hozni, — bizonyára megtalálnák és hogy *joguk* volna hozzá a katolikusoknak is, ezt a protestáns egyetem zászlóvivői csak nem vonnák kétségbe? A katolikus egyetem felállítása pedig egy más kérdést is mozgásba hozhat. A budapesti egyetem alapjára nézve elismerték mindig a kormányok, elismerte maga Deák Ferencz, hogy annak vannak részei, a melyek katolikus felekezeti célokra adattak s hogy ezek ezentúl is erre a célra biztosítandók vagy *kiválasztandók*. A katolikus egyetem fölállítása tehát bizonyára maga után vonhatná ezeknek az alapoknak revindicálását, esetleg a budapesti egyetem katolikus theologiai karának megszüntetésével.

És tovább megyek: a „quod uni justum alteri

requum“ elve szerint nehezen tartanám a protestánsok sikeres kezdeményezése után megtagadhatónak, hogy — ha kívánná, — a *görög keleti egyház* is felállítsa a maga egyetemét, — például Nagyszebenben egy görög keleti román egyetemet; *pénzforrásokat* is esetleg találna számára; hogy az ilyen egyetemnek a *nyelve* milyen volna, az legalább is kétes, mert a nemzetiségi törvény, csak az *országos* egyetem nyelvét nyilvánítja nagyarnak, hogy azonban a *szelleme* a magyar államszme iránti rokonszenv terjedésének nem kedvezne, azt amely eddig szerzett tapasztalat után meglehetősen bizonyossággal mondhatjuk előre.

Ime csak futólag mutattam rá, hogy a felekezeti egyetemre irányuló törekvés következményeiben hová vezethet. Kíváncsinos-e *tudományos* szempontból, kíváncsinos-e *politikai* szempontból, hogy ebben a nemzetiségileg, társadalmilag úgyis annyira szétagolt, politikailag még eléggé össze nem forrt országban immár a tudományba is belévigyük a felekezeti s előbb-utóbb a nemzetiségi particularismust? hogy akkor, a mikor minden jel a *vallásosság* hanyatlására s csak a *felekezeti* szellem erősödésére mutat, akkor még egyetemek alakában is újabb várak építtessenek e felekezeti szellemmel a széthúzó törekvések, a szellemi elkülönülés, az inkább hatalmi érdekekért, mint tudományos igazságokért vívott meddő szellemi harc számára?

Ezeket a kérdéseket annál kevésbbé habozok teljes nyíltsággal állítani oda és hívni fel rájuk a felekezeti egyetem pártolóinak figyelmét, mert meg vagyok róla győződve, hogy a felekezeti egyetem eszméjének eddigi terjesztése a legtisztább hazafias intenciókból indult ki épp ezért hihetem azt is, hogy pártolói másoknak

ugyanily hazafias érzülettől sugalt aggályait elfogulatlanul fogják mérlegelni.

Ezen aggályaim alapján ajánlanám a debreczeni protestáns egyetem tervezőinek jóakarátú megfontolásába, vajjon nem volna-e jobb jelenlegi főiskolájuk keretében maradva, jogakadémiájuk fejlesztése mellett esetleg a philosophiai szakok számára is egy *akadémiát* létesíteni, mely tanárjelöltjeiket néhány éven át képezhetné? vagy valamelyik egyetem mellett egy internátust állítani fel tanárjelöltjeik számára, a hol egyházi felügyelet és vezetés alatt állhatnának?

Hogy a protestáns theologiai facultás kérdését miként vélem megoldandónak, arról tanulmányom utolsó fejezetében szólok.

Mindenesetre pedig megfontolandónak vélem a felhozott szempontokat a *törvényhozás* részéről, ha a protestáns egyetem felállításának kérdésével, — esetleg az egyetemi törvény megalkotásával — foglalkozni fog, a melyeknek egyikét vagy másikat merőben elkerülhetetlennek tartanám, ha a debreczeni terv a megvalósulás stádiumába lépne.

A felekezeti egyetem állítására irányuló mozgalmól pedig levonhatjuk azt a tanulságot, hogy *jó lesz a harmadik állami egyetemi fölállítását soká nem késleltetni*, mert e kérdés megoldatlan volta az egyedüli, a mi annak a mozgalomnak némi látszólagos jogosultságot kölcsönöz.³⁹

³⁹ A szerzőnek e fejezetben foglalt fejtegetésével Öreg János dr. debreczeni református collegiumi tanár terjedelmes röpiratban foglalkozott, azt igyekezvén bebizonyítani, hogy tulajdonképpen csak a protestáns egyháznak, — mint tanító egyháznak, — van igazi, még az államnál is erősebb joga és hivatottsága egyetem állítására.

V.

Az előbbieken előadtam az egyetemeink szaporítására irányuló törekvés rövid történetét és jelen állását, indokolni iparkodtam a harmadik egyetem szükségességét és kifejtettem, hogy annak, ha a hozzákötött célokat elérni akarjuk, *állami egyetem*-nek kell lennie, mert egy felekezeti egyetem ama célokat a maguk teljességében megvalósítani nem is tudná s úgy a tudomány, mint a nemzeti érdekek szempontjából veszélyeket is rejtene magában.

Most még azt tartozom előadni, hogy a harmadik állami egyetemet miképpen vélem megvalósítandónak s hogy azzal kapcsolatban felsőbb oktatásunk további fejlődésének milyen irány volna fölfogásom szerint adandó.

És itt már el nem kerülhetem, hogy a *hely kérdéséről* ne szóljak, és pedig mindjárt e fejezet elején, mert azt, a mit az egyetem szervezetére nézve később monlandó leszek, kénytelen leszek némely tekintetben a különböző helyek viszonyaira is vonatkoztatni.

A harmadik egyetemre irányuló mozgalom folyamatában következő városaink lettek, — részint tradícióik, történeti reminiscenciáik, részint jelenlegi előnyös viszonyaik s a cél iránti áldozatkészségük alapján — a harmadik egyetem esetleges helye gyanánt említve: Pozsony, Győr, Szeged, Kassa, Nagy-Szombat, Nagy-Várad, Pécs, Veszprém, Gyulafehérvár, Sárospatak, Debreczen.

Azt hiszem, mindenki egyetért arra nézve, hogy főleg *Pozsony, Szeged, Kassa és Debreczen* tekintendők

olyanoknak, a melyek között a választásnak meg kell történnie.

Kijelentem, hogy részemről a harmadik egyetemet annyira szükségesnek tartom, hogy bár annak sikeres működése és fölvirágozása nagy részben függ a választandó helytől, s e tekintetben az említett városokat nem tartom egészen egyenlően qualificáltaknak, mégis szívesebben tudnék részemről belenyugodni abba, hogy azok *bármelyikében* jöjjön létre az egyetem, mintsem abba, hogy e fölötti meg nem egyezhetésünk miatt a kérdés még tovább is megoldatlan maradjon.

Én tehát, ha az arra illetékes kormány a kezdeményezést ama négy, kivétel nélkül jelentékeny és bizonyos viszonylagos előnyöket fölmutató város bármelyikének választása alapján megtenné, azt valami nagyon mereven ellenezni nem tudnám, de véleményemet a *viszonylagos előnyök súlyára* s e szerint a négy város egymás közötti elsőbbségi igényére nézve teljes őszinteséggel kívánom elmondani.

Nem reflectálok mindazokra, a mik néha nem menten a túlzástól egyik s másik város mellett fölhoztak; csak a leglényegesebb dolgokat emelem ki.

Pozsony mellett szól az, hogy ott régi cultura és történeti traditiók alapjain épülne föl az egyetem, hogy ott egy igen jól ellátott jogakadémia kész jogi kart szolgáltatna, hogy kórháza, mely a budapestiek után legnagyobb az országban⁴⁰ nagy betegforgalmával és hullanyagával klinikai czélokra alkalmas volna, míg nem rég épült, jól felszerelt bábaképezdéjét a szülészeti és nőgyógyászati tanszék használhatná. Az üresen álló s ta-

⁴⁰ Volt benne 1894-ben 450 ágy 4800 évi betegforgalommal; most van 800 ágy, évi 7762 betegforgalommal.

lán nagyobb nehézségek nélkül megszerezhető primási palota imposáns, párját ríktó központi épületül szolgálja. Bécs közelsége a szellemi művelődés ottani eszékeit az egyetem javára fölhasználhatókká tenné; a város nagy intelligentiája, kellemes fekvése élénk vonzóerőt fejthetne ki; az ország nyugoti részeiből most nagy számmal az osztrák egyetemekre tóduló magyar ifjak szívesen telepednének le a pozsonyi egyetemre.

Ellenő fölhozni szokták, hogy Bécs közelsége nem előnynek, hanem hátránynak bizonyúlna, mert elnyomná az egyetem önálló, magyar szellemű fejlődését s a város másik hátrányaképpen a benne időnkint erőre kapott nemzetiségi törekvéseket említik.

Szeged mellett szól az, hogy az országnak Budapest után legnépesebb városa (85.569 lakos),⁴¹ hogy a tiszta magyar elem középpontja, a magyar alföld székhelye s ezért egyeteme kiválóan alkalmas volna a magyar faj szellemi színvonalát emelni. A városnak az árvíz óta létrejött modern épületei szinte kínálkoznak tanárok és ifjúság befogadására, vonzóereje a délvidéki nemzetiségekre eddig is nagynak bizonyúlt s így elősegítené azoknak az új egyetem szellemi körébe vonását. A tekintélyes Somogyi-könyvtár az egyetem gyűjteményeinek jó magvául szolgál s a város a maga erejéből muzeumot is kíván létrehozni, babaképezde itt is van, a kórházat a város gyarapítani hajlandó, sőt mint újabban a lapokban olvasható volt, egész új, nagy közkórház építése van tervben.⁴²

Szeged ellen főleg népszámához mérten intelli-

⁴¹ Most már a legutóbbi népszámlálás adatai szerint — Szeged lakóinak száma: 102.991.

⁴² Azóta már a muzeum létrejött az új közkórház azonban nem létesült.

gentiájának csekély számát s azt a körülményt hozzák föl, hogy túlnyomóan gazdasági foglalkozású néptől lakva, benne eddig nem fejlődött ki az a szellemi légkör, a mely a magasabb culturintézmények fölvirágoztatására alkalmas. Itt jogakadémia nincs, tehát valamennyi kart újon kellene alkotni.

Kassa mellett a legfőbb érv az a régi, hagyományos áramlat, mely a legtávolabb vidékek ifjait a felvidék iskolái felé vonta és vonja még, bizonyára nemcsak a „német szó“ miatt, a melyet most már bajos ott megtanulni, de a felvidéki városok kiváló műveltsége kedvéért is, a mely Kassán teljes mértékben föltalálható. Itt is volt régebben egyetem s *Kassa* a magyar irodalom és művészet kifejlesztésében a század elején nagy szerepet vitt. Különös előnye, hogy az itteni jogakadémia már állami s így annak az egyetembe olvasztása nem igényelné jogi kérdések megoldását, helyesebben az állam által való átvételt, mint a tanulmányalapból fenntartott pozsonyi jogakadémiáé. A kassai egyetem a magyar nemzeti cultura elterjesztésének hatalmas eszköze volna az északi felvidék jobbára jó érzelmű és fogékony tótsága között.

Kassa ellen szól némileg az, hogy a négy szóbanforgó város között a legkisebb (28.884 lakos),⁴³ valamint az, hogy eddig a város — vagy anyagi erő hiányában, vagy mert maga kevés reményt táplál az egyetem elnyerésére, — a legcsekélyebb actiót fejtette ki s legkevesebb ajánlatot tett.⁴⁴

⁴³ Most már 40.102 lakossal.

⁴⁴ Újabban erős mozgalom indult meg itt is, tartalmas könyvet is adtak ki, mely a kérdést — *Kassa szempontjából* — behatóan tárgyalja. Az egyetemet egyébiránt itt orvosi kar nélkül tervezék.

Debreczen eddig tulajdonképpen inkább csak mint felekezeti egyetem székhelye jött szóba, de tekintettel tagadhatatlan jelentőségére és arra, hogy a felekezeti egyetem eszméjét elvben elutasítandónak tartom, kötelességemnek vélem vele, mint állami egyetem esetleges székhelyével is foglalkozni. Előnye tiszta magyarsága s az, hogy szintén régi culturintézmények állanak fenn benne; újabban teljesen modern kórház is épült itt; az eddigi történetek mutatják, hogy *Debreczen* lakossága egy nagy tudományos intézet létesítése érdekében bármily áldozatra kész; ez talán bebizonyúlna akkor is, ha nem felekezeti, hanem állami egyetem létesítése forogna szóban. A felekezeti jogakadémiák között itt van a leglátogatottabb és legjobban ellátott, mely látogatottságára a királyi jogakadémiákat is megelőzi.

Debreczen árnyoldala, — mint már említettem, — geographiai fekvése: Budapest és Kolozsvár között úgyszólván a középén, és meglehetősen határozottan előtérbe lépő felekezeti (t. i. protestáns) jellege, a melyel szemben azonban viszont néhányan Szegednek kifejezetten katholikus jellegét szokták kifogásolni.

A vitakérdés — mai állása szerint — főleg azon a ponton látszik megfordulni, hogy *mit akarunk a harmadik egyetemmel főképp elérni?* azt-e, hogy a magyar cultura a nemzetiségekre való erősebb ráhatás által terjedjen, vagy azt, hogy a magyar fajú elemek a magasabb műveltség áldásaiban könnyebben és tömegesebben részesüljenek? Az előbbi irányzat szempontjából első sorban Pozsony, másodsorban Kassa; az utóbbi irányzat szempontjából első sorban Szeged, másodsorban *Debreczen* jönnének tekintetbe.

Nézetem szerint azonban ezek az irányzatok nagyon egyoldalúan állítják oda az egyetem föladatát, s azért egyikök sem fogadható el kizárólagos zsinórmértékül az egyetem helyének megválasztásánál.

Az egyetem főczélja mindenesetre a *nemzeti műveltség* emelése; de e czélnek *mindkét irányban*, úgy azokkal az elemekkel szemben, a melyeket a művelés által a *nemzethez szorosabban hozzácsatolni*, mint azokkal szemben, a melyeket a művelés által csak *megegerősíteni, fölemelni kell*, csupán úgy felelhet meg, *ha nagy szellemi erő kifejtésére képes*. Ez a nagy szellemi erő pedig könnyebben fejlődik ki ott, a hol már régi műveltség, élénk szellemi élet, tudományos légkör van, mint ott, a hol mindezt úgyszólván az egyetemnek magának kell teremtenie. Ez a nagy szellemi erő, ha egyszer megvan, könnyebben pótolja a geographiai közelséget, mintsem a geographiai közelség pótolhatná a szellemi erő hatását.

Lehet, hogy tévedek, de én azt hiszem, hogy *Pozsony*-ban az egyetem kedvezőbb talajt találna arra, hogy rövid idő alatt oly szellemi erő fejlődjék ki benne, minő az egyetemhez kötött nagy nemzeti culturmissio teljesítéséhez szükséges; ezenkívül ott az egyetem létesítése legkönnyebben és leggyorsabban is volna eszközölhető.

Szeged-et alkalmasabbnak tartom oly főiskola székhelyéül, mely nem a régi culturában gyökerező, történetileg kifejlett tudományszakok művelésével foglalkozik, hanem a modern gazdasági élet talajában felnőtt s azt a haladás bámulatos vívmányaival át meg átalakító *technikai tudományok* tanítását és ápolását bírja czéljául. *Egy második műegyetem, esetleg gazdasági szak-*

*oktatással is kapcsolatban, kitűnő székhelyet kaphatna Szegeden s föllállítása ott azzal az előnnyel járna, hogy éppen a magyar elemet erősebben terelné a technikai pályák felé.*⁴⁵

Amúgy is elérkezett az ideje, hogy a harmadik egyetem mellett immár második műegyetemről is kezdjünk gondolkozni; hiszen a mit egyetemeink számáról viszonyítva a népességhez és hasonlítva a külföldhöz mondtam, az épp úgy ráillik a műegyetemek kérdésére. Nálunk a mérnöki, építész szakma egyetlen főiskola által van képviselve; ezt lehet mondani a gépészmérnökségről is, mert a kassai intézet csak ipariskola; vegyészeket is technikai irányban tulajdonképpen csak a műegyetem képez. Ausztriában öt műegyetem van, Németországban kilencz, Olaszországban is öt, — így Európának majdnem minden állama túltesz e tekinteten is rajtunk; pedig kétségtelen, hogy a rohamosan fejlődő budapesti műegyetemre épp oly jótékony hatással volna egy pepiniére-képpen szolgálандó vidéki műszaki főiskola, mint a kolozsvári egyetem a budapestire; az is bizonyos, hogy a technikusok számának⁴⁶ örvendéses növekvésével szemben maholnap a budapesti műegyetem minden kibővítése és újabb építkezése sem fog elegendőnek bizonyulni, ha még egy politechnikumot nem állítunk.

Tehát nézetem szerint Szegeden egy második műegyetem volna állítandó s a harmadik egyetem Po-

⁴⁵ A Szegeden föllállítandó műegyetem ellen szól kétségkívül az körülmény, hogy ott a modern gyárilap, — mely a műszaki oktatás öbön fontos szakánál nyújt hasznos tanulmány-anyagot, — kevésbé van kifejlődve.

⁴⁶ Az 1893/4. tanév téli felében 932, 1903/4-ben az I. félévben már 1498 hallgatója volt a műegyetemnek.

zsonyban szervezendő; hogy ezzel kapcsolatban milyen más szervezeti kérdések állanak még elő s azok megoldása mily irányban volna keresendő? ezt még néhány észrevétellel tartozom megvilágítani.

Az 1883-iki enquête alkalmával a nézetek megszözlottak arra nézve, *hogy a harmadik egyetem milyen karokból alakuljon* s nevezetesen, hogy annak *theologiai kara* legyen-e?

Az elmondottak után nem szükséges többé újból indokolnom abbeli véleményemet, hogy az új egyetem múlhatatlanul orvoskarral volna szervezendő, a mely szükségképp maga után vonja a természettudományi szakokat is. A matematikai és természettudományokat jobb volna mindjárt önálló karként szervezni, — mint Kolozsvárott, — s a bölesészet-, történet- és nyelvtudományi szakokból is külön kart alkotni. Ez a kettéválasztása a régi rendszer szerint egységes úgynevezett „philosophiai kar“-nak, hovatovább Budapesten is szükségessé fog válni, mert a mai állapot mellett szakkérdések fölött gyakran éppen nem szakértő többségek döntenek. Ezekhez járúlna — illetőleg ezeket a hagyományos rangsor szerint megelőzné — a jog- és államtudományi kar, s így szervezve az új egyetem alkatelemeire nézve megegyeznék a kolozsvárral.

A theologiai kar kérdésének, — melyet a képviselőház közoktatási bizottsága az enquête meghallgatása után függőben tartandónak jelzett, — nálunk már szintén egész kis története van. Bárá Eötvös József 1870-iki egyetemi törvényjavaslatában a pesti egyetem következő karokkal volt contemplálva: 1. bölesészet-nyelvészet- és természettudományi; 2. orvosi; 3. jog- és államtudományi; 4. róm. kath. theologiai, 5. gör. keleti

theologiai; 6. protestáns theologiai kar. E szerint báró Eötvös az országnak akkoriban egyetlen egyetemén valamennyi bevett hitfelekezet számára hittani kart tervezett, — a protestáns felekezetekét azonban egyesíteni kívánta. Ettől jelentékenyen eltért Trefort Ágoston 1873-iki javaslata, mely a hittani karokat elvben eltörölte, a budapesti egyetem katolikus theologiai facultását csak kivételesen és átmenetileg tartotta fenn s a budapesti philosophiai kart is — a francia rendszer módjára, — kettéválasztatni kívánta. E javaslat szellemében lett a kolozsvári egyetem annak idejében szervezve.

Az enquête alkalmával csak kevesen emeltek határozottan szót a theologiai facultás mellett, de ezek s közöttük különösen Lánchy Gyula, nagyon nyomatékos indokokat érvényesítettek mellette.

Az állam és az egyház közötti viszonyok fejlődése az utóbbi évtizedekben több államban az egyetemek theologiai karainak megszüntetésére s a papképzésnek csupán a külön hittani intézetekbe való koncentrálására, néhol felekezeti egyetemek szervezkedésére vezetett. Ez történt Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban, Oroszországban, míg viszont Ausztriában s főleg a protestáns többségű országokban. (Németország, Anglia, Holland) a theologiai karok rendszere fentartotta magát, bár különösen a katolikus papképzés nem olvadt belé egészen az egyetemi karokba.

A kétféle rendszernek úgy az állam, mint az egyház szempontjából megvannak a maga előnyei és hátrányai. Nálunk az uralkodó áramlat a hetvenes évek óta a theologiai karoknak határozottan *nem kedvezett*; nézetem szerint azonban ez az áramlat viszonyaink és

különösen állami és nemzeti érdekeink szempontjából aligha bír valami öntudatos jogosultsággal.

Tekintve az eddigi fejleményeket és a jelenlegi, meggyökerezett állapotokat, azt, hogy mi a papképzést bármely felekezetre nézve egészen és kizárólag az egyetemekre összpontosítsuk, elérhetőnek nem tartom. De azt a helyzetet, a mely nálunk és másutt is a katolikus egyházra nézve fennáll, hogy t. i. külön papi semináriumok mellett lehetővé van téve az, hogy a papnövédeknek legalább egy része egyetemi theologiai karon képeztessek, e kiképztetése alatt más, az egyetemen képviselt tanszakokkal is bizonyos mértékben foglalkozhassék s tanulmányainak befejeztével a theologiai szakból a csakis egyetem által nyújtható legmagasabb, t. i. doctori fokozatot elnyerhesse: ezt a helyzetet úgy az illető egyházra, mint az államra nézve előnyösnek, czélszerűnek s épp azért tovább fejlesztendőnek és lehetőleg a többi bevett hitfelekezetekre is kiterjesztendőnek vélem.

Nézetem szerint ugyanis, bár elméletileg könnyen igazolható s liberálisnak látszó, de rövidlátó fölfogás az, mely a papképzést az egyetemtől mintegy távol tartani akarja. Akármint fejlődjenek nálunk a vallás-szabadság elve alapján az egyházak és az állam közötti viszonyok, jól képzett, művelt, tudományos látkörrel bíró papokra mindig szükség lesz s ezért indokolatlan volna, hogy az állam e fontos hivatási kör képzésének ügyével szemben a nem-törődés kényelmes álláspontjára helyezkedjék. Szükséges lesz gondoskodni arról, hogy a papképzés mindennemű intézetei megfeleljenek azoknak a követelményeknek, a melyeket az állam, — a vallási meggyőződés és vallásgyakorlati rendszerek teljes ki-

mélése mellett, — a maga érdekei szempontjából föllá-
 állítani jogosítva van; de szükséges másrészt, a papság
 értelmi színvonalának emelése érdekében gondoskodni
 arról is, hogy azok a papjelöltek, a kiket a maguk hiva-
 tási szakában magasabb tudományos ambitio vezérel,
 ezen ambíciójuk kielégítését az állam intézményeinek
segítségével megtalálhassák. Ezen az úton azokat az egy-
 házakat is, a melyek eddig a magyar állameszmétől ke-
 résbbé vannak áthatva, legalább papjaiknak egy élite-je
 által szorosabban csatolhatjuk az államhoz, s megszü-
 nethetjük azt a ma fennálló anomáliát, hogy a hittani
 szakban a legmagasabb akadémiai fokozatot csak egyet-
 en egyház papjai nyerhetik el s ha például egy protes-
 táns lelkész valamely külföldi egyetemen meg szerezte is
 a theologiai doktori diplomát, azt a hazában még nostrifi-
 cáltatni sincs módjában.

Abból az álláspontomból kifolyólag, a melyet előbb
 a felekezeti egyetemek eszméjével szemben kifejtettem,
 és előre bocsátván, hogy a megoldás javasolt módjánál
 én föltételezem az illető egyházi tényezők jóakarátu-
 kozzájárulását, mert a nélkül theologiai karoknak meg-
 felelő eredménynyel való föllállítása nem is képzelhető:
 tövetkezőkben körvonalaazom a hittani karok kérdésének
 ezt a megoldási módját, melyet viszonyaink között leg-
 zelszerűbbnek vélnék, de a melyet magam sem tekint-
 etek máról holnapra megoldandó feladatnak.

*A budapesti egyetem meghagyandó volna a maga
 katolikus theologiai karával,* melylyel történetileg ösz-
 zenőtt; a míg ezt a kart az állam fentartja és időről-
 időre szükséges fejlesztéséről is gondoskodik, addig az
 egyetemi alapnak, vagy az ezen alap egy részének revin-
 dicálására irányuló törekvéseket nézetem szerint joga-

sítva van visszautasítani. De éppen ebből a szempontból is elkerülendőnek tartom a budapesti egyetemnek minden oly fejlesztését s különösen újjáépítését, mely a hittani karnak az egyetemtől való elszakadását idézhetné elő.

A *kolozsvári egyetemen* a jelenlegi négy kar mellé ötödiknek *egy egyesült állami protestáns theologiai facultás volna fölláltítandó*. Az ilyen egyesítés alig hiszem, hogy elvi akadályokba ütköznék. Ilyet tervezett b. Eötvös is, és ilyen egyesített facultás eszméje szóba jött protestáns egyházirodalmi téren már a debreczeni egyetemmel kapcsolatban is. Azt hiszem, elegendő volna a protestáns hitfelekezetek (ág. h. evangélikus, református és unitárius) szerint a dogmatika és liturgia számára külön-külön tanszékeket állítani, a többi közös lehetne. Egy ily protestáns hittani karnak éppen Kolozsvárott való fölláltítása teljesen megfelelne ama fontos szerep hagyományainak, melyet Erdély a magyar protestantismus történetében vitt s egy új, nevezetes vonzóerőt kölcsönözne a kolozsvári egyetemnek, annak bizonyos tekintetben az egész országra szóló speciális jelentőséget adna. Ez az intézkedés elérhetővé tenné — az egyetemi rendszer minden sérelme s minden bonyodalom nélkül — azt a célt, a melynek érdekében az erdélyi református egyház már tárgyalásokat is kezdeményezett a kormánynyal s megoldhatná azt a feladatot is, a mely a debreczeni felekezeti egyetem tervének egyik legfőbb indító oka volt. Meg kell jegyezni, hogy részemről a megoldás e módját tartom egyedül lehetségesnek ama cél megvalósítására, miszerint a Kolozsvárott most fölláltított evangélikus református hittani akadémia az ottani egyetemmel „kapcsolatba

ozassék“; ez az akadémia t. i. beolvasztható volna az egyetemi karba, az egyház részére olyan jogok tartatván ann, a minőket báró Eötvös 1870-iki törvényjavaslata tánt a felekezeteknek.

A mi a *harmadik egyetemet* illeti, az *egyelőre* lé-síthető volna theologiai kar nélkül is, de kifejtett néze-mhez képest kívánatosnak tartanám, hogy ezen az egyetemen — akár Pozsonyban, akár Szegeden, vagy assán jöjjön az létre, — legalább később *katholikus eologiai facultást* állítson az állam. Csak ha Debreczen lasztatnék a harmadik egyetem székhelyéül, ott az egyetem alig volna protestáns hittani kar nélkül kép-lhető s ez esetben Kolozsvárott esnék el e kar. Két ka-olikus és egy protestáns theologiai kar a magyar ál-m egyetemein, körülbelül megfelelne annak a szám-ánynak is, a mely nálunk a hitfelekezetek között fenn-l és megegyezne például a kérdés megoldásának azzal módjával, a mely a hasonló hitfelekezeti viszonyokat ltüntető Bajorországban régóta található.⁴⁷

A régebben bevett hitfelekezetek közül még a *rög keletiek*-ről kell — az egyetemi theologiai okta-s szempontjából — szólanom.

A görög keleti egyház viszonyai különösen kívá-tossá tennék, hogy papjainak legalább egy része vala-lyik állami egyetem tanításának körébe vonassék. görög keleti szerbekre nézve alkalmas székhely volna idapest, hol virágzó hitközségük van, esetleg püspöki khely is volna — a közel Szent-Endre helyett — rvezhető⁴⁸ s a hol a Tököly Száva által alapított con-

⁴⁷ Münchenben, Würzburgban katolikus, Erlangenben protestáns ani kar áll fenn.

⁴⁸ Időközben a püspöki székhely már is berendezkedett Buda-en.

victus is működik. A görög keleti románokat már kevesebb kapocs köti Budapesthez, habár éppen ezekkel szemben különösen kívánatos volna, ha papjaik kiválóbbjai az ország szívében legerősebben lüktető magyar nemzeti élet behatásának volnának egy ideig kitéve. A mennyiben ez kivihetetlennek bizonyúlna, szóba jöhetne egy görög keleti román hittani facultás föllállítása a kolozsvári egyetemen is. De mindkét görög keleti egyházra nézve a thologiai kar létesítését *csak a távolabbi jövő feladatának tekinthetjük*, mert a hogy a dolgok ma állanak, aligha várható ennek az eszmének az érdekelt egyházak részéről való melegebb fölkarolása, és mert kérdéses az is, vajjon ily egyetemi karok szervezése czéljából minden tekintetben alkalmas és elfogadható tanerők ez idő szerint rendelkezésre állának-e?

A harmadik egyetem kérdésével szorosan összefügg a *jogakadémiák kérdése*, mert ha az egyetemi rendszer felé egy további lépést teszünk, akkor okvetetlenül tisztába kell jönnünk azzal, hogy a felsőbb oktatás egyéb intézményeivel mi történjék? különösen azokkal, a melyeknek helyzete már ma is szinte tarthatatlannak mondható.

Elméletileg legtisztábbnak és leghelyesebbnek látszanék mindazokra a világi tanszakokra nézve, a melyek az egyetemeken képviselve vannak, a külön szakiskolákat teljesen megszüntetni. Ezt azonban lehetetlenségnek tartom, egyrészt azért, mert akkor nem csak egy harmadik, de legalább még egy negyedik, ötödik (legalább csonka) egyetem föllállítása volna szükséges, és másfelől azért, mert létező culturintézményeket — különösen az olyanokat, a melyek a maguk körében felada-

tuknak mégis csak megfelelnek s életképesek, — egyszerűen agyoncsapni, habár törvényhozási úton lehetséges, nézetem szerint sem politikai, sem kulturai szempontból nem kívánatos.

Egyébiránt az úgynevezett egyetemi rendszer a maga abszolút tisztaságában tulajdonképpen Európa egyetlen nagyobb államában sincs ez idő szerint *teljesen* keresztülvéve. Nem is szólva Francia- és Angolországról, a hol a felsőbb szakiskoláknak ma még sokféle nevei léteznek, tudvalevőleg vannak Olasz- és Spanyolországban is régóta egy-két facultásból álló „csónka egyetemek“, vannak Németországban is akadémiák (Münsterben és Braunsbergben), melyek csak theologiai és philisophiai karból állanak.⁴⁹ Az egyetemeknél zűkebb körü főiskolákat a Trefort Ágoston 1873-iki örvényjavaslata is fentartotta.

Nekünk — nézetem szerint, — s mint azt már az előbbieken indokoltam, — oda kell törekednünk, hogy felsőbb oktatásunk minden reformja az izolált szakiskolák rendszerének fokozatos elhagyását s a felsőbb oktatásnak nagyobb központokba való csoportosítását ekintse célul. Ez okból felállítandó a harmadik egyetem, új jogakadémiák létesülése mindenképp megakadályozandó s a létezők száma is — a kevésbbé életképek megszüntetésével — lehetőleg apasztandó. Ezen ül menni véleményem szerint nem lehet, de igen is szükséges — még pedig mielőbb s mindenestre legkéőbb a harmadik egyetem fölállításával egyidejűleg — tisztázni a jogakadémiák helyzetét, végleg megállapítani feladatkörüket s lehetőleg törvényhozási úton megzabni működhetésök feltételeit.

⁴⁹ Münsterben most már három facultás van. (L. 2. jegyzet.)

E tekintetben a leghelyesebb irányt az a törvényjavaslat jelöli meg, a mely a jogi államvizsgálatok ügyében nemrég benyújtott.⁵⁰

Ez a törvényjavaslat egyfelől megszünteti azt a jelenlegi fonák állapotot, mely szerint az egyetemek jogdoctori szigorlatai az ügyvédi minősítés feltételeiül szolgálnak s ezáltal módot nyújt arra, hogy a jogakademiák hallgatósága folyvást ne csökkenjen, másfelől a jelentékenyen szigorúbbá tett jogi államvizsgák megtarthatásának föltételeit megjelölván, ezáltal elő fogja idézni az oly jogakademiáknak, melyeket fentartójuk kellő karba helyezni nem képes, úgyszólván természetes halállal való kimúlását.

Nézetem igazolására szolgálhat, hogy a tanügyi reformjaikban néha igazán radicális francziák körében is az egyetemek alkotására törekvők maguk sem képzelik a reformot úgy, hogy az minden történetileg kifejtett felsőbb iskolai intézményt halomra döntsön s mint az e mozgalom vezető lelkének, *Liard*-nak nyilatkozataiból világosan kitűnik, számolnak azzal a szükségyszerűséggel, hogy az egyetemekké egyesítendő facultéken kívül még elég nagy számmal megmaradó külön tudománykarok is bizonyos megállapítandó szerényebb feladatkörben tovább folytassák működésüket s esetleg később létrejövendő egyetemek csiráivá váljanak.

Csengery Antal a jogi szakoktatás ügyében tartott enquéte alkalmával oda nyilatkozott, hogy az egyetemekké át nem alakítható, de jól ellátott jogakademiák

⁵⁰ Gróf Csáky Albin miniszter által; e javaslatot báró Eötvös Loránd miniszter visszavonta. Wlassics Gyula egy alapeszméjére nézve a Csákyéval teljesen megegyező javaslat benyújtását tervezte s Berzeviczy kijelentette, hogy Wlassics e javaslatát lényegtelen módosításokkal magáévé tette és legközelebb benyújtani szándékozik.

philosophiai karral volnának megtoldandók s ily alakban doctori fokozat adományozási jogával is felruházandók. E nézetet egészen nem tehetem magamévá, mert a doctorrá avatás jogát s vele az egyetemi jelleget okvetlenül a facultások nagyobb csoportjának — legalább háromnak, — vélném fentartandónak. Hogy azonban a épesebb jogakadémiák mellett, s ott, hol egy philosophiai kar föllállítására a kellő erő megvan, ily kar is tesüljön, azt a felsőbb oktatás rendszerére nézve vallott elfogásom szempontjából csakis helyeselni tudnám. Az y philosophiai kar nemcsak a jogászok szélesebb körű művelésére szolgálhatna, de tanárjelölteknek is nyújthatna oly képzést, mely a középiskolai törvény értelmében az egyetemi évekbe részben beszámítható volna. Meg kell azonban jegyeznem, hogy ily karok létrejöttét indenesetre csak kevés helyen s csak úgy tartanám váratosnak, ha az összes főbb szakok megfelelő képeletéről s a tudományművelés minden szükséges eszközéről gondoskodás történik, mert ellenesetben azok igha bizonyulnának életképesebbeknek annál a csonka ölelészetű karnál, melyet Trefort miniszter még a hetvenes években a pozsonyi kir. jogakadémia mellett létesített és a melynek isolált egy-két nyelvészeti tanszéke teljesen hallgatók nélkül maradt.

Nem lehet feladatom a kifejtett elvek értelmében tesítendő harmadik egyetem felállításának *gyakorlati megvalósítását* s különösen az e cél által igényelendő *összegek* összegét tüzetesen megjelölni; e tekintetben csak néhány megjegyzésre kívánok szorítkozni. A költségösszeg egyébiránt úgyis nagy részben függ attól, hogy az a város, a mely az egyetemet elnyeri, mennyit

nyújthat meglevő intézményeiben s hozandó áldozataiban az egyetem céljaira.

Azok között a sajátságos nézetek között, a melyeket a harmadik egyetem kérdésére nézve az időszaki és napi sajtó felszínre hozott, ki volt fejezve az is, hogy az államra nézve tulajdonképpen lealázó egy oly fontos culturintézménynek, minő az egyetem, létrehozásánál tért nyitni a városok egymásra való licitálásának s ily módon olcsóbbá akarni tenni azt, a mi az állam kötelességszerű terhe volna.

Hát tisztázzuk az eszméket! Hogy a harmadik egyetem ügye ily soká húzódik el s a városoknak *e miatt* oly sok idejük volt az egymásra licitálásra, azt magam is sajnálom. Hogy a harmadik egyetem helyének megválasztásánál az illető város által *e cél* érdekében hozható anyagi áldozatok nagysága az *utolsó* szempontot kell, hogy képviselje: az iránt, gondolom, mindnyájan egyetértünk. De hogy egy egyetem létrejötte érdekében az a város, a melyben azt felállítják *mentől nagyobb áldozatot* hozzon és az állam ezt az áldozatot készséggel elfogadja: ezt nem csak hogy kifogásolni nem lehet, de ezt a dolog természete hozza magával.

Vegyük csak tekintetbe, hogy Franciaországban, — a hol pedig az állam sokkal inkább volna abban a helyzetben, hogy ily kérdésekben a nagylelkűség álláspontjára helyezkedjék, — némely város mekkora áldozatokat hozott újabban facultásai tekintélyének emelése, hallgatóságának szaporítása s majdan egyetemi rangra emelésük érdekében; ott kiterjedt *egyesületek* alakultak (*societés des amis de l'université*) egyik-másik nagyobb vidéki főiskolának egyetemmé való fejlesztése érdekében.

Hogy ebben az irányban az áldozatkészség nálunk is megvan, annak csak örülhetünk s a törvényhozás és kormány teljes mértékben jogosultak ezt az áldozatkészséget igénybe is venni. De most már magam is kíváncsi vagyok tartanám, hogy az *elhatározás* megtörténjék, ha mindjárt ez az elhatározás az áldozatokban való nemes versengésnek véget is fog vetni.

Az elhatározást természetesen nem követhetné mindjárt az egyetem tényleges megnyitása, de az e czélból okvetetlenül szükséges törvény megalkotása után például egy évre az új egyetem már megkezdhetné működését úgy, hogy — a mennyiben az illető helyen jogakadémia van — az mindjárt egyetemi karrá alakulna át, az orvosi és természettudományi karok pedig esetleg évfolyamról évfolyamra szerveztetnének — mint a hogy Trefort a pozsonyi orvos- és természettudományi kar felállítását tervezte, — mi által a kormány időt nyerne az építkezésre, a szükséges tanerőkről való gondoskodásra, s az egyes tanszékek felszerelése is több évre oszlanék el. Négy, illetőleg öt évvel a megnyitás után az egyetem már teljes erővel működhetnék s mindennemű képesítést is oszthatna.

A Trefort által a pozsonyi egyetem érdekében 1880-ban Ő Felségéhez tett előterjesztés a felállítandó egyetem költségeire nézve a következő megközelítő előirányzatot tartalmazta: épületek és telkek megszerzésére és első felszerelésre 800.000 forint, mely hitelművelet útján volna beszerzendő, úgy, hogy e czímen 50 éven át 50.000 frt (a mai kamatláb szerint kevesebb) terhelné az állami költségvetést. Ehhez járulnának — miután a jogi kar már megvan, — a bölcsészeti kar évi dotációjaképen 12.500 frt, a természettudományi

karé: 24.500 frt, az orvoskaré: 40.000 frt, hivatalnok- és szolgaszemélyzetre: 8000 frt, dologi kiadásokra: 12.000 frt. Összesen tehát 147.000, illetőleg kereksszámmal 150.000 forint évi kiadás.

Ezt a számítást kissé optimistikusnak tartom. Először is az ottani jogakadémia a tanulmányalapról tartatván fenn, tekintettel ez alap jogi természetére, jövőendő bonyodalmak elkerülése s az egyetem tiszta állami jellegének megóvása szempontjából czélszerűbbnek vélném a jogakadémiát, mint egyetemi jogi kart egészen az állam terhére venni át, a mi a tanulmányalapnak pénzügyi érdekeivel éppen megegyeznék, de a mi — a jelenlegi állapot szerint — 30.000 frtnyi többkiadást okozna a fentebbi számítással szemben.⁵¹ Az építkezések és első felszerelés költségét is 800.000 frtnál többre vélném előirányozandónak; a fizetési viszonyok is változtak azóta, úgy, hogy nem hiszem, miszerint a pozsonyi egyetem — teljes kifejlődése után — a kolozsvári egyetem és tanárképző jelenlegi netto-költségénél (300.219 frt)⁵² sokkal kisebb összeggel volna fentartható, a miben a beruházások kamatai nem is foglaltatnának benne.

Azonban a cél szempontjából ezt a költséget sokkalnunk nem szabad s különösen a beruházásokra nézve szem elől nem tévesztendő, hogy a pénztári készletek tetemes, költségvetésen kívüli fedezete úgyis kizárólag a gazdasági, nem a szellemi cultura céljaira fordíttatik és hogy költségvetésünk nemsokára felszabadul a parlamenti épületnek évenként százezreket

⁵¹ A tanulmányalap 1905. évi költségvetése szerint a pozsonyi jogakadémia évi tiszta fentartási költsége 79.619 korona.

⁵² 1904-re 1.407.593 korona netto-költség irányoztatott elő a kolozsvári egyetem s a vele kapcsolatos Karolina-kórház és a tanárképzőintézet szükségleteire.

igénylő terhe alól, a melyeknek helyét, — mint a miniszterelnök is legutóbbi pénzügyi exposéjában helyesen jelezte, — legmértőbben culturális céljaink nagyobb nérvű ápolása s különösen *egyetemi építkezéseink* költsége foglalhatná el.

Ha a törvényhozás és a kormány a millennium idejére a harmadik egyetem ügyét legalább az elhatározás stadiumáig érlelnék meg s esetleg annak az ünnepélynek fényét és korszakos fontosságát az új egyetem alapjának letevésével emelnék: ez által mindenesetre jelelt adnák annak, hogy a nemzet vezetői, s velők és általuk az egész magyar nemzet a leviharzott évezred után még mindig ifjan, bár a tapasztalat érett bölcsességével lépi át az újabb évezred küszöbét; mert csak a fiatal erő és önbizalom erénye, nemes ideálokért lelkesedve a messzebb jövőnek szánt új alkotásokra vállalkozni, és mert viszont csak a tapasztalatokkal szerzett, érett bölcsesség előjoga felismerni azt, hogy egyedül a tudományos műveltség az, a mely egy nemzetnek valódi értékét megadja, képessé teszi rá, hogy mások fölébe emelkedhessék s az idők múlásával nyugodtan szembenézzon.

AZ ISMERETTERJESZTÉS ESZKÖZEI AZ ISKOLÁN KIVÜL.

— A Szabad Lyceum 1897. évi április hó 4-én tartott IV. közgyűlésén előadott értekezés.* —

A midőn a Szabad Lyceum elnökségének megtisztelő fölhívását követve, ez alkalommal az ismeretterjesztésnek az iskolán kívüli eszközeiről kívánok értekezni, abban a tudatban teszem azt, hogy oly dolgokról kell jobbra szólnom, a melyek éppen azok előtt, kik a Szabad Lyceum iránt érdeklődnek, nem újak, de a melyeknek új meg új megvilágítása éppen úgy egyesületünk föladatkörébe tartozik, mint azok helyes fölfogásának a nagy közönség körében való terjesztése.

Mai nap minden művelt és gondolkozó ember tudja, látja, hogy az ismeretek szerzésére szolgáló eszközöknek az a köre, a mely nincs az iskolához kötve, összehasonlíthatatlanul tágabb és gazdagabb, mint volt régen; tágabb és gazdagabb mint csak néhány évtizeddel ezelőtt is volt. Magának az iskolának fogalma is sokkal tágabb, változatosabb, mondhatnám elastikusabb lett, minden újon kifejlődő munkakör magának iskolát is

* Megjelent a *Budapesti Szemle* 246. számában, 1897-ben. E helyt újabb adatokkal kiegészítve adjuk.

teremt; a tanulás és a gyakorlat — a theoria és a praxis — megszűntek egymást követő fogalmak lenni s inkább egymást kísérő fogalmakká válnak. A leg-tágabb értelemben vett iskola körén kívül pedig egész serege az intézményeknek keletkezik és fejlődik, a melyeknek rendeltetése az, hogy ismereteinket kiegészítsék, gyarapítsák.

Száz évvel ezelőtt mik voltak azok az intézmények, a melyek az iskola küszöbén túl az ismereteknek tágabb körökben való terjesztésére szolgáltak? Egy-néhány könyvtár, a mely nehezen volt hozzáférhető, ritkaságok, régiségek, művészeti termékek gyűjteményei, a melyeket szintén aránylag kevesen láthattak, még kevesebben érthettek meg; színházak, a melyeket alig néhány ember tartott egyébként a pillanatnyi élvezet, gyakran léha szórakozás eszközeinél; tudós társaságok, a melyek néhány, az eszmék világában mozgalmasabb korszakot kivéve, nem tudták a társadalom nagyobb köreire terjeszteni ki hatásukat; fejletlen irodalom s különösen fejletlen időszaki sajtó, a melyeknek olvasóköre már azért is szűk volt, mert maga az iskola aránylag a társadalomnak csak egy kis részét volt képes művelő hatásával érinteni s az iskolázatlanokat annál nehezebben áttörhető gát választotta el az iskolázottaktól, minél inkább volt az ismeretek egy nagy részének megszerzése egy, csak az iskolában el-sajátítható holt nyelvnek, a latinnak birtokához kötve.

Nálunk Magyarországon a XVIII. század végén bekövetkezett nemzeti visszahatás volt főképpen meg-indítója a szélesebb körű művelődésnek. Először az által, hogy a latin nyelv háttérbe szorításával és a nemzeti nyelv előtérbe állításával a legnagyobb lépést

tette meg a műveltségnek — mondhatjuk — demokrati-
zálására; másodsor az által, hogy a közműveltséget
nemzeti ügyggyé emelte s harmadsor az által, hogy
e nemzeti közműveltség érdekében mozgásba hozta a
társadalmat.

De nemcsak nálunk, hanem világszerte működő
és ható jelenség és tények azok, a melyek az ismeret-
terjesztés eszközeinek szaporodását és kifejlődését a
XIX. század folyamában s különösen az utóbbi évtize-
dekben előidézték.

Főképpen két jelenség és tény az, a melyből kö-
vetkeztetéseinket le kell vonnunk.

Az egyik a modern állami fejlődésnek az az
iránya, a mely a népességnek mind tágabb és tágabb
rétegeit teszi politikai jogok birtokosává s a közéletre
befolyással bíró tényezővé és a mely ennél fogva szük-
séggé teszi azt is, hogy ezeknek a népelemeknek meg-
szerezhetőkké tegyük azokat az ismereteket is, a melyek
nélkül e jogok és e befolyás gyakorlása illusorius marad,
vagy károossá, veszélyessé is válhatik.

A másik jelenség a társadalmi élet szövevénye-
sebb volta s a gazdasági és szellemi cultura nagyarányú
kifejlődése, a mely az ismereteknek az eddiginél sok-
kal nagyobb mennyiségét teszi a legtöbb hivatás gya-
korlásánál szükségessé, az iskolai képzés eredményei
és a társadalom műveltségi igényei között mind több
ellentétet támaszt s a munkafelosztás következményei-
ben az egyoldalúság oly veszélyeihez juttatja az em-
bert, melyek ellen küzdeni a társadalom kötelességének
kell hogy ismerje.

Az állam a tankötelezettség kimondása és a nép-
oktatás kellő berendezésének biztosítása által gondos-

kodek arról, hogy az állampolgárok mindegyike megszerezze az ismereteknek bizonyos minimumát, a mely nélkül állampolgári jogait gyakorolni és kötelességeit teljesíteni egyáltalán nem volna képes. A modern állam ezenkívül első sorban saját kötelességének tekintí oly iskolák föllállítását, a melyek a magasabb társadalmi műveltség és a különböző hivatási szakok által igényelt és az iskolában megszerezhető képzettséget nyujtsák mindazoknak, a kik ezt a képzettséget rendszeresen megszerezni kívánják. Magától értetődik, hogy az államot ebben a tevékenységében is támogathatja, segítheti a társadalom.

E szükségletek kielégítése esetében is azonban az előbb említett jelenségek és tények micsoda további szükségletek elé állítanak?

Először is azt tapasztaljuk, hogy a tankötelezettség végrehajtása és a rendszeres népoktatás kifejtése eddig még úgyszólván sehol sem sikerült oly mértékben, hogy kisebb-nagyobb számmal ne maradnának az állampolgárok között olyanok, a kik a tankötelezettség korát túlépték a nélkül, hogy rendszeres népiskolai oktatásban egyáltalán vagy legalább a kellő eredménnyel részesültek volna. Ezek a legtöbb esetben már koruknál fogva sem részesíthetők olyan oktatásban, a minő az elemi iskolában divik, azonban az államnak és a társadalomnak mégis igyekezniök kell ezeket is pótlólag annak a minimális ismeretanyagnak a birtokába juttatni. Így áll elő a felnőttek oktatásának szüksége a szónak legelemibb értelmében, vagyis azzal a czélzattal, hogy az az iskolát elkerült vagy az iskolában kellő oktatásban nem részesült felnőtt férfi vagy nő tudjon legalább annyit, a mennyit egy a kötelező elemi

iskolát átlagos eredménynyel elvégzett gyermek megtanult.

De az iskolázás tényleges eredménye és az élet szükségletei között mutatkozó ellentéteknek még ezenkívül egy egész sorozata van, a melyeknek kiegyenlítése az ismereteknek a rendes iskolán kívül való megszerzését igényli.

Hogy az alantasabb műveltségűeknél maradjunk: korunk demokratikus iránya s a gondolatok közlésének és gondolatok keltésének mindinkább szaporodó és terjedő módjai nem teszik-e mindinkább indokolttá a magasabb ismeretekbe való bevezetését oly embereknek is, a kik a népiskolánál feljebb nem juthattak, talán anyagi körülményeik miatt, s a kik később életök, munkásságuk folyamában kezdik szükségét érezni annak, hogy ismereteiket gyarapítsák, kezdenek kedvet érezni azokhoz a tanulmányokhoz, a melyeket korábban elmulasztani voltak kénytelenek? Itt előáll a szüksége a felnőttek olyan oktatásának, a mely nem többé az eleminek pótlása, hanem bevezetés a magasabb körű ismeretekbe, alkalmas áthidalásával annak a hézagnak, a melyet az illetőnek képzettségében a rendes iskolázás elmulasztása hátrahagyott.

Azt az úgynevezett negyedik osztályt, a társadalom legalsóbb osztályát, a melyet egész az újabb időkig a politikusok csak forradalmaknál ismertek föl politikai tényezőnek, a mely a modern gazdasági élet terén az úgynevezett socialistikus mozgalmakban többé-kevésbé öntudatosan szerepel és a melynek társadalmi és politikai helyzete fog előreláthatólag az új század küzdelmeinek központjául szolgálni: azt a negyedik osztályt sem ignorálni, sem régi hallgatag szerepébe

többé viasszaszorítani nem lehet; azt művelni, nevelni kell jövőndő szerepére, lehetővé tenni, hogy belőle mentől többen emelkedjenek a physikai, társadalmi és politikai élet problémáinak helyes megítélésére, hogy ezek megítélésére nézve mentől inkább elenyésszenek a felsőbb és alsóbb osztályok között ma még mutatkozó s a társadalmat mindinkább szétbomlasztó ellentétek, a mi csak a műveltségnek, az ismereteknek mentől tágabb körre való kiterjesztésével érhető el.

„A nép nem jöhet az egyetemre, de az egyetem elmehet a néphez“, ez a jelszava annak az angol-amerikai közművelődési mozgalomnak, a melylyel előadásom folyamában még lesz alkalmam foglalkozni és ez a jelszó legjobban jellemzi azt az új irányt, a melyet a művelődés munkájának kiszélesítése mai nap követ.

De nemcsak erről van szó, a mikor az ismeretterjesztésnek a rendszeres iskolázáson kívül eső intézményeit vizsgáljuk; szó van a legműveltebb, iskolai tanulmányait rendesen bevégezett s a társadalomban vezető szerepet vivő elemekről is. Szó van arról, hogy az ismereteknek egy jelentékeny része olyan, a melyet csak az iskolai képzés által már megcdzett s az élet és a gyakorlat által is fölvilágosított elme érthet meg igazán és képes értékesíteni; szó van arról, hogy az élet, a tudomány és gyakorlat folytonos és gyors haladása és fejlődése elkerülhetetlenül szükségessé teszi szerzett ismereteink folytonos kiegészítését, nagy részben módosítását, kiigazítását; szó van végül arról, hogy — mint említettem — a modern életben egész végletekig érvényesülő munkafölosztás az egyoldalúság fásultságával fenyegeti szellemünket, ki vagyunk téve annak a veszélynek, hogy egy, functióit a nagy társadalmi gépezet-

ben kitünően teljesítő enyeltyűkarrá vagy kerékké vá-
nunk és a mellett a természettől megadott többi tehetsé-
geink és hajlamaink szükségszerű elhanyagolása miatt
eljeseen elvesztjük szellemi harmoniánkat s vele el-
évesztjük emberi létünk nemesebb céljait is. Ennek
a bajnak az ellensúlyozása végett is van szükségünk
arra, hogy időnként a hivatásunk körén kívül eső ismer-
etekbe is bepillantjunk s az emberi szellem haladását
minden téren figyelemmel kísérni iparkodjunk.

Igaza van elhunyt tudósunknak, Salamon Fe-
rencznek, hogy a mai kor s különösen Anglia és Észak-
Amerika példája teljesen megezáfolta a régi, de merő-
ben hamis közmondást, hogy János meg nem tanul-
tatja azt, a mit Jancsi korábban elmulasztott; hogy ép-
pen e két állam bámulatos civilisatiója számtalan példá-
val bizonyítja, hogy autodidaktikus úton: önképzés út-
ján minden téren mily kitünő tehetségek fejlődhetnek
s hogy a legeredményesebb oktatást gyakran maga az
élet nyújtja, messze az iskola határán túl.

A mai kor az iskolán kívül való képzés régi esz-
közeit átvette az elődöktől s hatalmasan fejlesztette és
— a mi különösen jellemző — nagy részben államosí-
totta azokat; hozzájuk fűzött azonban újakat is, a maga
saját új igényeiben, viszonyaiban gyökerezőket. Az iro-
dalom, a napi sajtó, a könyvtárügy, a muzeumok és a
színházak egészen más képet mutatnak, más jelentőség-
gel bírnak, másképp használatnak ma, mint régente,
s hozzájuk járultak a mindennemű kiállítások az ő nem-
csak üzleti, hanem igen jelentékeny képző, fölvilágo-
dító, ismereteket és eszméket terjesztő hatásukkal, nem-
különben az egyetügy hatalmas fejlődése a művelődés
erén is és ennek nyomában az ismeretterjesztő fölölva-

sások, előadások, vasárnapi és esti oktatás, felnőttek képzése, a University Extension, melyek nagy része mindinkább az iskola bizonyos kiterjesztésének tűnik föl, de a teljes önkéntesség, a rövidebb időtartam, az esetről-esetre a tárgyhoz és a hallgatósághoz alkalmazkodó módszer által, valamint az által, hogy képesítéshez, bizonyítványhoz csak kivételesen vezetnek, mégis rendszerint különböznek a tulajdonképpeni iskolától.

A közművelődés ez utóbb említett, kiválóan modern eszközei határozottan társadalmi jellegűek, míg a muzeum-, könyvtár- és színháziügy vezetésében az államnak túlnyomó szerep jut; de az egész köre ezeknek az intézményeknek, beleszámítva az irodalmat és a napisajtót is, mely egész kört csak az újabb időkben kezdi a kulturpolitika a maga rendszerébe öntudatosan beilleszteni, egyaránt magán viseli a társadalmi képzés jellegét, szemben az iskolai képzéssel, mert a társadalom nagy egészére hat ki, nem ismer korhatárt s nem föltételez meghatározott előképzettséget és az ismeretnyújtó s ismeretkereső közötti szabad, időhöz nem kötött, gyakran egészen esetleges viszonyon alapúl.

Messze kellene eltérnem értekezésem tulajdonképpeni céljától, ha irodalmi viszonyokkal általában s a mi irodalmi viszanyainkkal különösen behatóbban akarnék foglalkozni; bennünket itt az irodalom s a mi vele kapcsolatos: a tudományos és szépirodalmi társulatok és intézetek, nemkülönben a különleges helyet elfoglaló napi sajtó nem annyira a bennök nyilvánuló szellemi haladottság foka s a beltartalom értéke, mint inkább a társadalmi művelődésre tényleg gyakorolt befolyásuk szempontjából érdekelnek s ezért legfőlebb azt tekinthetjük, hogy a társadalom mennyire használja föl

az irodalmat a maga művelésére és hogy az irodalom előmozdításában állam és társadalom mekkora igyekezetet fejtenek ki?

Mindkettőre, de különösen az elsőre nézve constatalni lehet, hogy még messze mögötte vagyunk ma is azoknak a virágzó állapotoknak, a melyeket az irodalom méltányolására nézve a közép- és nyugoteurópai államok, valamint Észak-Amerika tárnak élénk és hogy azok a panaszok, a melyek e tekintetben fölhangzanak gyakran, fölhangzottak a legutóbbi tanügyi congressus alkalmával is, fájdalom, csak nagyon is jogosultak.

Egy írónk nemrég kimutatta, hogy mikor Kopenhágában magában 128 könyvkereskedés volt, széles Magyarországon a könyvkereskedések összes számát 150-re lehetett tenni, tehát míg Magyarországon több mint 100.000 emberre jut egy könyvkereskedés, addig Kopenhágában minden 2100-ik lélekre jut egy. Bizonyos az is, hogy nálunk a könyvirodalom a maga olvasóközönségét jórészen csak az ifjúságból toborozza és hogy tulajdonképpen a politikai napi sajtón kívül csak a szépirodalomnak van nagyobb olvasóköre. Tudományos férfiaink, — mint a congressus egyik előadója helyesen jegyezte meg, — egymásnak írják könyveiket és ha munkájoknak valami hasznát is akarják látni, cénytelenek a társadalom szabad piaczáról az iskolához menekülni, a hol a tankönyvek a magok kényszerű revőközönségével a tudományos irodalom egyedüli keresetforrásául kínálkoznak, a mi nagyrészt okozója tankönyvirodalmunk túlszaporaságának is. Az olvasási szony, — a melyet egy humoristánk nemrég oly találóan jellemzett, mint szittyafajunk különös ismertető élet, — még nagyon erős, és azzal szemben az ujságol-

vasási kedv, — mely hatalmasan ki van fejlődve, s melyet a hirlapirodalomnak valóságos túltengése még táplál — keveset használ, mert hirlapirodalmunk tudatában van annak, hogy olvasottságát legkisebb részben köszönheti tartalma ismeretterjesztő részének, a miért annak — kevés dicséretes kivételt leszámítva — meglehetősen alárendelt szerepet is juttat.

Intézményeivel az állam és a társadalom erejéhez mérten igyekszik az irodalom ügyét előbbre vinni. A tudomány fejlesztésére szolgáló — bár sok esetben gyakorlati célokkal is összekötött — intézeteink és bűvárlati állomásaink szép számmal vannak, tudományos társulataink némelyike tetemes állami és fővárosi segélyben részesül, könyvtárügyünk, — mint látni fogjuk, — meglehetősen fejlett állapotban van, néha költségesebb és kisebb vevőközönségre utalt irodalmi vállalatok létrejötte érdekében is áldozatot hoz az állam, mely a maga kiadványaival is gyarapítani igyekszik az irodalmat; a népies gazdasági és ipari olvasó- s kézikönyvek kiadására, a rossz ponyvairodalomnak jóra való olvasó könyvekkel való kiszorítására is történtek már szerény kísérletek, s az irodalmi célokra nyújtott adományok és hagyományok néha meglepő összegeket érnek el; de az a lelegelevenebb és legegészségesebb pártolása az irodalomnak, a mely a társadalmi művelődés szempontjából utóvégre is legfontosabb: az irodalom használata, az irodalom értékesítése önművelődésünkre: ez az, a mi még sokkal fejletlenebb nálunk, mint a minőnek culturviszonyaink némely más nyilvánulásához képest lennie kellene.

A társadalmi képzésnek szellemi élvezettel egybekötött eszközei között a színházakat a culturpolitikuskok

csak Sonnenfels óta kezdik komolyabb figyelembe venni; hatásuk a társadalomra talán nagyobb, legalább is általánosabb és közvetlenebb, mint, a napi sajtót kivéve, a társadalmi képzés összes többi eszközeié, de cultúrpolitikailag úgyszólván csak annyiban használható föl, a mennyiben a színházakat maga az állam veszi kezébe, mert az egészen vagy részben a magánvállalkozásra bízott színházak többnyire kisebb mértékben befolyásolják a közönség ízlését, mint a mennyire őket a közönség ízlése befolyásolja. Az ízlés- és erkölcsnemesítő hatáson kívül, mely a színházaknak úgy, mint minden művészeti intézménynek és mutatóványnak föladata kell hogy legyen, tulajdonképpen ismeretterjesztő hatásuk főképp a művelt nyelv használatára való oktatásban s az irodalom és történet megismertetésében áll. Föladatukat aligha tűzte valaki magasabbra, mint Disraeli volt angol miniszterelnök egy szépirodalmi művében, melyben azt mondja, hogy a „színháznak egészen újjáteremtve és átalakítva egy államminiszter vezetése alatt a nevelés egyik nevezetes elemét kellene képeznie“. A magyar tanítók 1870-iki egyetemes gyűlésén annak elnöke, Zichy Antal odanyilatkozott, hogy ő „a Nemzeti Színházat iskolának tekinti, a nemzeti erkölcsök, a finom ízlés, a hazafiság egy minden tanszéki előadásoknál behatóbban működhető iskolájának“.

A színházaknak a komolyabb ismeretterjesztésre való fölhasználása terén az újabb időben egy-egy érdekes kísérlet történt Német- és Franciaországban; amott a berlini Uránia-színház által, melyben magyarázó előadás mellett természettudományi kísérleteket és mutatóványokat állítanak teljes színpadi apparátussal a közönség elé, a minek egy próbáját nemrégiben itt Buda-

pesten is láthattuk;¹ Párisban pedig előbb, a hetvenes évek elején, a Théâtre de la Gaîté-ben Ballande, később az Odeon-színházban Sarcey s mások, legújabbban pedig ugyanott a híres Brunetiére matinéeket rendeztek a francia drámai irodalom ismertetése céljából olyképpen, hogy a matinéet követő színelőadásban az értekező által ismertetett és aesthetikailag méltatott színművet vagy színműveket mutatták be a közönségnek, ez által valódi irodalomtörténeti és aesthetikai tanulmányt adván a közönségre nézve a színelőadást.

Áttérek most a muzeumok méltatására s a mi azokkal leginkább hozható összeköttetésbe: a kiállítá-sokra. A nyilvános gyűjtemények művelő hatása azon az igazságon alapul, hogy a szellemi téren való haladás alig lehetséges annak ismerete nélkül, a mit már mások létesítettek, megpróbáltak, gondoltak. A nagy német tudós, Mohl azt mondja, hogy „csak elődeink vállaira állva érhetünk tovább, mint a meddig ők értek“; már pedig a szellemi munka különböző termékeinek nagyobb mennyiségben való összegyűjtése az egyesekre nézve a legtöbb esetben lehetetlen, ezért van szükség nyilvános gyűjteményekre, a melyek azután csakugyan nyilvánosak legyenek, vagyis mindenkire nézve könnyen, lehetőleg ingyen hozzáférhetők és használhatók, s a melyek így az ismeretterjesztésnek egyik legáltalánosabb és legértékesebb eszközéül szolgálhatnak. Míg régente inkább csak a ritkaságokat, régiségeket és művészeti tárgyakat gyűjtötték, mai nap a muzeumok fogalma mindinkább kitágul s kiterjed mindenre, a mi az emberi tudást s az emberi haladást érdekelheti; míg ehhez képest a muzeumoknak mindig több és több nemci keletkeznek,

¹ Az Opera-Színházban; azóta külön Uránia-Színház létesült.

addig másrészt mindinkább érvényesül az a törekvés, hogy a gyűjtemény ne legyen pusztán véletlen összehalmozódása az éppen kínálkozó vagy könnyen megszereshető tárgyaknak, de lehetőleg teljes képét nyújtsa annak, a minék feltüntetése a muzeum föladatához tartozik. Egy másik törekvése az újabb kornak a muzeumokat, a melyekhez természetesen a képtárakat is soroljuk, ismertető leírások s időnként szakértők magyarázó előadásai által a közönségre nézve mentől megérthetőbbekké, mentől tanulságosabbakká tenni; különösen a párisi muzeumok tűnnek ki e téren az előadások rendszeressége által, de történt nálunk is kezleményezés erre nézve, nevezetesen a muzeum állatárában, a hol a munkások vasárnapi oktatása céljából tartattak újabban magyarázó előadások, míg a technológiai iparmuzeum állandóan mutatóványokkal egybekötött gyakorlati szakelőadások céljaira is szolgál.²

A mi állapotaink muzeumok dolgában is mindenestre még kezdetlegeseznek tűnnek föl a közép- és nyugot-európai, valamint az éjszak-amerikai viszonyokkal szemben, de a haladás itt is nagy s nines okunk reménytelenül tekinteni a jövőbe. A magyar állam ma muzeumokra, képtárakra, könyvtárakra és műemlékekre összesen évi 561.000 forintot fordít, a mikor Poroszország ugyane célokra majdnem másfél millió forintot, Franciaország három millió forintnál többet, sőt Ausztria is, az udvari muzeumokat nem tekintve, 567.000 forintot költ. A londoni British muzeumnak nagának a dotatiója évi 1,769.000 forint, tehát több,

² Most már a Nemzeti Muzeum — az iparosok számára tartott vasárnap délutáni előadásokon kívül — a művelt nagyközönség részére is tart minden télen ismeretterjesztő előadásokat; ilyen előadások tartanak az Iparművészeti Muzeum-ban is.

mint háromszor annyi, a mennyit Magyarország összes gyűjteményeire költ; a washingtoni Smithsonian-Institution évi budgetje pedig még ennél is sokkal több, tudniillik 3,800.000 forint; de hát nekünk nem is lehet ilyen mértékkel mérniünk.³ Muzeumaink tényleg szaporodnak, gyarapodnak, és a mi legfőbb, látogatottságuk is fokozódik. Van már itt Budapesten a nemzeti muzeumon és orsz. képtáron kívül — néhány magángyűjteményt és kisebb intézeti muzeumokat nem tekintve — iparművészeti és technologiai muzeumunk, tanszermuzeumunk, keletkezőben van egy mezőgazdasági, egy közlekedési és egy fővárosi muzeum; az egyetem és műegyetem, nemkülönben a földtani intézet szintén gazdag gyűjteményekkel rendelkeznek és erős mozgalom indult meg a vidéki muzeumok létesítése s fejlesztése érdekében. Az 1876-iki miniszteri jelentés még csak 21 vidéki muzeumról tett említést, a legújabb már 43-ról számol be, ideértve a nagyobb könyvtárakat és jelentékenyebb tanintézeti gyűjteményeket is.⁴ A látogatottságra nézve csak Budapest nyújt pontosabb adatokat, a melyek alapján constatálhatjuk, hogy a nemzeti muzeum látogatóinak száma 1895-ben 440.817 volt, holott 1869-ben csak 64.625; közönségünk hajlamának és ízlésének megítélése szempontjából nem érdektelen tudni, hogy legtöbben látogatják a nemzeti muzeum

³ Újabbán az állam a következő évi összegeket fordítja muzeumokra, képtárakra, könyvtárakra, műemlékekre (nem számítva a beruházásokat): Magyarországon 1.697.999 koronát, Ausztriában — az udvari muzeumokon kívül — 1.653.577 koronát. Poroszországban 4.201.971 koronát, Franciaországban 5.297.155 francot. A londoni British-Muzeum évi budgetje 3,480.000 korona, a washingtoni Smithsonian Institution-é 2,192.000 korona.

⁴ A vidéki muzeumok és könyvtárak száma azóta ötvenhétre emelkedett.

képtárát és természetrajzi gyűjteményeit, ezek után következik a látogatók számára nézve a régiségtár; jóval kevesebb látogatója van az orsz. képtárnak s legkevesebb az iparművészeti múzeumnak, — természetesen még régi helyiségében.⁵

A múzeumokhoz kell sorolnunk az állatkerteket, növénykerteket és aquariumokat is, a melyeknek célja hasonlóan ismeretterjesztő, és nagyrészt e célnak szolgálnak a kiállítások is, a melyek voltaképpen ideiglenes múzeumok, mint a hogy viszont a múzeumok állandó kiállításoknak tekinthetők. A kiállítások dolgában az üzleti szellem s néhol a nemzeti hiúság a modern korban talán már többet is tesz kelleténél, de tagadásba nem vonható, hogy a kiállítások modern fejlődése nemcsak a verseny élesztése által az anyagi és szellemi productio emelkedését idézte elő, hanem a szemléltető oktatásnak is hatalmas eszközévé lett. Míg a Magyarországon is működött nagy paedagogusnak, Comenius A. Jánosnak híres *Orbis Pictus*-a, vagyis képekben ábrázolt világa s annak különböző utánzata, csak ábrákban igyekezett a létező világot tudni vágyó szemei elé varázsolni, addig a modern kor embere már többre vágyik: magát a tárgyat, a jelenséget akarja látni; a mi állandóan megőrizhető, azt gyűjteményekbe helyezi, a minek élnie kell, azt kertekben és tenyésztőházakban ideszoktatva igyekszik a maga közelébe hozni, a mit a munka folytonosan alkot, vagy a mi gyűjtemé-

⁵ 1903-ban a Nemzeti Múzeumot 542.345-en látogatták; és pedig a képtárt 203.750-en, a természetiek tárárt 172.865-en, a régiségtárt 126.491-en a, könyvtárt 29.186-an, s a néprajzi tárt 10.053-an. Az Országos Képtárnak és Magyar Történeti Képcsarnoknak 1903-ban is csak 26.065 látogatója volt, míg az Iparművészeti Múzeumnak 117.492.

nyek számára meg nem szerezhető, azt legalább egyidőre kiállításban teszi láthatóvá és a mit semmiképp közelebb hozni nem lehet, a végett a modern ember oda-utazik, a hol láthatja és tanulmányozhatja. Bizonyos, hogy az utazás az ismeretszerzésnek egy sok tekintetben semmivel sem pótolható segédeszköze s azért az állam és a társadalom az ismeretterjesztés érdeke szempontjából sohasem tehet eleget a tanulságos utazások előmozdítására, megkönnyítésére, sőt a mennyire lehet, rendezésére is, mely tekintetben a mi hazánk különösen vasúti politikája által szinte példaszerű haladást mutathat fel.

A muzeumi gyűjtemények fogalmába bele tartoznak ugyan a könyvtárak, de azokkal specialis jelentőségek szempontjából külön kell foglalkoznunk és pedig megkülönböztetve a tudományos célú nagy nyilvános könyvtárakat a népkönyvtáraktól és ifjúsági könyvtáraktól.

A magyarországi könyvtárakra nézve az orsz. statisztikai hivatal 1885-ben adatgyűjtést rendezett és egy nagyobb kiadványt bocsátott közre, mely eléggé kedvező világításban tünteti föl a könyvtáriügy állapotát hazánkban. E szerint az önálló, nyilvános könyvtárak száma az országban 44-re tehető, a hatósági könyvtáraké 76-ra, a tanintézeti könyvtáraké pedig 555-re; van azonkívül 313 egyházhatósági, 335 egyesületi és 77 kölesönkönyvtár, míg a tekintélyesebb magánkönyvtárak száma az ezret meghaladja s valamennyi itt számbavett könyvtár kötetszáma *nyolczadfél-millióra* tehető. Mindezek a számok azóta természetesen nem csekély mértékben gyarapodtak. A nyilvános

önyvtárak olvasóinak száma akkoriban 178.434-ben volt kimutatva.⁶

A párisi nemzeti könyvtár harmadfél millió kötetével, a londoni British múzeum 1,750.000 kötetével, a szentpétervári császári könyvtár 1,080.000 kötetével természetesen nem akarjuk a mi legnagyobb könyvtárainkat sem összehasonlítani, bár megnyugtatónkra szolgálhat, hogy a három budapesti nagy közkönyvtár, nemzeti muzeumi, az egyetemi és az akadémiai együttesével kötetszámra nézve meghaladja a 700.000-et s így nyíleg ennyi könyv áll Budapesten a bűvárkodni akáknak rendelkezésére.⁷ A könyvtárak látogatottságára s használatára nézve az adatok nem látszanak egészen megbízhatóknak s így nehéz megállapítanunk, hogy e tekintetben a külfölddel szemben hogy állunk, bár például a British múzeum könyvtára, a bostoni Public library és a berlini udvari könyvtár sokkal erősebben felhasználtnak tűnik föl a mieinknél, melyek között a budapesti egyetemi könyvtár az, a mely legtöbb olvasóval dicsekszik, kétségtelenül szintén azért, mert a még fiatalabb fiatalság s tehát nem az iskolán már kívül állók, a kik nálunk a könyveket leginkább igénybe veszik.

Az irodalomnak felhasználása a nép alsóbb rétegeinek művelésére népkönyvtárak által oly cél, a mely-

⁶ 1885 óta a legutóbbi időnkig nem volt könyvtárstatisztika: a legutóbbi könyvtárstatisztikai adatgyűjtést csak a Közp. Stat. Hiv. 1904. évi munkaterve rendelte el, s az adatok begyűjtése most folyik. Ujabb, pontos adatok tehát még nem állanak rendelkezésre, annyi azonban talánosságban mondható, hogy az utóbbi husz év alatt a könyvtárry elég szépen fejlődött Magyarországon.

⁷ Az 1903-iki adatok szerint a budapesti tud. egyetemi könyvtár kötetszáma: 284.400, a Nemzeti Múzeum könyvtáré: 947.815, s a Tudományos Akadémié: 163.428. E három könyvtár együtt: 395.643.

nek érdekében szép nekibúzdulást tapasztalhattunk nálunk is már egynéhányszor, a nélkül, hogy az eredmény igazán kielégítő volna. Már első cultusminiszterünk, báró Eötvös József intézett ez iránt fölhívást a közönséghez; 1881-ben az orsz. tanítói gyűlés szólalt föl az iskolai ifjúsági, és népkönyvtárak szervezése és terjesztése érdekében, a minek következtében napvilágot is látott egy miniszteri rendelet, mely meghagyja, hogy minden népoktatási intézetben iskolai, ifjúsági és — a hol csak kivihető — népkönyvtárak állíttassanak föl, s hogy első sorban a mindennapos iskolát már elvégzett ifjúságnak adassék alkalom e könyvtárak használatára. Egy évvel később itt a fővárosban írói körökből indult mozgalom a népkönyvtárak ügyében, mely azonban semmi látható eredményre nem vezetett; újabban a dunántúli közművelődési egyesület kezdeményezte ugyanezt, megpendítve a vándorkönyvtárak eszméjét is. Keletkeztek ugyan népkönyvtárak, — maga az első magyar közművelődési egyesület 55-nek létesítéséről számol be, — mostani számuk 100-ra tehető, de ezeket is vezetők híján s elszigeteltségök miatt kevesen használják, a legalsóbb néposztály legkevesebbé s ha munkás kezében könyvet látunk, az bizonyára a rossz ponyvairadalomból került ki.⁸

E tekintetben valóban sokat tanulhatnánk a külföldtől, a franciaországi Franklin-társulattól, a mely a falusi népkönyvtárakat vándorló kis kölesönkönyvtárral gyámolítja; Bostontól, Londontól, Chicagótól,

⁸ Azóta ezen a téren is lényegesen javultak a viszonyok. Az újabb adatok szerint a Muzeumok és Könyvtárak Orsz. Tanácsának felügyelete alatt 228 népkönyvtár van; körülbelül 300 a Tanács körébe nem tartozó községi, egyházközségi stb. népkönyvtárak száma, és kerek számban 1500 népkönyvtár tartozik a földmívelésügyi miniszter adminisztrációja alá.

Sidneytől, Manchestertől és Liverpooltól, a mely városok mind roppant pénzüsszegeket fordítanak népkönyvtárakra; Páristól, a melyben egymagában 66 népkönyvtár van, melyeknek könyvei évenként negyvenszer fordulnak meg az olvasók kezében, még Bécsből is, a mely 23 népkönyvtár fölállításáról gondoskodott, sőt a kaszárnyákba is bevitte a népkönyvtárt. Észak-Amerika legkisebb községében is van népkönyvtár, s Franciaországban a népiskolák ifjúsági könyvtárait igen szép eredménynyel értékesítik, mint népkönyvtárakat, a mennyiben a gyermekek szülei is igénybe vehetik azokat. Igaza van Stein Lőrincznek, hogy nem sokára el kell jönnie az időnek, a melyben a községeket éppen úgy fogják népkönyvtárak, mint népiskolák fölállítására kötelezni, annál inkább, mert a népkönyvtárakhoz legtermészszerűbben fűződnek a felnőttek oktatásának különböző nemei, továbbá az olvasóköri társalgó- és dalegyletek, a melyek mind megannyian a népet nemesítésére, a nép erkölcesének emelésére szolgálnak.

A felnőttek oktatásának ügye iránti általánosabb érdeklődés első jelei nálunk a hetvenes évek elején mutatkoztak, egybekötve azzal a törekvéssel, hogy ez az ügy országosan, törvényileg szabályoztassék. A báró Eötvös József fölhívásának s a Türr István és Irányi Dániel társadalmi kezdeményezésének megvolt az hatása, hogy szép számmal keletkeztek, különösen a felnőttek oktatása czéljából népnevelési egyletek, melyek közül azonban eredeti alakjában és rendeltetésével s egyúttal eredményes munkássággal úgyszólván csakis a központi — budapesti — népoktatási kör tudta magát mind máig fentartani. A törvény alkotá-

sára irányult kísérletek, — és pedig úgy az Irányi Dániel, mint a Panler miniszteré — eredménytelenek maradtak, az állami segélyeket pedig 1874-ben megszüntették, főképp a pénzügyi válság miatt, de azzal az indokolással is, hogy a felnőttek oktatására fordított költségek nem állottak kellő arányban a fölmutatott sikerrel, a végrehajtás hiányos volt s a nagy közönség érdeklődése is ez iránt az ügy iránt folyton hanyatlott. Trefort miniszter akkoriban a házi-ipar tanításának szükségét hangsúlyozta s a felnőttek oktatásának e gyakorlati irányát az azelőtti rendszerrel egyesíteni akarta, a mi azonban meg nem valósult.

Az, a mi nálunk ezen a téren ez idő szerint történik, korántsem felel meg a szükségletnek és a külföldtől vehető mértéknek. Nálunk a legutóbbi népszámlálási adatok szerint a 16—40 éves korú egyének, vagyis azok közül, a kiknek az elemi iskolát már el kellett végezniök és a kik koruknál fogva a tanulásra még hajlandósággal birhatnak, 38 százalék nem tud sem írni, sem olvasni,⁹ nálunk tehát a felnőttek elemi oktatásának még tág tere van és ezért megszívlelendő volna különösen a franczia példa, a hol az 1870-iki szerencsétlen háború megdöbbentő benyomása alatt nagyon komolyan kezdtek venni a serdültek pótló oktatását s a „cours d'adultes“-ek alakjában a társadalom buzgóságából főleg Párisban, de a vidéken is szerteszét hatalmas tevékenységet fejtenek ki ezen a téren.

A társadalomnak, különösen a gazdasági életnek változatos alakulatai korunkban a felnőttek oktatásának is különböző specifikus fajait teremtették meg,

⁹ Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint a 15—39 éves egyéneknek 69·2 százaléka tud írni és olvasni, 2·2 százaléka csak olvasni tud, s 28·6 százaléka nem tud sem írni, sem olvasni.

míg a humanizmus és fölvilágosodott igazságügyi politika azt a fegyintézetekbe és börtönökbe is bevitte. A földmivelő nép továbbképzésére szolgálnak a gazdasági téli és esti tanfolyamok, és ugyanannak a népnek az általános ismeretekben való kiművelésére egészen sajátzerű intézményt látunk a skandináviai úgynevezett „parasztegyetemek”-ben. Legnagyobb kifejlődésnek örvend azonban az ipari munkások oktatása, kapcsolatban a gyáriparral, főleg a nagy városokban s egyes gyártelepeken; azt lehet mondani, hogy ezen a téren sorunk felfogása a köznevelés socialis oldalára nézve egyjellemzőbben s egyúttal legeredményesebben is nyilvánul.

Németország némely vidékein és Szejcban a nagyobb gyárak a fiatal munkások erkölcsi és értelmi képzéséről is gondoskodnak; fölhasználják erre a célra remesak a munkás-ifjak egyesületeit és a szakszerű gyakorlati oktatást, hanem a zenét is, dalegyletek, zene-csarak alakjában, a tornászatot, a munkások által rendezett színelőadásokat s a gyárakkal kapcsolatos népcönyvtárakat is; néhol valóságos munkás-könyvtárak s vannak, önképzésre szolgáló mintagyűjteményekkel. Angliában az oxfordi egyetemről indult ki az egyházas irányú, de üdvös mozgalom a munkások nevelésére, mely jelenleg már missiói és intézményei által ényleg nagy hatást gyakorol. Londonban éppen a leg-
 öbb mulatsággal kínálkozó városrészekben vannak a munkások társalgó-, olvasótermei és könyvtárai elhelyezve s a vallásos gyakorlatok mellett a továbbképzés közismeretekből különösen vasárnapi oktatás alakjában itt úgy, mint a nagyobb vidéki városokban akkora endületet vett, hogy alig győzik a tanulni kívánókat

kellő számú tanerőkkel ellátni. Az úgynevezett népaloták mintaképe a londoni, a melyben nemcsak technikai, kézügyességi, kereskedelmi és háztartási oktatást nyújtanak, de időnként fényes mulatságokat, hangversenyeket is rendeznek a nép, különösen a munkásosztály számára. A munkásosztály felsőbb rétegeit érintő University Extensionról később kívánok szólni.

Nálunk egyes nagyobb gyárvállalatok dicséretesen igyekeznek munkásaik erkölcsi és szellemi igényeiről is gondoskodni; az ipari munkások általánosabb körű továbbképzése körül pedig főleg az úgynevezett vasárnapi bizottság és az Országos Magyar Iskolaegyesület buzgólkodnak, támogatva a legény-egyletek s a nagy számú kereskedő- és iparos ifjúsági önképző-körök által.

A vasárnapi bizottság működését, mely főként ismeretterjesztő vasárnapi előadásokra terjed ki, a fővárosban kezdte, de létezésének hat éve óta már a vidék több városára is kiterjesztette; most már a 30.000-et meghaladja azoknak a száma, a kik az e bizottság által rendezett előadásokból egy éven át okulást merítettek. Az orsz. magyar iskola-egyesület főérdeme e téren a budapesti népkaszinók — tulajdonképpen főként munkáskaszinók — létrehozása, a minő most már három létezik a fővárosban,¹⁰ melyekben hirlapok olvasása, népkönyvtár használata, ismeretterjesztő előadások, társalgás, sőt néha zene- és szavalati estélyek szolgálnak a látogatók épülésére.

Az ismeretterjesztő előadások, felolvasások a műveltebb felnőttek köreiből is mai nap szívesen látott-eszközei a társadalmi képzésnek. Nálunk úgy, mint

¹⁰ 1903-ban csak *kettő*.

násutt, az irodalmi és tudományos társulatok ülésein elhangzó előadások is gyakran nagy közönséget vonzanak magokhoz s azonkívül a közművelődési egyesületek egész serege foglalkozik a központban és a vidéken ilyen, néha ismeretterjesztő, néha bizony inkább csak nyönyörködtető és szórakoztató előadások rendezésével. A nyolczvanas évek elején itt Budapesten, az írók és művészek köréből kezdeményezés történt a nyilvános előadások szervezésére oly célból, hogy azok bizonyos rendszerességgel tartassanak meg a vidéken is, hogy az angol lecturer-ek, a francia conferencier-ek mintájára nálunk is kedvelt foglalkozásává váljék a tudósokak és íróknak különböző helyeken fölolvasások tartására vállalkozni, s úgy mint Németországban láttuk már az előző években, egy állandó központ jöjjön létre, mely jelentkező vidéki egyleteket mindenkor ellássa fölolvasásokkal.¹¹ A terv nem sikerült, mert a vidéken nem olt még meg a kellő érdeklődés a komolyabb irányú előadások iránt. Annál öröndetesebb lendületet vett a olog itt a fővárosban, a hol több szűkebb körű kezdeményezés után most Szabad Lyceumunk vette kezébe vezetést ezen a téren.

Az ismeretterjesztő előadásoknak egész rendszeres infolyamokká bővítése lehet mondani uralkodó irányattá és jelszavá vált mai nap a társadalmi művelődés rén. Páris községtanácsa 1889-ben meglehetősen socialistikus ízű indokolással elhatározta, hogy a hôtele ville-ben — a városházán — a népszerű felsőbb oktatásnak egy nemét valósítja meg, jeles szakférfiaktal tartott előadásokkal rendes előképzettséggel nem

¹¹ Lásd a szerzőnek erre vonatkozó előadását a jelen kötet 17. lapján.

bíró felnőttek — itt is főként műveltebb munkások — számára, teljesen népszerűi modorban; az előadások köre évről-évre tágul, a hallgatók száma nő s az új intézménynek a közönség már hangzatos nevet is adott: université de la rive droite; vagyis szajna-jobbparti egyetem, ellentétben a Szajna bal partján, tudniillik a quartier latin-ben levő tulajdonképpeni párisi egyetemmel.

De sokkal messzehatóbb mozgalom az, a mely Angliában és Amerikában az utóbbi évtizedekben az egyetem kiterjesztése — University Extension — neve alatt megindult s azóta már Belgiumban, helyenként Franciaországban, sőt részben Berlinben és Bécsben is követőkre talált.¹² Az egész intézmény mintaképeiül ma is az az eljárás szolgál, a melyet a három angol egyetem s különösen a kezdeményező Cambridge 1873 óta követ. Az egyetem által kiküldött szervező-bizottság — összekötötteben a többi egyetemekével — érintkezésbe lép azokkal a városokkal, a melyek felsőbb oktatási tanfolyamot akarnak nyitni; megállapítják a tanfolyam tárgyait, melyek mindegyikéből legalább hat előadás tartandó s így aztán elkészítik az egész tanfolyam tervét, mely rendszeren karácsony előtti három hónapra és karácsony utáni három hónapra terjed ki. Az egyetem kiküldi a tanárokat, jobbára fellow-it, vagyis saját testületének tagjait, a kik, miután egy kis kézikönyvben (syllabus) megismertették leendő hallgatóikkal előadásaik tervét, megtartják a leckeiket, azok után a buzgóbb növendékekkel behatóbban is megbeszéli az elmondottakat, s a tanfolyam végén vizsgára

¹² 1903-ban nálunk is szervezték a „Népszerű főiskolai tanfolyamokat”.

bocsátják a jelentkezőket, a melyet azonban már az egyetem egy más tagja előtt kell letenniök, s arról bizonyítványt is kapnak. A társadalmi tudományok, irodalom és művészet s végül a természettudományok hármas csoportjából választott előadások hallgatósága nagyon különböző elemekből alakul, férfiakból és nőkből, fiatalabbakból és korosabbakból, munkásokból és a középosztály tagjaiból, a kik mind csak buzgalomban és érdeklődésben egyenlők s szinte megható, hogy szegény munkások miként zarándokolnak néha jó messziről a tanfolyam helyért, szívesen viselik az útiköltséget s a tandíjat, — mert Angliában az az elv, hogy az előadásokért valamit fizetni kell, — csak hogy megnyilják előttök az ismereteknek, a gondolatoknak az a világa, melyben a művelt emberekkel egyesülhetnek és a mely addig el volt zárva előlük. A verseny és az ambitio élesztésére az egyetemek azt is megteszik, hogy vándorelőadásaik legjelesebb növendékeit az egyetem affiliált polgáraíul befogadják, s a szünidők alatt megnyitják előttök fényes, a tudomány minden kincseiben bővelkedő csarnokaikat. A kiterjesztett egyetemi oktatásnak ez a hatalmas munkája akkora mérveket ölt már, hogy — mint az 1894-iki congressus megállapította — akkoráig Angliában és Amerikában 931 tanfolyamon összesen 104.000 egyén részesült egyetemi oktatásban az egyetem falain kívül, a kiknek körülbelül fele Angolországra esett.

A University Extension, a mely — mint láttuk — az iskolánkívüli művelődés egyik leghatásosabb nemének, az ismeretterjesztő előadásoknak úgyszólván egészen iskolaszerű tanfolyamokba való összefoglalásából s az eddig csak a középiskolát végzett ifjakra nézve

megközelíthető felsőbb oktatásnak a nép széles rétegeire való kiterjesztéséből áll, mondhatni megkoronázása mindannak, a mit a modern kor a társadalmi képzés terén létrehozott s megbecsülhetetlen hatású a socialis fejlődés jövődjé szempontjából.

Szembeötlő jelenség, de a viszonyok közelebbi vizsgálata után könnyen érthető, hogy a University Extension-movement eddig Németországban, a mintaszerű tanügyi állapotok e hazájában, talált legkevesébbé visszhangra és követőkre. Ennek egyik oka kétségtelenül Németország igen kifejlett és nagy tökélyű nép-oktatásügye, mely inkább nyújt a nép széles rétegeinek olyan képzettséget, a melyvel helyöket jól megállhatják. A másik ok az egyetemek nagy népszerűsége és az, hogy ott az egyetemek sohasem alkottak olyan zárt testületeket, mint Angliában, többek által megközelíthető központi helyeken is vannak jobbára, s előadásaik látogatására nézve mindig a lehető legliberálisabb fölfogás volt uralkodó. A ki a német egyetemek előadásait látogatta, meggyőződhetett róla, hogy kivált a hírnevesebb tanárok előadásain a fiatal hallgatókkal vegyest ott ülnek koros, tekintélyes emberek és szorgalmasabban jegyznek, mint a vizsgára készülő hallgatók. Nálunk, a hol az egyetemi előadásoknak ilyen fölhasználása az életbe kilépettek önképzésére egészen ismeretlen dolog és a hol — s ezt különösen hangsúlyoznom kell — az egyetemek rendkívül csekély száma miatt felsőbb oktatásban — az egyetlen jogi szakot kivéve — oly kevesen részesülnek, mint — Oroszországot kivéve — Európa egyetlen államában sem: nálunk inkább, mint bárhol, volna indokolt, mint ezt Gaál Jenő congressusi előadásában hangsúlyozta, az egyetem kiterjesztését

megvalósítani, a mi által talán azt is hamarább érhetnők el, hogy egyik-másik egyetemi kirendeltségből idővel valódi egyetem váljék.

Szerencsém volt végig vezetni tisztelt hallgatóimat az ismeretterjesztés iskolán kívüli eszközeinek során egész odáig, a hol azok már iskolaszerű alakot vesznek föl. Láttuk, hogy korunk irányzata, törekvése az, ezeket az ismeretterjesztő intézményeket elszigetelt működés helyett egy rendszerbe foglalni össze, kombinálni hatásukat a társadalmi művelődés érdekében. A muzeumokat könyvtárakkal és magyarázó előadásokkal, a népkönyvtárakat olvasó- és daloskörökkel, nyilvános fölolvasásokkal igyekszünk összekötni, az iskolát magát kiszélesítjük, kitelepítjük, vándorlóvá tesszük, a hitterjesztés, a vallási missiók mellé a nagy szellemi központok világgá bocsátják a tudományterjesztés missionáriusait. Ebben a nagy szellemi mozgalomban mi viszonyaink miatt egy kissé hátramaradtunk a nyugot mögött, hátramaradtunk annál inkább, mert az állami erőket szükségképp elsősorban iskolai intézményeink kiépítése vette igénybe, a társadalom pedig, melyet tulajdonképpen a vezérszerep illet meg ezen a téren, csak ujabban, s még mindig csak szűk körben lát hozzá a közművelődés e munkájához; nem is hiszem, hogy azt hathatós állami támogatás nélkül sikeresen végrehajtani képes legyen.

Az ezeréves ünnepély alkalmából Budapesten megtartott tanügyi congressus tárgyalásai bizonyítékait szolgáltatták annak, hogy szakköreink tisztában vannak a helyzettel, a szükségletekkel és a megoldandó föladatokkal. Szaporítanunk és fejlesztenünk kell muzeumainkat és könyvtárainkat, az államnak föl kell karolnia

s jó irányba terelnie a vidéki színészetet, népkönyvtárakat kell állítanunk, a munkások képzésére megindult mozgalmat az ipari középcentron nagyra növelnünk; gondoskodnunk kell a felnőttek elemi oktatásáról és úgy, mint a Szabad Lyceum csekély eszközei daczára máris szép eredménynyel megkísérlette, meg kell valósítanunk a University Extensiont, nemcsak itt a fővárosban, hanem éppen főleg a vidékre terjesztve ki és hazai viszonyainkhoz alkalmazva azt, az egyetemek szellemi vezetése mellett.

Hogy mindezt elérjük, ahhoz nem annyira az anyagi eszközök, mint inkább a szellemi és erkölcsi erők bőségére van szükségünk. Szükségünk van először is a tudomány iránti igaz szeretetre, a minek — valljuk be őszintén — meglehetősen híján vagyunk; szükségünk van arra, hogy a tudományt önmagáért becsüljük és hasznunkra s a köznek hasznára fordítani igyekezzünk; akkor az iskolában sem fogjuk csak a bizonyítványt keresni s nem fogunk az iskolával együtt a tanulástól is búcsút venni. A hol a tudomány iránti szeretet, az ismeretszerzés igazi vágya megvan, ott az a maga kielégítésére szolgáló eszközöket is könnyen előteremti; nálunk ezekkel az eszközökkel kell a tudomány iránti fogékonyságot és érdeklődést fölkelteni, ebben rejlik föladatunk nehézsége, ez az oka, a miért nálunk a művelődési munka vezetőitől kétszeres lelkesedést, kitartást, áldozatkészséget kell kívánni.

A mire ezenkívül még szükségünk van, az annak a tudatnak elterjedése, hogy mindnyájunknak nemcsak hazafiaknak és honleányoknak, de éppen hazafiságunk parancsolataképpen egyúttal a nemzeti művelődés nagy munkájában egyaránt munkásoknak kell lennünk.

A hazaért kell művelnünk magunkat és a hazaért kell művelni igyekeznünk mindazokat, a kikre hatásunk kiterjed. Ha nemcsak minden tanár és tanító, de minden egyén, a lelkész és földbirtokos a maga falujában, a gyáros a maga gyárában, a kereskedő a maga körében, a családfő családjában abban a tudatban fog élni és működni, hogy neki is hivatása szaporítani azt a szellemi tőkét, a melylyel nemzetünk bír; ha a jobbmódú és művelt osztály szívesen fog leszállni a néphez, a szegény munkáshoz, hogy őt magához emelje, okulásához, boldogulásához valamivel hozzájáruljon; ha ekképpen az ismeretterjesztésnek, a művelődésnek nemcsak a Szabad Lyceum körében, hanem az ország minden zugában apostolai támadnak: akkor fogjuk csak tudni teljes sikerrel megoldani azokat a föladatokat, a melyektől társadalmi jólétünk és nemzeti haladásunk oly nagy mértékben függ.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN.

— Bevezető tanulmány a *Franklin Társulat* kiadásában megjelenő *Magyar Remekírók* cz. vállalatnak „Gróf Széchenyi István munkáiból” cz. köteteihez. —

E kötetek feladata gróf Széchenyi István irodalmi munkáságának s beszédjeinek legbecsesebb részét nyújtani összefoglalva a magyar olvasóközönségnek, azok bevezetéseül tehát aszerzővel tulajdonképpen mint íróval és szónokkal kell foglalkoznom; de mindaz, a mit Széchenyi István irodalmunk számára hátrahagyott, oly szoros összefüggésben áll egyrészt az ő politikai és társadalmi tevékenységével, annak céljaival, sikereivel és akadályjaival, másrészt az ő életének folyásával és egyéniségének természetével, hogy nála kevésbé, mint bármely írónknál, lehet az író jellemzését az emberétől, a művek ismertetését a bár csak vázlatos életrajztól különválasztani.

A Széchenyi-nemzetség a XVI. század óta érdemesült Magyarország közéletében; különösen a hadi és az egyházi pályán tűntek ki tagjai, de Széchenyi Pál érsek szerepe nagy befolyású volt hazánk politikai alakulására is. Gróf Széchenyi Ferencz, István atyja, már fiatalon magas állásokra emelkedvén, két ízben hasonlott meg az uralkodó hatalommal és vonúlt vissza

a közélettől; hazánk történetében főleg a nemzeti muzeum nagylelkű megalapítása tette nevét halhatatlanná. Festetich Julia grófnővel kötött házasságából mint legifjabb gyermek származott István gróf, ki 1791 szeptember 21-én Bécsben jött világra; első nevelője Liebenberg (utóbb Lunkányi) János volt, ki az atya célzataihoz alkalmazkodva, gyakorlati és hazafias szellemben fogta fel föladatát.

A veszély, melybe a monarchiát Napoleon hódító háborúi sodorták, arra indította gróf Széchenyi Ferenczet, hogy mindhárom fiát katonai szolgálatra adja. István 18 éves korában lépett a hadi pályára, félbeszakítva addigi tanulmányait, buzgalommal szentelve magát a katonai ismeretek megszerzésének, s miközben az 1809—1816-iki hadjáratok minden fáradságai-ban résztvett, katonáskodott német, olasz és francia területen, ismételve jeleit adta hősi bátorságának és kötelességtudásának, részt vett a lipcei csatában és Páris bevételében, a huszárcapitányságnál magasabb rangra emelkedni nem tudott, úgy hogy főként mellőztetése miatt elkedvtelenedve, de különben is meggyűlölve a katonai hivatást, egészen más vágyaktól és ábrándoktól dagadó kebelrel előbb hosszasan szabad-ságoltatta magát, majd (1826-ban) végleg megvált a hadi pályától.

Az első pályaválasztás elhibázott volta nem vált akadályává annak, hogy Széchenyi jellemét és eszét az a hivatás, melyre őt a gondviselés szánta, előkészültnek találja. Fiatal éveiben a zajos és vidám társasélet, szerelmi viszonyok és szerelmi ábrándok, vonzó egyéni tulajdonainak közkedveltsége a legelőkelőbb körökben, sem vonhatták el figyelmét és erejét egészen a komo-

lyabb törekvésektől. Sűrű és hosszas utazásai, melyeket a hadjáratok után is Olasz- és Franciaországban, továbbá fokozódó előszeretettel Angliában s 1818-ban Görög- és Törökországban is tett, annál inkább tágitották látkörét és gyarapították ismereteit, mert azokat az európai nemzetek irodalmának tökéletes megismerésével kötötte össze, a miben nagy nyelvismeretei voltak segítségére, és mert társadalmi állása, összeköttetései s bőkezősége előtt minden ajtó megnyilván, módja volt e nemzetek politikai, társadalmi és közgazdasági viszonyaiba is éles szemmel bepillantani s azokat a hazaiakkal összehasonlítani. Ez időben kezdte uti jegyzeteit írni, melyeket azután rendszeres naplóföljegyzések váltottak föl, s ez a legnagyobb részt német, helyenkint francia és angol nyelven írt naplója, mely — kivált a míg nem kezdett könyveket írni — itt-ott egész leírássá, értekezéssé, elmélkedéssé bővült, ez vált az ő hányatott lelki életének valóságos tükrévé, közéleti tevékenységének is magyarázójává.

Mindezek a tanulmányok, megfigyelések és önvallomások az 1820. évtől kezdve öltének komolyabb alakot s követnek határozottabb irányt; mindinkább megerősödik Széchenyiben az elhatározás: életét műveltségben és vagyonosságban hátramaradt hazája fölvirágoztatásának szentelni. Debreczenben barátságot köt az ifjabb báró Wesselényi Miklóssal, kinek lángoló hazafisága, fajszeretete, ékesszólása magával ragadja őt s ki a fiatal huszárcapitányban fölkelte a közjogi, politikai kérdések iránti érdeklődést is és a magyar nyelv alaposabb megtanulásának igyekezetét. Valóságos szövetséget kötnek s együtt utazzák be Nyugat-Európa nagy részét; természetek különbözősége

előreláthatóvá tette, hogy az összhang és egyetértés közöttük tartós nem lesz; de a vonzalom mindvégig megmaradt s a Wesselényi barátsága ébresztője és némileg irányozója is lett a Széchenyi tettvágynak s a nemzeti ügyért való lelkesedésének, mely most mindinkább a közgazdasági kérdések felé tereli figyelmét s megéri benne a meggyőződést, hogy a magyarnak újjászülését csak nemzetiségének, értelmiségének és vagyonosságának együttes kifejlesztésével lehet elérni.

Ily elhatározásokkal és eszmékkel foglalta el az ifjú Széchenyi István helyét a nagy várakozások közt megnyílt 1825-iki országgyűlés főrendi táblájánál.

A diétának 12 évi szünet után való összehívását kétségkívül az az erélyes ellentállás idézte elő, a melylyel az adószedés és ujonezállítás ügyében az országgyűlés mellőzésével tett törvénytelen intézkedések a megyék részéről találkoztak. A nemzet életerejének ez a félreismerhetetlen megnyilatkozása s a nemzeti irodalom egyidejű föllendülése előjelei voltak egy új kornak, melynek feladataiból az 1825—27-iki országgyűlés csak keveset oldhatott ugyan meg, de kiindulása lett mégis annak az 1848-czal betetőződő reformkorszaknak, melynek első felét most a Széchenyi, a másodikat a Kossuth nevével szoktuk megjelölni.

Széchenyi szorgalmas látogatója lett nemesak a főrendek házának, de az alsó tábla kerületi üléseinek is, melyekben akkoriban a törvényhozás munkájának tulajdonképpeni súlypontja nyugodott s míg ezekben figyelmesen hallgatott és jegyeztetett, amabban gyakran föl is szólalt, küzdve a gyakorlatlanság minden nehézségeivel, bátor szókimondásával olykor az elnöklő nádor rendreutasítását is magára vonva, de legnagyobb

feltűnést azzal keltve, hogy mágán és katona létére s bár tizenhat évig majdnem mindig külföldön tartózkodott, nem latin, hanem magyar nyelven gyakorolta szólásjogát.

Hogy azonban már a diéta elején országos ember vált belőle, azt annak köszönhetette, hogy a „Karak és Rendek“ 1825 november 3-án tartott kerületi ülésén, mikor a magyar nyelv és a nemzetiség fejlesztésének eszközeképpen egy felállítandó akadémia, vagyis „nyelv-művelő intézet“ rég vajudó tervéről volt szó, s felsőbüki Nagy Pál, ki mint szónok Széchenyi csodálatának tárgya volt, megragadó szavakkal ecsetelte a nemzeti nyelv és irodalom fontosságát és éles szemrehányással illette azokat a gazdag főurakat, kik pénzüket külföldön költik el, a helyett hogy nemzeti czélokra áldoznának, fölkelt az ott hallgatóként jelenlevő Széchenyi István s a létesítendő akadémia czéljaira följajánlotta jószágainak egy évi jövedelmét, vagyis 60.000 forintot. A példa rögtön követőkre talált s néhány év múlva létrejött az akadémia és Széchenyit választotta másodelnökéül.

Ez a tette roppant népszerűséget szerzett a fiatal mágának s megszegényítette azokat, kik őt külföldieskedéssel gyanúsítva, nem tartották eléggé lelkes magyar hazafinak. Ennek a sokak részéről táplált bizalmatlanságnak egyik oka az a viszony is volt, a melyben ekkor még Széchenyi Metternichhez, a mindenható államminiszterhez állott, kinek államférfíúi bölcsesége ifjabb korában szinte gondviselésszerűnek tünt föl előtte s kinek most legalább is befolyását és hatalmát értékesíteni szerette volna tervei érdekében, a miért egy önigazolásszerűen hangzó emlékiratot is

nyújtott be nála, mely azonban lényegére nézve Magyarország ügyének védelmére kél s a melynek tanácsai némi hatással voltak a kormány elhatározásaira.

A hazafisága és nemzeti érzülete iránt táplált keltelyeket elosztatván Széchenyi, tovább ment s legelőször is az arisztokrátiát igyekezett eszméinek, a nemzeti újjászületés ügyének megnyerni. Ezt a közvetetlen célzt szolgálta több terve, javaslata, kezdeményezése, mely idővel összhangzatosan illeszkedett be egész reform-programmjába. Ily célzattal indította meg a lóversenyeket, hozta létre a casinót s az állattenyésztési egyesület útján az országos gazdasági együletet; a külföldiekre és tehetősebb honosainkra volt első sorban tekintettel akkor is, a mikor Pest szépítése s Buda és Pest közt állandó híd létesítése érdekében kezdett agitálni.

A lóversenyek és lótenyésztés ügyének köszönhetjük Széchenyi első irodalmi művét, mely 1828-ban jelent meg *Lovakról* czim alatt s jelígjében viselte azt a mondást, a melyet írója később oly sokszor használt: „A kisdéd makkbul, ha nem romlott, idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja“. Ebben — teljes nyíltsággal bevallva írói dilettantismusát — értékesíti a „ló dolga“, „ló állapotja“ körül (mint magát kifejezni szokta) még huszár korában s azóta is szerzett gyakorlati ismereteit, kutatja hátramaradásunk okait s tanácsot ad a lótenyésztés emelésére nézve, különösen a lóversenyek fontosságát hangsúlyozva. Ezt a tárgyat később (1838) még egyszer fejtegette, különösen Marmont marschall könyvével vitázva a *Néhány szó a lóverseny körül* című kis füzetében. Hogy nem volt szándéka ennél az első kísérletnél megállani, azt azok a polemikus czikkek tanúsítják, melyeket abban az

időben a *Felsőmagyarországi Minervá*-ban közrebocsátott, de az írói pályán, melyre saját — nem egészen komolyan vehető — későbbi vallomása szerint „maga sem tudta, hogy botlott“ első nagy, korszakos sikerét két évvel később, a *Hitel* megjelenésével aratta Széchenyi; addig, bár a közvélemény elismerte őt lelkes és áldozatkész hazafinak s érdekes és merész kezdeményezőnek, — nemesak írónak, de tulajdonképpen komoly politikusnak sem tekintették abban az országban, a mely soká szokva volt az államférfiui tudást a Corpus Juris és a sérelmi politika kizárólagos mértékével mérni, de a melynek éppen olyan politikusra volt szüksége, a ki „jól ismerte az európai polgárosodás létföltételeit, az állami fejlődés természetét, a nemzetgazdaság alapigazságait, a magánjog alakító hatását a közjogra, az állami és társadalmi összpontosítás szükségét s az egyesületi szellem fontosságát.“ (Gyulai.)

A *Hitel*-ben látjuk először feltűnni körvonalait annak a reformpolitikának, melyet azután Széchenyi következő két művében, a *Világ*-ban és a *Stádium*-ban bővebben kifejtett s számos hirlapi cikkében, beszédében és későbbi polemiai jellegű könyveiben is kiegészített s megvilágított. Merész szakítás volt ez a programm úgy a kormány, mint az ellenzék addigi politikájával, de sok tekintetben az egész közfelfogással is. A közjogi sérelmekre alig vetve ügyet, a nemzetet arra kezdte tanítani Széchenyi, hogy boldogulását önerejében keresse; a kormány hibái helyett saját hibáinkat, elavult intézményeinket s mulasztásainkat, előítéleteinket és tévedéseinket jelölte meg mint bajaink tulajdonképpeni kútforrásait; a haladás és boldogulás eszközeül gazdasági szervezetünknek és életünknek új

alapokra fektetését s a közműveltség emelését ajánlotta és a mult iránti rajongást sokban kigúnyolva, bátran a jövőbe tekintett s könyve végszavába foglalta azt a korszakossá lett hitvallását, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz!

„A *Hitel* — mondja b. Kemény Zsigmond — egy lángésznek ragyogó és szabálytalan műve, egy higgadt tervű izgatónak a lelkesedés és költői képzelem virágai közé takart vakmerő kezdeményezése, az eszmékben s később az intézményekben nagy forradahnat idézett elő.“ Széchenyi valamennyi művei között talán ebben van legtöbb lelkesedés és legtöbb költőiség; jellemző már az is, hogy a könyvet „honnunk szebbelkű asszonyinak“ ajánlotta „tisztelete és szeretete jeléül“. Gondosan kerül benne minden rendszeres tárgyalási formát, csevegő formában szól a legmélyebbreható kérdésekről is, szellemes, néha szeszélyes modorban csapongva gúny és rajongás között s mindkettővel elragadva olvasóját, éppen azért, mert mindkettővel oly tárgyakhoz nyúl, melyeket addig sem a gúny, sem a rajongás világításában nem látott nemzetünk. Soha még nálunk addig könyv nem aratott akkora hatást, mint a *Hitel*. „A régi táblabíró parasztlázítónak és birtokrablónak hitte Széchenyit, de a tiszteletbeli aljegyző és a fiatal ügyvéd a haza megváltójának“ (Kemény Zs.). Ez a könyv „egy országos tett volt, a század egyik legnagyobb eseménye“ (Toldy F.), különösen a jövőben vetett erős hitével — habár saját későbbi bevallása szerint Széchenyi akkor, mint kilépett katona és készületlen író úgyszólván inspiratióból mondta, hogy Magyarország nem volt, hanem még csak lesz — ezzel a „Macbeth-jóslatával“, a mint Arany János találóan nevezi, új

tulajdonképpen kútforrásait; a haladás és boldogulás eszközéül gazdasági szervezetünknek és életünknek új lendületet, új irányt adott még irodalmunknak, különösen költészetünknek is, mely világosan fölismerhetőleg innen kezdve hagyja el a multba merülő búsongás és a régi dicsőség magasztalásának hangját s áll lelkesülten a nemzeti nagy feladatok és remények szolgálatába.

A *Hitel* megjelenése után, az 1830. év őszére egybehívott országgyűlés megnyitáig még rendelkezésére állott időt Széchenyi alsó-dunai útjára használta fel, melyet saját felelősségére és a saját költségén sok viszontagság és testi szenvedés között csolnakokon tett meg Pesttől Galaczig a végből, hogy a Duna egész folyásának hajózhatóvá tételét tevé tanulmány tárgyává, a mi összeköttetésben állott a Dunagőzhajózási társaság tervével is. Mikor visszatért s a rövid életű országgyűlés munkásságából ismét kivette részét, csakhamar egy éles támadás ellen kellett magát irodalmi téren védelmeznie. A támadás a *Hitel* ellen irányult s Széchenyinek ugyanattól az öreg barátjától eredett, a ki első föllépését a közéletben dicsőítő ódában ünnepelte s a ki maga is szabadelvű és felvilágosodott férfiú volt, az ellenzék egyik vezére: gróf Dessewffy Józseftől.

A *Hitel* című munka taglalója volt a címe gróf Dessewffy művének, mely Széchenyi személye iránti teljes tisztelettel és elismeréssel ugyan, mégis éles bírálat alá vonta a *Hitel*-ben foglalt tanokat s védelmébe vette a multat és némileg a jelen állapotokat is a merész újító ócsárlásaival szemben. Az ellenmondást természeténél fogva nehezen tűrő Széchenyi, föltreértve készülőben levő s a *Hitel*-nek mintegy folytatá-

sául szánt munkáját, mely később *Stúdium* czím alatt látott napvilágot, Dessewffy támadására nyomban egy terjedelmes röpiratban felelt, melynek czíme: *Világ*, azt jelenti, hogy írója vele több világosságot akart a vita alatt levő kérdésbe hozni.

Az 1831-ben megjelent munkát Széchenyi „jó-akaróihoz“ intézte s bár benne állításainak mélyebb kifejtésébe és alaposabb megokolásába bocsátkozott (a Casino tervét is itt fejté ki részletesen) s fejtegetéseiben több rend és összefüggés mutatkozik, mint a *Hitel*-ben, a mű sajátos jellegét és érdekét mégis az éles polemiai hangtól nyerte, melyen Dessewffy ellen fordul, őt nemcsak élesen megezáfolni igyekszik, de még magánviszonyait sem kimélve, gúnynyal borítja el s pelengérré állítja.

A *Világ*-ot Kemény Zsigmond és Falk Miksa Széchenyi legsikerültebb és legdiadalmasabb művének mondják; Gyulai rengeteg erdővel hasonlítja össze, melyben „el-eltévesztjük az ösvényt, de mindenütt az eszmék dús növényzetére találunk“ s melyben a gúnnyövisei vérzik ugyan arczunkat és kezünket, de ha felértünk a bérezoromra, fölséges kilátás nyílik: betekintünk Magyarország jövőjébe. De még a könyv magasztalói is elismerik, hogy a tekintélyek kiméretlen ledorongálása, a gyöngédtelen, személyeskedő vitaközlési modor, mely nálunk később az eszmék szabad mérkőzését szinte lehetetlenné tette s „a szenvedélyek tajtékával mindent beborított“, ez a modor, melyet utóbb Széchenyi is oly élesen kárhoztatott, kétségkívül a *Világ* írójában találta egyik főkezdeményezőjét.

Gróf Dessewffy József maga nem felelt Széchenyi támadására, de fiai, Aurél, Emil és Marcell,

kiknek legidősebbike is alig volt 24 éves, elleniratot adtak ki atyjuk védelmére, mintegy testükkal fedezve őt. Széchenyi nemes lelkét megghatotta e föllépés; hallgatott s később, a korán elhunyt Dessewffy Aurél halála alkalmából kiadott *Üdvölköde* czimű röpiratában (1843.) igyekezett a kegyelet egy tényével tenni jóvá a fiúval szemben azt a kiméletlenséget, melyet egykor atyjával éreztetett, javasolván, hogy a terve szerint nemzeti jeleseink hamvai számára a budai hegyekben építendő pantheon az ifjú Dessewffyt is magába fogadja.

A *Világ* ellenében írt egyéb polemikákkal nem sokat törődve, Széchenyi időközben megírta a *Stádium*-ot is, mely azonban a censurától támasztott nehézségek miatt csak 1833-ban Lipcsében került ki a sajtó alól. Ebben, bár a mű tulajdonképpen csonka, s bár sok helyen a párbeszéd élénk formáját használja a szerző, megkíséértette pragmatikus rendbe — 12 „törvény“-be — foglalni azokat a reformeszméket, melyeket az országgyűlés figyelmébe ajánl s melyek a *Hitel* és *Világ* alapjain épülve föl, kiterjednek a váltójog behozatalára, az ősiség és fiscalitás eltörlésére, a nem-nemesek birtokképességére és jogvédelmére, a törvény előtti egyenlőségre, bizonyos mérvű közös teherviselésre, a közlekedésügy rendezésére, a helytartó-tanács teljes joghatóságára a közkormányzatban, az egyedárúságok, regálék, czéhek és árszabások eltörlésére, a törvényeknek kizárólag magyar nyelven szerkesztésére s a nyilvánosság meghonosítására a tanácskozásokban és ítéllethozatalban.

Valószínűleg az e műben tüzetesebben ki nem fejtett 10-ik „törvényt“, vagyis a magyar nyelvnek a

holt latin helyébe a törvények nyelvüül s hivatalos nyelvüül való behozatalát akarta Széchenyi bővebben megalkotni abban a munkájában, melyet kevéssel a *Stádium* megjelenése után írt, de mely csak 1858-ban látott napvilágot *Hunnia* cím alatt. Az időközben változott viszonyok, különösen a magyar nyelv érdekében tényleg megalkotott törvények okozhatták, hogy akkor kiadatlan maradt a könyv, mely a nyelv és nemzetiség kérdéseire s az akkori műveltségi és társadalmi viszonyokra nézve Széchenyi felfogását éles színekben tükrözi vissza.

Mielőtt a *Stádium* megjelent volna, Széchenyi még egy rövidebb röpiratot adott ki Pestmegyének „a honi nyelv terjesztésére ügyelő küldöttsége“ felhívására a *Magyar Játékszínrül*, mely azonban nagyon is emelkedett nézőpontról szemlélve a kérdést, ha nagyobb hatást tett volna, alkalmasabb lett volna elodázni, mint előmozdítani a pesti állandó magyar színház létrejöttét. E röpirat inkább ama megítélés szempontjából figyelemreméltó, a melyben abban a szerző részéről itt már következetesen Buda-Pestnek nevezett főváros akkori hátramaradt viszonyai részesültek s melyet a *Pesti por és sár* című háraahagyott töredék is jelez. Széchenyi azonban korántsem maradt a gáncsnál, sőt a tollal való agitálásnál sem, hanem bámulatosan sokoldalú és fáradhatatlan tevékenységgel igyekezett tetekkel is megvalósítani azt a vezető eszméjét, hogy a nemzeti erőket összpontosítani s e végből a fővárost minden tekintetben emelni és csinosítani, az egyesülési szellemet élénkíteni, a közlekedést föllendíteni kell. Első alkotásait: az akadémiát, a lóversenyt és a casinót körülbelül biztosítva látván, három új tervet karolt

föl buzgó erélylyel: a Dunaszabályozást, a dunai gőzhajózást és Pestnek s Budának egy állandó hiddal való összekötését; mellesleg még a selyemtenyésztes ügyét is mozgásba hozta irodalmi és gyakorlati téren (1840). Tervei érdekében ismételve tett utazásokat le a Dunán — most már királyi biztosi hivatalos minőségben s megkezdve a most róla nevezett út építését is — valamint a nyugatra, különösen Angliába, melynek viszonyait mind nagyobb rajongással tette tanulmányai tárgyává. Gróf Andrássy Györggyel együtt tett útrajról az álló hid kérdésében írt jelentése általános visszhangot keltve, alapjává lett a lánczhid fölépítésének, melylyel ő egy mélyebben rejlő czélzatot is kötött össze, azt, hogy a nemzeti kölcsönnel s a hidvámmal rést törjön a nemesség adómentességi kiváltságán s előkészítse a közös teherviselést.

Mindezeknek a vállalkozásoknak gyors és szembe-tűnő siker, egyesülve a *Hitel*, *Világ* és *Stúdium* hatásával s azzal a benyomással, melyet a magyar nyelv érdekében a főrendiházban hallatott lelkes fölszólalásai keltettek, Széchenyi népszerűségét zenithjére emelte. Mutatta ezt nemcsak személyének ünnepeztetése mindenütt, a hol megjelent s a táblabírói cím, melylyel sok megye megtisztelte, de főképp az a lelkesedés, a melylyel őt a rendek 1835-ben koronaórré akarták megválasztani, a mit azonban ő, tekintettel a már időközben megtörtént legfelsőbb kijelölésre, köszönettel elutasított magától.

E fölötti megelégedését még túlsugározta a boldogság, melyet annak a fenkölt lelkű nőnek bírhatása adott neki, a kin régóta rajongó érzellemmel esüngött: Gróf Zichy Károlyné, Seilern Crescence grófnő 1834-

ben özvegygyé lett s két évvel később Széchenyi István-
nak nyújtotta kezét.

De a nagy hazafi életének ez a derűje nem maradhatott soká ború nélkül. Már 1835-től kezdve észlelhetők voltak a haladás- és szabadságellenes irányzat elhatalmasodásának jelei a kormányzatban; Wesselényinek felségsértés miatti üldöztetése, Lovasynak és a többi országgyűlési ifjakkal s később az *Országgyűlési Tudósítások* szerkesztőjének, Kossuth Lajosnak elfogatása és szigorú elítéltetése, valamint a követté választott gróf Ráday Gedeon pere nagy mértékben föl-
izgatták a kedélyeket és súlyos aggodalmakat keltettek Széchenyiben is. Ilyen körülmények között az 1839-iki országgyűlés rendkívül harezias hangulatban nyílt meg; a többségben levő alsóházi ellenzék nemcsak a kormánynyal, de az udvarhoz szító (aulikus) felsőházi többséggel is nyíltan szembeszállott, s Széchenyinek jutott a békéltető szerepe, melynek különösen 1840 tavaszán a sérelmek ügyében mondott beszédében fényesen felelt meg. Az elítéltek megkegyelmeztetése s a magyar nyelv jogait biztosító törvény létrejötte következtében azután az országgyűlés teljesen békés hangulatban oszlott szét s Széchenyinek ismét oka volt remélni és bízni elért eredményei tartósságában s a haza jövőjében.

A *Pesti Hírlap* megindulása 1841 elején, Kossuth Lajos szerkesztése mellett volt előidézője a fordulatnak, mely most Széchenyinek nemcsak irodalmi tevékenységében, de helyzetében is a magyar közélet térén beállott. Egyszerre a legmerekvebb ellentétben látta magát azzal a Kossuthtal, ki őt csak kevéssel előbb, Pestmegye közgyűlésén, „a legnagyobb magyar“

dicsőítő nevével illette s ki még később is őt a nemzet vezérének s a saját mesterének ismerte el és hirdette.

A Széchenyi és Kossuth közötti politikai ellentét, mely a *Kelet Népe* megjelenésével lett nyilvánvalóvá s mely a bekövetkezett események megítélésénél is nagy szerepet játszik, egyike ujabbkori politikai történetünk legmélyebb és legszövevényesebb problémáinak, melynek teljes föltárását e bevezetés keretei meg nem engedik. A Széchenyi irodalmi működésének megítélése szempontjából itt szemünk előtt kell tartanunk, hogy ő éppen akkor, mikor az 1840-ben elért eredmények nyugvópontján önvalloásaiban megállapíthatni vélte, hogy „az agitatio szüksége megszűnt“, egyszerre csak oly hirlapi agitációval látta magát szembeállítva, mely erejét, merészségét, elterjedését és hatását tekintve, minden megelőzőt messze fölülmúlt. Igaz, hogy ez az agitatio tulajdonképpen ugyanazoknak a reformoknak érdekében indult meg, a melyeknek első tervezője, hirdetője maga Széchenyi volt, de mások voltak az eszközök, melyeket igénybe akart venni, más a keresztülvitel egymásutánja, melyet fölállított és más a modor, melyet követett.

Széchenyi élete egész munkáját veszélyeztetve látván, alig hogy a *Pesti Hirlap* egy félévi pályafutása letelt, terjedelmes röpiratot írt ellene *Kelet Népe* cím alatt, melyet tisztán mint irodalmi művet, erősen subjectív jellege daczára, egyöntetű szerkezete, polemiájának eszme-gazdag élénksége, szenvedélyes ékesszólása szempontjából többen a Széchenyi megelőző művei fölé helyeznek, de a mely célbavett hatását nem érte el s a Kossuth népszerűsége helyett csak a Széchenyiét csökkentette.

A közönség nagyobb része a Kossuth publicistai tollának varázshatása alatt állván s a Széchenyi saját művei által a reformok eszméjének megnyerve lévén, nem tudta belátni, hogy a *Pesti Hírlap* cikkei miért vezetnék „zavarnak“ vagy éppen „megsenmisítésre“ „mind az alkotmányt, mind a magyart?“ miért volna veszélyes a nemzet legmagasabb céljai érdekében nemcsak az észhez, de a szívhez is szólni? nem tudta megérteni, hogy csupán modor és taktika fölött a „célra nézve egyetértő“ politikusok ily éles vitát folytathassanak; nem bírt érzékkel a „juste milieu“ kevésbé tetszeties jelszava iránt, nem adott hitelt azoknak a sötét jóslatoknak, melyekkel Széchenyi már e művében rámutatott a forradalom veszélyére, sőt voltak sokan, kik rövidlátásukban s felületes ítélőökkel egyedül a gróf sértett hiúságában s a népszerűség szárnyaira emelt fiatal prókátor és journalista iránti féltékenységében vélték a *Kelet Népe* megírásának valódi okait fölfedezhetni.

Széchenyinek ez a műve is egész irodalmat teremtetett, de a megtámadottnak, nem a támadónak javára. Kossuth védelmére kelt b. Eötvös József, Vörösmarty is névtelenül, maga Kossuth, nemesen és higgadtan védekezve, polemiája csak akkor vált élesebbé, mikor Széchenyi a megyegyűléseken is ismételte támadásait. A nemzet megoszlott, de nagyobb és zajosabb része most már elpártolt Széchenyitől; az ifjúság Kossuth mellé állott, a fáklyás-zenéket most már ez kapta. Széchenyi iránt nem csökkent a tisztelet, de népszerűsége tűnni kezdett s csak akkor csillámlott föl még egyszer régi fényében, mikor 1842 nyarán az ő fáradhatatlan munkájának eredményeképpen a Pest-Buda közötti lánczíd alapkövét fényes ünnepély keretében letették.

A *Kelet Népe* az a választó vonal, mely a Széchenyi irodalmi működésének ébresztő, buzdító, indító és agitáló első korszakát, a fékező, mérséklő, túlhajtaséktól óvó, a nemzeti és közjogi radicalismust korholó második korszaktól elhatárolja; ennek a változatlan hazafiúi hévvel, de kevesebb hatással és népszerűséggel követett új iránynak útján a második állomást az 1842 novemberében megtartott akadémiái beszéd képviselői, mely e cím alatt: *A magyar academia körül* külön füzetben is megjelent, s melyben éles csapásokat mér Széchenyi azokra, kik túlbuzgalomból a nemzeti nyelv terjesztését s az állam és a társadalom megmagyarosodását erőszakolni igyekeznek. Ez a beszéd még a *Kelet Népénél* is alkalmasabb volt félreértések támasztására; bár tételei egyenként megtámadhatatlanok, az adott körülmények között mégis úgy hatottak, mint igazolásai a nemzetiségek részéről az 1840-iki nyelv-törvény ellen indított mozgalomnak, a mi csakhamar igen kelletlen hálafeliratokban is kifejezésre jutott. Most már Weselényi is nyíltan Széchenyi ellen fordult, ki annál sűrűbb ellentétekbe került ezentúl Kossuthtal is, mert nézeteik immár nemcsak a modorra és taktikára, de több napikérdésre nézve is (Horvátország ügye, iparvédegylet, német vámszövetség, vukovár-fiumei vasút, sérelmi politika) szétágaztak s mert a mindinkább magára maradó — vagy mint ő maga fejezte ki magát, „két pad közé jutó“ — Széchenyi hasztalanul igyekezett az adókérdésben is nézetei számára pártot toborzani.

Ő ugyanis a köztelherviselés elvét a nemesi kiváltságokkal szemben egy, határozott időre szóló s külön országos beruházási alapként kezelendő csekély te

lekdi enyhe formájában kívánván kezdetképpen érvényesíteni, e tervét az *Adó és két garas* című könyv-alakban is kiadott cikksorozatban s *Magyarország kiváltságos lakosaihoz* intézett két nyílt levélben fejtette ki. Fáradhatatlan agitációja s az ellenzéki sajtónak még sokkal messzebb menő állásfoglalása ellenére, az 1843-iki országgyűlésre való követválasztások a nemesek „nem adózunk“ jelszava alatt a legtöbb megyében oly heves, sőt véres küzdelem közt mentek végbe, hogy a már akkor országos tekintélynek örvendő Deák Ferencz önérzetével összeegyeztethetőnek nem tartotta a követi megbízás elfogadását. Az ő közreműködését ilyképpen nélkülöző országgyűlésen azután a közteherviselés megvalósításának legszerényebb kísérlete is Széchenyi fényes beszédje daczára, a két tábla meg nem egyeztetése miatt meghiúsult; de létrejött — Széchenyinek buzgó hozzájárulásával — a nem nemesek hivatal- és birtokképeségének törvénybe iktatása; a szabadelvű irányt lelkesen támogatta a vallási kérdésben is, ellenben a börtönrendszer s büntető rendtartás terén nem csatlakozott a modern haladás barátaihoz s a városok fölötti felügyelet kérdésében a conservatív álláspont védelmében a felsőházi ellenzékkel oly éles összetűzése volt, hogy egyik leghatásosabb beszédje után ájultan rogyott össze.

Egészségét már ez időben kezdte aláásni a pihenést nem tűrő, fáradhatatlan tevékenység, mely folytonosan a legkülönbözőbb feladatok számára vette úgyszólván éjjel-nappal igénybe szellemét s mely különösen a publicistika terén most fokozódó mértékben érvényesült.

A hazai ipar védelmét célzó egyesületi szervezkedés alkalmat szolgáltatott Deák Ferencznek is egy

Zala-Szent-Gróton tartott beszédjében a védegyleti mozgalom pártolására szót emelni. Széchenyi tizennégy cikkben foglalkozott Deák beszédjével, a legnagyobb tisztelettel nyilatkozva az ő személyéről, sőt egyenesen följajánlva neki a vezérletet, mely előtt maga is meghajolna, de egyúttal az ország közgazdasági állapotaira vonatkozó nézeteit erélyesen megczáfolni s a védegylet czéltalanságát hatásosan bebizonyítani igyekezett.

Ez az állásfoglalása Széchenyit nemcsak egy népszerű országos mozgalommal, de Kossuth és Wesselényi után már Deákkal is ellentétbe hozta, a mi nem kevésbé járult hozzá népszerűsége csökkentéséhez, a mely úgyis oly mértékben hanyatlott, a mily mértékben közeledett Széchenyi a kormányhoz, melynek üdvös szándékait, kivált mióta barátja, gróf Apponyi György vette át a kancellárságot, nem győzte az ellenzék fokozódó hevű támadásaival szemben védelmezni.

De a legsúlyosabb csorbát népszerűsége és tekintélye akkor szenvedte — s ez fölötté jellemző a mi viszonyainkra nézve — a mikor életének egyik főfeladatát teljesítendő, egészen önzetlenül és áldozatkészen vállalkozott az ő javaslatára a helytartó-tanács mellett létesített közlekedési országos bizottmány — később osztály — vezetésére, nagyon szerény, t. i. helytartótanácsosi minőségben, bár egyidejűleg nyert titkos tanácsosi czímmel.

Széchenyi nem törődve a kedvezőtlen benyomással, melyet kineveztetése keltett, mihelyt 1845 őszén átvette hivatalát, hozzálátott első és legsürgősebb feladatához: a Tisza folyásának szabályozásához. Ennek érdekében tett útjai eleinte sem személyére, sem az ügyre nézve kecsgetetőknek nem látszottak, de szívós-

ságának és lelkesedésének sikerült ellenfeleit lefegyvereznie s miután a szabályozási műre vonatkozó eszméit az ő szokott subjectiv, de megragadó modorában röpiratba is foglalta (*Eszmetöredékek*), több helyen valóban lelkesült fogadtatásban részesült és elérhette a munkálatok tényleges megindítását, melyhez azonnal hozzáfűzte a tiszai gőzhajózás ügyét is, sőt egyidejűleg ráért Fiumét és kikötőjét is tevékenysége körébe vonni s az ő buzdításának is része volt abban, hogy a Balatonon megjelent az első gőzhajó.

A közgazdasági téren való alkotó tevékenység azonban nem soká vehette az egész embert igénybe. A korszakos jelentőségű 1847—48-iki országgyűlés választási mozgalmainak első hullámgyűrűje feltűntek közéletünk alig lecsendesült víztükrén, a pártok szervezkedtek és megnyilatkoztak, s különösen a szabadelvű ellenzék igyekezett megállapítani azokat az elveket, melyek iránt vezérei: Deák, Kossuth, Batthyány, Teleki, Eötvös, Szalay között egyetértés volt létesíthető. A magát mindinkább elszigetelve látó Széchenyi is elérkezettnek látta a pillanatot, hogy ismét tollat ragadva a roppant elfoglaltságától még üresen hagyott órái s különösen éjjelei felhasználásával *Politikai programtöredékek* cím alatt kiadott röpiratban belésszóljon a pártszervezés és programmalkotás mozgalmába, kijelentve, hogy nem csatlakozik sem a conservatívekhez, sem az ellenzékhez, de arra sem érez vágyat, hogy új pártalakulás zászlaját tűzze ki; ő — úgymond — a haladás és a reform barátja, ellenzéki volt, a míg a kormány minden haladástól és reformtól elzárkózott, de éppen abban látja a következetességet, hogy ne törjön a kormány ellen, mikor azt jóakarat ve-

zérli. Képtelenségnek tartja azt, hogy az ellenzék vezetni akarja az országot s kikel a mindent gáncsoló, majd túlbizakodó, majd kétségbeeső hang, a türelmetlen „dögönyözés“ és terrorismus ellen, mely az ellenzék hevesebb részének agitációját jellemzi s már-már forradalmi lázba juttatja az országot. Végül Kossuth személyéhez fordul, előbb a gúny ostorát suhogtatva, majd a hazafiúi fájdalom és aggodalom legnemesebb pathosával inti, kéri népszerű ellenfelét, hogy lépjen le az izgatás veszélyes lejtőjéről, mely föltartóztatlanul romlásba sodorja az országot. Ehhez az intelemhez fűződik Széchenyi híres jóslata a bekövetkezendő forradalomról, mely ugyan más alakban — mert a *Programmtöredékek*-ben lefestett kép inkább sociális és nemzetiségi polgárháborút helyez kilátásba — de tényleg hamarabb vált valóra, mint talán Széchenyi maga is hitte.

A röpirat egyes részeinek nagy retorikai szépségei s érvelésének hatalmas ereje ellenére sem csiménnek nem felelt meg, sem a célba vett hatást nem érte el. Később, a szabadságharcz leveretése után, sokan gondoltak vissza megilletődve tartalmára, de akkor az egész ellenzék — nemcsak azokat, kik ellen irányozva volt — Széchenyi ellen ingerelte. Ezt látva írója s hallva, hogy Pestmegye Kossuthot magát készül követté választani, a természetében rejlő szívós eréllyel elhatározta, hogy elhagyva helyét a főrendek táblájánál, ő is az alsóházba választatja meg magát. Föl is lépett Sopronmegyében, a hol nagybirtokos volt s a hol a nemesség a conservatív irányhoz szíttott. Ámde itt éppen azt fordították ellene, hogy a köztelherviselés mellett tört lándzsát és Széchenyi éppen ebben a szűkebb

hazájában — megbukott. Mosonmegye tette jóvá, a mit szomszédja vétett, s így az 1847 novemberében megnyílt utolsó pozsonyi országgyűlés alsóházában Széchenyi csakugyan szemben találta magát Kossuthal, de mindjárt eleve kijelentette, hogy csalódnak azok, kik most azt várják, hogy ők „gladiatori bajtusára“ keljenek egymással s csakugyan mindketten szinte versenyeztek az egymás iránti kíméletben és mérséklésben.

Az országgyűlés minden tekintetben kedvező előjelek között nyílt meg, de Széchenynek csakhamar alkalma volt a véleményeknek az előértekezletek, az ifjúság és a karzati közönség által ellenzéki irányban való lenyűgözése ellen óvást emelni. Már a felirat kérdésében a Kossuth radikálisabb javaslata néhány szótöbbséggel győzött a Széchenyié fölött, s mikor a főrendek ahhoz hozzájárulni nem akartak, Kossuth Széchenyi távollétében keresztülvitte, hogy a követi tábla egyáltalán félretegye a feliratot és a trónbeszédet válasz nélkül hagyja. Mikor az európai forradalom első szele Olaszország felől becsapott, Széchenyi úgy fogta föl a helyzetet, hogy most kell Magyarországnak töretetlen hűsége és méltányossága bebizonyításával a dynastia bizalmát mindenkorra megnyernie s a monarchia súlypontjának hazánkba való áthelyezését ki eszközölnie; ellenben az ellenzék a monarchiát fenyegető veszélyt éppen a nemzet követelményeinek érvényesítésére akarta fölhasználni; az adminisztratori rendszer miatt formált sérelmek elosztatását czélzó királyi leiratban való megnyugvás még nagy nehezen kimondható volt a követi táblán, de február közepén túl már minden nap csak a Kossuth merészen előretörő irányának egy-egy diadalát jelentette.

A párisi februári forradalom híre márczius elsején jutott el Pozsonyba s rohamos kifejlődésre juttatta a dolgokat nálunk is. Kossuth már márczius 3-án fejtette ki az új képviseleti alkotmány és az Ausztriától való függetlenség elveit a kerületi ülésben s elnémítva a Széchenyi aggodalmait, azokat határozattá is emeltette; másnap a határozat keresztülment az alsóházon. A főrendek megrettenve, kitérni akartak s nem tartottak ülést, de a közbejött bécsi forradalom és Metternich bukása hamar megérlelte a reform ügyét; 14-én már elfogadta a főrendiház is és 15-én — mialatt Pesten a fiatalság egy vértelen forradalmi ténynyel léptette életbe a sajtószabadságot — a törvényhozás küldöttsége Bécs lakosságának örömujjongása közt hozta a határozatokat szentesítés végett Bécsbe.

Széchenyit magát is elragadta az ár; nem tudta: örüljön-e a nemzeti ügy föltartóztathatatlan diadala fölött, vagy aggódjék annak erőszakos gyorsasága miatt? Ő maga járt közben a főhercegeknél az új alkotmány megerősítése érdekében s ott volt, mikor Kossuth márczius 17-én Pozsonyban gróf Batthyány Lajost már mint Magyarország leendő miniszterelnökét mutatta be a népnek.

Nyakra-főre történt most a legfontosabb törvényjavaslatoknak meglehetősen hevenyészett szerkezetben, úgyszólván ellenmondás nélkül való országgyűlési tárgyalása; az utolsó rendi diéta lázas gyorsasággal igyekezett feladatát megoldani, hogy mielőbb átadja a tért a már Pesten összeülendő első képviseleti alapon nyugvó országgyűlésnek.

Időközben megalakult a kabinet is, melynek összeállítása nem csekély nehézségek leküzdését föl-

tételezte. A mi a várakozásoknak megfelelt, az a jövő bomlás csiráit hozta magával. Kossuth nélkül a minisztérium nem is vállalkozhatott volna az ország valódi kormányzására s másrészt Széchenyi csak tényleges hatáskörének megfelelő állást foglalt el, mikor a közlekedési tárczát reá ruházták, a mi annál természetesebbnek tünt föl, mert ő volt az egyedüli miniszter, ki — a kormány egy régebbi megbízásának megfelelően — már 1848 elején egy az egész magyar közlekedésügy rendezését felölelő terjedelmes javaslatot terjeszthetett az országgyűlés elé.

Az alakulás nehézségeit azonban még fölülmúlták azok, a melyekbe az új kormány működése kezdetől fogva ütközött. A márcziusi eseményektől felbátorított forradalmi — de hazafiasan forradalmi — szellemet még aránylag legkönnyebb volt békére és a törvényes rendhez való alkalmazkodásra szoktatni; nagyobb veszély fenyegette az új alkotmányt és kormányzatot a nemzetiségck s különösen Horvátország részéről. S mialatt ezek ellen védekezett a minisztérium, tapasztalnia kellett, hogy hatásköre sem a hadsereggel, sem a bécsi birodalmi kormány nyal szemben tisztázva és biztosítva nincs. Azt, a mit a törvények általánoságban kimondtak, csak lépésről-lépésre lehetett a valóságban is, folytonos küzdelemmel érvényesíteni. Mikor aztán az udvar a megújuló bécsi forrongások elől Innsbruckba menekült s Magyarország meghívását mellőzte, mikor Radeczky az olasz fölkelőkkel szemben győzedelmeskedett, a délvidéken a szerbek föllázadtak s Jellasic horvát bán nyílt pártütésének az udvar részéről minden félreértést kizáró módon való desavouálása meghiúsult, az ország helyzetének minden tekin-

tetben válságos volta félreismerhetetlenné vált. A július 5-én megnyílt országgyűlésnek Kossuth már néhány nap mulva kénytelen volt a kormány nevében előterjesztést tenni a hazát fenyegető veszély leküzdésére szükséges katonai és pénzerő előállítása tárgyában; a lángelkű szónok szavaira kitört közlekedés mindenkit meggyőzhetett felőle, hogy ez a nemzet el van szánva az élethalál-harc megvívására, de a veszélyt akkor még a maga valódi nagyságában talán csak Széchenyi sejtette. Fokozódó aggodalommal nézte a Kossuth napról-napra növekvő hatalmát, látta napról-napra tágulni a szakadást az udvar s a magyar kormány között, és volt kénytelen hallgatva tűrni a kényszerhelyzeteket, melyekbe a kormányt a viszonyok s főként Kossuthnak az országgyűlés radicalis elemeivel való egyetértése és hírlapjának agitatója sodorták.

Az új országgyűlésnek a katonai s adóügyekben hozott határozatai István nádor teljhatalmának visszavonása s az udvar merev elzárkózása következtében már szentesítést nem nyertek; azok életbeléptetése tehát kényszerű, de már forradalmi lépés volt. Az utolsó kísérlet a korona és az országgyűlés közötti egyetértés helyreállítására: egy küldöttségnek Bécsbe utazása, eredménytelen maradt. De erről a balsikerről Széchenyi már nem szerzett tudomást; a folytonos lelki harcok és emésztő izgalmak különben is megrongált idegrendszerét végképp feldúlták. Szeptember elején mint örültet szállították Pestről a Bécs melletti Döblingbe, dr. Görgen elmeógyógyintézetébe.

Az elmezavar éjszakája szinte jótékonyan borult a nagy szellemre, hogy a nagy szív ne érezze át hazája hősi küzdelmének és végre bekövetkezett leveretésének

iszonyait. Attól is megkímélte, hogy értesüljön a párt-szenvedélynek arról a kíméletlenségéről, mely tébolyát ürügynek minősítve, nevét a debreczeni országgyűlésről igazolatlanul távol maradt kétes hűségű hazafiak közé akarta sorolni. Az első időben Bécs ostromának s az ottani ferradalomnak zaja, a beteg szobájáig elhatolva, dühöngési rohamokat idézett elő, de ezeket lassankint teljes fásúltság és közöny váltotta fel. Elevenen eltemetkezve, elszakítva nemesak hazájától, de családjától is, csak 1850 után kezdett Széchenyi ismét érdeklődni a külvilág iránt. Hosszú leveleket írt nejének, titkárának, foglalkozott megint vagyona kezelésével, de egy balul végződött kísérlet után a tébolyda elhagyására többé rávehető nem volt; „rögeszme, fogadalom, vagy sejtelen“ lett nála az a hit és az a föltevés, hogy onnan élve nem fog távozni. Levelei az önvád és megbánás fölajdulásai, a vallásos rajongással párosult búskomorság megnyilatkozásai mellett a haza sorsa iránt újból való érdeklődés jeleit oly mértékben kezdik föltüntetni, a mily mértékben javult a beteg testi és lelki állapota. 1852-ben meglátogatta Lonovics érsek, szintén a 48—49-iki események egyik áldozata, Széchenyi barátja, ki egyúttal első lelki orvosává lett, (Zichy A.) mert a mióta a beteg előtte kiönthette a lelkét, azóta nyerte az lassankint ismét régi egyensúlyát vissza. A sakkjáték, galambjai és fuvolája mellett mind sűrűbben foglalkoztatták a nagy hazafit a honi lapok és könyvek, melyeket kivétel nélkül meghozatott, sőt a toll is, mert most már naplóján és levelein kívül czikkeket is kezdett írni a *Times*-nak.

Kevéssel az ifjú császár egybekelése után, 1857-ben, a fejedelmi pár körutazást tett Magyarországon;

Döblingből származott az az eszme, hogy ezt az alkalmat fölhasználva, Magyarország legelőkelőbbjei, élükön a hercegprímással egy kérvényt nyújtsanak át az uralkodónak Magyarország szabadságának helyreállítása érdekében. E terv megghiúsulása volt az első szikra, mely a betegségtől soká megsezelidített Széchenynek szenvedélyét újra lángra keltette; követte ezt az akadémiának a kormánytól tervezett megrendszabályozása, a mely ellen éles hangú tiltakozást írt, mely az akadémiában — hová eredetileg szánva volt — felolvasásra nem kerülhetett ugyan, de kéz alatt elterjedt a hazában s megint népszerűvé tette a „legnagyobb magyar“ nevét. Mikor azután báró Bach Sándor, az ötvenes évek mindenható belügyminisztere, a ki 48-iki forradalmárból lett a róla elnevezett abszolutistikus rendszer vezető szellemévé, az uralkodó körök megtévesztése céljából *Rückblick* cím alatt egy csekély számú példányokban megjelent röpiratot adott ki,* mely célzatos kiszínezéssel és csoportosítással dicsőítette rendszerének addigi eredményeit, Széchenyi többé meg nem állhatta, hogy hatalmas csapást ne mérjen a jogtiprással még kérkedő s arra a világ előtt hímet varró önkényuralomra és megírta híressé vált „sárga könyvét“, e cím alatt: *Ein Blick auf den anonymen Rückblick* stb. A kéziratot fia, Béla másolta le s e másolatot vitte Londonba, a hol azt Rónay Jácint felügyelete alatt nyomtatták ki, közjogi adatok kíséretében, s a vaskos könyv rövid idő alatt minden rendőri tilalom ellenére közkezen forgott nemcsak Magyarországon, ahol valósággal nyelték, de az osztrák előkelő körökben, sőt a külföldön is.

A *Blick*, melynek szerzőségét Széchenyi az ak-

* Szerzője Mayer Bernát volt.

keri viszonyok között soha nyíltan el nem ismerhette, de a mely minden lapon rávall írójára, pongyola írmodorával, laza és szakadozott szerkezetével s gúnyjának féktelenségével az irodalmi szempontból való bírálatot talán nehezebben állja ki Széchenyi egyéb műveinél, de mint határozott czélzatot követő politikai írat, szerzője lángeszének talán legesodálандóbb terméke, mert czélbavett hatását, hogy a nemzet szenvedéseiert legalább ennyiben bosszút állva, azok fő okozóját a külföld s az ausztriai döntő körök előtt nevetségessé tegye, tényleg tökéletesen elérte.

A *Blick*-nek minden betűje egy-egy koporsószögévé vált az uralkodó rendszernek (Zichy A.) s az 1859-ben a monarchiára zúdúlt események megpecsételték a Bach bukását.

Ez a siker nemcsak felvidította Széchenyit, de tevékenységét is rendkívüli mértékben fokozta. Már 1858-tól kezdve a röpiratok és hírlapcikkok egész kis irodalma támadt a magyar kérdés körül, melyek mind a döblingi önkényes fogságból voltak sugalmazva s melyek bizalommal és reménynyel az ifjú uralkodó nemeslelkűsége és önálló ítéllete iránt, egy újabb „pactum conventum“, egy a korona és a nemzet között kölcsönös méltányossággal létrehozandó új kiegyezés szükségességét és lehetőségét hangoztatták. Széchenyi döblingi magánya mindinkább megszűnt magány lenni: sűrűn látta magánál vendégül nemcsak fiait és mostoha fiait, a Zichy-grófokat, de imádott nejét is, kinek minden megjelenése ünneppé varázsolta a napot, — továbbá Hollán Ernőt, Falkot és Kecskeméthy Aurélt, mint irodalmi munkatársait, Lonovicsot, báró Józsika Sámuel, sőt az osztrák miniszterelnök, Rechberg gróf is megláto-

togatta Széchenyit, nemkülönben Schmerling, az ellenzék miniszterjelöltje, és egy napon bekopogtatott a döblingi remeténél egy fejedelmi ifjú is: József főherczeg.

Minden jel arra mutatott, hogy az ősz — ekkor már hetvenedik évéhez közeledő — hazafi megint bizni, remélni kezdett; és éppen ekkor, váratlanul következett be egy fordulat s nyomában a katastropha.

Az 1859-iki protestáns pátens által Magyarországon fölkeltett nyugtalanság volt az első jel, mely Széchenyit aggasztani kezdte; egy újabb 48-tól félt. Ugyanakkor személyes helyzete is izgatóvá kezdett válni. A bécsi rendőrség végre megsokalta azt, hogy úgyszólván szemei előtt Döblingben a politikai agitációnak állandó központja legyen s miután a *Blick* szerzősége iránt is immár minden kétely eloszlott, 1860 tavaszán Széchenyi lakását éber rendőri felügyelet alá helyezték, sőt márczius 3-án úgy nála, mint a hozzá látogatóba járó bécsi ismerőseinél szigorú háznotozást tartottak és ez utóbbiak közül többeket el is fogtak. Egy kiterjedt összecsküvés fölfedezéséről beszélt a hír; Pesten a fiatalság márcziusi tüntetése alkalmával vér folyt s egy ifjú elesett; talán mindennél jobban izgatta föl Széchenyit barátja, Jósika váratlan halála, mely néhány nappal azután következett be, hogy a báró Döblingben nála ebédelt. És ezekhez járult végül Thierry rendőr-miniszter levele, melyben visszautasítva Széchenyi meghívását, e kíméletlen szavakat is intézte hozzá: „A tébolyda megszűnt Excellentiádra nézve menedékhely lenni“. Egy kevésbbé beteg kedélyben is ezek után az előzmények után könnyen támadhatott a gyanu, hogy elfogatás, börtön, vagy talán orgyilkos az, a mi reá vár. És ez magyarázata a kétségbeesés vagy örülési roham

ama cselekedetének, melylyel Széchenyi 1860 husvét vasárnapjára virradó éjjel önkézével vetett véget életének.

A „késő, de tartozott szent hódolat“, mely „hálás adóját“ valódi nemzeti gyászként róttá le Széchenyi halálakor, az egyetértés, mely — báró Eötvös József szavai szerint — az ő munkás élete örökségeként jött létre sírja fölött, nem engesztelhette ki egészen az ő sorsának tragikumát, melyet az tetőz be, hogy kevesebb mint egy évvel kimúlta után félreismerhetetlen előjelei kezdtek derengeni annak a kibontakozásnak és kibékülésnek, a melyet ő keresett és a melynek eljövele iránti kétségbeesése vitte a halálba.

Élete munkájának maradandó eredményeihez, az intézményekhez és alkotásokhoz, melyeket létrehozott vagy megindított, méltán sorakozik irodalmi munkássága, melynek közönségesen ismert anyagát halála után jegyzetei, naplói és levelei segítségével előbb Török János, majd Zichy Antal és Majláth Béla tetemesen gyarapították. Posthumus munkái közé tartozik a Török Jánostól kiadott *Önismeret*, mely szintén nem tudományos formában pszichológiai s még inkább nevelési problémákkal foglalkozik, de helyenkint a *Blick* eszmekörébe csap át. Naplóinak utolsó, valószínűleg az 1848-iki eseményeket is felölelő kötete alighanem a márcziusi házkutatás alkalmával veszett el.

A Széchenyi írott művei és beszédei osztoztak azoknak a szellemi termékeknek sorsában, melyek az aktuális politika céljai szolgálják: a viszonyok és feladatok változása következtében nagy részüket elavultnak látszik ma, bár Gyulai helyes megjegyzése szerint éppen az, a mi már elavult, mert az életbe ment át, in-

tézményeinkben hirdeti szerzője dicsőségét. Műveinek történeti becsé is az ő egyéniségének és korának fontos és érdekes voltánál fogva sokkal nagyobb annál, a melyet politikai iratoknak a későbbi kor rendesen tulajdonítani szokott; e mellett könyvei az állam- és életbölcse ség oly maradandó becsű gyöngyeit tartalmazzák, melyek miatt azok pozitív tartalmát is a legkésőbb nemzedék a maga javára, képzésére, épülésére fogja fordíthatni. Ez teszi őt bizonyos tekintetben ma is népszerű íróvá s csak az sajátságos, hogy míg egyes mondásai, nézetei, tanításai úgyszólván a köztudatban élnek, — még pedig gyakran forrásuk ismerete nélkül, — nemcsak műveinek tulajdonképpen tartalma, de működésének, életének egybefüggő képe, egyéniségének és szerepének az egykorú eseményekhez és szereplőkhöz való viszonya tekintetében is gyakran vajmi homályos és téves fogalmakkal találkozunk.

A Széchenyi írói egyénisége és jelentősége megítélésénél mindenekelőtt szem előtt tartandó, hogy ő politikai hivatása szolgálatában, nem írói becsvágyból, hanem „pályája kényszerűségéből“ lett íróvá; könyvei és szónoklatai forrásukra és céljukra nézve semmiben sem különböznek azoktól a tetteitől, melyeknek nyomait politikai, társadalmi és közgazdasági életünkben hátra hagyta. Saját vallomása szerint nála „a hazafi állott elől, csak azután jött az író“, szerzői „praetensiója nem volt, fáradozásának oka csak tiszta és becsületes szándék“ vala. Megfigyelhető, hogy közpályája megnyíltával annak, a mit azelőtt naplóiban önmagáról mondott el, nagy részét a közönségnek kezdi hirdetni, naplója számára csak titkait tartja fenn; írói hajlamának ez a fejlődése magyarázza némileg stíl-

jét is: az eszmének azt a „tolakodó és szabályozhatatlan bőségét“ (Arany László), a gondolat és érzés korlátlan uralmát a műalkat, sőt néha még a logika követelményei fölött is, a pongyolaságot, a „tisztá és rendszeres előadás hiányát“, azokat „a magyar mért földet legyező hosszú szóalkatokat“, a minőknek ő maga nevezi körmondatait. De félreismernők ezt az ő látszólagos írói dilettantismusát, ha azt egészen önkénytelennek és öntudatlannak tekintenők; hogy öntudatos volt, nem csak az mutatja, hogy ő maga ismételten bevallja, sőt olykor huszáros élezei tárgyává teszi, de ennek az íromodornak az öntudatossága és célzatossága kitűnik irodalmi agitációjának egész természetéből és taktikájából, mely mindig főként azoknak megnyerésére és meggyőzésére irányult, a kikről jól tudta, hogy egy rendszeres, tudományos munkát végig nem olvasnának, de a szellemes, élctől sziporkázó, csipős gúnnyal is fűszerezett csevegés iránt éppen nem érzéktelenek, s a kikről azt is föltételezhette, hogy egy hivatásos írónak formailag is magas színvonalú munkája iránt kevésbé érdeklődnek, mint egy a társadalom vezető köreiben mozgó elkényeztetett nagyrúrnak könyvírói szeszélyei és ötletei iránt. Nem szabad felednünk, hogy, kivált eleinte, a nyelv nehézségeivel is küzdenie kellett, magyarul egyáltalán csak akkor kezdett írni, a mikor már részt vesz a közügyekben; a dunántúli tájszólás némely sajátosságaihoz szívósan ragaszkodik, kedveli olykor a népies szólamokat is, a nyelv hiányát új szavak alkotásaival próbálja pótolni, — nem mindig szerencsésen; de lassanként a nyelv darabos, nehézkes anyagát áthévíti, megolvasztja, s a maga képére gyúrja át hatalmas egyénisége: ezentúl aztán már nem többé a nyelv-

vet, az irályt érezzük műveiben, csak a szerzőt, mindenre csodás fényt vető genialitásával, a „mély érzés és metsző gúny vegyületét“, mely egyéniségét is mindenekfölött jellemezte, a harag féktelen kitörései mellé helyezett legérzelmesebb ömlengéseket, „Juvenális és Swift maró gúnyjának egyesülését Shakspeare hamleti és leari humorával“ (Gyulai). És érezzük költői lelkének megnyilatkozását is, mert — bármily csodálatosnak látszik — az az ember, a ki váltig hirdette, hogy a politikában, a gyakorlati életben csak a hideg ész szavára szabad hallgatni, lelke mélyében költői természet volt, ezt nemcsak kedvencz olvasmányai, idézetei, ifjúkorának irodalmi tervei árulják el, de mint író is nem egyszer ragadja el a költői ihlet. „Könyveinek és beszédeinek ezer részlete, képe, hasonlata, kifejezése hat reánk úgy, mintha egy nagy költemény töredéke, egy nagy költői lélek megnyilatkozása lenne.“ (Beöthy Zolt.) Míg írói műveinek sokféle formai hiányuk mellett is ez a költői ihlet helyenként különös zománczot kölcsönöz, becsüket fokozza írójuknak széleskörű olvasottsága, nagy tudása s az az éleslátás, mely a dolgoknak és kérdéseknek mindig mélyére hatol.

A Széchenyi írói jelentőségének egyik mellőzhetetlen fokmérője végül a hatás, melyet irodalmunk fejlődésére gyakorolt. Könyveivel, hírlapi cikkeivel úttörője, mondhatjuk megalapítója lett a magyar publicistikának; hogy e munkássága hatásában hamar túlszárnnyalták mások, az nem csökkenti úttörői érdemét, csak egyik ismétlődése annak a gyakori történeti jelenségnek, mely vezető szellemek ellen oly erőket visz harczba, a melyeket ők maguk keltettek életre. Még tágabb körre terjed a hatás, melyet a nyelvújítás gyakor-

lati érvényesülése köszönhet neki; azt a magyar nyelvet, a mely költészetünk számára a nyelvújítási harc befejezésékeppen a Vörösmarty műveiben kialakult. Széchenyi segített bevinni az életbe; és nemcsak az irodalom nyelvét, az irodalmat magát az ő példája, az ő hatása tette nálunk igazán társadalmi közszükségletté. Beöthy Zsolt helyesen mondja, hogy ő első volt államférfiaink között, ki a magyar költészet nemzeti politikai jelentőségét méltatta, előtte mintegy „megnyitotta az alkotmány sánczait“; személyes hatása írónk egy egész sorára s éppen költőinkre félreismerhetetlen; az akadémia megalapításával nem tett kevesebbet irodalmunkáért, mint azzal a viszonygyal, melyet személye s az írók között fentartott, a példával, melyet az irodalmi tevékenység megbecsülésére adott s végül azzal, hogy főként az ő igyekezetének eredményeképpen lett Pest az irodalmi középpont, egyúttal az ország fővárosává.

Az, a mi Széchenyit mint író-t jellemzi, megvilágítja az ő szónoki szerepét és jelentőségét is. Szónok ő a classikus rhetorok értelmében semmi esetre sem volt, de nálunk és az ő korában azt a hatást, a melyet a közéletre gyakorolt, soha el nem érhette volna bizonyos nemű szónoki tehetség nélkül, s nemcsak kortársainak tanuságtétele, de beszédeinek és azok hatásának tanulmányozása — a régibb országgyűlések hiányos naplóföljegyzései daczára — meggyőz arról, hogy Széchenyi szónoki tehetsége a maga nemében épp oly érdekes és eredeti volt, mint írói egyénisége, s szónoki szerepéhez az a különleges, elévülhetetlen érdem is fűződik, hogy — mint már említettük, — ő volt az első, ki a magyar parlamenti szónoklatot a latin ékesszólásban legtovább gyönyörködött magyar főrendek körében meghonosította.

A szónoki pályán még küzdelmesebb kísérletezés vitte őt előre, mint az íróin; naplója tanúskodik róla, hogy első felszólalásának izgalmai szinte kétségbe ejtették a felől, fog-e valaha nagy közönség előtt hidegvérrel beszélni tudni? Még később is naplóiban gyakran nyilatkozik elégedetlenül, saját idegessége, zavart és akadozó előadása fölött; ilyen önvallomásokat olvassunk oly beszédeiről is, melyek a közönség tapsaival találkoztak, még élesebben szólnak akkor, mikor már egyéniségének varázsa hanyatlóban volt. Kecskeméthy Aurélnak igaz van abban, hogy az eszméknek az a buja gazdagsága, s a szellemnek az az egyszerre mindenre való kiterjedése, mely Széchenyit jellemezte, magában véve nagy akadálya az ékesszólásnak; e mellett beszédeire sohasem készült, azok — eltekintve a felolvasott, akadémiai beszédektől — mindig temperamentumos rögtönzések, pillanatnyi inspiratio szüleményei voltak s már ezért sem mérkőzhettek formai tökély, alaposság, átgondoltság tekintetében a Deák és Eötvös szónoklataival. Nem lehet azonban mondani, hogy tárgyát mélyen át nem gondolta volna, mert hiszen legtöbbször oly kérdésekről nyilatkozott, melyeket már hosszasanban hánytorgatott elméjében, de az a forma, melyben véleményét beszédjében kifejezte, mindig a pillanatnyi helyzet és hangulat, az esetleges támadások és ellenvetések, az éppen akkor elérni kívánt czél hatása alatt született s ebben rejtett magyarázata a benyomásnak is, a melyet keltett; a mily melegen, sőt hevesen voltak átérezve, közvetlenül és őszintén elmondva beszédei, épp oly élénk és biztos volt hatásuk is. Föllépésének, mozdulatainak és arcizmai játékának némely sajátossága, mondhatni különösége is hozzájárult a figyelem fölkeltéséhez és

lekötéséhez; a „szabatosság és iskolás beosztás teljes mellőzése“ (Zichy A.), a szeszély csapongásai, a gyakori kitérések, átugrások és ismétlések legkevésbé sem szolgáltak akadályul arra nézve, hogy Széchenyi magával tudja ragadni hallgatóságát, hogy ellenséges hangulatban olykor a maga javára fordulatot idézzon elő, hogy a legjelesebb szónoklatok hatását ellensúlyozni tudja s hogy Kossuthot országgyűlési tudósításaiban egyszer-mászor magasztaló elismerésre indítsa. Kemény Zsigmond Széchenyinek mint szónoknak gyöngeségét abban látja, hogy beszédeiben soha sem tudott saját szellemének legmagasabb nézőpontjáig fölemelkedni s hogy szavakkal megható és mély érzelmeket festeni képes nem volt; míg az irodalomban tudott a kebel legérzékenyebb húrjain játszani, mint szónok sokakat ragadott tapsokra, de senkit könnyekre; szerinte Széchenyinek vannak beszédei, „melyekben az ember végigragyogni látja a lángész szivárványát, de földre, hova lábát vetesse, alapra, melyen lelke megpihenjen és irányt vehessen, közelben s távolban egyaránt nem talál: minden villanyos, csillogó, fantasztikus alakú eszmeföllegekből áll és egy-egy nagy gondolat elmosódott vagy szaggatott körrajzaiból.“

Mindent összefoglalva, Széchenyit mint politikust, író- és szónokot egyaránt kétségtelenül újabbkori politikai történetünk legérdekesebb, mert legsajátosabb, legeredetibb, szövevényes, szinte talányszerű alakjának mondhatjuk. Lénye, élete, működése a történeti és lélektani bűvárlat egyik kedvencz és kimeríthetetlen tárgya, mert mindenkit új fölfedezésekre csábít s valóban alkalmas is arra, hogy mindig új meg új szempontokból nézve újabb színben, világításban is tűnjék

föl. Ez magyarázza meg másrészt azt is, hogy míg Széchenyi tiszta hazafisága, rendkívüli szellemi és lelki tulajdonai s életének nagy és maradandó eredményei úgy összes jelentősebb kortásait, mint az utókornak még legkevésbé jóakaró bírálót is egyhangú és föltétlen elismerésre indítják iránta, működésének egyes mozzanatait, egyéniségének egyes nyilvánulásai mégis a legellentétesebb, gyakran a megfoghatatlanságig félszeg megítélésben részesültek s nyilvános pályájának második szakában őt úgyszólván egészen elszigetelve s népszerűségétől megfosztva láttuk.

A Széchenyi alakja valóban kiegyenlíthetetlen ellenmondások vegyüléséből alkotottnak látszik, melyek csak magas nézőpontról, mélyreható tekintet előtt olvadnak megérthető harmoniában össze. Fölületes szemléltre már pályája is rejtélynek tűnik föl. Mint katona, távol hazájától, ennek viszonyait alig ismerve, nyelvét fogyatékosan beszélve, egyszerre tudatára ébred annak, hogy hivatása nemzetének ujjaszületését faji alapon, gyakorlati úton megindítani; határozottan aristokrata érzülettel agitatót indít a nemzeti előjogok ellen, megbontja a feudális tábort, előkészíti az alkotmánynak szabadelvű és demokrata szellemű átalakítását; látszólag egészen készületlenül lépve az irodalmi, nevezetesen a publicistikai pályára, rövid idő alatt az ország legolvasottabb írójává lett; mikor a reform-mozgalom erősebb hullámokat vet, útjába áll, népszerűsége föláldozásával vállalkozik a mérséklő és fékező hálátlan és eredménytelen szerepére; mikor aztán egy európai szellemi áramlat ereje hamarább, mint bárki gondolta volna, teljes diadalra viszi a reformtörekvést, egy perczre — saját vallomása szerint — átengedi magát

a nemzete újjászületése fölötti csendes örömnök, mert hiszen „maga is járult valamivel hozzá!“ De csakhamar felülkerekednek már előbb érzett s hangoztatott balsejtelmei; előbb mint minden honfitársa, meglátja a fenyegető katastrophá veszélyét; képtelen lévén azt elláritani — megőrül; visszatérő eszmélete arra a rettentő szemrehányásra indítja önmaga ellen, hogy miért is lgyekezett nemzetét békés tétlenségéből felrázni, s ezáltal a romlás útjára vinni; majd ismét egy reménysugár éleszti föl lekét, de annak pillanatnyi elsötétülése elég, hogy kétségbeesése a halálba űzze.

Az egymást kergető paradoxonok e sorozatát kiszínezik a lelki élet egyes momentumainak, a jellem egyes vonásainak szembetűnő ellentétei: a politikában az ész kizárólagos uralmát hirdető, népét az „ok népévé“ nevelni akaró, az anyagi erők fontosságára utaló utilitárius államférfiú, a kit mégis a honfiúi szívfájdalom esztől foszt meg, míg a mindig a szenvedélyekre hivatkozó érzelme-politikusok teljes épségben őrzik meg lelki egyensúlyukat; a mély és buzgó vallásosságú ember, ki mint fiatal huszárkapitány az élet ezer öröme között sohasem feledkezik meg ájtatosságáról és gyónásáról, aggkorában szinte vallásos rajongásba esik s végül mégis öngyilkossá lesz; az önbizalom, akaraterő, tettvágy és szívóosság mintaképe, ki mégis minden órában kitéve látszik nemcsak a csapongó szeszélynek, de a csüggedés és kétségbeesés kísértéseinek is; a merészségig bátor férfi, ki mindenkivel és mindennel szembe száll s a ki azért mégis a közdolgokban a félénkségig óvatos és aggodalmaskodó; a biztosan számító, mindig a gyakorlati irányba hajló ész, mely mégis gyakran a költői képzelgéstől látszik tovaragadtatni, s végül a

lénye minden gyökérszálával hazájához és fájához kötött hazafi, ki mégis az emberi civilizatio nagy, közös vívmányainak legmagasabb nézőpontjairól kérlelhetetlenül korholja honfitársainak hibáit és félszégeit, sőt ezek iránt nem egyszer valódi undort árul el.

Azt a legközkeletűbb tévedést, melyet a Széchenyi megítélésében az ő lényének problematikus szervezete keltett, mintha ő hidegszívű, számító, érzékkel csak az anyagi kérdések iránt bíró politikus lett volna, életének tragikuma legelőbb döntötte meg. A későbbi magyarázatok közül, melyek e problémába világosságot és összhangot igyekeztek hozni, talán legmerészebb és legszerencsétlenebb is a Grünwald Bélácé, a mely a Széchenyi lelki életét és vele tulajdonképpen közéleti működését is majdnem kezdetétől végéig egy öröklött baj pathológiai alapjára helyezi s a pszichiatria körébe utalja. Okot erre tudvalevőleg a Széchenyi naplója szolgáltatott, ez az ő „huszonegy kötetes titkos számadása önmagával“, melybe még meggyónt bűneinek jegyzékét is beiktatta, melyet fiataalkorában elégetni készült, de végrendeletében titkárának ajándékozott, melyet kortársai nem ismertek s a mely egészében ma is csak a tudományos világnak hozzáférhető. Igaz, hogy e napló tanúsága szerint Széchenyit már 28 éves korától kezdve környezte időnkint az öngyilkosság gondolata; igaz, hogy körülbelül ugyanattól az időtől kezdve a hypochondria félrcismerhetetlen jeleivel találkozunk nála, melyek gyakran a halálsejtelemig fokozódnak s egyéb-iránt nemcsak a saját, de olykor az övéinek egészségi állapota felőli túlzott aggodalmakban is nyilvánulnak; másrészt gyakran éppen az a tárgyilagosság döbrent meg e naplóban, melylyel írója a saját tetteit, mulasztá-

sait mint egy harmadik személyéit bírálja el, s bár sikereit is följegyzí — minden túlzás nélkül, inkább tartózkodóan, — hibáiért önönmagát gyakran mint egy vásott gyermeket szidja meg. Nézetem szerint Széchenyi csak rendkívül impressionabilis kedély volt és rendkívül őszinte, s e mellett bizonyára nem annyira hiúságból, mint inkább a túlzott lelkiismeretesség egy nemétől indítatva, naplóját — talán mondhatjuk: saját szerencsétlenségére — megóvta az enyészettől. Ha minden hányatott életű ember ily pontosan följegyezné változó hangulatait s e följegyzéseket átadná az utókornak, azt hiszem, a történelem szereplő nagyságai között keveset találánk, a ki elkerülné azt a sorsot, hogy elmeépsége, szellemi egyensúlya iránt kétélyek támadjanak.

De jellemének megítélésére azt a tanulságot mindenesetre levonhatjuk a Széchenyi naplóiból, a mit már báró Eötvös József emlékbeszédében így fejezett ki: „Nem volt férfiú, ki a közélet pályáján megöszülve, első fellépésétől élete végéig oly egészen érzelmeinek hatalma alatt állott volna, mint éppen ő.“ És e tekintetben a tőle teljes jóhiszeműséggel, de bizonyára inkább taktikai czélokból, mint saját érzése sugallatából hirdetett doctrina az ész és szív különválasztásáról a politikában, legkevesbbé sem téveszthet meg. Azt a véleményt, melyet egy legújabbkori, nem épen jóakaró bírálója nyilvánított Széchenyiről, mely szerint ő hamleti természet lett volna, tehát mindig kételkedő, túlérzékeny, gyöngé idegzetű, megezáfolják mindazok a nagy alkotások, melyek másként, mint szigorúan tervszerű eljárással, hajthatatlan szilárdsággal és szívóssággal s gyakran merész elhatározással létrehozhatók

egyváltalán nem lettek volna. Az érzelmek heves küzdelme Széchenyinél mindig csak addig tartott, míg valamennyi között a legeszményibb, a legnemesebb nem emelkedett uralomra a többi fölött; a mily eszményi volt szerelme későbbi neje, Seilern Crescence iránt, barátsága Wesselényi iránt, oly eszményi volt politikájának egész credo-ja is; kezdve az ifjúkori öntudatos elhatározáson: „életét a hazának és az emberiségnek szentelni“, később a népszerűséggel való büszke szakításban, mikor azt meggyőződése és hazája érdeke követelte, végül az önvád marczangolásaiban akkor, mikor a nagy hajótörés menekültjei kifogyhatatlanok voltak egymás megvádolásában. Politikájának ez az eszményi vonása, mely a czélzatban, a lelki rugókban rejlik, semmiképp sem állítható ellentétbe azzal a körülménnyel, hogy ő volt első nagyobb szabású politikusunk, ki az anyagi javaknak, mint nemzeti erőforrásoknak fontosságára irányozta kortársai figyelmét; és hasonlóképpen nem téveszthet meg az a sokaktól hiúságnak, féltékenységnak, sőt irigységnek minősített türelmelenség, a melylyel mások nézeteivel, törekvéseivel gyakran szembeszállott. Ő annyira azonosította magát a nemzeti fejlődéssel, hogy annak minden követelményét, — melyet t. i. ő olyannak látott, — egészen összeolvasztotta egyéniségével, a miből szükségképp következett a subjectivitás, melylyel e kérdéseket mindig tárgyalta. Végévei egyik közvetetlen szemlélője, Kecske-méthy Aurél, találóan mondja, hogy Széchenyi azt, a mit a hazáért tett, olyannak tekintette, mintha önmagáért tette volna; ezt a hazát ő az övének nézte, érzelmében személye a nemzettel, hazaszeretete önszeretetével teljesen összeforrt: ezért szenvedett is a haza miatt

oly sokat, de azért nem is vehetjük zokon, hogy hazaszeretete sugallatával szemben ellenmondást, szembezállást nem tűrt.

A fővád, mely politikai működését érte: a következetlenség, a meghátrálás vádja azoknak az elveknek a gyakorlati követelményei előtt, melyeknek ő maga nyerte meg a közvéleményt, tulajdonképpen a közte és Kossuth között kifejlődött antagonizmusban gyökerezik. Azok, a kik e küzdelemben a Kossuth oldalára állottak, az ő igazolására a hitehagyás vádját szegeztek Széchenyi ellen; a kik az utóbbinak adnak igazat, — kivált a forradalom után való kiábrándulás hatása alatt — hajlandók egészen Kossuthot okolni azért, hogy a Széchenyi programja, a hazának „ingadozás nélkül átvarázsolása“ modern alkotmányú, kifejlett állammá, meg nem valósúlhatott s a beállott katastropha egy időre minden reményt eltemetett. Ezt az ellentétet legélesebben Kemény Zsigmond fejezi ki Széchenyiről közvetlenül a forradalom után írt jellemrajzában, mondván: „A lefolyt évtized alatt két egyéniség vala annyira ellenkező hatásban és irányban, hogy az egyik pályájának igazolása, a másik kárhoztatását vonja okvetlenül maga után. Széchenyit és Kossuthot értem.“ És míg Kemény következtetései Széchenyit igazolják s tehát szükségképp Kossuthot sújtják, az így felállított tétel súlya alatt létrejött újabban tudományos téren egy kísérlet arra nézve is, hogy a Széchenyi nagysága feláldoztassék a Kossuth-cultus oltárán.

Azt hiszem, nemzeti pantheonunk mindkettőt esonkítatlan nagyságban fogadhatja magába egymás mellett is, s az, hogy működésük egy időben ellentétes volt, nem csökkentheti annak a ténynek értékét, hogy

mindkettőnek tüneményes alakja a mi hazánknak, a mi történetiünknek ékessége. Nemzeti és állami újjászületésünk megindítója Széchenyi, befejezője Kossuth; a ránk nehezedett végzet meg nem foszthatott mindenkorra és egészen attól, a mit ők ketten, fölváltva vezetve a nemzetet, létrehoztak. A történelem valószínűleg sohasem fog végérvényes és csalhatatlan ítéletet mondhatni a fölött, hogy vajjon a nemzet és az uralkodóház közötti nagy összoitkozás elmaradt, s a nagy közjogi átalakulás békésen létrejött volna-e, ha a negyvenes évek elején a nemzet Széchenyi szavára hallgat s az ő taktikáját követi; de viszont nem lehet Széchenyit hitehagyással vádolni azért, mert előre látott oly következményeket, melyek majdnem betű szerint beállottak, és mert a conventionális fogalmak szerint szabad-elvűből conservatívva lett akkor, a mikor meggyőződése szerint a nemzetet a mérséklet útján tartani s túlzásoktól óvni kellett.

Az ő politikai programjának kétségtelenül hiánya, hogy Ausztriához való viszonyunk szabályozására vonatkozó nézeteit abban világosan ki nem fejtette; aligha tévedünk, ha azt, a mit néhány évvel az ő halála után a nemzet egy harmadik nagy fia, Deák Ferencz megoldásképpen fölállított és keresztülvitt, olyannak tekintjük, a mi a Széchenyi erre vonatkozó eszméinek és irányának megfelelt volna. Programjának ezt a hézagát az a felfogása magyarázza meg, mely szerint ő bízott abban, hogy ha nemzetünk a békés fejlődés útján fajilag, értelmileg és vagyoniilag megerősödik, a közjogi viszony terén súlya önként fog érvényesülni s fogja részére az önállóságot biztosítani. Ebben tévedhetett, de tévedtek és tévednek bizonyára

még jobban azok, a kik azt hiszik, hogy a közjogi keretek tágitása előbbre viheti a nemzetet akkor is, ha nem képes azokat értelmi és gazdasági súlyának eleven erejével megtölteni. És éppen e kérdés körül érvényesül a Széchenyi politikai szerepének egész korszakos fontossága. Ő új eszmekört vitt be a magyar nemzeti politikába, új irányban nyitotta meg annak láthatárát kora és a jövő számára. Nemcsak, hogy ő előtte politikusaink az anyagi kérdések és mozgalmak befolyását az eszmék fejlődésére s az állam formáira és sorsára külön megérteni és megbecsülni nem tudták; mindaz, a mi nem szorosan véve a közjogi sérelem vagy közjogi vívmány fogalma alá tartozik, tulajdonképpen idegen elem volt addig a magyar politika gondolatvilágában. Ő állította föl a haladásnak azt a programját, mely míg anyagi téren előbbre visz, egyúttal szellemi téren kifejti a fajunkban rejlő kincseket, s egy a maga sajátosságai szerint kifejlett nemzettel ajándékozza meg az emberiséget; ő terelte a figyelmet a gazdasági, értelmi és erkölcsi erőviszonyok föltételeire és hatására s ő volt nálunk az első, ki a társadalmi kérdések világába bepillantott s azok jövő szerepéről fogalommal és világos ítélettel bírt. És ezért a nemzeti, faji alapon nyugvó magyar gazdasági, társadalmi és cultúrpolitika minden időben joggal őt fogja megalapítójának vallhatni.

A II. KÖTET TARTALMA.

III. Emlékbeszédék, visszaemlékezések.

	Oldal
Eötvös József halála tizenötödik évfordulóján (1886.) . .	5
Emlékbeszéd Szinyei Merse Félix fölött (1891.)	11
Visszaemlékezés Pulszky Ferenczre (1898.)	25
Petőfi emlékezete (1899.)	41
Beszéd Munkácsy ravatalánál (1900.)	57
Vörösmarty és a magyar nemzeti politika (1900.) . . .	61
Tompa Mihályról (1902.)	85
Horváth Boldizsár emlékezete (1903.)	97
Emlékbeszéd Horánszky Nándor arcképének leleplezésénél (1903.)	137
Beszéd a bártfai Erzsébet királyné-szobor leleplezésekor (1903.)	145
Beszéd Jókai ravatalánál (1904.)	151

IV. Kisebb alkalmi beszédék.

Beszéd a Nőképző-Egylet 25 éves jubileumán (1893.) . .	159
Beszéd a pusztaszeri ezredéves emlékűnnepen (1896.) . .	163
Beszéd a kassai dóm felszentelésekor tartott díszebéden (1896.)	167
Beszédék az 1898. évi eperjesi tornaversenyen I. II. . .	171
Beszéd a Kisfaludy-Társaság tagjává történt választásakor (1899.)	177
Beszéd a kassai muzeum megnyitása alkalmából tartott díszebéden (1903.)	181

	Oldal
Miniszteri székfoglaló (1903.)	185
Beszéd az egyetemi ifjak Deák-ünnepélyén (1904.) . . .	191
Pohárköszöntő Eperjesen (1904.)	195
Beszéd „sub auspiciis Regis“ doktori fölvatáson (1904.)	201

V. Tanulmányok, értekezések.

A nyilvános felolvasásokról és közművelődési egyesületekről (1883.)	207
A gentryről. I—IV. (1884.)	233
Mignet és Thiers emlékezete Trefort Ágostontól (1885.) .	255
Egy német diplomata a forradalom alatt (1886.)	263
Vitzthum gróf emlékiratai (1887.)	287
Társadalom és iskola (1886.)	327
Közművelődésünk és a harmadik egyetem (1894.)	351
Az ismeretterjesztés eszközei az iskolán kívül (1897.) .	459
Gróf Széchenyi István (1903.)	489

